

भूमिका

काव्यं नाम द्विधा दृश्यं श्रव्यं च । तत्र दृश्यमभिनयप्रधानम् । तद् नाट्यं रूपकं चेत्त्यपि व्यापदिश्यते । अवस्थानुवृत्तिरेव नाट्यमभिनयो बोध्यते । एवं रूपणमप्यभिनयेन वस्तुव्यञ्जनम् । तथा च यत्प्रतिपाद्यं वस्तु नटा नायकाद्यवस्थानुकारेण अभिनीय सामाजिकनानन्दयन्ति, तदेव दृश्यकाव्यं नाम 'अभिज्ञानशाकुन्तलादि' । तदुक्तम्—

‘अवस्थानुवृत्तिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।

रूपकं तत्प्रमावेशाद् दशार्थैव रसाधयम् ॥

रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तत् रूपकं विदुः ॥’

अभिनयनिरपेक्षं ध्वयेनैव सहृदयानन्दवर्धनं तु काव्यं ध्वमिदं-भिधीयते । तयोर्मध्ये दृश्यमधिकमावर्जकं सहृदयानाम् । इदं हि ध्वयेन दर्शनेनोभयथाप्यास्वाद्यमानं सचेतसां चेतांसि रमनिमग्नानि वितनोति । अतएवोच्यतेऽपि—‘काव्येषु नाटकं रम्यम्’ इति ।

अत्र नाटकपदं दृश्यकाव्योपलक्षकम् । अभिनयापरपर्यायस्य नटनस्व सकलदृश्यमाधारयत् । तदेतद् रूपकापरपर्यायं दृश्यकाव्यं दशार्थाभिद्यते । तदुक्तं दर्पणे—

‘नाटकमेष प्रकरेण भौणव्यायोगोत्तमवकारेर्दिर्माः ।’

ईहामृगैर्द्वीर्घ्यः प्रहर्षनमिति रूपकाणि दश ॥’

तेषु प्रस्तुतमिदं नागानन्दं नाम रूपकं ‘नाटक’मस्ति । ‘नाटकस्य’ प्रतिपाद्यं वस्तु पुराणेतिहासादिप्रसिद्धं भवति, न प्रकरणादिवत् कविकल्पितम् । तदुक्तं दर्पणे—

‘नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसानिरन्तरम् ॥

पञ्चादिका दशपरास्तप्राङ्काः परिकीर्तिताः ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धरोदात्तः प्रतापवान् ॥

दिव्योऽय दिव्यादिव्यो वा गुणवाञ्छायको मतः ।

एक एव भवेदङ्गो शृङ्गारो वीर एव वा ॥’ इति ।

अस्यापि वृत्तं न कविकल्पितम् । अत्र हि कविना—शृङ्गारितृपरिचरणपरा-येण परमकारुणिकेन विषाधरसगुणा जीमूतवाहनेन गरुन्मते स्वकलेवरं

समर्थं तत्रासितानां नागानां कथमुद्धारं कृतं इति पद्यभिरङ्गैर्वर्णितम् । तदेतद् वृत्तं भूतभाषोपनिबद्धश्रीमद्गुणाढ्यकविविरचितवृहत्कथासमाधयमस्ति । यद्यप्येषा 'बृहत्कथा' नेदानीमुपलभ्यते । तथापि—

‘भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां वृहत्कथाम्’ । (दण्डी)

‘समुद्दीपितकन्दर्पां कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेन नो कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ॥’ (व्यासः)

इत्येव दण्डिबाणाद्यनेकैर्महाकविभिः स्वस्वग्रन्थेषु राबहुमानं चर्चित-
त्वात्तस्या कादाचित्क सत्त्वमपहोतुं शक्यम् । महाकविकीर्तनाद् बृहत्कथाया
कादाचित्के सत्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि नागानन्दीयवस्तुनस्तन्मूलत्वं त्वप्रमा-
णमिति तु न चोदनीयम्, बृहत्कथार्थप्रतिपादनपरायां क्षेमेन्द्रविरचित-
बृहत्कथामगरी सोमेश्वरोद्गमविनकथासरित्सागरं बुधस्वामिनिर्मितवृहत्कथा-
श्लोकसंग्रहस्याद्यां ग्रन्थानामद्याप्युपलम्भात्, तेषु च मञ्जरीसागरयो-
जीमूतवाहनरत्नान्तस्य सविस्तरं विद्यमानत्वात् । बृहत्कथाश्लोकसंग्रहेऽपि
स वृत्तान्तोऽवरयमद्रक्ष्यते, यदि स पूर्णोऽलप्स्यते । तस्य तु कियानेवासोऽद्य
यावदुपलब्धः । किं नैषा गुणाढ्यकविवृहत्कथा न खलु नासीद् नागानन्द-
कर्तुं सुविदिता, अन्यथा न स तन्मूलकधोपजीवि रूपकं निर्मातुमशक्यत् ।
नागानन्दस्य कथासरित्सागरादिमूलत्वं तु न शङ्कनीयम्, तत्कर्तृपेक्षया
नागानन्दकर्तुं प्राचीनत्वात् । तत्कालोपरिष्ठाभिर्देक्ष्यते ।

गुणाढ्य सोमेश्वर-क्षेमेन्द्राणां समयः

एष नामतोऽर्थतश्च गुणाढ्य कवि रिष्टीयप्रथमराजाध्यामुत्पन्न
प्रतिष्ठानपुराधीशस्य श्रीसातवाहननृपते सभापण्डित आसीदिति धस्तूत-
साहित्येतिहासनिद आहुः । सोमेश्वरक्षेमेन्द्रावपि कश्मीरदेशाभिजनौ समान-
कालौ लिष्टस्यैकादश्यां शतान्दश्यां जनिमलभेताम् । बुधस्वामिनः कालस्तु
तद्ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्यानुपलम्भेन नाद्यापि निर्णीतं ऐतिहासिकं । तथापि स
सोमेश्वरक्षेमेन्द्राभ्यां प्राचीन इति नागानन्दभूमिकाया साहित्याचार्यधी-
नसंक्षेपोपाध्यायमहोदयाः ।

नागानन्दस्य संक्षिप्ता कथा

आसीत् स्वप्रतिपक्षधूमकेतुर्जगतकेतुर्नाम विद्याधराणां राजा । स द्वि-
चरमे वयसि जातवैशम्यं स्वमुत जीमूतवाहनं राज्येऽभिधिच्य राजकार्याद

निवृत्ते, सपञ्चाक्ष वनं प्राप्ते प्रतस्थे । पितृमङ्गिपरगणो जीमूतवाहनस्तु
 वृद्धपितृशुश्रूषाविशदितस्यात्मजन्मनो वैकन्यमिष विभावयन् राज्यभारं सचि-
 नेषु निक्षिप्य पितृशुश्रूषायै तदाश्रितमेव वनं शिथिले । एकदा तु स पितृग-
 ञ्जया आश्रमोभितं स्थानान्तरमन्वेष्टुकामः स्ववयस्येनाश्रयेण सह निकटवर्तिनि
 मलमाचले जगाम । तत्र तपोवनविहान्यनुभूय स परमां निर्घृतिमोषेदे ।
 अथ स तत्रैव नातिदूरवर्तिनि गौर्यावतने भगवतीं गौर्यमुपवीणयन्तीं सखी-
 सङ्घामां नवयौवना काचन कन्यकामनयनयोरतिथिं चकार । कान्त्या सौन्दर्येण
 च परस्परानुरूपयोस्तथोर्यूनोस्तत्र तारार्यैर्भक्तमजनि । सा हि कन्या सिद्धचक्र-
 वर्तिनो विश्वावधोर्नहाराजस्य तनया मित्रावसौध गणिनी नाम्ना मलयवती
 बभूव ।

विश्वावधुरोपे अभिजनेन गुणगणेन सौन्दर्येण च जीमूतवाहनं मलय-
 वर्या अनुत्सवं मन्वानस्तां तस्य पाणिग्रहीतीं चकार ।

अथैकदा ममुद्रतटं दिष्टुर्जीमूतवाहनो मित्रावमुना साकं तत्रागच्छत् ।
 तत्र स प्राप्तेवाचलशिरसिभिर्यं दधानान् नागानामस्थिर्बचयान् दृष्ट्वा मित्रा-
 वगुं पृच्छति स्म—वधमेते सेचया अस्मिन् समजनिपत ? किमेतेषामेकैवैकत्र
 मृत्युरभवत् ? इति । मित्रावमुस्तु—“कुमार ! नैवामी नागा एकैव मृताः । पुरा
 “किल वैनतेयस्तरसा रसातलादुद्धृत्य भुजङ्गमाननेकाननुदिने भुङ्क्ते । तात इत्थं
 सकलनागलोकाविनाशशङ्किना नागराजेन वासुकिना गदहः प्रार्थितः—
 ‘गरुत्मन् ! त्वदाकगणप्राप्तात् सदृशशः सवन्ति भुजङ्गमानां गर्माः । शिरा-
 वर्य पशस्वमुपयान्ति । एवं नागकुलमेवैकदा समुच्छिद्येत । तपापोतर्षं
 हानिरेव, निरवशेये नागवंशे किं मोक्षये ? तद् यदर्थमभिपतति मवान्
 पातालं तमिह नागमेकैकं समुद्रतटस्थितस्य तवान्तिके प्रन्यह प्रेषयिष्यामि ।
 विरमास्मात् सर्पकुलार्थसाद्, दयस्वास्मकम्” इति । पश्चिराज्जथ तं वासुकि-
 प्रस्तावं स्वीचकार । एवं प्रन्यहं गदहमोजनावैकेकरा उपस्थितानां सर्पाणाम-
 स्थीनि क्रमश उपविष्टानि सघातरूपतां गतानि द्रक्ष्युदतरन् । इत्थं ध्रुतसर्पेष्टतान्तः
 भंज्रातदपौरयौ जीमूतवाहनो नितरामनुशुखोच सर्पाणां दयनीयामवस्थाम् ।
 उवाच च—“अहो वष्टपयवसानेयं विपत्तिर्नागानाम्पतिता । अपि नाम शन्यु-
 यस्मिन् स्वशरीरदानदेवस्यापि पण्यमृते रक्षां कर्तुम् इति” । अथ मित्रावसुः
 पित्राहूतो गृहान् प्रतिनिवृत्ते । जीमूतवाहनस्तदानीमेकाकी संवृत्तः ।

आसीत् तस्मिन् दिने स्वमातुरेकमात्रसुतस्य शखचूडनात्र कस्यापि संप्रसारितोवा । तस्य वृद्धा जननी आचिरजनिष्यमाणस्वसुतमृत्युमनुनिनय नितरां शोकविह्वला उचैस्तरा करोद ।

अथ तन्मातुः साश्रूणि कण्ठाविलपितानि सोडुमशक्नुवन् जीमूतवाहन शखचूडाद् वध्यचिह्नं ययाने । शखचूडस्तु 'न खलु शखचूड शखधवल शखपालकुल मलिनीकरिष्यति' इत्युक्त्वा जीमूतवाहनाय वध्यचिह्नं रक्तवस्त्रं दातुं न स्वीचकार 'निवृत्त्यता त्वया अहमेव गच्छाहारीभूय स्वराजाहा पालयिष्यामि' इति च तमुवाच । अथ शखचूडो मृत्यो प्राणं नातिदूरवर्तिनं भगवन्तं गोकर्णेश्वरं प्रदक्षिणीकर्तुं कामो जननीमन्तिमप्रणामेन समाध्य विस्तृत्य च निर्गतः । अत्रान्तरे दीपमतिपद्मस्यै विश्वाचनुपत्त्या जामात्रे उपहारी- इत रक्तवस्त्रपुलं गृहीत्वा कञ्चुकी जीमूतवाहनान्तिके समुपस्थितः । स तु शखचूडप्रत्याख्यानं तद्वत् प्रति निघण्टोऽपि रक्तवासीयुगसनाथ कञ्चुकिन दृष्ट्वा नितरां प्रसीदन्मुवाच—

'वासोयुगमिदं रक्तं प्रसक्तं ममागतम् ।

करोति महतीं प्रीतिं परार्थे देहमुज्झत ॥'

अथ तद्वासोयुगं परिधाय वध्यशिल्पमप्यरोत् जीमूतवाहनः । पञ्चगारोऽपि समये तत्र समुपस्थितः शिलोपरि पतितः तं नागमुदयाभि- पपात । एतस्मिन् समये देवा दिवि दुन्दुभिर्मनीनदन्, जीमूतवाहनोपरि पारिजातपुष्पवृष्टिं चाक्रीरन् । अथ गच्छो रक्षाशुक्लवेष्टितः जीमूतवाहनं गृहात्कोत्पलं मलयशिखरमाकरोद्, तं तत्राव्यप्रमत्तुमारभे च ।

इतस्तु समुद्रतटाद् गृहं प्रति निवर्तने विलम्बमानस्य जामातुर्जीमूतवाहनस्य वृत्तमिशासमानो विश्वावसुः सुनन्दं नाम स्वप्रतीहारं जीमूतवेत्तोरन्तिकं प्राद्वीत् । सुनन्दाजीमूतवाहनस्य विश्वावसोर्गृहेऽविद्यमानतां विज्ञाय चिन्तापरो बभूव जीमूतकेतुः । अत्रान्तरे शक्तमता भक्ष्यमाणस्य जीमूतवाहनस्य चूडामणि- जीमूतकेतोऽखरणयोः पपात । चूडामणिं निरीक्ष्य स्वपुत्रस्यानिष्टमाशङ्कमानो जीमूतकेतुः पत्न्या स्तुपया मत्प्रवृत्त्या चानुगतो जीमूतवाहनमन्वेष्टुं यावत् कियद्दूरं गच्छति, तावत् स्वप्राणरक्षकं तादृशेण भक्ष्यमाणं जीमूतवाहनं यास्यमनुशोचन्तं शखचूडमग्राह्यत् । शखचूडस्तु सर्वं तद्दृष्टजातं तस्मै न्यवेदयन् । अथ तान् पुत्रशोकमघदिधून् पक्षिचितां प्रवेष्टुं कृतनिधयान्

विलोक्य शंखचूडो दुःसाहसदस्माद विनिवर्तयितुमाह—“तात ! मास्मैवं
दुःसाहसं कृथा । चित्रा दैवगतिः । कदाचिद् ‘नायं नाग’ इति बुद्ध्या
परित्यजेदपि तं पन्नगाशनः । अतोऽनया रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामः ।”
जीमूतकेतुस्तु ‘साम्निभिरेवास्माभिरनुसर्तुमुचितमिति वयमग्निमादायानुमच्छाम’,
त्वं पुनः प्रतिष्ठस्व, इत्युत्तवाग्निमानेतुं निवृत्ते ।

इतस्तु गरुडः कुलिराकंश्याया स्वचञ्च्वाः कठिनैः प्रहारैरप्यव्यभमानस्य
जीमूतवाहनस्य महासत्त्वता वीक्ष्य निरतिशयं चिन्तयते स्म, मच्छणाच्च
विरराम । जीमूतवाहनोऽपि तमवशिष्टं स्वशरीरं मच्छयितुं पुनः पुन प्रार्थ-
याम्यक्रे । अन्तरे शंखचूडोऽपि वैनतेयसन्निधे प्राप । स हि जीमूतवाहने
गरुडस्य सर्पभ्रान्तिं दूरीचकार, तत्स्थाने चात्मानं भक्षयितुं प्रेरयामास ।
तदानीं गरुडस्य महान् पक्षात्तापः समजनि । तदाप्रसूतिं तेन न केवलं
सर्पाणामेव अपितु प्राणिमानस्यापांडन प्रतिज्ञातम् ।

जीमूतकेतुरपि स्वपुत्रं गरुडचञ्चुचतैर्मृतं वीक्ष्य शङ्खचूडं चितां
प्रज्वलयितुमादिदेश । अथ तेन सर्जाकृता चितानारोद्धं यावत् ते उत्तिष्ठन्ति
तावत् मत्तयवतीप्रार्थनया भगवती गौरी प्रमथ प्रलक्ष्मीभूव ।
जीमूतकेतुं च चितानलप्रवेशरूपाद् दुःसाहसाद् वारयामास । भगव-
न्त्याः प्रसादाद् जीमूतवाहनः पुनरुज्जिजीव, विशाधराणां चक्षुर्दक्षिणपदे प्रति-
ष्ठापितश्च । गरुडकृतया मृतवृष्ट्या च अस्थिमात्रावशेषाः सर्वेऽप्युरगा उज्जि-
जीवुः । नागानां कुले च महानानन्दः समजनीति शम् ।

नायकानन्दस्य नायकः

जीमूतवाहनो नाम कश्चिद् विषाधरजीमूतकेतुसुगोऽन नाटके नायकः ।
स च प्रहृत्या धीरोदात्तः । नायकलक्षणं धीरोदात्तलक्षणं च यथा—

त्यागी कृती कुलीन सुग्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोक्तेनेविदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

अविकल्पन क्षमावानतिगन्धारी महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढमतः कथितः ॥

तत्र ‘दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कलद्रुमोऽप्यर्चिर्नि’ इत्यादिना तत्र तत्र
नाटके त्यागादयो नायकसामान्यगुणा जीमूतवाहने प्राप्य
कविना । धीरोदात्तवर्मण्यस्य नायकस्य गात्रं वर्णितं श्रीहरेण ।

नाय जीमूतबाहन काप्यवसरे क्षुद्रजनवद् विकस्यते । 'तदनुकम्प्यतामसौ राज्यस्य कृते क्लेशदासीकृतस्तपस्वी' इत्यादिना स्वराज्याक्रमणेन सापराधमपि प्रतिपक्षिण भतङ्ग क्षम्यत एव । प्रथमाङ्के विदूषकेण चतुर्थे मित्रावसुनोपक्षिप्तेऽपि मतङ्गस्य स्वराज्याक्रमणे नास्य काचन विकृतिरलक्ष्यतेति दुर्लक्ष्य-विकृतितया महाकम्भीरोऽयम् । महासत्त्वता प्रति त्वस्य किमुच्यते । पञ्चमाङ्के गरुडोऽस्य महासत्त्वतामेव स्तौति—'जन्मन प्रभृति भुजङ्गपतीनश्रता नेदानी-मत्याश्वर्यं मया दृष्टपूर्वम्, यद्य महासत्त्वो न केवल न व्यभते प्रत्युत प्रहृष्ट इव किमपि दृश्यते' इति ।

एव बुद्धयो पित्रोरनुपम पात्सत्य नवपरिणीताया त्रयस्या मलयवत्या प्रमापि परोपवृत्तिपरायणस्य परार्थे देहमुज्जमतोऽस्य जीमूतबाहनस्य न मात्रयाप्यन्तरायमुत्पादयत इति दृढमस्तत्यमप्यस्य निपुणमाभाति ।

प्रथमाङ्के शमप्रधानतया समुपक्षिप्तस्य जीमूतबाहनस्य धीरशान्तत्व तु न शङ्क्यम् । शमस्याग्रन्धसमाप्यनिर्वहणाद् । अतएव दशरूपके धनिकेनास्य धीरशान्तत्वमुपहित्य प्रत्याख्यातम् ।

नागानन्देऽङ्गी रसः

'एष एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव सा' इति नाट्यनियमानुरोधेन दयावीर एवात्र प्रधान रसः । तथाहि—विपद्मस्त शङ्खचूडोऽन्नालम्बनम् । 'हा पुत्रक शङ्खचूड ! कथं व्यापाद्यमानाऽस्य किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः । अनेन मुपवन्द्रेण विरहितमिदानीमग्न्यकारी भविष्यति पातालम्' इत्यादीनि वृद्धायास्तन्मातुर्विलपितान्युद्दिषन्म् ।

'शार्तं वसन्तमतप्राण परित्यक्त स्वमान्धवे ।

प्राये नैव यदि ततः कः शरीरस्य मे गुणः ॥

गमेतदम्भार्यं वध्यचिह्नं प्राश्रित्य यावद् विनतात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणाय स्व देहमाहारयितुं ददामि ॥'

इत्यादि नायकस्थोक्तयो रङ्गाशुक वेटयित्वा गरुडम सर्पबुद्धया स्वकलेवर-मधुणाय वध्यशिलारोहणं चानुभावः । गरुडेन स्वमच्छारम्भे—'दिष्ट्वा कृन्तार्थोऽस्मि' इत्याद्यात्मन श्रतार्थत्वोक्त्यादिभिरभिप्रेयजितो हर्षादिर्गर्भ-भारिभवः । विषमप्राणविषयक उत्साहश्च स्थायिभावः । एतदतिरिक्तमजिन

परिपोषणाय शान्ताद्भुतशृङ्गारहास्यकस्यवात्सल्यानां तत्र तत्र यथायथं रमणीयः सञ्चिवेशः श्रीहर्षस्य महाकवित्वम् अद्भुता रूपकनिर्माणचातुरी च प्रमाणयति ।

नन्वत्र नाटके रामप्रधानतयोपक्षितस्य नायकस्य शृङ्गारितया प्रतिपादन-
मनुचितं मद् रामभक्तं जनयति । तदुक्तम्—

‘अनौचित्याद् अत्रै नान्यद् रसभक्तस्य कारणम् ।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥’ इति

चेदुच्यते । शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यमेव विरुद्धतया नुचितं भवति । नचान-
तयोर्नैरन्तर्येण प्रतिपादनम् । अत्र हि शान्तोपन्यासानन्तरमद्भुतमुपन्यस्य
शृङ्गारो वर्णितः । तदुक्तं प्रकाशकृता—‘शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोधः,
इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतबाहूनस्य
अहो गीतं हो वादित्रमित्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो
निषिद्धः ।’ इति ।

अस्य नाटकस्य कर्ता तत्कालश्च

अस्य नागानन्दस्य कर्ता श्रीहर्षो मृगतिरासीदितीत्येतस्यैव प्रस्तावनया
विज्ञायते । रघुवीरचरितनर(यानेसर)मस्य राजधानी बभूव । अयमेव
शिलादित्यनाम्नाप्यैतिहायिकेषु प्रसिद्धः । अस्यैव चरितं कविवरेण नागेन
श्रीहर्षचरितनाम्नि गद्यकाव्ये गीतम् । अस्य पिता नाम्ना प्रभाकरवर्धनः,
माता च यशस्वती (यशोमती) देवी अभूताम् । अयं त्रिषष्ट्युत्तरषट्शती-
तमे (६६३) वैक्रमानन्दे राज्यसिंहासनामासीत् । एकचत्वारिंशद्वर्षाणि राज्यं
कृत्वा च त्रिषष्ट्युत्तरषट्शतीतमे (७०४) वैक्रमानन्दे च यशोवतीं जगाम ।
तथाच विक्रमस्य सप्तम्याः शताब्द्यां उत्तरार्धम्, तदनुसारेण ख्रिष्टस्य
सप्तम्या शताब्द्यां पूर्वार्धं (६०६-६४७) श्रीहर्षस्य काल इति पर्य-
वस्यति ।

नागानन्दातिरिक्तं ‘श्रियदर्शिका’ ‘रघुवली’ इति नाटिकाद्वयमप्यनेनैव
विरचितम् ।

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

महामहोपाध्यायः, व्याकरणव्यासः, न्यायशास्त्री
प्रिन्सिपल महाराजासंस्कृतकालेज,

नागानन्द 'संक्षिप्त' कथा

प्रथम अङ्क

विद्याधरपुमार जीमूतवाहन संसार और राजपाट के सुख से विरक्त होकर बूढ़े माता पिता की सेवा में तत्पर है । अपने पिता की आज्ञा के अनुसार वह मलयपर्वत पर तपोवन में उनके रहने योग्य आश्रमस्थान ढूँढने के लिये विदूषक को साथ लेकर जाता है । घूमते फिरते उन्हें कहीं से गाने का शब्द सुनाई देता है । उस शब्द का अनुसरण करते हुए वे गौरी के मन्दिर के समीप पहुँच जाते हैं, जिसके भीतर सिद्धों की कन्या मलयवती भीषा बजाती हुई गाय रही है । एक माढ़ी की ओर में छिपकर यह लोग कुमारी मलयवती का अपनी चेटी के साथ बार्तालाप सुनते हैं, जिससे उन्हें पता चलता है कि कुमारी को स्वप्न में भगवती गौरी ने घर दिया है कि उस का विवाह शीघ्र ही किसी विद्याधर नरकवती से होगा । इतना सुनकर राज-कुमार जीमूतवाहन विदूषकसहित मलयवती के सामने प्रवेश करते हैं । कुमारी उसे देखकर प्रेम से विह्वल होकर लज्जा जाती है । इसी समय एक तपस्वी मलयवती को उसके पिता की ओर से बुलाने आता है और उसे घर ले जाता है । कुमार जीमूतवाहन का हृदय भी मलयवती के प्रेम में बँध जाता है, और विदूषक इस घटना से प्रसन्न होता है ।

द्वितीय अङ्क

जीमूतवाहन के प्रेम से विह्वल सिद्धकन्या मलयवती चन्दनलतागृह में जाकर चन्दमणिशिला पर बैठ जाती है जहाँ उसकी निरहामि को शान्त करने के लिये चेटी उनके हृदय पर चन्दन के पत्तों के रस का लेप करके केले के पत्तों से परखा करती हैं । परन्तु यह शीतल उपचार बजाय सुख देने के मलयवती का उल्टा अधिक दुःखदायी प्रतीत होता है । उधर जीमूतवाहन भी मलयवती के प्रेम में पागल हो मनोबिन्द के लिये उमी चन्दनलतागृह का रास्ता लेता है । विदूषक भी उनके साथ है । उनके आने का शब्द सुनकर मलयवती और चेटी एक माढ़ी के पीछे छिप जाती हैं और वहाँ से गायन और विदूषक की बातचीत सुनी है ।

नायक विदूषक को बतलाता है कि रात रात्रि को स्वप्न में मैंने अपनी प्रिया को इसी चन्दनलतागृह में चन्द्रमणि शिला पर बैठे देखा। वह प्रणय-कोप में मुझे उपालम्भ देती हुई रो रही थी। इसी लिये स्वप्न वाले धमागम स्थान पर ही दिन व्यतीत करने आया हूँ ताकि दिल बहला रहे।

अपने मनोविनोद के लिये नायक अपनी प्रियतमा का चित्र उसी चन्द्र-मणिशिला पर बनाता है और उसे देख देख कर प्रसन्न होता है। इतने में सिद्धों के कुमार मित्राबन्धु आते हैं और नायक से अपने पिता का सन्देश सुनाते हैं। जब वह कहते हैं मेरे पिता ने कहा है कि हम अपनी कन्या मलयवती का विवाह आप से करना चाहते हैं तो जीमूतवाहन मलयवती को नाम से न जानने के कारण उसे कोई अन्य कन्या समझने हुए साफ इनकार कर देते हैं और कह देते हैं कि मैं अपना हृदय किसी और को दे चुका हूँ। पर विदूषक मित्राबन्धु को सलाह देता है कि वह नायक के माता पिता के पास जाकर उनके सामने यह प्रस्ताव रखे, यदि वे मान गए तो कुमार उनकी आज्ञा न टाल सकेगा।

इधर मलयवती यह बातें सुनकर अपनी अवज्ञा को सहन न करता हुई अशोक वृक्ष से लटक कर फासी लेने लगती है। चेट्टी दुहाई मचा देती है, जिसको सुनकर नायक भूट दौका हुआ आता है और मलयवती को हाथ से थाम कर चन्दनलतागृह में ले जाता है। वहाँ जाकर अपना ही चित्र शिला पर देख कर मलयवती के चित्त को शान्ति होता है। परस्पर प्रेम के विचार होने से वहाँ उनका गान्धर्वविवाह हो जाता है। इतने में एक और चेट्टी दौबी हुई आती है और कहती है कि कुमार के माता पिता ने सम्बन्ध स्वीकार कर लिया है और आज ही विवाह कर देने का निश्चय कर लिया है। मलयवती, जीमूतवाहन और विदूषक सभी स्नानादि के लिये चले जाते हैं।

तृतीय अङ्क

नायक और नायिका के विवाह उत्सव पर सभी लोग रंग-रलिया मनाते हैं। शेखरक नामी विट भय पिये हुए चेट के साथ वृक्षुमाकर उद्यान में अपनी प्रिया नवमालिका को हँदने जाता है। उधर से विदूषक अपने आप को भ्रमों से बचाने के लिये साड़ी लपेटे हुए आता है। विट उसे नवमालिका समझ कर आलिङ्गन करना चाहता है। बरी हँसी उठती है।

किमी न किसी प्रकार इन लोगों से जान लुटाकर विदूषक ज्ञान करता है । उसी समय सामने से नायक और नायिका प्रवेश करते हैं । नायक मलयवती के सौन्दर्य की प्रशंसा करता है और उसके लज्जायुक्त हाव भाव से प्रगल्भ होता है । मलयवती की चेटी हैंसी-छट्टे में विदूषक का मुँह तमाल के पत्तों के रस में काला कर देती है । इतने में मलयवती के भाई मिश्रावसु के आने की सूचना मिलती है, जिसे सुनकर मलयवती और चेटी चली जाती हैं । मिश्रावसु आकर जीमूतवाहन को सूचना देता है कि उसके राज्य पर आक्रमण करके उसके शत्रु मत्तत्र ने अधिकार जमा लिया है ।

जीमूतवाहन इस समाचार को सुनकर बजाए दुःखी होने के प्रसन्न होता है । मिश्रावसु शत्रु को नारा कर देने की आज्ञा मांगता है पर जीमूतवाहन उसे मना करता है और शान्त रहने का उपदेश देता है ।

चतुर्थ अङ्क

जीमूतवाहन और मिश्रावसु समुद्र के किनारे सैर करने जाते हैं । वहाँ जाकर जीमूतवाहन दृष्टियों के डेरों के डेर पड़े देखकर पूछता है कि यह कैसे डेर हैं ? मिश्रावसु बतलाता है कि कैसे नागों के राजा वासुकि ने गरुड़ के खाने के निमित्त एक नाग (नाँप) रोज भोजन का नियम किया हुआ है । और अनेक वर्षों से गरुड़ ने इन प्रकार नागों को खा खा कर दृष्टियों के डेर लगा दिये हैं । यह सुनकर नायक बहुत दुःखी होता है । इतने में घर में अपने पिता का बुलावा आ जाने पर मिश्रावसु घर चला जाता है और नायक समुद्रतट पर धूमने के लिये पहाड़ी से उतरता है । इतने में उसे रोने बिछाने का शब्द सुनाई देता है । खोजने पर पता चलता है कि उस दिन शंखचूड़ नामी नाग की बारी है । उसे वासुकि ने आह्वारार्थ बप्पशिला पर भेजा है, जहाँ से गरुड़ भद्रा अपने भोजन के लिये नियत नाग को उछल ले जाता है । शंखचूड़ की मा विलाप कर रही है । जीमूतवाहन शंखचूड़ की जान बचाने के लिये स्वयं अपने आप को भेंट करता है पर शंखचूड़ नहीं मानता । लेकिन जब शंखचूड़ मरने से पहले देवपूजा के लिये जाता है तो उसके पीछे नायक बप्पशिला पर चढ़ जाता है । इतने में गरुड़ फफट कर आता है और वहाँ से उसे उछल ले जाता है । आकाश से पुष्प-पत्र और दुन्दुभि ध्वनि होती है ।

श्रीः नागानन्दम्

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः उर्यं
परयानद्वयगतुरं जन्मिमं प्राप्ताऽपि नो रक्षमि ।

प्राज्ञविनोदिनी ।

दत्तादाब्जजःस्पर्शपरिपूतधियां मताम् ।
बागर्थावुपतिष्ठेते सरसीं तां श्रयेऽम्बिकाम् ॥१॥
विप्रेक्षं घटं नत्वा ध्यात्वा दृदि शुक्लपि ।
करोमि नागानन्देऽरिमन् म्याकृपां प्राज्ञविनोदिनीम् ॥२॥
कविवाचः क्व गम्भीराः कातलस्पर्शिनी मतिः ।
तथापि प्रसन्नकृतिनां कृतिर्मे सदस्कारिणी ॥३॥

अथ कविमण्डलमण्डनायिस्तत्रभवान्प्रीद्वर्षो रत्नप्रयोगप्रधानं नागानन्दा-
भिधानं दृश्यकाम्यं विर्वापुस्तदारम्भे प्रयोगपरिपन्थिप्रत्युहप्रशमनौपधिकम-
भिनेप्यमाणकथावस्तवंशसूक्तं नान्दीति नास्मा व्यपदिश्यमानं सूत्रपरिण
पठनीयं मन्त्रलोकद्वयमुपन्यस्यति—ध्यानव्याजमिति, कामेनेति च ।

ध्यानव्याजमिति । त्वम्, ध्यानव्याजम्=ध्यानम्—एकाग्रतया ज्येष्ठ-
पस्तुनश्चिन्तनम्, तदेव व्याजः—मिषः, तम्, उपेत्य=आधृत्य, ध्यानच्छलेने-
त्यर्थः, काम्=कृतमाम्, सुन्दरीम्, चिन्तयसि=ध्यायसि ? [यां चिन्तयधा-
नन्दनिर्भरस्त्वमस्मासु दृक्पातमप्यन्तरायमुपस्थितं मनुष्यं], चक्षुः=नेत्रम्,
उन्मील्य=उद्घाट्य, अनद्वयगतुरम्=अनद्वयः—अद्वयहितः, कामः, तस्य

नान्दी

समाधि के बहाने तू किस (खटना) का ध्यान कर रहा है । छण भर
के लिये आखे खोल कर काम के बाणों से विह्वल इस जन की (हमारी)
ओर तो देख । रक्षक होता हुआ भी तू (हमारी) रक्षा नहीं करता । तू

मिथ्याकारणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तु कुतोऽन्यं पुमान्
सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बोधो जिन पातुः व. ॥१॥

शरै-वाणै, आतुरम्-आगितम्, कामज्वरतमिति भाव, इमम्=त्वत्स-
न्निकृष्टम्, जनम्=जीजनम् कामाखिय इति भाव, क्षणम्=क्षणमानम्, न
तु चिरम्, पश्य=अवलोक्य । [किमिवैशमनुरक्षा प्यायन् द्यर्घमात्मान
कदर्पयसि, वय त्वनेकसवप्यनुरक्तस्त्वामुपस्थिता, मनाह नैनमेकमप्युन्मा
ह्यास्मासु इकपातमज्ञाकुरु । 'एकेनापि चक्षुषा क्षणमात्रमपि चाय यदि न
पश्येत्, तर्हि तावन्वै वयमिम वशाकर्म प्रमत्तैः, न पुनरय तदानीमन्यदस्मत्
किमपि चिन्तयेत् । अस्मद्गुरुपागुरानिरतितस्यास्य दुर्घटं समाधिर्भवेत्'
इति तात्पर्यान्तराभिप्राय] ज्ञाता अपि=आपन्नतरक्षकोऽपि सन्, त्वम्,
मो=नैव, रक्षसि=प्रायसे, इम जनमिति शप । [हेन त्वं ज्ञाता भणित,
यत् कामपीडितास्त्वा शरणमुपेता अप्यस्मानुपेक्षते-इति भाव] त्वम्, मिथ्या-
कारणिकः=मिथ्या-वृथा, वारुणिक-दयालु, असि [लोकस्त्वा मिथ्यैव
दयालुमाचक्षते-इति भाव] प्रत्युत, त्वत्सं=त्वामपेक्ष्य, त्वदपेक्ष्येत्यर्थ
[त्यक्त्वलोपे पञ्चमी, ततस्तसिलो, निर्घृणतरः=निर्गता घृणा यस्मात्
स निर्घृण, अतिशयेन निर्घृण इति निर्घृणतर-अधिकनिर्दय, अन्य=अपर,
पुमान्=मनुज, कुत=कस्मात् मभाम्यते ? न सभाम्यते इति भाव ।
[यि समुखीनमप्यातुरं जन न केवल इह्मानेण न सभावयति, 'प्रत्युत
समाधिभिप्रेषोपेक्षते, तत कठोरहृदयो नान्य सम्भवति इति भाव । क्वचित्तु
'त्वत्त रा कोऽन्य पुमान्' इति पाठ । तत्र त्वत्त, निर्घृणतर, अन्य स
क पुमान्, अस्ति, न कोऽपीत्यर्थ इत्येव योजना कर्तव्या] इति=एवम् पूर्वो
हेन प्रकारेण, मारवधूभिः=मारवति प्राणिन इति मारो मन्मथ, तस्य,
वधूभि-तदुद्दीपकन्यात् तत्तगदायगूतभि, तदाक्रान्ताभिर्वा सुन्दरीभि,
सेष्यम्=ईर्ष्या-अक्षमा असहिष्णुतेत्यर्थ, तथा सहितं यथा स्यात् तथा,
[किमाविशेषणमिदम्] बुद्धस्य चिरध्यानमप्रतामक्षममाणाभिरिति यावत्,
अभिहितः=उक्त, उद्वाधित इति यावत् [अभिपूर्वस्य दधातेनिष्ठाया

मते ही दयालु (कहलाता) है, तरे से अधिक निष्ठुर पुरुष और कौन
होगा ?—इस प्रकार काम की स्त्रियों से ईर्ष्या पूर्वक सवोधित समाधि में मग्न
मगवान् बुद्ध तुम्हारी रक्षा करे ॥१॥

१ स कोऽन्य । २ बुद्धो । ३ 'मदनो मन्मथो मार' इत्यमर ।

दधातेर्हिः] योघौ=योभिर्विशुद्धविज्ञानसन्तान, तत्र स्थितः विशुद्धविज्ञान-
सन्तानोत्पत्तिहेतौ समाधौ स्थित इत्यर्थः [यौद्धा विशुद्धविज्ञानोत्पादमेव
कैवल्यमामनन्ति । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रे परिणामतापसंस्कारैरित्यादिसूत्र-
भाष्यव्याख्यायाम्— 'अन्ये तु स्यासनैश्चमसुच्छेदाद् विशुद्धविज्ञानोत्पाद
एव मोक्ष इति'], जिमेः=जानातीति जिगः— बुद्ध, यः=युष्माग् अभिनय-
प्रेक्षकान् मदस्यान्, पातु=रेक्षतु । आशिषि लोद् । [कचित्तु 'बुद्धो जिनः पातु
यः' इति पाठः । तत्र बुद्धः—सजातविशुद्धविज्ञान इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम्] ।

पुरा किल देवरात्र इन्द्रो रक्षसि समाधिनिमग्नस्य भगवतः सुगतस्य
समाधिभक्तं कामयमानो मन्मथपुरस्सरं अम्बरमस्त्रदन्तिके प्रेषितवान्, परं न
तास्तथाकर्तुमपारयन्, इत्यादि ललितविस्तरादिबाह्यग्रन्थेषु प्रतिपादितं
कथानकमत्रानुसन्धेयम् ।

अलङ्कारादिः—अत्र प्रातापि नो रक्षसीत्यादिना जिनस्य दोषोद्घोष-
णात् तं प्रति मारवधूनाम् असुखाख्यो व्यभिचारिभावो व्यज्यते । तदुक्तं
काव्यप्रदीपोद्योते—

'परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदीर्जन्यमन्युजा ।

दोषोद्घोषपञ्चविभेदावज्ञाक्रोभेक्षितादयः ॥'

संख्ये प्राधान्येन व्यज्यमानस्य कविहृत्पितृवत्तुर्निष्ठपुरुषविषयकरति-
भावस्याहम्, भावस्याहत्वे च त्रेयोऽलङ्कारः । व्याजपदेन ध्यानस्य परोक्ष-
परमार्थविषयतामपहृत्य स्तविषयतायाः स्थापनाद् अपहृतिः । तदुक्तं दर्पणे—

'प्रकृतं प्रतिपिप्यान्यस्थापनं स्यादपहृतिः' ।

उपेत्य चिन्तयतीत्यादीनामनेकारां क्रियाणां त्वमित्येकं कर्तृकारकम्,
अतो दीपकमपि । तदुक्तम्—

'अथ कारकमेकं स्यादग्रेमासु क्रियासु चेत् ।'

प्राताऽपि नो रक्षसीत्यत्र त्राणवर्तुषाणासम्बन्धप्रतिपादनाद् विरोधः ।
तदुक्तम्—

'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।'

'अनङ्गशराद्वरं जनमिमम्' इति मध्यवर्तिनः पदसमुदायस्य एव
रक्षसीत्युभाभ्यां क्रियाभ्यामन्वयाद् देहर्तादीषकं च ।

इत्तं शार्दूलविश्रीकृतम् । 'सूर्याभैर्वदि मः सर्जो सततगाः शार्दूलविक्री-
डितम्' ॥१॥

अपि च,

कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहावल्लिभिर्मोर्वरै-
र्भ्रमद्भोत्कम्पजृम्भारिमतललितैवता दिव्यनारीजनेन ।

मे. १. १. १५. सिद्धैः प्रहोतमाहैः पुलकितवपुषा विस्मयाद् वासवेन
ध्यायन् बोधैर्वासावचलित इति वः पानु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥२॥

कामेनेति । योधेः=विशुद्धविज्ञानसंतानरूपस्य कैवल्यस्य, अध्यासी=
अवाप्तिनिमित्तमित्यर्थः । [चर्मणि द्रोपिणं हन्तीतिवद् निमित्तार्थे सप्तमी],
ध्यायन्=ध्यानं कुर्वन्, अचलितः=अखलितः, मारवधूतैर्जनयापति
शेषः । इति=इत्यस्माद् हतोः, कामेन=मदनेन, चापम्=धनु तत्प्रत्यक्षा-
मित्यर्थः, आकृष्य=कर्णान्तं कृष्य, विस्मयाद् दृष्ट [अत्र 'विस्मयाद् दृष्टः'
इति पदद्वयं सधैरवान्तरवाक्यैः संबध्यते । दुर्जयाभिर्मत्तैर्न्यभूताभिर्गुणतिभि-
रप्यपराजितः । कोऽयं भग्न प्रतिभट उपास्थितो यत्कृते गयापि स्वयं धनुर्गर्प
णीयमभवत्, इति कामस्य विस्मयो जातः, अथवा कामेन चापमाकृष्य तद्
वस्थेनैव—चापमाकृष्यापि तं स्वरसरसचयं कर्तुंगराह्णेनैव—विस्मयाद् दृष्ट इति
योजना, तत्र-अहो कोऽयमभूतपूर्वस्तपस्वी यत्तप प्रभावादप्रभावं मे धनुर्जात-
मिति विस्मयस्य हेतुः], मारवीरैः=चमसैनिकैः, विधुवसन्तादिभिरपि, हत-
पटुपटहावल्लिभिः=हताः-तीव्रं ताडिताः, पटवः-तीव्रध्वनयः, पटहा-
दकाख्या वाद्यविशेषा वैष्णवशैः, आवल्लिभिः=आवल्लिगुं शीलं देयामस्ति
ते-आवल्लिगः, तै-अस्मत्स्वामिना धनुरादृष्टम्, इदानीं जितप्रायोऽयं
शत्रुरित्युद्धतं शब्दायमानैः, सद्भिः, विलयाद् दृष्ट [पटहान्तबहुव्रीहिणा
सह-आवल्लिगभिरित्यस्य कर्मधारयः, अदृष्टं स्वप्रयत्नेफलमेव

और भी,

विशुद्ध विज्ञान की प्राप्ति के लिये ध्यान में अचल होने के कारण जिन्हें,
कामदेव ने धनुष तान कर, उस (कामदेव) के सैनिकों ने तीव्र ध्वनि वाले
ढोल बजाकर गर्जना करते हुए, स्वर्ग की अप्सराओं ने मोहें नचाते हुए,
काँपते हुए, उवासियाँ खेंते हुए, मुस्कराते हुए और (तरह तरह की)
शृङ्गार-चेष्टाएँ करते हुए, तपस्वियों ने सिर झुका कर, इन्द्र ने आश्चर्य से
रोमांचित होकर देखा, वह मुनीन्द्र बुद्ध तुम्हारी रक्षा करें ॥२॥

तेषां विस्मयस्य हेतुः], दिव्यनारीजनेन=दिव्य-। दिवि स्वर्गे भव , नारी-
जन-स्त्रीगणम् , तेन मुखवतिसमूहेन=यर्थे , भ्रूमङ्गोत्कम्पजृम्भास्मित-
ललितचक्षुः=भ्रुवोर्भङ्ग इति भ्रूमङ्ग-भ्रुविलास , उत्कम्प-वेपथु , जृम्भा-
गात्रविनाम , स्मितम्-मन्दहास , ललितम्-गुदुपदविन्यासभुजलतान्दोलनादि
श्रृङ्गारचेष्टितम् , एतानि विचिन्ते यत्र तादृशेन वता विस्मयाद् दृष्ट ,
[क्वचित्तु 'ललितवना' इत्यस्य स्थाने 'चलितरसा' इति पाठः । तत्र भ्रूमङ्गा-
दिभिः कामविकारैः चलिते-चञ्चलतां प्राप्ते इती बस्य तादृशेन सत्तेसार्थो
योज्य , अहो अस्य धैर्यम् , यदयमनेकमिच्छाङ्गतिभिरप्यविलोभित , कामेन
न स्वामिना स्वयं धनुरावृष्याभिमुखोऽपि , इदानीमस्माकं भ्रुविलागादिभिर-
प्यनुद्वेजिता न मनागपि समाधितारय्यवते-इति तात्पर्यमपि विस्मयः],
मिच्छे=नपस्विभिः , मिच्छाभ्युद्भवोनिविशेषैर्वापि , प्रहोत्तमाङ्गैः=प्रह्लादि-
आदरेण गतानि , उत्तमानि , अङ्गानि-शिरांसि येषां तादृशे सद्भिः , विस्म-
याद् दृष्ट , [अत्रितमारप्रदार्शयनाऽनुमत्यास्याहं विधागिन्नादिरत्नमुनि-
रत्नातिशयि धैर्यमिति मिच्छानां विस्मयः], घासयेन=इन्द्रेणे , पुलकित-
घण्टा=पुलकितम्-भयेन रोमाञ्चितम् , उग्र-शरीरम् , यस्य तादृशेन गता ,
विस्मयाद्=आश्चर्याद् , दृष्ट=अपेक्षितम् , [मध्यमनिपतिता अनेके
तपसिनां प्रथा , परमत्र मरीच्य सर्वमपि चातुर्यं निष्पन्नमभवत् , न जानेऽयं
नमः प्रमाणाद्-मयि किं आश्चर्यम्-इति मुदहृतस्य मयहेतुः । मुदस्या-
दृष्टवत् धैर्योतिरेकम् तस्य विस्मयहेतुः] मुनीन्द्रः=मुनीनाम्-मतनवतां
ध्यानगताम् , इन्द्र-धेनु , मुनिधेने मुद इति यावत् , य=पुमान् ताताजि-
कान् , पातु=रक्षतु । विद्वद्विश्वरामस्तु-बोधे-विशुद्धबुद्धि-
मयस्य तत्त्वस्य , अयात्री गताम् , अवलित आगन्-अगिलररगोपरमेष्ठ
तामिव भागवन्तमनुभवम् , मुनीन्द्रो व पातु-इत्येवं प्रणमय्युपुजतः ।

कस्मिन् 'बोधिरस्यानि' इति पाठः । तत्र बोधिरिति बहुवचनेन बोधगन्तति-
र्निगदिता । तथा च बोधे-विशुद्धबोधगतया , अयात-अदमहमिच्छया
स्वयमेवाश्रित , ग्यानवन्तं विशुद्धविज्ञानगतति स्वयमेवोपतिष्ठत इति भावः ।

अलङ्कारादिः-विशारदेतुर्वा गतु मुदस्य समापेरस्य घाताद् धैर्या-

१ 'वागवो यत्रहा यत्रा' इतीन्द्रनामस्यमरः । २ 'पुलक' इमिधेदे प्रसारभेदे
च प्रसिद्धेने रोमाञ्चे दृष्टितान्ते' इति मेदिनी । ३ 'मुनीन्द्र श्रीधन शास्त्रा' इति
मुदनामस्यमरः ।

नान्यन्ते—

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सवहु-
मानमाहूय नानादिन्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजी-

तिशयो व्यग्रप । स च बुद्धविषयकरतिभावस्यात्रमिति पूर्वपत् त्रैयोऽलङ्कार ।

पादत्रये रामुदीरिताना चापाकर्षणादिशुरस्सरं बुद्धविलोकनकर्तृणा कामा-
दीना बुद्धविषये प्रतिमदत्तादिप्रचारकोल्लेखानामाक्षेपाद्—उल्लेखालङ्कारोऽपि
व्यग्रप । तदुक्तम्—'दहुभिर्वहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते' । धैर्यच्युतेहेतौ
सत्यपि तदवर्णनाद् विशेषोक्तिः । तदुक्तम्—

'यति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिर्निगद्यते' ।

मुनीन्द्र इति विशेष्यस्य बुद्धे-इतरमुनिदुर्लभध्यानद्रुडिमबोधने साभिप्राय-
तया परिकराद्भूर । तदुक्तं पुनल्लगनन्दे—

'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराद्भूर' ।

'आशीर्नमस्करिण्यारूप श्लोक कान्धार्यम्बकः । नान्दीति कथ्यते' इति
भरतवचनानुसारं नान्दीपदै कथावस्तुशसूचनमपि नाट्यशास्त्रनिधमित-
मिति तदपीह विहितं प्रतिपाद्यते । प्रथमपद्ये सकलविषयविरक्तबुद्धवर्णनया
राज्योपभोगविरक्त पितृशुश्रूषणतत्परो बोधिसत्त्वापरनामा जीमूतवाहनोऽस्य
नाटकस्य नायक उपदिष्ट, प्रथमाहुवर्णित जीमूतवाहनस्य राज्यनिरीक्षण-
मुपेक्ष्य पित्रो शुश्रूषणाय मलयपर्वतं प्रति यमनं बोधिसत्तम् । एवमनत्रशरा
सुरभीजनेत्पुण्यासेन मलयवत्या उपस्थापनाद् द्वितीयाहुकथा सूचिता ।
द्वितीयपद्ये—अनेकं प्रत्युहैरपि ध्यानादविचलितस्य मुनीन्द्रस्य वर्णनया जीमू-
तवाहनस्य—स्वराज्यम् अभिप्रेक्ष्यन्त मातङ्गं प्रत्युपेक्षारूपा तृतीयाहुकथा
तथा पित्रोर्वात्सल्यं मलयवत्याबानुरागं तृतीयाहुकथा एकस्य सर्पेशिशो प्राण-
रक्षाया कृते स्वशरीरस्यागमरूपा चतुर्थपद्यमाह्वयो कथा च सूचिता ॥२॥

अथ सूत्रधारमुखेन भारती वृत्तिमात्रित्य प्ररोचनाप्रस्तावने अवतारयितु-
माह—नान्यन्ते इति । नान्यन्ते=नान्या [नन्दन नन्द आनन्द इत्यर्थः,
भावे यन्, अथवा नन्दन्त्यस्मिन् जना इति नन्द-अभिनीयमान रूपक-

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार—बहुत विस्तार करने की कुछ आवश्यकता नहीं । आज
मुझे नाना देश दिशाओं से आप हुए, राजा श्रीहर्ष देव के चरणकमलों के

विना राजसमूहेनोक्त-“यत्तदस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्व
यस्तुरचनाऽलङ्कृतं विद्याधरचक्रवर्तिप्रतिबद्धं नागानन्दं नाम

मित्यर्थ, अधिहरणे यत्, तस्येयमिति नान्दी-अभिनयनिर्विघ्नतासिद्धये
क्रियमाणो मङ्गलश्लोकपाठ, तस्या] पूर्वोक्ताया पद्यद्वयामिकाया, अन्ते-
अनुरागे । तत्र नान्दीलक्षणं यथा—

आर्शवचनमनुकूलं स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजकृपादांता तस्माच्चान्दीति लक्षिता ॥

पूर्वोक्तयोः पद्ययोः ‘जितं पातु यः, य तु दृष्टो मुनीन्द्रः’ इत्या
शीर्वादमयुक्ता युद्धभूतिनिचये—इति तयोरनान्दीत्वमभ्याहृतम् । सा च नान्दी
द्वादशापादारिमकरऽष्टपादात्मिका वा भवति, प्रकृते च श्लोकद्वयेनाष्टपादात्मिका
या । तदुक्तं भरतेन—

सूत्रधार पठेन्नान्दीं मत्पथं स्वरमाधित ।

नान्दीपदद्विंशतिभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृतम् ॥

यद्यपि पदपदेन ‘सुपुतिष्ठत पदम्’ इति वचनात्सुयन्ततिष्ठन्तम्पादयेव
पदानि गृह्यन्ते, न तु श्लोकपादा, तथाप्यत्र नान्दीलक्षणे तेन श्लोकपादा
अणि गृह्यन्ते । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे—

श्लोकपाद पद केचित्सुपुतिष्ठन्तमपापरे ।

परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूप पदमधिके ॥

अत्र पूर्वोक्तेन प्रकृतेन समासोक्त्या काव्यार्थमूचनात् पत्रावलीसङ्गेयं
नान्दी । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे—

यस्या वीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन ।

क्षेपेण वा गमनोक्त्या नात्रा पत्रावलीति सा ॥

सूत्रधार—प्रविश्य आदेति शेष । सूत्रम्—नाट्यानुष्ठानम्, धारयति—
प्रवर्तयतीति सूत्रधार—अग्निनेतृणां नेता प्रधाननट इत्यर्थः । तदुक्तम्—

नाट्याय यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सर्वाङ्गकम् ।

रश्मिदेवतपूजाकृत् सूत्रधारः ॥ उच्यते ॥

अवीन राजाओं ने बहुत आदर पूर्वक इन्द्रोत्सव में बुला कर कहा है कि “हमारे
स्वामी श्रीहर्षदेव ने अपूर्व वस्तु की रचना से सुशोभित, विद्याधर चक्रवर्ती
(जीमूतवाहन) के चरित्र से युक्त ‘नागानन्द’ नाटक रचा है” यह हमने कानों-

नाटकं कृतमित्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुतं न च प्रयोगतो दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानात्

अपि च—नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥

अन्यच्च—वर्णनीयकथासूत्र प्रथमं येन सूच्यते ।

रत्नभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥

वस्तुतस्तु नाट्योपकरणपूर्वरत्नविधासु सूत्रधारादन्व एवायं सूत्रधार स्थापकापरनामा । सूत्रधारगुणाकृतित्वादयमपि सूत्रधार इत्युच्यते ।

तदुक्तं दर्पणे—पूर्वरत्न विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् कव्यमास्थापयेत् ततः ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—नाट्यीं प्रयुज्य निष्क्रामेत् सूत्रधारः महानुगः ।

स्थापकं प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधारगुणाकृतिः ॥

अन्यच्च—पूर्वरत्न विधायैव सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरं नाममास्थापयेन्नटः ॥

तद्वत्—सूत्रधारगुणाकृतिरित्यर्थः ।

अथ स स्थापकापरनामा सूत्रधारः—

रत्नं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य चवेराख्या गोप्रायपि न कीर्तयेत् ।

अतु च क्वचित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥

इति नाट्यनियमाजुरोधेन भारतीं वृत्तिमाश्रित्य कविहृपकनामादि सङ्कीर्तयति—अतमित्यादिना । प्रायेणेति उच्यते । अतुमङ्गीर्तनं न सार्व-
त्रिकम् । अतोऽत्र प्रकृतनाटके अतुसङ्कीर्तनाभावेऽपि न ह्यति । तत्र भारत्या
वृत्तेर्लक्षणं यथा—

सा वाक् प्रधाना पुद्गलोपयोज्या स्त्रीवर्जिता सस्कृतवाक्ययुक्ता ।

स्वनामधेयैर्भरते प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

तस्या वृत्तेश्च चत्वार्यङ्गानि भवन्ति—प्रोचना, आमुखम् (प्रस्तावना),
वीथी, प्रहसनं चेति । तदुक्तम्—

कान सुना तो है पर अभिनय होतो हुए नहीं देखा । इसलिये उम्मी राजा के प्रति
बहुत आदर के कारण और हमारे ऊपर अनुग्रह करने के विचार से मली भौंति
अभिनय करके आज तुम नाटक करो ।” ता अब मैं नपथ्य रचना करके उनकी

suitable ending

अस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण अथ त्वया नाटयितव्यम्" इति । तद् यावद् इदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाऽभिलषितं सम्पादयामि । [परिक्लम्यावलोक्य च] आघर्जितानि च सकलसामाजिकमनसांसि इति मे निश्चयः । यतः,

भेदास्तस्यात्तु विज्ञेयाभत्वारोग्रत्वमागता ।

प्ररोचनाऽऽमुक्तं चैव पीपी प्रहमनं तथा ॥

तस्या भारस्या वृत्तेरिति भाष. ।

अलमतिविस्तरेण=अलमत्र वारणार्थे, अतिविस्तरो न कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा अतिविस्तरेण अल सार्धं नास्ति, न किमपि प्रयोजनं सिध्यति [गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभङ्गीना निमित्तमिति विस्तरशब्दान् सुतीया] । अयं भावः—नाटकाभिनयप्रारम्भे नाट्यनियमानुरोधेन पूर्वरत्नं कर्णायैकं, तस्य च पूर्वरत्नस्य प्रत्याहारादीनि द्वादशाङ्गानि भवन्ति । तेषु नान्यप्यन्यतममहत्तमं, सा च रत्नविघ्नोपशान्तयेऽवश्यकर्तव्या—तदुक्तं कर्णणे—यन्नाट्यनस्तुन पूर्वं रत्नविघ्नोपशान्तये ।

कुलीलवा प्रवृत्तेन्ति पूर्वरत्नं स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयासि यद्यपि ।

तथाप्यपरयकर्तव्या नाग्दी विघ्नोपशान्तये ॥

तथा च पूर्वरत्नाज्जेष्वपरयकर्तव्यानां नान्यनुष्ठितैवेति । कृतं परिपुङ्क्तु हलविमर्दकारिणा शेषाङ्गानुष्ठानेन ॥

अथ इन्द्रोत्सवे=वर्षादिशामनया इन्द्रप्रमादनाय क्रियमाण उत्सव-विशेषे [इन्द्रोत्सव इति सप्तम्या तदङ्गत्वं सूचितम्], नानादिग्देशागतेन=गानादिग्ध्वो देशेभ्यश्चागतेन समवेतेन, श्रीहर्षदेवस्य=श्रीहर्षदेव इति नाम्नः, राज्ञः, पादपद्मोपजीविना=[पादौ पद्मौ इवेति पादपद्मे, ते उपजीवतीति पादपद्मोपजीवी, तेन] चरणकलाभितेन, श्रीहर्षदेवकृपाभीनराज्येनेत्यर्थः, राज-समूहेन=राज्ञा समुदायेन [वत्सैः], अहम्=सूतपार, सयहुमानम्=बहुमानेन सहितं यथा स्यात् तथा, आहूय=आकार्यं, उक्तः=कथित आदिष्ट इति यावत् [एतेन तदादेशस्यावश्यपालनीयत्वं ध्वन्यते] । यत्, अस्मत्

इच्छा के अनुसार करता हूँ । मेरा निश्चय है कि समाप्तदो (दशको) के मन इस ओर खिंचे हुए हैं । क्योंकि,

स्वामिना=अस्माकं राज्ञाम्, स्वामिना-अधीरवरेण, श्रीहर्षदेवेन, अपूर्व-
 वस्तुरचना=वङ्कृतम्=अपूर्वस्याद्भुतस्य पूर्व केनाप्यगदब्धस्य, वस्तुन-
 प्रतिपाद्यस्मेतिवृत्तस्य, रत्ननगा-प्रयोगेन, अलङ्कृतमुख्यसितम्, विद्याधर-
 चक्रवर्तिप्रतिबद्धम्=विद्याधर देवयोनिविशेषा, [‘विद्याधरोपसरोयच्छरक्षो
 गन्धर्वकिन्नरा । पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमा देवयोनय’ इत्यमर] तेषां
 चक्रवर्ती सम्राट्, तेन प्रतिबद्ध सम्बद्धम्, विद्याधरचक्रवर्तिचरित्राधिप्रेतमिति
 गावत् [कचित् विद्याधरजातकप्रतिबद्धमिति पाठ । तस्यापि विद्याधराणां
 जातक जम्भादिबर्णनपरो ग्रन्थविशेष, तेन प्रतिबद्धम्, तत्प्रतिपादित
 जीमूतबाहुनाख्यविद्याधरचरित्रसम्बद्धम् इति भाव इति योजना कर्तव्या]
 नागानन्दम्=नागानामानन्दो नागानन्द, ॥ विद्यते (वर्णनीयतया)
 यस्मिन्, तन्नागानन्दम्, अशंभाप्य । उचित चैतन्नाम, नाटकगर्भितार्थ
 प्रकाशकत्वात् । तदुक्तं दर्पणे- नाम कार्ये नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ’ इति ।
 [पुनः किल पञ्चगायनत्रासिता पञ्चगा विद्याधरजीमूतबाहुनेन स्वप्राणव्ययेन
 रक्षिता आनन्दमवाप्नु, स एवानन्दोऽत्र रूपके वर्णित, अत एवास्य नागा
 नन्दमिति नाम कृतम्] नाम=नागे-य-यव प्रसिद्धौ, नागानन्दमिति प्रसिद्धम्,
 नाटकम्=इयात्तवृत्तनादिलक्षणयुक्तं दशानां रूपाकाणां मध्ये नाटकाख्य
 रूपकम्, कृतम्, यच्च, अस्माभिः, धीनप मारया कर्णाकर्णिकया, श्रुतम्=
 आकर्णितमेव, न च=[चरित्वर्थे] न तु, प्रयोगतः=प्रयोगेण-अभिनयेन
 [आधादित्वात्सि] अभिनीयमानमित्यर्थ, हृष्टम्=तप्तात् कृतम् ।
 तत्=तस्मात् कारणात्, सकलजनहृदयाह्लादिनः=सकलानाम्, जनानां
 प्रगानाम्, हृदयानि, आह्लादयति रञ्जयति, तच्छील, तस्य, तस्यैव-धीहर्ष
 देवस्य, राज्ञः, यदुमानाद्=अतिगौरवाद्, [अस्य नाटकस्य कर्ता निखिल
 जनहृदयरञ्जन सामन्तयज्ज्योतीं श्रीहर्ष कविरित्येष कविगौरवादिति भाव]
 अस्मास्तु=इन्द्रोत्सवे सम्मतेषु राजसु, अनुग्रहबुद्ध्या=नानादिन्देरागत
 इमे, तदवश्यगभिनयदर्शनेनानुग्रहणाया इत्येवं कृपाविशिष्टया बुद्ध्या च,
 त्वया=सुत्रधारेण, अद्य=दन्नात्सवावसर, तत्-पूर्ववर्णित नागानन्द नाम
 नाटकम्, यथावत्=नाट्यनियमाननतिक्रम्य, प्रयोगेण=अभिनयेन,
 नाटयितव्यम्=अभिनयितव्यम्, इति ।

तद्=यतो राजसमूहेन सदृष्ट तस्मादित्यर्थ, इदानीम्, यावत्=सर्वत
 पूर्वम्, नेपथ्यरचनाम्=नेपथ्यस्याभिनयोचितवेषमूपाया, रत्ननाम्, कृत्वा-
 निधाय, [‘आकल्पवैपौ नेपथ्य परिकर्म प्रसाधनम्’ इत्यमर] यथाभिल

श्रीहर्षो निपुणः कवि परिपदप्येषा गुणप्राहिणी

लोके हारि च सिद्धराजचरितं नाट्ये च दद्या वयम् ।

वस्तुनैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

मेद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥३॥

पितम्=अभिलषितमनतिक्रम्य, यद्येप्सितमित्यर्थः । परिक्रम्य=इतस्ततः परिभ्रम्य । अथ भारत्या वृत्त्या प्रराचना नामाङ्गमवतारयति—अर्चयिता-
मीति, सकलसामाजिकमनांसि=मकलानां राजभूमिममवेतानां सामा-
जिकानां सभाराजा मनांसि हृदयानि, आर्चयितानि=अभिनयदर्शनो-
त्कण्ठेयाऽऽदृष्टानि, इति मे निश्चयः । यत् इति हेतुगन्वायम् ।

श्रीहर्ष इति—श्रीहर्ष=श्रीहर्षदेवः, निपुणः=साध्यरत्नायां कुशल,
कविः, अस्ति । एषा=पुरोदरगमाना, परिपत्=अभिनयदर्शनाय समवेता
मभाषि, गुणप्राहिणी=[गुणां गृहाति तच्छ्रीणां] गुणरूपक्षपातिनी,
अस्ति । किं च, लोके=भुवने [‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः]
सिद्धराजचरितम्=मिद्वाना राजा मिद्वराजो जीमूतबाहनः [‘राजाह
सन्निभ्यष्टम्’] तस्य चरितम्, हारि=मनोहारि, [हरतेर्गन्धादित्या-
गिणानि] वसेत इति शेषः । [कनित्तु ‘व धिमस्त्वन्चरितम्’ इति पाठः ।
बोधिसत्त्वस्य बोधिमस्त्वापरनाम्नी जीमूतबाहनस्य चरितमिति तदर्थः । यद्यपि
‘सुनीन्द्रः धीपनः शास्त्रा बोधिसत्त्वो विनायकः’ इति वचनाद् बोधिमस्त्व
इति सुगतस्य सहा, तथापि बौद्धग्रन्थाय सुचरितमाहात्म्येन बोधिमातः
सर्वोऽपि बोधिसत्त्वशब्देन व्यवहियत इति ।] अर्थं च=वयमपि नटाः,
नाट्ये=अभिनयकर्मणि, वृत्त्याः=कृशला, स्म । इह=प्रस्तुतेऽभिनये,
एकैकमपि=अस्तम्=अन्यनिरपेक्षम् अपि, यस्तु=पूर्वोक्तं कविनिपुण्यादिकम्
वाञ्छितफलप्राप्तेः=वाञ्छितस्याभीप्सितस्य, फलस्य, परिपन्नमनोरञ्जन-
रूपस्य, प्राप्तं, पदम्=स्थानं निमित्तमिति वाच्यं, अस्ति [‘पदं व्यासितप्राण-

श्रीहर्ष एक प्रवीण कवि है, यह समाज भी गुणों का आदर करने वाला
है, बोधिसत्त्व का जीवन चरित्र संसार में बड़ा रोचक है और हम भी नाटक
क्षेत्र में बहुत हैं—यह तो एक एक वस्तु इष्ट फल की प्राप्ति का साधन है,
मैंने माग्य के उत्तर में से बहुत सखटिन गुणों का यह समाज समूह—इच्छित
फल की प्राप्ति का साधन होगा—इसमें तो कहना ही क्या ?

तद् यावद् अहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय सङ्गीतकमनुतिष्ठामि । [परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] इदमस्मद्गृहम्, यावत् प्रविशामि । [प्रविश्य] आर्य्ये ! इनस्तावत् ।

स्थानलक्षणाधिबस्तुषु—' इत्यमरः], मद्भाग्योपचयाद्=मम तृनधारस्य, भाग्यम्, तस्य, उपचयाद् उत्कर्षात्, समुदितः=समूहरूपेणोपस्थितः, अयम्=भक्षिहृष्ट, सर्थः=सकल, गुणानाम्=कविनैपुण्यादीनाम्, गणः=समुदाय, वाञ्छितफलप्राप्ते यद् भवतीत्यत्र 'किं पुनर्' वक्तव्यम् । एकैकेनापि कविनैपुण्यादिना गुणेन यदि परिपन्मनोरञ्जनं मिथ्यति, तर्हि तेषां समुदायेन तत् सिध्येदित्यत्र किमु वक्तव्यम्, गुणसमुदायेन सुतरां सिध्येदित्यर्थः ।

अलंकारः—कैमुत्येनार्थसंसिद्धे प्रतिपादनारकाभ्यार्थापत्तिरलङ्कारः ।

तदुक्त कुललग्नानन्दे—'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।'

मद्भाग्योपचयादिति गुणसमुदाये हेतुपादानात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एकैकेन हेतुना कार्यसिद्धौ हेतुन्तरस्याप्युपादानात् ममुच्यते । तदुक्तम्—

अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि च ।

कुलरूपवयोविशेषेन च मदवन्त्यमुम् ॥

छन्दः शार्दूलविकीर्णितम् । तल्लक्षणं पुरस्तादुक्तमेव ॥३॥

एतेन कविकाव्यादिप्रशंसया परिपदं उन्मुखीकरणाद् भारतया वृत्ते प्ररोचना नामाङ्गमुक्तम् । तदुक्तं धनञ्जयेन—

'उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसात् प्ररोचना ।'

अथ भारतया वृत्ते प्रस्तावनागानाङ्गमवतारयति—तद् यावदिति । प्रस्तावनालक्षणमत्रे यदयते । तद्=यत् परिपदाराधनसामग्रीताकृत्याद् राजाशार्गारवाच्च अपश्यनाटयितव्यं तस्मादित्यर्थः । यावदिति=प्राथम्यबोधको निपातः, प्रथममित्यर्थः, गृहिणी=पत्नीम्, कर्तामित्यर्थः । सङ्गीतकम्=नृताङ्गीतवाद्यानि ['नृताङ्गीतं तथा वाद्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति सङ्गीतरत्नाकरः], अनुतिष्ठामि=प्रवर्तयामीत्यर्थः । परिक्रम्य=रत्नमयः परितो गत्वा गृहगमनमभिनीयेत्यर्थः । नेपथ्यम्=नटानां वेषरचनास्थानम् ।

'पुरातनवस्तुदुग्धस्य स्थानं यदतिशोभनम् ।

वर्णिकापहणस्थानं नेपथ्यमिति तद् विदुः ॥'

तो इतने में घर जाकर पर्णपत्नी को बुला कर संगीत आरम्भ करता हूँ । (घूम कर नेपथ्य-गृह की ओर देख कर) यह हमारा घर है । इसमें प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करके) आर्य्ये ! जरा इधर आइए ।

द्विजपरिजनबन्धुहिते 'मद्भवनतटाकहंसि । मृदुशीले '

परपुरुषचन्द्रकमलिन्याये ' कार्यादितस्तावत् ॥४॥

नटी—[प्रविश्य सायम्] अज्ज ! इअस्मि मन्दभग्गा ।

आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओओ अणुचिट्ठीअडु सि ।

प्रविश्य=प्रवेश नाटयित्वा । सूतपारो नटीमाह्वयति द्विजेति ।

द्विजपरिजनबन्धुहिते=द्विज ब्राह्मण, परिजना अनुचरा, बन्धव सम्बन्धिन, तथा हिते हितकारिणि । सम्बुद्धी रूपम्, [तत्र द्विजाना वानमानाभ्याम्, परिजनाना वयासमयेतनपारितोपिकप्रदानेन, बन्धूना सम्पदैश्वर्यादिवितरणेन हितकारित्वं वाच्यम्], मद्भवनतटाकहंसि=मम भवन गृहमेव तटाक सर, तस्य हंसि मरालि । [हंसीशब्दस्य सम्बोधने अम्यार्थनयोर्हंस] मृदुशीले=मृदु कोमल परानुदेवजकमिति यावत् शील स्वभावो यस्मास्तथाभूत । [इदमपि सम्बुद्धयन्तम्] परपुरुषचन्द्रकमलिनि=पर स्वमर्तुरन्य, पुरुष एव चन्द्र, तस्य कमलिनि पद्मिनि, चन्द्र कमलिनीव परपुरुष दृष्ट्वा या सकुचति तावति । पतिव्रते । इति यावत्, आर्ये=आर्यवरिते मत्पत्नि ['पत्नी चार्येति सभाष्या' इति श्रीमद्भरत], कार्याद्=कार्यविरोधाद् हेतोः, इत=मत्प्रभृतिपम्, तावद्, आगम्यता मिति शेष । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे ।

अलं०-अत्र नव्या इनीत्यारोपे भवने तत्प्राप्त्यारोप, एव तत्रैव कमलिनी त्वारोपे परपुरुषे चन्द्रत्वारोपे निमित्तमिति मालारूपमक्षिपपरम्परितरूपकमिदम् ।

तदुक्त दर्पणे—यत्र वस्तुनिदारोप परारोपणकारकम् ।

तत्परम्परित छिष्टाच्छिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥

प्रत्येक केवल मालारूप चेति चतुर्विधम् ॥

पूर्वार्धे तवर्ग्याणां सुत्यनुप्रास, उत्तरार्धे रेफ्यकारयोर्द्वित्यनुप्रास ।

आर्यावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—

यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥४॥

अस्त्रमधु, तैः सहेति सास्त्रम्=अधुनादितम्, अस्त्रमोचन नाटयन्ती-

हे ब्राह्मणो, सेवको और बन्धुजनो का हित करने वाली । हे मेरे गृहरूपी तटाग की हंसिनी । हे कोमल स्वभाव वाली । हे पर पुरुष रूपी चन्द्रमा के लिये कमलिनी । हे आर्ये । कार्यवश गरा इधर पधारिए ॥४॥

आर्य्य ! इयमस्मि मन्दभाग्या । आज्ञापयतु आर्य्यपुनः
को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधारः—[नटीमवलोक्य] आर्य्य ! नागानन्दे नाटयितव्ये
किमिदमकारणमेव रुद्यते ?

नटी—अज ! कथं ए रोदस्सं ? यदो दाय तादो अज्जाए
सह स्थिरभावं जगण्णिअ अदूरजात्तएण्येदो कुट्टुम्बमारोहण-
योगो दाणीं तुमं सि हिअए चित्तिअ तवोचणं गदो ।

आर्य्य ! कथं न रोदिष्यामीति ? यतस्तावत् ताव आर्य्यया
सह स्थिरभावं ज्ञात्वा अदूरजातनिर्वेदः, कुट्टुम्बमारोहणयोग्य
इदानीं त्वमिति चित्कर्ष्य तपोवनं गतः ।

त्यर्थ । 'वाच्यो नटीसूत्रधारवार्त्तनाम्ना परस्परम्' इति नाट्यनियमानुरोधेन
नटी सूत्रधारम् 'आर्य्य !' इत्येवं संबोधयति । मन्दं भाग्यं दैवं यस्या ना
मन्दभाग्या । नियोगः=धर्मम् । अनुष्ठीयताम्=कियताम् । नागा-
नन्दे इति, राजपरिषदाज्ञप्तानामस्माकमयं नागानन्दनाटक अभिनयनकालः,
किमर्थनिदानो हर्षावसरेऽपि त्वया अकारणं कारणं विनैव रोदनं कियते ।
नटी रोदनकारणमाह—कथमिति । कस्माद् हेतोर्न दशाम्, अस्ति मे
रोवनस्य कारणमिति भावः । यत, स्थिरभावम्=धर्मवचनम्, ज्ञात्वा=
अनुभूय, अदूरजातनिर्वेदः=अदूरम् अचिरं संप्रदेव जात उत्पन्नो निर्वेदो
नैराग्यं यस्य तादृशः, तातः=नतपिता मे अश्वर, 'इदानीं त्वं कुट्टुम्ब-
मारोहणयोग्यः=कुट्टुम्बस्य पोष्यवर्गस्य, भार' योगस्त्रेणम्, तस्य, उद्व-
हने-धारणे सम्पादने इति यावत्, योग्यः समर्थः, अस्ति' इति हृदये

(नटी का प्रवेश)

नटी—(प्रवेश करके आगे नहलते हुए) आर्य्य ! यह हतभागिनी
उपस्थित है । आज्ञा कौत्रिप, क्या कार्य किया जाय ?

सूत्रधार—(नटी को देख कर) आर्य्य ! नागानन्द नाटक के अभिनय
करने के समय (तुम) बिना कारण के ही क्यों रो रही हो ?

नटी—आर्य्य ! क्यों न रोऊँ । जब कि सास-ससुर बुढ़ापे के कारण विरक्त
होकर और 'अब तुम परिवार का बोझ उठाने योग्य हो गए हो' ऐसा मन
में सोच कर तपोवन को चले गए हैं !

सूत्रधारः—[सनिर्वेदम्] अये ! कथं मां परित्यज्य तपोवनं
याता पितरौ, तत् किमिदानीं युज्यते ? [विचिन्त्य] अथवा कथं
महं गुरुचरणपरिचर्यासुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि ? कुतः—

पित्रोर्विधातुं शुभ्रपां त्यक्त्वा स्वयं प्रमागतम् ।

वनं याव्यहमप्येव यथा जन्मूतवाहनः ॥५॥

[इति निष्कान्ती]

[प्रस्तावना]

विनश्यत्=विनाश, आर्यया=तव जनन्या मम यथा सह, तपोवनं गतः ।
अस्मान् परित्यज्य तत् तपोवनप्रस्थानमेव मे रोदनस्य कारणमिति भावः ।

सनिर्वेदम्=निर्वेदः स्वावमाननं तेन सहितम् । ['निर्वेदः स्वावमान-
नम्' इत्यमरः] सूत्रधारे पित्र मां विनृपरित्यागमित्येवमाभाषमाननं कृत्वा
कथयति—अये इत्यादि । अये=इति विषादपूर्णमप्ययम् । कथमिति
प्रश्ने । पितरौ=पिता माता आचार्यः । ['पिता माता' इत्यनेन विनृशब्दस्यैक-
शेषः] तत् किमिदानीं=मया इदानीं किं कर्तुमुचिमत्यर्थः । विचिन्त्य=
चिन्तनं नाटयित्वा । अथवेत्यादि—अथवेति पद्यान्तरे, कृतमनसा अर्थ-
विचिन्तनया, अहम्, शुभ्रं—मातापित्रोः, चरणयोः परिचर्या—शुभ्रपा, तया
यत् शुभ्रम्, तत् परित्यज्य, कथम्—रेन प्रकारेण, गृहे, तिष्ठामि ? न स्वास्वा-
मान्यर्थः, प्रत्यक्षं पितरौ वने वनेताम्, अहं च एदगुगतस्यटो भवेयमिति
गर्भधानुचितम् । कुत इति पूर्वोक्तार्थे हेतुगत्यागः ।

अथ हेतुगत्यागमुक्तेन कथं पक्षेण च पात्रं प्रवेशयितुमाह—पित्रोरिति ।
अहम्, जीमूतवाहनो यथा=जीमूतवाहन इव, पित्रोः=मातापित्रोः,
शुभ्रपां=परिचर्याम् ['परिचर्या तं शुभ्रपां परिचर्यां पुरातना' इत्यमरः],
विधातुम्=कर्तुम्, प्रमागतम्=क्रमेण वंशपरम्परया, आगतं प्राप्तम्,

सूत्रधारः—(निर्वेद सहित) क्या माता पिता मुझे छोड़ कर वन की
जाने गए ? तो अब (अरे भिये) क्या उचित है ? (सोच कर) अथवा, माता-
पिता के चरणों की सेवा का गुप्त छोड़ कर मैं घर में कैसे रहूँ ? क्योंकि—

मैं आज ही जीमूतवाहन की तरह बूट-परम्परा में प्राप्त पेश्वर्य को गत
भार कर माता-पिता की सेवा करने के लिये वन में जाता हूँ ॥५॥

(दोनों निकल जाते हैं) .

प्रस्तावना

[तत प्रविशति नायको विदूषकश्च]

नायकः—[अनिर्वेदम्] वयस्य आत्रेय !

ऐश्वर्यम्=रामपदम्, त्यक्त्वा=विहाय, अर्धव=एतस्मिन्नेव काले, विलम्ब-
मश्रुत्वेत्यर्थः, वनम्=तपोवनम्, यामि=गच्छामि, विविधैर्धर्मसम्पत्तिदिशिष्टो
जीमूतवाहनोऽपि यदि पितृशुभ्रपायै सर्वं स्वराज्यादिकं परित्यज्य वनं व्रजति
तर्हि स्वल्पसम्पदा मया तु अवश्यप्राजितम्यम् इति भावः । अत्र जीमूत-
वाहन उपमानम्, अहपदबोध्य सूत्रधार उपमेयः, पितृशुभ्रपायैश्वर्यत्याग-
पूर्वकं वनगमनं समानो धर्मः, यथेत्युपमावाचकमित्येवमुपमानादीनां चतु-
र्णामप्युपादानात् पूर्णोपमेयम् । तदुक्तं दर्पणे—

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद् वाच्यमियं पुन ॥

अत्र जीमूतवाहनोऽयासीत्, अहं तु यामीत्येवमुपमानोपमेययोः पुरुष-
भेदाद् भ्रमप्रक्रमलमुपमादोषस्तु न शङ्क्यः । कालस्य समानधर्मत्वाविवक्षणाद्
यानमात्रस्य तत्त्वात् । भावार्थोऽकरीत्या कैमुटीनार्थसंसिद्धेर्धर्मानादर्धोपतिरिह
प्यत्रया, परं सा वृत्त इति वाच्यार्थोपपादकत्वाद् गुणीभूता । पध्यावकर्ष
छन्दः । 'युजोश्चतुर्थतो येन पध्यावकर्षं प्रकीर्तितम्' । कनित्तु 'विधातुं पितृ-
शुभ्रपायम्' इति पाठः । तत्र श्लोकच्छन्दः । तदुक्तं श्रुतबोधे—

पक्षमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

पष्ठं गुरु विजानीयाद् एतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥

इति=कथा प्रस्तुत्य, निष्क्रान्तौ=निर्गती, सूत्रधारो नटो नित्यर्थः ।
'पुमान् श्रिया' इति पुंस्य एकशेषः । तदुक्तम्—

एषामन्यतमेनार्थं पानं वाक्षिप्य सूत्रघृत् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपद्येत् ॥

प्रस्तावना=प्रस्ताव्यते उपस्थाप्यते भाविकथाप्रसङ्गो यथा यस्या वा
सा-समाप्तेति शेषः । इयमेव प्रस्तावना आमुखस्थापनाशब्दाभ्यामपि
व्यपदिश्यते । अतएव कश्चित् पुस्तकेषु आमुखमित्येव पाठः । अत्र 'तद्
यायद्' इत्यारभ्य 'यथा जीमूतवाहन' इति यावत्प्रस्तावनाग्रन्थो बोद्धव्यः ।
तल्लक्षणं यथा—नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

(नायक और विदूषक वा प्रवेश)

नायक—(निर्वेद के साथ) सखे ! आत्रेय !

मैं यह समझता हूँ कि गुनावस्था राम (निषय-वासना) का मूल है ।

रागस्यापदमित्यवैमि न हि मे स्वसीति न प्रत्ययः
कृत्वाकृत्यविचारणामु विमुख को वा न वेत्ति क्षिती ।

सूत्रधारेण गदित्य सलाप यत्र कुर्वते ॥

त्रिनेत्राक्यं स्वकार्योत्थं प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथ ।

आमुक्तं तत्तु विज्ञेय नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

इयं च प्रस्तावना—उद्धातक्यादिभेदेन पञ्चविधा । तास्त्वियमवलगितनाम्नी
वेदितव्या । तदुक्तं दर्पणे—

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे स्तलु तज्ज्ञेय नाम्नावलगितं युर्थं ॥

अत्र सूत्रधारेण स्वतपोवनप्रस्थानमुदाहरता सादृश्यविधया प्रधान-
पात्रस्य जीमूतवाहनस्य सूत्रधरं नाम कार्यान्तरं प्रस्थापितम् । 'नासूचितस्य
प्रवेशः' इति रूपकनियमानुरोधादावश्यकं चेत्तद् ।

अथ सपरिजनं नायकं प्रवेशयति—स्तत् इति । स्तत्=सूत्रधारनिर्गमा-
नन्तरम्, नायकं=प्रकृतनाटकस्य नेता जीमूतवाहन । विदूषकः=स्ववेष
भाषावैर्नायकस्य मनोरञ्जकस्तन्मित्रम् । तत्र नायकलक्षणं यथा—

त्यागी कृती कुलीन सुभीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुकूलोक्तेर्जोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

स च नायको धीरोदात्तादिभेदेन चतुर्धा भवति । अत्रत्यनायकस्तु
जीमूतवाहने। धीरोदात्तः । तल्लक्षणं यथा—

अविकथनं सुभाषानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निमूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतं कथितः ॥

विदूषकलक्षणं यथा—

कुमुदवसन्तासभिषं कर्मवपुर्वपभापायै ।

दास्यकरं कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मजः ॥

सनिर्वेदमिति—निर्वेदो विषयेष्वल प्रत्ययः, तेन सह यथा स्यात् तथा ।
यस्यस्येति—विदूषकस्य अवोचनम्, मित्रेति तदर्थः । तदुक्तं दर्पणे—

यस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

'यह नश्वर है' इस बात से भी मैं अपरिचित नहीं, यह (युवावस्था) मेरे
पुरे काम की जाह्न में रुकावट है, इस बात को संसार में भरा कौन नहीं
जानता ? इस प्रकार निन्दनीय और इन्द्रियों के अधीन मैं यह जवानी

एवं निन्दामपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद् यौवनं
भक्त्या याति यदीत्यमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥६॥

आत्रेय इति विदूषकस्य आतिस्विक नाम गोत्रनाम यां । अत्रेयपत्य-
गात्रेय, इक् । सम्बुद्धौ सुलोपः ।

अथ जीमूतवाहनोऽनेकैर्दोषैर्निन्द्यस्यापि यौवनस्य पितृशुश्रूषया साफल्यं
वाञ्छन् कथयति—रागस्येति । यौवनम्=युवावस्था, रागस्य=विषयाभिला-
षस्य, आस्पदम्=प्रतिष्ठाभूमिर्नामिति यावद् [आस्पदं प्रतिष्ठायाम्] अस्ति, इति,
अथैमि=सम्यग् जानामि, अहमिति शेष । इदं यौवनं ध्वंसि=क्षणभङ्गुरम्,
अस्ति, इत्यपि, मे=मम जीमूतवाहनस्य, प्रत्ययः=विश्वस, [‘प्रत्ययोऽधीन-
शपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमर] न, इति न, अपितु विश्वास एव । अह-
मिदं दृढं विश्वसिमि यत् क्षणभङ्गुरमिदं यौवनम्=इति भावः । प्रकृतार्थे दार्ढ्य-
बोधनाय नन्दयौपादानम्, [इदमत्र बोध्यम्=सर्वं क्षणिकम्, सर्वं स्वल्प-
णम्, सर्वं दुःखम्, सर्वं शून्यमिति बोधानां चत्वार्यार्गसंस्थानि मतानि । एतेषां
चतुर्णां तत्त्वतो ज्ञाता एव मुक्ता प्राप्ते बोधिसत्त्व इत्युच्यते । जीमूतवाहनोऽपि
जातकेषु बौद्धमध्येषु बोधिसत्त्वतया व्यपदिष्ट इति तेन किं नाम यौवनस्य,
अपितु वस्तुजातस्यैव क्षणिकता विदितेव । ध्वंसिशब्दे ध्वंसतेर्णिनिः, ध्वंसोऽ-
स्यास्तीति वा ध्वंसशब्दाद् ‘अत इनिठनौ’ इति इनिर्बोध्यः] आशब्द
समुच्चये, किं बोध्यम् । क्षिती=पृथिव्याम्, कः=पुरुष, इदं यौवनं कृत्या
कृत्यविचारणास्तु=इदं कृत्य कर्तव्यम्, इदम् अकृत्यम् अकर्तव्यम्, तयो
विचारणास्तु विवेकेषु, कर्तव्याकर्तव्यबोर्विविचय निर्णये=इति भावः, विमुखम्
पराङ्मुखम्, [द्वितीयान्तं वेष्टीति वेदनक्रियायां कर्म, यौवनस्य विधेयविशेष-
णम्] न वेत्ति=न जानाति ? यौवने रागान्धो जनः सदसती विवेक्तुं नार्हति-
इति सर्वेऽपि परिहृता अपरिहृता वा जानन्त्येवेति भावः । [अथवा निमुख
मित्यस्याग्रे=इति शब्दमध्याहृत्य, यौवनं कृत्याकृत्यविचारणास्तु विमुखमिति
को न वेत्ति=इत्येवं योजना कर्तव्या=इत्यास्तु विशेषोऽत्र पक्षे=इति शब्दे-
कर्मण उक्तत्वाद् विमुखमिति प्रथमान्तपदं बोध्यम्] एषम्=पूर्वोक्तेन प्रका-
रेण, इन्द्रियवशम्=इन्द्रियाणां चञ्चुरादीनाम्, वशम्=अधीनम्, शब्दादि
(मेरे) आनन्द के छिपे (परांग) हो सकती है, यदि इसी प्रकार भक्ति
पूर्वक माता-पिता की सेवा करते हुए व्यतीत हो ॥६॥

विदूषकः—[सरोपम्] भो वञ्चस्स ! ए खिन्विणो एव तुमं पत्तिअं कालं पदाणं जीवन्तमुआणं कदे इमं ईदिसं वणवास-
दुप्पदं अणुद्वयन्तो । ता पसीद दाणिं पि दाव । गुरुत्तरण-
सुस्सुसाणिव्यंघादो खिअत्तिअ इच्छापरिमोगरमणिअं रत्तसुहं
अणुद्वयीअदु ।

भो वयस्य ! न निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं कालमेतयोर्जीवि-

विषयलम्पटमिति यावत्, अतएव निन्दामपि=निन्दायोग्यमपि, इदं
यौवनम्, यदि, इत्यमेव=वर्तमानेन प्रसारेणैव, भक्त्या=पूरयेष्वनुरागे
भक्तिः, तथा, पितरौ=पितरं मातरं च, शुश्रूषमाणस्य=परिचरतः [भृणोतेः
सन्, 'शाधुस्मृहसा सन.' इति सङ्गन्तादात्मानेपदे शानच्] मे=मम (यौवन-
सम्बन्धे पठौ) याति-व्यत्येति, तर्हि प्रीत्यै=आत्मप्रसादाय, भवेत्,
संभावनायां सिद् । अनेकपदपूयितस्यासारस्यास्य यौवनस्य वृद्धपितृचरण-
शुश्रूषण एव विनियोग उचितः, तदेवास्यात्मप्रीतिजननेन साफल्यं संभाव्यते,
अन्यथा व्यर्थमेवेदं स्याद्-इति भावः । कश्चित् 'ईप्सितफलप्राप्त्यै' इति
पाठः । तस्य-ईप्सितस्य=प्राप्तुमिष्टस्य, फलस्य=आत्मप्रीतिरूपस्य, प्राप्त्यै=
नामाय-इत्यर्थो योज्यः ।

अत्र जीमूतनाहनगतः रामः प्राधान्येन स्वज्यते, यौवनस्यानित्यत्वाद्य-
शालम्बनम्, पित्र्योपाधेयदर्शनं रमणीयवनादि चोद्दीपनम्, वृद्धपितृशुश्रू-
षणेन यौवनपापनेच्छादयोऽनुभावाः, स्मृतिमत्यादयो व्यभिचारिणः । तत्र
१मस्य लक्षणं यथा—

✓ शनौ निरीहावस्थायां स्वात्मविधामजं सुखम् ।

रागास्पदतयैव निन्दत्ये गिद्धे च्छित्त्वादिक्कारणान्तरोपन्यासात् समुच्चय-
श्चिरः । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥६॥

अथ वैपथिकमुल्लम्पटो विदूषकः स्वस्वामिनं विषयविरहं विनाय
वविषयोपभोगं सान्तरायमाप्नुमानो रोपं नाटयन् नायकं वृद्धपितृशुश्रूषणाद्

विदूषकः—(मोष से) हे मित्र ! तुम इन मृतप्राय बूढ़ों की स्मृतिर
तने (अधिक) समय तक वनवास का देसा (घोर) दुःख सहते हुए भी
त्य नहीं आये ? इसलिये अब भी मान जाओ और माता पिता की सेवा के
उ को छोड़ कर इच्छा पूर्ण करने बल्य मनेह्वर राज्यमुख मंगो ।

मृतयोः कृते इदमीदृशं वनवासदुःखमनुभवन्?। तत् प्रसीद
इदानीमपि तावत्, गुरुचरणशुश्रूपानिर्वन्धात् निवृत्य इच्छापारि-
भोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयताम् ।

नायक — वयस्य ! न सम्यगभिहितं न्यया । कुतः ?—

विरम्य राज्यसुखमुपभोगमुमयति—भो वयस्येति । वयस्येति विदूषकेण
नायकमबोधन रूपकनियमानुरोधाद् । तदुक्तम्—

‘राजर्षिर्निर्वयस्येति तथा विदूषकेण च’ । इति ।

त्वम्=जीमूतवाहन एतावन्तम्=इत्यन्तम्, कालम्, अतिदीर्घकालमिति
यावत्, जीवन्मृतयोः=जीवन्ती मृतमिति जावन्मृतौ तयो, यथाकथञ्चिच्छ्रु-
सतोरपि वार्धक्यातिशयात् कायस्पर्शमपि कर्तुमशक्योरित्यर्थ, एतयोर्दृष्ट्या,
कृते=निमित्तम्, इदम्=ईदृशम्-अनुभवैक्योचर त्वाद्वाराजपुत्रायोन्यम्,
वनवासस्य दुःखम्, अनुभवन्, न निर्विण्ण एव—न विरक्तोऽसि किम् ?
प्रियस्य लाभप्रदस्यापि वस्तुनिधिरसेवन तद्विषये वैरस्यमुपजनयति, तत्र तु

यातिदीर्घकाल यावद् राज्यसुखापेक्षाम्, अनेकवनवसतिज्ञेरासहन च ?
निबंदस्य हेतुरस्तीति भावः ।] तद्—यस्माद् यौवनस्य भूमान् भागस्त्वय
मृतकल्पयोर्मिष्कलशुश्रूपयो पित्रो परिचर्यायामतिवर्तितस्तस्माद्—इत्यर्थ
प्रसीद=अस्माद् राज्यसुखोपेक्षणाद् विरज्जु प्रसक्तो भव । इदानीमपि
तावत्=यावदिदं ते यौवन नात्येति । गुरुचरणेति=गुरुचरणयो शुश्रूषा
निर्वन्ध आग्रह, तस्माद्, निवृत्य=विरम्य [‘शुश्रूषाविरामप्रमादार्थानामुप-
सख्यानम्’ इत्यनेन पथमी] पितृचरणपरिचर्याग्रह परित्यज्येत्यर्थ । इच्छया-
यथेच्छमित्यर्थ, परिमोग—विषयरसास्वाद, तेन रमणीयम् मनोहरम्
राज्यसुखम्, अनुभूयताम्=उपभुज्यताम् ।

नायको विदूषकोक्तेरनीचित्य दर्शयति—नेति । यत् त्वया गुरुचरणपरि-
चरणाद् विरमणीय राज्यसुखे च रमणीयमित्युपदिष्ट तदनुचितमित्यर्थ ।

कुत इति जिज्ञासित हेतुमुपन्यस्यति—तिष्ठमिति । पितु =जनकस्य,

नायक—पित्र ! आपने ठीक नहीं कहा । क्योंकि,

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा ?
यत् संवाहयत् । सुखं तु चरणौ तातस्य किं राजकं ?
किं भुङ्क्ते भुवनत्रये एतिसौ भुक्तोऽजिम्भे या गुरोः ?
आयासः पलु राज्यमुज्जितगुरोर्मन्त्राग्निं कश्चिद् गुणः ? ॥७॥

पुरः=अग्रे, भुवि=चनास्तृते भूतले, तिष्ठन्, पुन इति शेष, यथा, भाति=शोभते, तथा, सिंहासने=राजासने, तिष्ठन्, भाति, किम् ? न भाती-त्यर्थः । तातस्य=पितुः, चरणौ=पादौ, संवाहयत्=धमापनोदार्थं निपीक्यतः, पुनस्य यत्, सुखं भवति, तद्, राजके=[एनैव राजक, तस्मिन्, स्वार्थे कन्] राज्ञि सम्भवति किम् ? न सम्भवति-इत्यर्थः । विविधराज्यचिन्ता-मस्ततयाऽनुसम्पनीय राज्ञि दुर्पदं तत् सुखमिति भावः । कना रासोऽनुकम्पनीयत्वं दैर्घ्यं च सूच्यते । उचिद् राजकमिति पाठः । तत्र संवाहयत् इति पदं 'चरणौ' 'राजकम्' इत्युभाभ्यामप्यन्वेति । अष्टं च तन्मन्तव्यम् । एकत्र संवाहनं निपीडनम्, अपरत्र-संवहनाय प्रेरणम् । तथा चैवं योजना-तातस्य चरणौ संवाहयते । निपीडयत्, यत् सुखं तद् राजकं राजसमूहम् [मनुहे क प्रत्यय], संवाहयत्=निजाज्ञां सयोदु प्रेरयत् किम् ? पितृवरणान्वाहनजन्यं सुखं राजभिद्वेषमानाज्ञाचक्रस्य चक्रवर्तिनोऽपि दुर्लभमिति भावः । गुरोः=पितुः, भुक्तोऽजिम्भे=[पूर्वं भुक्तं पश्चादुज्जितमिति भुक्तोऽजिम्भे, तस्मिन्] 'पूर्वकालैवे'त्यादिना समासः] भुक्तावशिष्टे=उच्छिद्य इति भावः । या धृतिः=मत्ताप, अस्ति, असौ धृतिः, भुक्ते=पृहीता-त्वादे, भुवनत्रये=भुवनानां त्रये, अस्ति, किम् ? नास्तीत्यर्थः । भुवनत्रय-राज्योपभोगजन्यापि प्रीतिं पितृभुक्तावशिष्टभोजनजन्या प्रीतिं नातिशेते इति तात्पर्यार्थः । उज्जितगुरोः=उज्जितार्तां त्यक्त्वा, गुरु-मातापितरौ येन

जिस प्रकार मनुष्य पिता के सम्मुख पृथिवी पर खड़ा हुआ शोभा देता है, क्या वैसे सिंहासन पर बैठा हुआ दे सकता है ? जैसा सुख पिता के चरण दवाने वाले को मिलता है, क्या वैसा अनेक राजाओं के ऊपर शासन करने वाले को मिल सकता है ? क्या तीन लोकों का आनन्द भोगने में वह शान्ति मिल सकती है, जो पिता का उच्छिद्य खाने में मिलती है ? जिसने अपने पिता को छोड़ दिया है, उसके लिए राज्य केवल मार ही है । क्या उससे कोई लाभ है ? ॥७॥

१ राजकम् । २ तेना । ३ 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाप्सरनुष्ठितु' इति विश्व ।

विदूषक—[आत्मगतम्] अहो से गुरुअणसुस्सुसाणुराओ ।।
[विचिन्त्य] भोदु ता एदं पि दाव अणं विअ भणिस्सं । [प्रकाशम्]
भो वअस्स ! ए वसु अहं रज्जसोक्खं जेव केवलं उद्दिस्सिअ
एव्वं भणामि, अणं पि दे करणीज्जं अत्थि जेव ।

अहो अस्य गुरुजनशुभूपाऽनुरागः । भवतु तदेतदपि
तावत् अन्यदिव भणिष्यामि । भो वयस्य ! न खल्वहं राज्यसुखमेव
केवलमुद्दिश्य एवं भणामि, अन्यदपि ते करणीयमस्त्येव ।

तादृशस्य पुरुषस्य, राज्यम्, आयासः=त्रैरामान खलु । तत्र=तस्मिन्
तिरस्कृतगुरो राज्ञो राज्ये, कश्चित्=कोऽपि, गुणः=आत्मप्रीतिकर वस्तु,
अस्ति किं, नास्तीत्यर्थः । प्रचाभिरुपति पितृवन्मानवीयो भवति, यदि वृपति
रेव स्वपितरौ तिरस्कुर्यात्, तर्हि तव प्रजा अपि तमनुसरन्त्य स्वगुरुन् तिर-
स्कूर्तव्यो भर्त्सयिष्यात् प्रच्यवैरन् । यत्र च राज्ये प्रजा उत्पद्यमानाऽस्तद् राज्य
दुःखमूलमेव भवतीति सुदृक् 'तत्रास्ति कश्चिद् गुण' इति ।

यद्यप्यत्र पृष्ठे पितृविषयो रतिमान प्राधान्येन व्यज्यते, तथापि स
शमानुभावस्य पितृशुभूषणस्याङ्गतया तमेव (शममेव) परिपुष्णाति । किं चान्न
पितृपरिचरणात्यागस्य निषयसुखभोगस्य चानौचित्यं प्रस्तुतमप्रतिपाद्य तत्कार-
णमप्रस्तुत प्रतिपादितमित्यप्रस्तुतप्रशमालङ्कारः । शत शार्ङ्गलविक्रीडितम् ॥७॥

आत्मगतम्='यत्तु आत्म न सर्वस्य तदात्मगतमुच्यते' । विदूषको नाय-
कस्य कथमप्यविकम्पनीयं पितृचरणपरिचर्यानुरागमनुभूय विनीयते—अहो
इति । अहो इति विस्मयार्थको निपातः । 'अहो हा च विस्मये' इत्यमरः ।
गुरुजनस्य शुभूपायामनुरागं प्रीतिः । भवत्विति आस्ता तावदस्य गुरु
चरणानुरागः, अन्यदिवेति, इवेति वाक्यालङ्कारे, नायः पितृशुभूषानिन्दया
राज्यसुखप्रशोभनेन च वनवासाद् निवर्तयितुं शक्यः । तद् अन्यदेव किञ्चिद्
भणिष्यामि, येनायं ततो निनर्ततेति भावः । प्रकाशम्=सर्वजनध्वजगणाय
यथा स्यात् । तदुक्तम्—'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात्' । न खल्विति, अहं केवलं राज्य
सुखमेव उद्दिश्य—निमित्तीकृत्य, एवम्—'त्वया पितृचरणशुभूषातो निवर्तनीय

विदूषक—(मन मे) धन्य है इसका माता पिता की सेवा में प्रेम ।
(सोच कर) अच्छा, होवे यह भी, मैं और तरह से इससे कहूँगा ।
(प्रकट में) हे मित्र ! मैं केवल राज्य के सुख की रुचि करके ही ऐसा नहीं
कह रहा । (पितृ शुभूषा से अतिरिक्त) और भी तो तुम्हारा नर्तव्य है ।

नायकः—[समितम्] वयस्य ! ननु कृतमेव यत्करणीयम् ।

पश्य—

न्याय्ये धर्मनि योजिता प्रकृतयः सन्तः सुप्रस्थापिता

नीतो धन्धुजनमयात्मसमता राज्ये च रक्षा कृता ।

वनवासस्य त्यक्तम्^१ इति, न भणामि, किन्तु अन्यदपि—पितृचरणशुभ्रपाति-
रिहमपि, राक्षस्ते राज्यनिरीक्षणादिकं करणायमहमेवेति कृत्वा भणामीति भावः ।

मन्थिति—मया कृतमित्येत्ययं यत्करणीयं कर्तव्यमस्ति, तत् कृतमेव—अनु-
ष्ठितमेव । तदेव धावयितुं विदूषकमभिसुधीकरोति—पश्येति ।

अथ स्वकृतं करणीयं वर्णयति—न्याय्य इति । प्रकृतयः=प्रजा,
राजशासनान्भूता सचिवादयः वा, न्याय्ये=न्यायादनपेक्षे न्यायोचिते
स्वस्वाधिकारानुरूपे ['धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेक्षे' इति न्यायशब्दाद् यत्],
धर्मनि=मार्गे कर्मणीति यावत्, योजिता=नियोजिता, सन्ति मयेति
शेषः । [मया पूर्वमेव तथा विहितं यथा प्रजासु शासनादौ सचिववर्गे च न
कथिदप्युच्छ्रितलमाचरति, इति भावः], सन्तः=विहासः, सुप्रम्=दानमाना
दिभ्यां सुत्पूर्वकं निरुपद्रवम् च यथा स्यात् तथा, स्थापिता, [राज्योन्नतिहेतवे
विहासोऽपि दानमानादिना प्रज्ञोपद्रवपरिहारेण च तथा मया ततोयिता
सन्ति, यथा ते मद्राज्यं विहाय नान्यत्र गन्तुं कामयेरिति भावः] तथा=
पूर्वोक्तप्रकारेण, धन्धुजनः=ज्ञातयः सगोत्रा वा, आत्मसमताम्=ऐश्वर्या
विविधरणेन स्वतुल्यताम् नीतः=प्रापितः । [प्राग ईर्ष्यालवो राजसम्बन्धिन एव
राजानमुन्मूलयितुं तद्विद्वद्गुणमभिमन्त्रयन्ते, ततोऽपि मे भय नास्ति, तेषां
स्वतुल्यैश्वर्यवितरणेन सतोपितत्वादिति भावः] किं च राज्ये रक्षा कृता=
दुर्गनिर्माणदिना शत्रोःशकमक्षादपि राज्यं सुरक्षितमिति भावः, दत्तमनो-
दयाधिकफलं=दत्तम्—वितीर्णम्, मनोरयाद्=ईप्सितादपि, अधिकं फलं
येन तादृशं, कल्पद्रमोपि=कल्पद्रव्योपि, अर्थिने=याचकौप, दत्तः=
वितीर्णः [सम्पत्प्राप्तेरिदमेव फलं यत् तस्याः (सम्पदः) पात्रसात्करणम्,

नायकः—मित्रवर ! मैं जो कुछ करना चाहूँ कर दिया । देखो,

प्रजा अथवा मन्त्रियों को न्याय के मार्ग पर लाना दिया है, धेड़ पुरुषों
को सुखी कर दिया है, कच्चे जनों को अपने तुल्य बना दिया है राज्य में

१. 'प्रकृतिगुणराज्ये स्वपदस्यार्थान्तिज्यप्रत्यये' । योनौ, लिङ्गे परस्परम्' इति
मैदिनी । २. 'अर्थी पुमान् याचकं स्यात् सेवकं च निवादिनि'—इति मैदिनी ।

वत्तो दत्तमनोरथाधिकफलं कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने
किं कर्तव्यमतः पर कथय वा यत्ते स्थित चेत्तसि ॥८॥

विदूषक.—भो चञ्चल ! अच्यन्तसाहसिञ्चो मदङ्गददञ्चो
दे पडियफलो । तसिञ्च अ समासगण्डिदे दे पढाणामच्चसमधिद्विदं
पि ए तुण विणा रत्तं सुत्थिरं त्ति पडिभादि ।

भो वयस्य ! अत्यन्तसाहसिको मतङ्गददकस्ते प्रतिपक्षः ।

तदपि मया राज्यप्राप्त्यनन्तर सम्यगनुष्ठितम्, किमन्यत्, वरं जिगमिषुणा।
पित्रौपायनीकृत ईप्सितादप्यधिकफलद कल्पतरुरपि मया याचकाय वित्तीर्ण ।
जीमूतवाहन स्वपित्रा दत्त कल्पतरु तदूयाचिने भिक्षवे वित्तीर्णवानिति बौद्ध-
जातकैः प्रसिद्धं तन्नाम्यनुमन्त्रेयम् । तदुक्तं चैमेन्द्रेण बृहत्कथामञ्जर्याम्—

त सर्वगुणसम्पन्नगभिषिच्यारमज पिता ।

कल्पद्रुमं ददावस्मै नानासिद्धिमुधाफलम् ॥

कान्ताकटाक्षविज्ञेयचपल यौवन धनम् ।

जीवित चेति स भ्यात्वा तगर्धिभ्यस्तरुदौ ॥ इति । }

अतः=अस्मात् पूर्वनिर्दिष्टात्, परम्=अन्यत्, किं कर्तव्यम्
अस्ति ? मनेति शेष [नातोऽन्यत् किमपि कर्तव्यमवशिष्यत इति भावः], वा=
अथवा, यत्, ते, चेत्तसि=मम, स्थितम्, मम कर्तव्यान्तरमस्ति, तत्,
कथय । कश्चित्तु 'वा' स्वाने 'दे' इति पाठः । ॥ अ मूर्धन्यबोधने निपातः ।

अत्रापि सर्वथात्मनः कृतकृत्यताप्रतिपादनेन जीमूतवाहनस्य शम एव
पोष्यते । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ॥८॥

अथ विदूषको जीमूतवाहनस्य वनवासस्याये नियन्त्रितान्तरमुपन्यस्यति—भो
इति । अत्यन्तसाहसिकः=सहो बलम्, तेन प्रवर्तत इति साहसिकः,
अत्यन्त साहसिक इत्यत्यन्तसाहसिकः अतिमाह्वयवान्, मतङ्गददकः=मतङ्गो
ददक इति मतङ्गददक—[कुत्सितानि कुत्सने—इत्यनेन समाम्] दुष्टो मतङ्ग-
नामको राजा, ते=तव प्रतिपक्षः=शत्रुरस्ति । अयं मान्—यतः खलु तव

रक्षा का प्रबन्ध भी कर दिया है, मैंने बाकी की उनकी कामना से बढ़
कर फल देने वाला कल्पवृक्ष तक दे दिया है । इसके अतिरिक्त और क्या
कर्तव्य बाकी है ? और जो तुम्हारे मन में है, उसे कहा ॥८॥

विदूषक—हे मित्र ! अत्यन्त साहसी दुष्ट मतङ्ग तुम्हारा शत्रु है ।
उसके निकट रहते हुए, प्रधान मन्त्री के शासन में होता हुआ भी, तुम्हारा

तस्मिंश्च समासन्नस्थिते ते प्रवानामात्यसमधिष्ठितमपि न त्वया
विना राज्यं सुस्थिरमिति प्रतिमाति ।

नायकः—धिहू मूर्ख ! मतङ्को राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ?
विदूषकः—अथ इ ? अथ किम् ?

नायकः—यद्येषम्, तत् किं न न्यात् ? ननु स्वशरीरात् प्रभृति

शत्रुरस्ति, स हि अत्यन्तमाहमिको न अर्योऽर्थं विचारयति, प्रत्युत कार्याकार्य-
विचारणमलग्नानां कृत्यमिति मनुते । अतः स राजधानीं स्वद्वहिता निरीक्ष्य
यदा कदाप्यवसर लब्ध्वा सहसा अभिषेकयेदिति । तस्मिन्=मतङ्गे,
समासन्नस्थिते=मगामगे गमीपवर्तिनि स्थिते, प्रधानेनामात्येन=सचिवेन,
अधिष्ठितम्=कृतशासनम्, अपि, ते, राज्यम्, स्वया=भवता जीमूतवाहनेन,
विना, न सुस्थिरम्=न सुदृढया स्थापिते, इति प्रतिमाति=प्रतीयते । स
हि राजगृहस्थाया राजधान्यामपश्य स्वप्रणिधिं प्रहृष्टयुवजापमुपादयेत्,
अनगत्या वनवासं परित्यज्य राजधान्यां राजपातव्यमेव । स्वसमीपे अमानि-
ज्जलनि शम्भो पृष्ट दत्त्वा नौदामनीय नीतिविरुद्धादिति भावः । अथ किमि-
तिपत्रद्वयं स्वीकारे । मतङ्गस्तत्र राज्यं हरिष्यतीति शङ्का ममाह=येवेति भावः ।
नायकं त्वं यद्येषमिति=यदि, एवम्=मतङ्गो मम राज्यं हरेदपि, तत्=तर्हि,
किं न न्यात्=मन्मदीप्सितं तत् किं न भवेत्, इदमपि मतङ्गेन राज्यहरणम्-
ममार्माष्टमेव सम्पद्येनेति भावः । तदेव समर्थयते=नन्वित्यादि । स्वशरीरात्
प्रभृति=प्रभृतिशब्द आगर्थ, स्वशरीरात्कार्थ, सर्वं वस्तुजातम्, मया,
परार्पमेव ननु स्थापयामि, परिपाक्यते=रक्ष्यते, ननु=विधयेन । ननु यदि ते
गर्भं परार्पमेव तर्हि राज्यमिदं परस्मै द्रुतो न दीयते=इत्याशादामपनोदयितु-
माह=यत् इति । तु=किन्तु, राज्यं यत् स्वयम्=आरम्भेन न दीयते=परस्मै न
समर्प्यते, तत्, तानस्य=पितु, अनुरोधात् अनुरोध-काम तस्माद्=तातो मे
राज्यमिदं कामयते, अतो न स्वयं दीयते । पितुरनुरोध एव परस्मै राज्य-

राज्यं, तुम्हार विना सुस्थिरं भवति हे, ऐसा मुझे जान पड़ता है ।

नायकः—धनू मेवरूप ! तुम्हें हर है कि मतङ्ग राज्य छीन देगा ?

विदूषकः—श्रीर क्या ?

नायकः—यदि ऐसा हो भी तो हमसे मेरा कौन सा अभीष्ट सिद्ध नहीं

१ कनिष्ठक-‘विदूषक’—अथ इ (अथ किम्) इति पाठो नास्ति ।

सर्वं परार्थमेव मया परिपाल्यते । यत्तु सत्यं न दीयते, तत् तातानुरोधेति । तत् किमनेनावस्तुना चिन्तितेन ? वरं ताता-
शैवानुष्ठिता । आज्ञापितध्यासि तातेन, यथा—‘घत्स !
जीमूतवाहन ! बहुदिवसपरिभोगेण दूरीकृतसमित्कुशकुसुम-
मुपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्त्तते । तदितो

वितरौ प्रतिघन्यक, वस्तुतस्तु नाहं तुच्छमिदं राज्यं मात्रयाऽपि कामय इति भावः । तदिति, अवस्तुना—तुच्छवस्तुना । तुच्छस्यास्य राज्यस्य चिन्तन-
पर्ययमेवेत्यर्थः । वरमिति—एतदराज्यपालनेन मया ताताशैव सम्यक्
परिपालिता, नक्त्र ममाल्पशोऽप्यामाङ्गिरिति भावः । अथवा अलमनया
तुच्छराज्यचिन्तया, एतदपेक्ष्य पितुराज्ञापालनमेव वरम् इति भावः । एतेन
स्वराजीराजपेक्ष्येण राज्यं प्रत्यवस्तुत्वभावनया तच्चिन्ताया अप्यसहनेन च
जीमूतवाहनस्य शमं परा कीटिमारीपिनं कविना । अथ नायक पितुराज्ञा-
माह—आज्ञापितध्यादिना । इदम्=वतमानम्, स्थानम्, बहुदिव-
सपरिभोगेण=बहुनि दिवसानि चिरमिति यावत्, परिभोग उपयोग, तेन,
[द्वितीयायोगविभागान् समाप्तं] दूरीकृतसमित्कुशकुसुमम्=दूरीकृतानि
साकल्येनोपयुक्ततया लुप्तानि समिधो यक्षिणकाष्ठानि, कुशा वर्गा, कुसुमानि
गुग्गाणि च यत्र तादृशम्, उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायम्=मूलानि
च, फलानि च, कन्दाश्च, नीवारश्च—गुणिधान्यानि च, इति मूलफलकन्द-
नीवारा, उपभुक्ता स्वोपयोगमानीता, मूलफलकन्दनीवारा, प्रागेण
बाहुल्येन यत्र तथाभूतम् [यत्र उपभुक्तप्रायमूलफलकन्दनीवारमित्युचितं
पाठः] तत्=तस्माद्, इत्=अस्मात् स्थानात्, मलयपर्वतं गत्वा,
तस्मिन्, किञ्चित्=किमपि, निरासयोग्यम्=समिदादीनां यक्ष-
स्तूनाम्, मूलादीनां च प्राणयानोपयोगिना पदार्थानां प्राचुर्येण निवामाहम्,
आश्रमपदम्=आश्रमस्थानम्, निरूपय=पश्य—अन्विच्छेति यावदिति ।

होगा। अपने शरीर से लेकर सभी कुछ मैं दूसरों के लिये ही चार्ण करता हूँ।
जो मैं (राज्य को) स्वयं ही नहीं दता, वह केवल पिता जी के अनुरोध से।
इसलिए इस तुच्छ वस्तु की चिन्ता से क्या लाभ ? पिता की आज्ञा का
पालन हो, यही अच्छा है। पिता ने मुझे आज्ञा दी है कि ‘वेदा जीमूतवाहन !

मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित् तस्मिन् निवासयोग्यमाश्रमपदं निरूपय' इति । तदेहि मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । एदु भवं । [इयुर्भा परिक्रामतः]

यद् भवानाज्ञापयति । एतु मवान् ।

विदूषकः—[अमनोऽवनोन्म्य] भो वयस्स ! पेस्स पेस्स । एसो वन्तु सरसघणसिण्णिद्धर्चदणवणुच्छुद्धपरिमिलणलगायदुलपरिमलौ विमलनडण्णिण्डणजञ्जरिञ्जंतण्णिञ्जकच्छलितसिन्निरम्मीमरामाग्याहो पडमसङ्गमोऽण्डिडपिआकण्डगद्दो विअ मग्गपरिस्समं अवणअंतो रोमञ्जेदि पिअचअरसं मलअमारुवो ।

भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु सरसघनस्निग्धचन्दनयनोत्सङ्गपरिमिलनलघ्नवहुलपरिमलौ विमलतटनिपतनजर्जराय-

अत्र चिरनिवाधेन समिदादीना मूनादीना चास्पत्यं जातम्, अतो मलयपर्वते प्रचुरागामग्रीकं किमप्याश्रमोपितं स्थानं मागंयेति पित्राज्ञप्तमिति भावः । तत् = तस्मान्, एहि = आयाहि मलयपर्वतम् = पल्लवाख्य गिरिभेद गच्छावः, आश्रमोपितमनानन्देपगार्थमिति जेषः । विदूषक स्वीकरोति—यद् भवानिति । अयं प्रातो मलयगिरिरिति सूचयितुं विदूषाद्यो नायक संशोध्य मलयपर्वतं वर्णयति—भो वयस्येति । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व = परस्परं परस्परं, सरसेति =

बहुत दिनों तक ठपकाय करने से इस स्थान पर (अथ) समिधा, कुशा और पुष्प समावृत्त हो गए हैं और कन्द, मूल, फल और नीवार (मुनि-पात्र) भी प्रायः नहीं रहें । अत्र मलयपर्वत पर जाकर रहने योग्य आश्रम के लिये कोई स्थान देखो ।' इत्यर्थः, आश्रम मलयपर्वत पर ही चले ।

विदूषकः—जैसी आपकी आज्ञा । आइए, आप ।

(दोनों चलते हैं)

विदूषकः—(आगे देखकर) हे मित्र ! देखो, देखो । रम्यते, घने और स्निग्ध चन्दन वृक्षों के मलय से अत्यन्त सुगन्धित, ऊँचे नीचे उठो से गिर कर निम्नरे हुए, भग्नों के उद्वलते हुए ठण्डे जलकण्ठों से युक्त, प्रथम मिलाप के लिये उत्सुक प्रियतमा के आतिङ्गन की भोंति मार्ग की बकावट को दूर करता हुआ, यह मलयाचल-समीर मेरे प्यारे मित्र को (तुम्हें) रोमाञ्चित कर रहा है ।

माणनिर्भरोच्छलितशिशिरसीकरासारवाही प्रथमसङ्गमोत्कण्ठित-
प्रियाकण्ठग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं
मलयमारुतः ।

नायकः—[निरुप्य सविस्मयम्] अये ! प्राप्ता एव धर्यं मलय-
पर्वतम् । [समन्तादवलोक्य] अहो ! रामणीयकमस्य । तथा हि—

सरसानि-आशीणि, घनानि-निविडानि, स्निग्धानि-ज्वेहसहितानि यानि
चन्दनवनानि-चन्दनवृक्षाणां विपिनानि, तेषामुत्सर्गस्य-क्रोडस्य, परिमल-
नैन-सर्पकैण, लम्-सपृक्त, बहुल-अधिक, परिमल-सौरभ यत्र तादृश,
चन्दनसौरभवानित्यर्थ, विषमेति=विषमेभ्यो निष्प्रोजतेभ्य, तटेभ्यो गिरि
प्रान्तेभ्य, पतनेन, जर्जरायमाणा-विशीर्यमाणा, ये निर्मरा-जलप्रवाहा,
तेषाम् उच्छलिता-ऊर्ध्व गता, शिशिरा-शीतला, ये शीकरा-जलकणा,
तेषाम्, आसारम्-प्रसर समूहमित्यर्थ, वहति-धारयतीति तादृश, निर्मरजल
विन्दुवाहकत्वाच्छीतलो मन्दश्चेत्यर्थ, एष = अनुभूयमान, मलयमारुतः=
मलयपर्वतपवन, प्रथमेति-प्रथमे सङ्गमे-पतिसमागमे, उत्कण्ठितया जातो
त्कण्ठया, प्रियया-दयितया (कृत) कण्ठग्रह इव-कण्ठश्लेषेण इव, [मलयपवन-
स्योपमानमिदम्] मार्गपरिश्रमम्=मार्गस्य अश्वयमनस्येत्यर्थ, परिश्रमम्-
श्लेष्म, अपनयन्=दूरीकुर्वन्, प्रियवयस्यं त्वाम्, रोमाञ्चयति=उत्पुल-
कयति । यथा प्रथमसमागम प्रत्यस्त्युत्कण्ठिता दयिता दृढकण्ठश्लेषेण पत्युरन्व-
श्लेष्ममपनयति रोमाश्च च तस्य तनोति, तथैवायं मलयपवन आश्रमोचितस्थाना-
न्वेषणार्थमिहागतस्य तव मार्गश्रान्तिगपहरन् शैत्यवशाद् रोमाश्चमुद्धानयति
इति भावः । पूर्णोपमालङ्कारः । अत्र मलयमारुतस्य तादृशदयिताकण्ठग्रहो-
पमया जीभूतवादनस्य बद्धवमाणमलयवतीसमागमसूचनेन वादकात् पताका
स्थानमुपन्यस्तम् । तदुक्तं दर्पणे—

द्यौर्ध्वं वचनविन्यास सुस्मिष्ट काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराच्छेषी पताकास्थानक परम् ॥

अये इति । अहो इत्याश्चर्यद्योतको निपातः । रामणीयकम्=रमणी-
यत्वम् । रमणीयशब्दाद् भावे जुन् ।

नायक—(देख कर आश्चर्य के साथ) अरे, हम तो मलयपर्वत पर
पहुँच ही गए ! (चारों ओर देखकर) अहो ! यह कैसा मनोहर है ! क्योंकि,

12-14 Sublime

माद्यद्दिग्गजगिरिदमिच्छिरुपर्यैर्मग्नधवचन्दनः

कन्दस्कन्दरगद्धरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादालङ्काररत्नमौक्तिकशिल सिद्धाङ्गनाना गते

दृष्टोऽय मलयचलः किमपि मे चेत् करोत्युत्तमम् ॥६॥ makes me / me
long time

नायको मलयपर्वतस्य रामणीयक वर्णयति-माद्यदिति । माद्यद्दिग्गज-
गण्डमिच्छिरुपर्यैः=माद्यन्त-मबोन्मत्ता, दिग्गजा-दिशा गजा ऐरावता
दय, शरीरेण चलेन च तत्तद्वशा करिण इत्यर्थ, तथा गण्डमित्य प्रशस्त्या
गगना करोत्ता, [प्रशमावचनैधैत्येन गमाग, 'मत्तस्त्रिचोदधमिध्रा एषु
प्रकाण्डस्थलमित्य ' इति वचनाद् मिच्छिराच्छ्रोऽत्र प्रशमापरो बोध्य, प्रशस्त्य
न स्यौन्यातिरायद्वतम्] तामा कपर्यै-कपटविनोदाय वर्णय, भद्रकच-
चन्दनः=भद्रानि-आमर्दितानि, अत एव स्रवन्ति-निर्यद्वरसानि, चन्दनानि
चन्दनतरवो यत्र तादृश, जलनिधे=जलाना निधे समुद्रस्य, वीचिभिः=
तरङ्ग, आस्फालितः=ताडित, अनएव कन्दस्कन्दरगद्धरः=कन्दन्ति-
उभे प्रतिपन्नन्ति, कन्दरा इतिमा दगं, गदैरणि-देवकृतानि नैसर्गिकाणि
वित्तानि गुहास्थानि यत्र तमाभूत् । सिद्धाङ्गनानाम्=सिद्धाना देवमोनिवि-
शेषाणाम्, अङ्गना-त्रिय [प्रशस्त्यान्वयानि आसां सन्तीति अङ्गना, 'यद्वात्
कन्यायै' इति मत्वर्थावो ना प्रत्यय] तामाम्, गतैः=गमनै [भावे क,
दृष्टौ तृतीया] पादालङ्काररत्नमौक्तिकशिल=पादयो अलङ्कारेण-
याववरणेन, रत्ना-रत्किमान नीता, मौक्तिकानाम्-मुक्ताणाम् शिला यत्र
तादृश, [यद्यपि मुक्ताना शिला न भवन्ति, तथापि मुक्ताघटितत्वाद् मुक्ता-
वतिनिर्मलस्फटिकमयत्वाद् मुक्ताशिलात्व बोध्यम्] अयम्=पुरोदरयमान,
मलयम्=चन्दन तद्वदुज्ज्वलसो मलयचल=मलयगिरि । दृष्ट =

मह मलयपर्वत, जिस पर मस्त दिग्गजों के गण्डस्थल की रगड़ से
हूँ हुए चन्दन वृक्षों में से रस बह रहा है, जिस की चन्दराश्यों के गम
से आवाज आ रही है, जिस से समुद्र की तरंगें उठती हैं, जहाँ सिद्धों की
श्रियों के चन्दन तरुने के कारण उनके पौधों के यावक रस से मोती की
गिण्ट रत्न हो गई हैं, मेरे मन को इस तरह उत्सुक कर रहा है कि कुछ
कहा नहीं जाता ॥६॥

१ शेष्यो = 'मङ्गलरत्न उर्मिर्वा श्रिया वीचिरायामिषु' इत्यमर ।

२ 'दरी तु कन्दरं वा स्त्री देवयातबिले गुहा गह्वरम्' इत्यमर ।

तदेह्यलारुह्य वासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

विदूषकः—एवं करेह । [अप्रतः स्थित्वा] एदु भवं ।

[आरोहणं नाटयत ।]

एवं कुर्वः ।

एतु भवान् ।

नायकः—[दक्षिणासिस्पन्दन सूचयन्] अये !

दक्षिण स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्षित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं शिदम् ॥१०॥

विदूषकः—भो यश्चस्स ! अयस्समासएणं दे पिअं शिवेवेदि ।

हादृशियोग्यं सन्, मयेति शेषः । मे=मम जीमूतवाहनस्य, चेतः=मनः, किमपि = केनाप्यनिर्वचनीयप्रकारेणेत्यर्थः । उस्तुकम् = उत्पठितम्, करोति, स्पिपये=इति शेषः । अत्र चन्दन-कन्द-गङ्गादीनां वाहुत्येन, सिद्धजनसंस्कारसंबन्धेन च मलयपर्वतस्य निवासयोग्यत्वं व्यञ्जितम् । औस्तु क्यस्य हेतुभिः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । तदुक्तम्—‘समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्’ इति । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥१॥

तदेहीति । निरूपयावः=परयाव । दक्षिणाक्षीति । दक्षिणस्याक्षः स्पन्दनं स्फुरणम् । अये=इति विस्मयाभिव्यक्तं सम्बोधनम् ।

दक्षिणगतिः । दक्षिणम्. चक्षुः = नेत्रम्, स्पन्दते = स्फुरति, ममेति शेषः । मे=मम सर्ववस्तुषु निस्पृहस्य, क्षित्=कस्मिंश्चिदपि कर्मणि, फलाकाङ्क्षा=फलस्य-इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपस्य, आकाङ्क्षा-इच्छा, न=नास्तीत्यर्थः, किं च, मुनिवचः=मुनीनां-शकुनशास्त्रकर्तृणाम्, वच-दक्षिणाचक्षुः स्फुरणस्य शमसूचकत्वापरं वाक्यम् । तदुक्तम्—

—इसलिये आओ, इस पर चढ़ कर रहने योग्य कोई आश्रम स्थान देखें ।

विदूषक—ऐसा ही करें । (आगे खड़ा होकर) आइए आप ।

(दोनों चढ़ने का अभिनय करते हैं)

नायक—(दाहिनी आँख का फटकना सूचित करता हुआ) मित्र !

मेरी दाईं आँख पटक रही है, (पर) मुझे फल की इच्छा कोई नहीं । मुनियों का वचन भी भूला नहीं होता । न जाने, यह (शकुन) क्या (फल) बतलाता है ? ॥२॥

विदूषक—हे मित्र ! यह अवश्य निकट भविष्य में होने वाले तुम्हारे कल्याण की सूचना दे रहा है ।

भो वयस्य ! अवश्यमासन्नं ते प्रियं निवेदयति ।

नायकः—एवं नाम यथाऽऽह भवान् ।

चिदूपकः—[विलोक्य] भो यश्चस्स ! पेक्ख पेक्ख । एवं
फलु सविसेसघणसिखिद्धपाञ्चविशोद्विधं सुरहिहविगन्ध-
गतिभण्डामधूमणिग्गमं अणुविगसुहणिसरणसायश्चणं
तपोवणं पिअ लम्बीअदि ।

भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत् शलु सविरोपपनस्निग्ध-
पावपविशोभितं सुरभिहविर्गन्धगर्भितोद्दामधूमनिर्गममनुद्विप्रसुख-
निपण्णश्चापदगणं तपोवनमिव लक्ष्यते ।

वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणम् ।

दाने देनादिपूजायां स्वन्देऽस्तङ्गोऽपि च ॥ इति ।

मिथ्या=विसर्वादि-प्रतारकमित्यर्थः । न=नास्तीत्यर्थः । सुनिवचनप्रमा-
णाद् अवश्यमिदं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं किमपि फलमुत्पादयेदिति भावः । तत्,
इदम्=दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, किं नु=किं नाम फलम्, कथयिष्यति ? सर्वथा
निष्पदस्य मम न जाने किं फलमनेनोत्पादयिष्यते-इति भावः । अनुद्वि-
प्रः ॥१०॥

भो वयस्येति । आसन्नम्=अभिरभावि ।

एवमिति । यथा भवान् आह, तत्तथैवास्त्वित्यर्थः ।

भो वयस्येति । एतत्=पुरोदयमानम्, सविशेषेत्यादि-सविरोपम्-
अत्यधिकं यथा स्यात्तथा, घनैः-मान्दैः, स्निग्धैः-सरसैः, पादपैः-पुद्गैः, विशो-
भितम्-विशेषेण शोभा प्राप्तम्, सुरभीत्यादि=सुरभि-सुगन्धि, हवि-
हौमद्रव्यम्, तस्य गन्ध-सौरभम्, तेन गर्भितः-गन्धितः, उद्दाम-अत्यधिक,
धूमः, तस्य निर्गमम् निर्गमनस्थानम् [धूमस्य निर्गमो बहिर्निस्सारणं यन्मादिति
वि दे तु व्यधिकरणयदुग्नीहिरापयेत्, पच्यन्तस्य च सोऽसौत्र एव] ।
अनुद्विप्रेत्यादि-अनुद्विप्र-केनाप्यत्रासितत्वाद् उद्वेगमप्राप्तः शान्तः

नायक-अच्छा, जैसा तुम कहते हो वैसा ही हो ।

चिदूपक-(देखकर) दे मित्र । देखो, देखो । यह प्रदेश विशेष रूप से
घने और स्निग्ध (हरे-भरे) वृक्षों से सुशोभित है, यहां सुगन्धित हवि के सुगन्ध
से राजा हुआ पुष्पों से भरा निकल रहा है, और जगहों जगहों बेहदके मौज
से बँटे हुए हैं, यह तो तपोवन जैसा प्रतीत होता है ।

नायकः—सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुत -
 वासोऽर्थं दययेव नातिपृथक् कृतास्तरुणा त्वघो
 मग्नोऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु नभ स्वच्छ पयो नैर्मरम् ।
 दृश्यन्ते नुदितोन्मिताश्च वटुभिर्मोन्ज्य कचिन्मेखला ॥१८॥
 नित्योर्कर्णमया शुक्रेण च पद साध्यामिद पठ्यते ॥१९॥

इति यावन्, सुखम्-सुखपूर्वकम्-निर्मयमिति यावत्, निपण्ण-उपविष्ट,
 श्वापवानाम्-यात्रादिहिसज्जन्तूनाम्, गण-समूहो यत्र तादृशम्, तपोवन
 मिथ-मुनीनां तपधर्यारण्यमिव, लक्ष्यते-खलु ।

सम्यगिति । उपलक्षितम्=विज्ञातम् ।

तपोवनमेवैतमिति निश्चये कारणान्तरमाह-वासोऽर्थमिति । कचित्=
 कस्मिँश्चित् स्थाने, वासोऽर्थम्=[वासस इति वासोर्थम्, 'अर्थेन सह
 नित्यसमास -' इत्यादिना समास, क्रियाविशेषणत्वाज्जपुसकत्व कर्मत्व च]
 यत्प्रमानप्रयोजनावेत्यर्थं, दययेव=करुणयेव, नातिपृथक्=नातिमहत्त्व-
 वल्लोपयोगिमानविस्तार -इत्यर्थं, कृताः=दिना, तरुणाम्=वृक्षाणाम्,
 त्वघः=वृक्षकलानि, दृश्यन्ते=अवलोक्यन्ते, कचिद्, नभस्स्वच्छम्=
 नभ-आकाशम्, तदिव स्वच्छम्-निर्मलम् ['उपमानानि सामान्यवचने -'
 इत्यनेन समास] अतएव, मग्नोऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु=मग्नम्-जलान्तर्नि-
 हितमपि, आलक्ष्यम् समन्ताद्भ्रमयितु योग्य-स्पष्ट प्रतीयमानम्, जरत्-
 जार्णशीर्णम् [जार्णतरुत्र] कमण्डलु-तपस्विना जलपानम्, यत्र तादृशम्,
 नैर्मरम्=निर्मराणाम्-वारिहोतसाम् [शपिकोऽण्] पयः=जलम्, दृश्यते
 इति शेष । अक्षचारिणा जलपात्रं यदा जीर्णं भग्नं वा भवति, तदा ते तद्
 पात्र जले क्षिप्यते, अत्र नैर्मरे पयसि क्षिप्तानि तानि जार्णभग्नानि पात्राणि
 जलनैर्मल्येन स्पष्टमाभांतीति भावः । कचिद् भग्नमालक्ष्येति पाठः ।

नायकः—तुम्हास अनुमान ठीक है । यह तपोवन ही है । क्योंकि,
 यहा पक्ष के लिये वृक्षों की त्वचाप मानों दबा-पूर्वक पतली पतली छीली
 गई है, आकाश के समान स्वच्छ झरनों के पानी में होने हुए टूटे फूटे
 कमण्डलु साफ दिखाई पड़ते हैं, कहीं कहीं अक्षचारियों की, टूट जाने पर
 फेकी हुई भूज की भेखलाप भी देखने में आती है और नित्य सुनने के
 कारण तोता तक भी सामवद के पद बोलता है ॥१९॥

१ दययेव २ भग्न ३ रज ४ कर्णतया

तदेहि प्रविश्य अचलोकयावः । [प्रवेश नाटयत]

नायक — [सर्वतो विलोक्य] अहो ! तु खलु मुदितमुनिजन-
प्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्वद्वजनाच्छिद्य-

कचित्, घट्टभि = मल्लचारिभि, [उज्ज्वलकर्तारि तृतीया], तुष्टि-
तोज्ज्वलता = तुष्टिता - स्वच्छता, अत एव उज्ज्वलता - त्यक्त्वा ['पूर्वकालिक-'
इत्यनेन समास] मौञ्ज्य - मुञ्जाख्यतुणनिर्मिता [मुञ्जशब्दाद्
विकारार्थेऽण्, अण्णन्तत्वाद् कप्] मेखला = कटिप्रदेश धारणीयानि
त्रिदूतानि मुञ्जसूत्राणि, दृश्यन्ते । इदं च = पर ध्रुवमाणम्, शुकेन =
कीरेण [पठनकर्तारि तृतीया] नित्याकर्णनया = नित्यम् - प्रतिदिनम्,
आकर्णनया - ध्वनेन, भगसि शृङ्गीतमिति शेष, साध्वाम् = ग्रामवेदमन्त्रा-
णाम्, पदम्, पठ्यते = उच्चार्यते । शुक्सारिकादीना यथाधृतोच्चारण
प्रसिद्धमेव । अत्र आधमस्वरूपवर्णनात् स्वभावोक्तिः । नातिदृष्टव्यकृतकर्तृने-
दयोद्वेगकत्वसमावनाद् हेतुप्रेक्षा । नगस्त्वच्छमित्यत्र लुप्तोपमा । भ्रमालक्ष्य
जरत्फलमण्डलुतमा जलस्य नैर्मल्य समर्थितमिति काव्यलिङ्गम् । शार्दूल
विक्रीडित छन्द ॥११॥

एव मलयपर्वतोऽयमिति विनिश्चित्य नायकस्तत्र प्रविश्य निरीक्षणार्थं
विदूषकमाह्वयति - तदेहीति ।

आश्रम प्रविश्य सर्वतो विलोक्य विस्मयाकान्तमना नायक आत्मनो
विस्मय प्रकाशयति - अहो तु खलु इति । अहो तु खलु इति निपातसमुदायो
विस्मयबोधकः । अहो = आश्चर्यकरी, तपोवनस्य प्रशान्तरमणीयता =
प्रशान्तता शान्तिप्रधानता, रमणीयता मनोहरत्व चेति वाक्ययोजना ।
कीदृशस्य तपोवनस्येत्वावाङ्छायामाह - मुदितेत्यदि । मुदिता - निष्टब्ध
तया सदा प्रसन्नमनसः, मुनिजना, तै प्रविचार्यमाण - सावधान भीमास्य
मान, सदिग्ध - अनिधितार्थ, वेदवाक्यानाम् - धृतीनाम्, विस्तर - समूहो
यत्र ताररास्य, पठदिति - पठद्भि - अभ्यस्यद्भि, वद्वजने - मुनिकुमारकै,
आच्छिद्यमाना - लोलूयमाना आर्द्रार्द्रा - सरससरसा [प्रकरे पुणवचनस्य

अच्छा वा आश्रो पुस्तक देखे ।

(प्रवेश का अभिनय करते हैं)

नायक - (सब ओर देखकर) अहो ! तपोवन कितना शांत और
रमणीय है । जहां प्रसन्नचित्त मुनिजन सदिग्ध वेदवाक्यों का विचार कर

मानाद्राद्रिसमिधस्तापसकुमारिकाऽऽपूर्यमाणबालवृक्षकालवा-
लस्य प्रशान्तरमणीयता तपोवनस्य । इह हि—

मधुरमिव वदन्ति स्वागत भृङ्गशब्दै-
नेतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।

इत्यनेन द्वित्वम्], समिध—यज्ञियकाष्ठानि यत्र तथाभूतस्य, तापसेति—
तापसानाम्—तपस्विनाम्, कुमारिकाभि—बालिकाभि, आपूर्यमाणानि—जले-
नासिध्यमानानि, बालवृक्षकाष्ठाम्—लाघुपादपानाम्, आलवालानि—वृक्षमूले
जलधारणस्थानानि यत्र तस्य, विषयनिवृत्त्या मुनयोऽस्मिन्नाश्रमे वेदवाक्यानि
मीमांसन्ते । मुनिकुमारका स्वाध्यायमभ्यस्यन्तोऽपि बालस्वभावात्
कार्यान्तर समिच्छेद्वनमपि विदधते, सुकुमारस्तु मुनिकुमारिका, बालपादपाना-
मालवालानि जलमासिद्यन्ति—इति भाव । स्वभावोक्तिरलङ्कार ।

आत्मनो विस्मयं समर्पयितुं पुनरप्याह—इह हि इति । इह हि—इति
पदद्वय मधुरमिवेत्यादिपद्यान्वयि । इह हि=आसिस्तपोवने, शाखिनः=वृक्षा
जटा अपि, अतिधिसपथ्याम्=अतिधीनाम्—अकस्मात् खण्डमुपस्थिता
नामभ्यागतानाम्, सपथ्याम्—पूजाम्, अतिधिसत्त्वरमिति यावत्, शिक्षिताः=
उपदिष्टा । कथम् ? कथमितीह प्रश्ने । तथाहि, अमी=वृक्षा, भृङ्गशब्दै=
भृङ्गाणाम्—भ्रमराणाम्, शब्दै—गुञ्जितै, मधुरम्=धौतसुखं यथा स्वात्
तया, स्वागतमिव=स्वागतवन्नमिव, वदन्ति=व्याहरन्ति । फलनम्रैः=
फलै—फलानां भारेणेत्यर्थ, नम्रै—नतै, शिरोभिः=शाखाप्रभागे, नति-
मिव=प्रणाममिव, कुर्वते=विदधते, उभयत्र ममेति शेष । पुष्पवृष्टीः=
पुष्पाणाम्—विकसितकुसुमानाम्, वृष्टी—वर्षणानि, किञ्चन्तः=क्षिपन्त,
मम [सम्बन्धसामान्ये पृष्टी] अपर्याम्=अर्घाहं द्रव्यम् [अर्घाद् यत्]
वदते इव=वितरन्ताव । अत्र कविना प्रकृततपोवने पर्यायोक्त्या पुष्पफल

कर रहे हैं, जहां जलधारिण पड़ते हुए भीली समिधाओं को तोड़ रहे हैं ।
और जहां तपस्वियों की कन्याएँ नन्दे नन्दे पौधों के आलवालों में पानी
गर रही हैं । यहाँ तो—

यथा वृक्षों को भी अतिधि सत्कार की शिक्षा दी गई है ? (क्योंकि वे)

१ 'न्तः । २ 'अम्भसा यत्र धारणाम् स्वादालबालमावालमावाप ' इत्यमर ।

३ 'वृक्षो मदीरह शाखी' इत्यमर । ४ 'पूजा नमस्यापचिति सपर्या-
वार्दणः रामा' इत्यमर ।

मम ददत इवार्घ्यं पुष्पवृष्टी किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिञ्चिताः शाखिनोऽपि ॥१२॥

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसताम-
स्माकं निर्वृतिः ।

विदूषकः—भो घञस्त । किं एष कस्तु पदे ईसिवलिअकन्धरा
शिञ्चलमुद्गायसरंतद्वदलिअदम्भकयला समुणमिददिएणैक-
एणा सुदणिमीलिदलोअणा आअणंत। विअ हरिणा लफलीअन्ति।
भो घयस्य । किं हु खल्वेते ईपद्वलितकन्धरा निश्चलमुखा-✓

समृद्धि शिञ्चिता । शाखिनोऽशस्यनापिर्विरोधे । जटानामपि शाखिना तपस्विजन
सत्तर्गमाहात्म्यात् सर्वमुपपद्यत इति विरोधस्याभासतत्त्वम् । यत्र च जडा अपि
अतिथिसपर्यांचतुष्टयत्र चेतनासंघास्युरित्यत्र किमु बह्वन्वमिति वैभुतिक-
न्यायेन तपस्विनामप्यातिथेयत्वसूचनात् काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते । तपाचेय-
मलङ्कारेणालङ्कारव्यक्ति । मृत्पाणा गुणिते शाखिना स्वागतव्याहरणस्य,
शाखाग्रममने तत् प्रणमनस्य, पुष्पशृष्टिकरणे तदर्थदानस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षापि ।
तदुक्त प्रकारे—‘समावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना’ इति । चतुर्थपादोक्तस्य
अतिथिसपर्यांशिञ्चणरूपस्य कारणस्य पूर्वपादनयोक्तेन तत्कार्येण समर्थ
मादृशार्थान्तरन्यास । तदुक्त दर्पणे—

‘कार्यं च कारणेनेद कार्येण च समर्थ्यते’ इति ।

मालिनीशतम् । तद्वत्तय यथा—

‘ननमययमुतेय मालिनी भोगिलोकै’ इति ॥१३॥

तद्वृत्ति । तद्=यस्मात् पुष्पफलसमृद्धिमयमिदम्, तस्मादित्यर्थ ।

मन्ये इति । मन्ये=निधिसमीत्यर्थ । निर्वृतिः=सुखम् ।

भो घयस्येति—ईपद्वलितकन्धरा=ईपद्व, वलिता=तिर्यक्कृता,
कन्धरा=[क शिरो धरतीति तणाभूता] ग्रीवा, वैस्तादृशा, निश्चलेति—

अमरों के गुञ्जन द्वारा मनो मँडि वज्रनों से मेरा स्वागत कर रहे हैं, फरो के
बोझ से भौकों हुई चोटियों से मानो वह मुझे नमस्कार कर रहे हैं और
पुष्पों की वर्षा करते हुए मानो वे मुझे अर्घ्य दे रहे हैं ॥१२॥

इसलिए यह तपोवन निवास के योग्य है । मेरे विचार में हर्न यहां
रहते हुए सुख मिलेगा ।

विदूषक—हे मित्र ! जरा तिरछी गरदन किये हुए जिनके निश्चल मुख

पसरदरदलितदर्भकवलाः समुन्नमितदत्तैककर्णाः सुखनिमीलित-
लोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते ।

‘नायकः—[कर्णं दत्त्वा] सखे ! सम्यगुपलक्षितम् । तथाहि-
स्थानप्राप्त्या दधानं प्रकटितगमका मन्दतारव्यवस्थां
निर्वादिष्या विपक्ष्या मिलितमस्तिरनेनेव तन्मोक्षरेण ।

निषलानि—वर्षणकियाशून्यानि, सुखानि, तेभ्यः, अपमरन्—रामने पतन्,
दरदलित—ईदधर्नित दर्भस्य—कुशस्य—कवल प्राप्त, येना तादृशा,
समुन्नमितेति—समुन्नमित—सम्यगूर्णमुपापित, दत्त—धवणाय प्रवणाकृत,
एक, कर्ण—धोनम्, येस्तादृशा, सुखेति—सुखन—धवणनेनानन्देन निमी-
लिते—मुद्रिते, लावने—नेने येस्तादृशा, एते=पुरोदरयमाना, हरिणा=
मृगा, किं तु एतलु=क शब्दमित्यर्थ, [‘नु’ इति निपात प्रश्ने, ‘खलु’ इति
निशासायाम्—‘नु’ वृत्त्याया विवक्ष्ये च ‘निषेधवाक्यास्तद्वारनिशासानुनये खलु’
इत्युभयप्राप्तर] आकर्णयन्तः=श्रवन्त इव स्थिता, लक्ष्यन्ते=प्रतापन्ते ।
धवणासहगृगस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरनालङ्कार । तदुक्तं दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्दुस्वार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति ।

कर्णं दत्त्वेति—विद्वज्जोक्ता मृगाणां शब्दाकर्णन निधेतु कर्णमेकाग्र
धवणोन्मुख इत्येवार्थः । निर्धार्य कथयति—सखे इति । सखे ! मृगा कचन
शब्द श्रवन्तीति त्वया साधु विज्ञातमित्यर्थः ।

तदेव ममर्थायानुमुक्तमते—तथाहीति, स्थानप्राप्त्येति । एते=पुरो
दरयमाना, कुरक्षा=हरिणा, दन्तान्तरालस्थितवृणकयलच्छेद-
शब्दम्=दन्तानाम्, दन्तराले=मध्ये, स्थित, य, वृणकवल—धातप्राप्त,
तस्य वृद्धेद—दन्तमध्यस्थेन वृद्धेदनम्—वर्षणमित्यर्थ, तस्य शब्द—तस्मिन्ती

से आये चदाप हुप दर्भ के प्राप्त बाहर गिर रहे हैं, और एक कान
ठठाकर लगाप हुप, अखे बन्द किए हुप य हरिण कुछ मुजने हुप से
प्रतीत होते हैं ।

नायक—(कान लगाकर) मित्र ! अपने ठीक अनुमान किया । क्योंकि,
ये हरिण अपने अङ्गों को निश्चल किए हुप, दोनों के बीच ली
हुई धम के बीच के चबने का शब्द बन्द करके (वृण चदाना

पृष्ठे दन्तान्तरालस्थितनृणकवलयैश्चेशब्द निषम्य
व्याजिह्वाङ्गा. कुरङ्गा स्फुटललितपद गीतमाकर्णयन्ति ॥१३॥

ध्वनि, तमपि, नियम्य=निरुध्य [पासप्राग्वर्षणध्वनिमपि गीतध्रुवणे प्रति-
बन्धक मत्वा चर्षणक्रियामेव रज्ज्वन्त सन्त इत्यर्थ], व्याजिह्वाङ्गाः=
विशेषण, समन्ताद् जिह्वानि-अलंगानि, निष्यन्दानीत्यर्थ, अङ्गानि-शरीरा-
वयवा, येषां तादृशा सन्त, स्थानप्राप्तया=स्थानानाम्-उर उगटादीनां
स्वरोत्पत्तिस्थानानाम् प्राप्ति-प्रवर्षण सम्बन्ध, शब्दजनकत्वाद्यैरिति शेष,
तथा वयावयर्थं तत्तत्स्थानात्स्वरोद्भावेनेत्यर्थ, प्रकटितममकाम्=प्रकटित,
प्रकाशित, गमक-यद्गानादिष्वस्वराणांमुत्पानप्रकार ['स्वरोत्पानप्रकारस्तु
गमक परिधीर्तिष्ठ' इति गंगातविद] यत्र त दशीम्, मन्द्रतारव्यधस्थाम्=
मन्द्र-गम्भीर तार-उच्च, तयो गम्भीराद्ययो स्वरयो, व्यवस्था-
यथास्थान, नियमेन व्यवस्थानम्, दधामम्=धारयत्, अतिरस्तेनेच=
अले-ध्रुवस्य, इनेन-शब्देनेव ध्रुवस्य अनुगमनेनेत्यर्थ, निर्द्वादिन्याः=
रणत्या, विपन्त्यैः=वीणाया, तन्त्रीस्वनेन=तन्त्रीणाम्=विपक्षी
गुणानां [तार इति भाषाप्रतिष्ठानाम्] स्वनेन-ध्वनिना, तन्त्रीम्यो
निर्गतेन ध्वनिनेत्यर्थ, मिलितम्=सम्बद्धमनुगतमिति यावत् । अतएव
स्फुटललितपदम्=स्फुटानि स्पष्ट प्रतीयमानानि, ललितानि सुन्दराणि
मनोहराणीति यावत्, पदानि-मुपतिष्ठन्तस्याणि, यत्र तादृशम्, गीतम्=
गानम्, आकर्णयन्ति=श्रवन्ति । गीतप्रिया इमे हरिणा सुखरिपत-
प्राग्वत् चर्षणध्वनिमपि गीतध्वनिध्रुवणे विप्रक्षयमाकलयन्तश्चर्षणक्रिया
परिवृज्य निवृत्ता भूत्वा गीतध्वनिमाकर्णयन्ति । एतेन यद्गीतं जडान्
शृणोन्ति वरायति तच्चेतनान्मया वृत्तमित्यत्र किमु वक्तव्यमित्येव गीयमान-
गीतस्य सीमाभाषानिरासं सूचयन् । किंवात्र र्भावे वयास्थान स्वरोद्भावेनेन स्वरा-
णामुत्पानप्रकारं ग्राभु प्रतीयते । यत्र मन्द्र स्वर उचितस्तत्र मन्द्र, यत्र तु

बन्द करक) स्पष्ट और सुदृष्टि शब्दों वाले गीत को सुन रह हैं, यह
गीत मीलों की गूँज के सदृश बजती हुई वीणा के तारों के स्वर से समुद्र है,
इसमें स्थान-प्राप्ति (यथाचित कण्ठ आदि स्थानों से उच्चारण) के कारण
स्वरों का उत्पान प्रकार (गमक) स्पष्ट है और स्वरों की मन्द्र तार
व्यवस्था भी विद्यमान है ॥१३॥

विदूषकः—भो यशस्स ! को उण एसो सवोवणे गाअदि !

भो वयस्य ! कः पुनरेण तपोवने गायति !

नायकः—यथैताः कोमलाद्गुलितलाभिह्वन्यमाना नाति-
स्फुटं कणन्ति तन्त्रयस्तथा काकलीप्रधानं गीयत इति तर्क-
यामि । [अद्गुल्यमेषाप्रतो निर्दिशन्] अस्मिन्नायतने देवतामाराध-
यन्ती काचिद्विव्या योपिदुपचीरयति ।

तारस्तत्र स एवेति मन्दतारस्वरव्यवस्थापनमध्यत्र गीति साधु कृतम् । किंचैव
स्वभावमुन्दरमपीद गीत मधुरीकरुतानुकारिविषयीस्वनानुगतमिरयद्वा अस्व
सीन्दर्यातिशयः । अपि च यद्यपि गीयमानमस्पष्टार्थमप्यलक्षितपदमपि चित्त
हरयेव तथापि इदं तु गीतं स्पष्टार्थं च ललितपद चेति यत् सत्यं सर्वज्ञमु-
न्दरगितमिति भावः । मृगजातिवर्णनात् स्वभावोक्तिरत्रापि । वृत्तं स्रग्धरा ।
तल्लक्षणं यथा—स्रग्धर्यानां श्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥१३॥

एवं नायककृतगीतप्रशंसया नायकं तदाकृष्टमिव मन्यमानो विदूषक-
स्तस्य हृदये गानकर्तृदर्शनीकण्ठसुखादायेन संशोध्य प्रश्नयति—कः पुनरिन्दि-
क एष गायरो भवेत्, यो नगरं त्यज्यवाग्न विषयविरहविरलजनाधिष्ठिते तप-
श्चर्यारण्ये समागम्य गायतीति भावः ।

नायक उत्तरयति—यथैता इति । यथा=येन प्रकारेण—यस्माद् हेतोरिति
भावः । यथाः=पुरो च्वनन्त्य, तन्त्रेयः=विषयीगुणा, कोमलेति=कोमलै-
र्मृदुभि, अद्गुलीनाम्, तलै, अभिह्वन्यमाना=ताप्यमाना, नातिस्फुटम्-
अनतिस्पष्टम् यथा स्यात् तथा [अतिस्फुटशब्देन 'न' शब्दस्य समास
न तु नम, अतएव नलोपो न] कणन्ति=शब्दशयन्ते, तथा=ने-
प्रकारेण—नस्माद्धेतोरित्यर्थ, काकलीप्रधानम्=सर्वेली-मृदममधुरध्वनि

विदूषकः—मित्र ! तपोवन में यह कौन गा रहा है ?

नायकः—क्योंकि कोमल अद्गुलियों से बनाए हुए नीला के तार अभि-
स्पष्ट नहीं (धीमे) गूँत्र रहे हैं, इसलिये अनुमान करता हूँ कि इस गाने में काष्ठ
(मधुर और मृदम स्वर) की प्रधानता है । (जंगली से सामने की ओ-
र संकेत करता हुआ) इस मन्दिर में कोई दिव्याज्ञा देवता की आराध-
न के लिये नीला बना रही है ।

१ 'तन्त्री गीतागुणे मता' इति मेदिनी । २ 'काकली ॥ वले मृदं-
इत्यमरः ।

विदूषकः—भो वयस्य ! एहि अम्हेबि देवतायतनं पेक्खम्ह ।
भो वयस्य ! एहि आवामपि देवतायतनं प्रेक्षावहे ।

नायकः—वयस्य ! साधूकं खलु भयता । वन्धाः खलु
देवताः । [उपसर्पन् सदसा स्थित्वा] वयस्य ! कदाचिद् द्रष्टुमन-
होऽयं जनो भयति । तदायां (तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्ताव-
यसरं प्रतिपालयावः । [तथा वृत्त]

प्रधान मन्त्र क्रियाया यथा स्यात् तथा, गीयते=गान क्रियते, इति, तर्कयामि=
अनुमिनोमि । साधनेन साध्यस्यानुमानादनुमानालङ्कारः । नातिस्फुटकरणस्य
कीमत्तात्तुलितलाभिहितहेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

अस्मिन्निति । अस्मिन्=पुरे दृश्यमाने, आयतने=देवतास्थाने, देव-
ताम्, आराध्यन्ती=उपासयन्ती प्रसादयन्ती, काचिद्=अस्माभिरविज्ञाता,
दिव्या=दिवि भवा-देवलोकवासिनी, योगिन्=ज्ञा, उपवीणयति=वीणया
उपगायति ['सरथापपारा-' इत्यादिना उपोपपदाद् वीणाशब्दादिणञ्] ।

एतेन 'नास्त्वित्य प्रवेश' इति रूपकनियमानुरोधाद् वक्ष्यमाणप्रवे-
शाया मलययस्याः सूचनां वृत्तेति विभाव्यम् ।

विदूषणो देवतायतनप्रेक्षणव्याजेन नायकं तत्र गन्तुं प्रेरयति—भो वय-
स्येति । नायकस्तदुक्तं समर्थयते—साधूकमिति । सन्निहिते देवतायतने-
देवता वन्दनीया एव, तद्वन्दनानन्तरमेव कार्यान्तरमनुष्ठेयम्, तद्देवतायतन
प्रति गन्तुं स्वयां साधूकम् ।

उपसर्पन्=देवमन्दिरं प्रति गगन नाटयन्, सदसा स्थित्वा=अक-
स्माद् गतिनिरोध नाटयित्वेत्यर्थः । गतिनिरोधे हेतुमाह—कदाचिदिति ।
कदाचिदिति संशयोपन्यासः । अयम्=पुरे देवतायतने देवतामुपवीणयन्, जनः,
कदाचिद्, द्रष्टुमनर्हः=परस्त्रीत्वाद् द्रष्टुमयोग्यो भवति—भवेदित्यर्थः । अयं भावः—

विदूषकः—हे मित्र ! आओ, हम भी इस देव मन्दिर को देखें ।

नायकः—वयस्य ! आपने ठीक कहा । देवताओं का वन्दन अवश्य
करना चाहिए । (आगे बढ़ता हुआ ठिठक कर) मित्र ! कदाचिद् इस
(पूजा करने वाली स्त्री) को देखना हमारे लिए अनुचित हो, इसलिये
(आओ) हम दोनों इस आनन्दसू के गुरुमुखा के पीछे छिपकर देखते
हूए देव-दर्शन के अवसर की प्रतीक्षा करें । (बैठे ही करते हैं)

[ततः प्रविशति भूमाद्युपविष्टा वीणा वादयन्ती मलयवती चेटी च]

नायिका—[वीणया गायति]

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरघुते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवान्धितं प्रसिष्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥१४॥

यदि चेयमूना तर्हि परस्त्रीत्वाद् अदर्शनीयेव । यदि चानूना तर्हि कन्यकात्वात् तद्दर्शनं दोषाकम् । परं न ज्ञायत इयमूना नूना वेति । तद्=ऊडास्वानूडत्वयो-
रनिश्चयादेव, तमालतदगुल्मान्तरितौ=तमालतदस्या तमालवृक्षाणाम्,
शुभेन समूहेन, अन्तरितौ व्यवहितौ, अचसरम्=देवचन्दनावसरम्, प्रसि-
पालयाय=प्रतीक्षावहे । तथा कुदत=तमालतदममूडपृष्ठे मिलीयतिष्ठत ।

अथ पूर्वसूचिता सवीणा मलयवती तचेटी च प्रवेशयति-ततः प्रवि-
शतीति ।

नायिकेति । नायिकापि नायकवत् 'स्यामी कृती कुलानः' इत्यादिनायक-
मामान्यलक्षण्ये प्रतिपादितस्यागादिगुण्युक्ता भवति ।

उत्फुल्लेति-उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरघुते=उत्फुल्लानि वि-
भित्तानि, कमलानि, तेषां केसरा -किञ्चलका, तेषां पराग -पुष्परज, तद्बुद्
गौरी-गौरवर्णा, घुतिः-कान्ति, यस्यास्तथाभूते, हे भगवति=ऐश्वर्यादि-
विशिष्टे । [भगवत् इत्येवार्थादिवाची । तदुक्तं वैष्णवे- 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वार्थस्य यशस्य धियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव पराया भग इतीरणा' इति ।]
गौरि!=हे पार्वति, युष्मत्प्रसादेन=युष्माकम्, [यदुपपन्नं शिवगणपत्यादि-
गौरीउद्भवममहाभयम्] प्रसादेन=अनुग्रहेण, मम=मलयवत्याः, अभि-
वान्धितम्=अभीभूतम्, अनुरूपवरप्राप्तिरूपम्, प्रसिष्यतु=प्रकरोतु
मिष्यतु-निष्पन्नताम् । प्रार्थनाया लोड् । द्विरत्र पञ्चउच्छिष्टपूजनान्नप्रयोजन ।
वाचकलुपोगमात्तद्वृत्तिः । वृत्तम् आर्या ॥१४॥

(भूमि पर बैठी हुई वीणा बजाती हुई मलयवती और उसकी दासी का प्रवेश)

नायिका—(वीणा के साथ गाना है)

मित्रे, हुए कमल की सुखियों के पत्रों के समान गौर वरुं बली
है भगवति ! गौरि ! तुम्हारी हवा से मेरी मन कामना सिद्ध हो ॥१४॥

१ 'किञ्चल केसरोऽश्रियाम्—' इत्यमरः । २ 'परागः पुष्परज'
इत्यमरः ।

नायक — [कणं दत्त्वा] वयस्य ! अहो गीतम् ! अहो वाद्यम् !

व्यक्तिर्य्यजनधातुना दशविधेनाप्यस्य लब्धाऽमुना
विस्पष्टो हृतमध्यतन्मिवतपरिच्छिन्नप्रिधाऽयं लयः ।

कणं दृष्टेति—स्पष्टप्रवणाय गानराज्यार्दश कणं कृत्वेत्यर्थः ।

अहो इति=गीतवाद्ये उभय अपि अस्यदृष्टुने, परम मे विस्मय पुष्पांत-
इति भावः ।

अथ गीतवाद्ययोराध्यर्थे च वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति—व्यक्तिरिति ।
अत्र=अस्मिन् दिव्ययोपिता गीयमाने गीते, दशविधेनापि=दश-दश-
मख्याका कल-तल निष्कान्तिादयः, विधा-प्रकारा मेव इति यावत्,
स्य तादृशेनापि कल-तलादि-समप्रदशमेदमहितेनापीत्यर्थः, अमुना=
सगीतशास्त्रेषु प्रसिद्धन, व्यञ्जनधातुना=[व्यञ्जि स्वरात् इति व्यञ्जन,
व्यञ्जनव्याप्तौ धातुव्यञ्जनधातुस्तेन] व्यञ्जनाख्येन वादित्रवादनकौशलेन,
व्यक्ति =स्फुटता, लब्धा=प्राप्ता । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे—

विस्तार करणध्वनिदो व्यञ्जनकस्तथा ।

चचारो घातवा ज्ञेया वादित्रकरणाभया ॥

विस्तारादना प्रत्येक लक्षणानि विस्तरभवाच्च लिखन्ते । तज्ज्ञानाद्युभि
रेकानत्रिशतमोऽप्याथो नाट्यशास्त्रस्याप्येतस्य ।

व्यञ्जनधातोर्दशमेदस्य यथा तत्रैव—‘इति दशविध प्रयोज्यो बीयाया
व्यञ्जनो धातु’ । ते च दशमेदो विस्तृत्य तत्रैव निम्नविता । यथा—

व्यञ्जनधातुर्ज्ञेय कलतलनिष्कान्तिान्ययोन्मृष्टम् ।

रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनित विन्दुरनुबन्ध ॥

अस्फुटम्या नु तन्त्रीणा स्पर्शनं यत् कल तु तत् ।

वामेन पीडन कृत्वा दक्षिणेनाहतस्पर्शनम् ॥

सम्यादगुणप्रहारश्च निष्कटितमिहोप्यने ।

सम्याप्रदेहिनी घातमुन्मृष्टमिति गङ्गि ॥

नायक—(कल लगाकर) बाह ! बाह ! वहा ! वहा !
और बजाना है ।

इस में तो दशों प्रकार का बीयावादन-कौशल (विज्ञान) है, और —
है, तीन प्रकार की रय (की बंति) दृष्ट (देखो, यह) है ।

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यत्पक्षिसोऽपि संपादिता-

स्तत्त्वौघाभुगताश्च वाचविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥१५॥

सर्वान्गुलिसमाक्षेपाद् रेफ इत्यभिधीयते ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥
 तन्नीपु निप्रकार वाप्यवमृशमिति स्मृतम् ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥
 तत्रस्यानेपरन्ध्यामस्नपानुस्वनितमुच्यते ।
 गुर्वक्षरैकतन्व्या तु विन्दुरित्यभिधीयते ॥
 व्यासतगामादेषाभनुबन्ध सार्नघातुको ज्ञेयः ।

अध्वनात्मस्य शीष्णावादनप्रकारस्य यावन्तोऽपि दश भेदास्तत्तादव
 उपरि लक्षिताः अत्र गीते स्पष्टं प्रतीयन्ते इति भावः । किं च द्रुतमध्य-
 लम्बितपरिच्छिन्नः=[द्रुतश्च मध्यश्च लम्बितश्चेति द्रुतमध्यलम्बिता ।
 तत्र द्रुत शीघ्रः, मध्यो नातिशीघ्रो नातिविलम्बितः, लम्बितो विलम्बितः,
 तैः परिच्छिन्नः] द्रुतमध्यलम्बितारूपैर्भेदैः, परिच्छिन्न-परिमित, अयम्=
 संगीतरात्रे प्रख्यातः, लयः=तालान्तरालवर्ती कालः, त्रिधा=द्रुतादिभिर्भिन्न-
 प्रकारैः, विस्पष्टः=मुद्रकाशितः, अत्र गीत इति शेषः । द्रुतादिभेदेन
 प्रसिद्धिर्विधोऽपि लयाऽत्र मुख्यं भासते-इति भावः ।

तत्र लयलक्षणं यथा नाट्यरात्रे—

तालाग्नतरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते ।

त्रिविधः स च विज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः ॥

गोपुच्छाप्रमुखाः=गोपुच्छा-गोपुच्छति नाम्नी यति, प्रमुखा-आदि,
 यामा ता, गोपुच्छादय इत्यर्थः, प्रमुखाशब्देन समा-सोक्तोवदयोर्वत्योर्ग्रहण
 बोध्यम्, तिस्रः=त्रिसख्यावा, यतयः=तालानां विरामा, अपि, क्रमेण=
 क्रमशः, संपादिताः=कृताः । मध्ये मध्ये यथास्थानं यतीनां सन्निवेशोऽपि
 गीतेऽत्र सम्पादित इति भावः । यतिलक्षणं यथा—

तालच्छन्दोऽवगतिविषये वाचते यो विराम

वायैर्हीनः धवणसुभगो नामतः सा गति स्यात् ।

विन्विन (चीमी) भी पृथक् पृथक् स्पष्ट है, गोपुच्छा आदि तीनों यतियों
 का भी इसमें क्रम से अष्टा जमाव हुआ है और सरव, ओष, अनुगत—ये
 तीन वदियवदन के प्रकार भी यहाँ भाँति दर्शाए गए हैं ॥१५॥

चेटी—[सप्रणयम्] भट्टिदारिण । चिरं कर्तुं चादश्रंतीष कुदो
ए परिस्समो अगहत्थाणं ?

लयगानाद् यतिः सम्यक् कथिता वक्तिलादिभि ।

ममा सोतोवहा चैव गोपुच्छा चेति गा त्रिधा ॥

गोपुच्छालक्ष्यं नाट्यशास्त्रे यथा—

गुणमिलंधुभिर्धैवमपि भावितमल्लरम् ।

लम्बिता येन भूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ॥

किंच तत्त्वबोधानुगताः=तत्त्व च, ओषध, अनुगतयेति तत्त्वबोधानु
गता—तत्त्वादिनामका, अयः, वाद्यविधयः=वाद्यवादनविधानानि इत्यर्थः ।
सम्यक्=यथायथम्, दर्शिताः=प्रकाशिता । तत्त्वादिभेदेन त्रिधा प्रमिता
वाद्यवादनसैन्यस्यत्र वीणावाद्ये वादयिष्या साधु निदर्शितेति भावः ।

तत्त्वादिलक्षणं यथा—

त्रिविधं वैशुववाचं कर्तव्यं गीतमंधयं तर्ज्जः ।

तत्त्वं तथानुगतमोषधानिककरणसंयुक्तम् ॥

लय-ताल वणं-पद्यतिगीत्यल्लरभावकं भवेत्तत्त्वम् ।

गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥

आनिदकरणावहुलमुपगुपरिपाणिकं हुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्य चौपं युधेक्ष्यम् ॥

स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्य मध्ये चानुगतं भवेत् ।

हुते चौपं प्रयुजीया(१)देष वायगतो विधिः ॥

इदमत्र बोध्यम्—अत्र 'अहो रामणीयकम्' इत्यतः प्रवृत्तिः, 'व्याहि-
र्णानधानुना' एतन् पद्य यावत्—कविना नायके अदगुनरमस्य साधु
परिपोष कृतः । तथाहि—लोकोत्तररमणीयानि तपोवने मलयवत्या गीतं
वीणावादनं चात्रालम्बनम् । 'वासोऽर्थम्' 'मधुरमिव वदन्ति' 'स्थानप्राप्तया'
'व्यक्तिर्व्यंजनधानुना' इत्यादिभिस्तद्वर्णनमनोदीपनम् । अहो रामणीय-
कम्, अहो गीतम्, अहो वादित्रमित्यादिकथनं त्रैविद्यासाधनानुभावा,
दर्पादयश्च व्यभिचारिणः । एतैर्विभावादिभिर्नायकमते विस्मयोऽभिव्यज्यमानो
रसपदवीमारोहति । किं च एतेन पद्येन गीतवादिनकलावैपुल्यं च मलय-
वत्या व्यज्यते । शार्दूलविकीर्तितं छन्दः ॥१५॥

भर्तृदारिके इति । चेष्टा भर्तृदारिकेति नाट्या नायिकायाः संशोधनं

भर्तृदारिके ! चिरं खलु वादयन्त्याः कुतो न परिश्रमोऽ-
महस्तयोः ?

नायिका—[साधिज्ञेयम्] हञ्जे ! कुतो मे देईय पुरतो वी-
णावाद्यन्तीय अग्राहत्थाणं परिस्समो !

हञ्जे ! कुतो मे देव्याः पुरतो वीणां वादयन्त्या
अमहस्तयोः परिश्रमः !

चेटी—भट्टिदारिय ! खं भणामि किं पदाय निष्करणा-
पुरतो वाइयेण ? जा एत्तिअं कालं करणभाजणदुकरेहिं शिअ
मोयासणेहिं आराधअन्तीय अज्जविण्ण दे पसादं दंसेदि ।

रूपवनियमानुरोधाद् । तदुक्तम्—'वाट्या प्रकृतिभी राज्ञ कुमारी भर्तृदारिक'
इति । भर्तृ स्वामिनो दारिका वन्येति तदर्थः । चिरमिति—चिरं=धीणा
वाद्यन्त्यास्तव अमहस्तयोः=[हस्तयोरग्ने-इति अमहस्तौ=उज्जदन्ता-
वित्त्वारप्रशब्दस्य पूर्वनिपातः] हस्तस्याप्रभाययोरित्यर्थः । [एकेन वीणा
भारणादिकार्यमपरेण तन्त्रीताडनमिति द्विवचनं युक्तमेव] कुतः=कस्मात्,
परिश्रमः=श्रान्तिः, न=न भवतीत्यर्थः । चिरं वादनं परिश्रान्तिहेतुः,
तव तु सुगुणार्था अपि चिरं वादयन्त्या न परिश्रम इत्यन को हेतुरिति भावः ।

साधिज्ञेयमिति—अधिज्ञेयस्तिरस्कारः, तेन गृहेति साधिज्ञेयम्—
महापदव्ययीभावः । तिरस्कारमुद्देश्यार्थः । हञ्जे=इति । हञ्जे इति नायिकया
चेष्टया संबोधनम् । ['हरहे हञ्जे हलाहाने नीत्था चेटी सखा प्रति' इत्यमरः]
एतेन मलयवर्तीनिष्ठो देवीविषयो रतिभावो व्यज्यते ।

नन्विति । मनु=इति निश्चये, एतस्याः, निष्करणाया =
निर्दिष्टाया, पुरतः=अग्रे, वादितेन=वीणाया वादनेन, किम्=किं परम्,
न किमपीत्यर्थः, इति निश्चयेन, भणामि=कथयामि । या देवी. पत्ता-

भर्तृदारिके ! ननु भणामि किमेतस्या निष्कृष्टायाः
पुरतो यादितेन ? या एतावन्त कालं कन्यकाजनदुष्करेर्नियमो-
पासनैराराधयन्त्या अद्यापि न ते प्रसादं दर्शयति ।

विदूषकः—करणम् कुरु पसा, किं ए पेक्खम्ह ?

कन्यका सत्त्वेण, किं न प्रेक्षावहे ?

नायकः—को दोषः ? निर्दोषदर्शनाः कन्यका मयन्ति । किन्तु
कदाचिदस्माम् इष्ट्वा पालभाषसुलभलज्जासाध्वसाध चिरमिह
तिष्ठेत्, तदनेनैव सताजालान्तरेण पश्याथः ।

घन्तम्=अभिदार्शयिष्ये, कालम्=समय यावत्, कन्यकेति=कन्यका जे
नानाम्=अनूदाना दुवतीनाम्, दुष्करे=दु खेन कर्तुं शक्यै, नियमोपासनै =
नियमा प्रदानि, उपासकानि भ्यानादीनि, ते, आराधयन्त्याः=प्रसादयन्त्या
अपि, ते=यव, अद्यापि=अद्य यावत्, प्रसादम्=अनुग्रहम्, न दर्शयति=
न प्रकटयति । अतस्त्यज्यता निरर्थक परिधम इति भावः ।

विदूषकश्चेत्यतः नायिकाया कन्यात्वं निर्धारार्ह-कन्यकेति । किं
मेति=कुतो न तां परयाव, परस्मिन् दोषं आत्रावहे, न पुनरनूदाया
अपीति भावः । नायकस्तदुक्तिं समर्थयते=को दोष इति । निर्दोषेति—
निर्दोषम्=पापजनकम्, दर्शनं यासा ता निर्दोषदर्शना । किन्त्यति—
अस्मान्, इष्ट्वा, कदाचिद्, पालभावेति=पालभावे, सुलभात्=नैमर्गिका-
दित्यर्थः, लज्जासाध्वसात्=[लज्जा च साध्वम चानया समादाये लज्जा-
साध्वसम्=तस्माद्] लज्जा, साध्वसेन=अयेन वीर्यं, इह=देवायतने,
चिरं न तिष्ठेत्=शीघ्रमेवेति प्रतिनिवर्तते, अपरिचितदर्शनप्राप्तिर्निर्दोषेति
भावः । तद्=यत अस्मद्दर्शनजनितलज्जासाध्वसात् तस्या इतो विवर्तन
समावेत तस्मादित्यर्थः, अनेनैव=मयीवस्थितेन, सताजालान्तरेण=
सताना जाले=समूहे, अन्तरेण=छिद्रेण=अवकाशेन, पश्याथः । विदूषको
कठिन (दुष्कर) व्रतं और उपतातो से इसकी आराधना कर रही है परन्तु
'यह आप पर भद भी अपनी कृपा नहीं दरसती ।

विदूषक—यह तो कोई कन्या है, इसलिये क्यों न देखें ।

नायक—क्या हानि है ? कन्याओं के देखने में कोई दोष नहीं । किन्तु

१ 'मातिभी साध्वम मयम्' इत्यमरः । २ 'अन्तरमवकाशावधि पार-
धानान्तर्धिभेदादर्थ्ये' इत्यमरः ।

विदूषकः—एव्वं करेम्ह । [उभौ परयत] एवं कुर्वः ।

विदूषकः—[दृष्ट्वा सविस्मयम्] भो चञ्चस्स ! पेक्ख पेक्ख ।
अहह अच्चरिस्स ! ए केवलं वीणाविण्णाणेषेण्व सुहं करोदि ।
जाय इमिणा वीणाविण्णाणारुक्खेण रुक्खेण वि अच्चीणं सुहं
उत्पादेदि । का उण एसो ? किं दाव देई ? आहो एाअकरणमा !
आहो विज्जाहरदारिआ ? आहो सिद्धकुलसम्भवेसि ?

भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । अहह आश्चर्यम् ! न केवलं
वीणाविज्ञानेनैव सुखं करोति । यावत् अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण
रूपेणापि अक्षणेः सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा ? किं
तावत् देवी ? आहोस्वित् नागकन्यका ? आहोस्वित् विद्याधर-
दारिका ? आहोस्वित् सिद्धकुलसम्भवेति ?

यावदिति । यावदित्यवधारणे । अनेन=चतुर्विधकीयमात्रेण, वीणाविज्ञानानुरूपेण=वीणायाम्-वीणावादनप्रकारे इत्यर्थः, विज्ञानम्-विशिष्टं ज्ञानमनुभय-नैपुण्यमित्यर्थः, तस्य, अनुरूपेण=योग्येन, रूपेण=सौन्दर्येण, अक्षणे'नेत्रयो, सुखम्, उत्पादयति । यथास्या वीणावादननैपुण्यमदभुतम्, तथैव सौन्दर्यमप्यदभुतमेवेति भावः ।

विदूषको नायक प्रति जिह्वासते—का पुनरिति । एषा=देवतायतनस्थिता सुन्दरी, का=किंजातीया, भवेत्, किं तावद् देवी=कानन देवकन्यालि ? सम्भव है, हमें देखकर बाहिकोषित लज्जा और भय के कारण यह यहा देर तक न उठे । इसलिये इस स्त्रो-कुल की आठ में होकर देखें ।

विदूषक—येसा ही करे ।

(दोनों देखने हैं)

विदूषक—(देख कर आश्चर्य से) हे मित्र ! देख, देख । अहा ! क्या ही आश्चर्य है ! वह तो न केवल वीणा चतुर्व से (हमें) सुखी कर रही है, किन्तु वीणा-चतुर्व के अनुरूप (अपने) सौन्दर्य से भी (हमारी) आँखों को आनन्द दे रही है । तो यह कौन होगी ? क्या यह कोई देवी है ! या नाराज कन्या ! या कोई विद्याधर की पुत्री ! अपना सिद्धो के कुल में अपना हुआ कोई नालिका है !

नायकः—[सस्पृहगवलोकयन्] वयस्य ! केयमिति नाव-
गच्छामि । एतत् पुनरहं जानामि ।

स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्छत्रुःसहस्रं हरे-
र्मांसी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः स्थिते ।

आहोस्वित्=अथवा, नागकन्यास्ति ? विद्याधरपुत्री, सिद्धकुलोत्पन्ना वा
कश्चिदस्ति । देवादिषु यादृशं सौन्दर्यं प्रसिद्धं तादृशमेवास्या अपि दृश्यते, परं
विशिष्य न निर्णीयते—केयं किंजातीयेति भावः ।

नायकोक्तौ सस्पृहमिति—स्पृहा=अभिलाषा, तया सहेति सस्पृहम् ।
केयमिति—इयं का—इत्यहमपि, न अवगच्छामि—न जानामि । एतदिति—
पुनः शब्दस्त्वर्थे—किंचेत्तदहं जानामि—इत्यर्थः ।

किं जानासीति जिज्ञासायामाह—स्वर्गस्त्रीति । इयम्, यदि स्वर्गस्त्री=
स्वर्गलोकवासिनी काचन देवकन्या स्यात् । तत्=तर्हि, हरेः=इन्द्रस्य,
चत्रुःसहस्रम्=चक्षुषा नेत्राणाम्, सहस्रम्, सहस्रसंख्याकानि चक्षुषि-
इत्यर्थः । कृतार्थम्=कृत-सिद्धः अर्थः—प्रयोजनं यस्य तत्, सफलमिति
भावः, अभवत्=जातम् । [रम्यवस्तुनिरीक्षणेव चत्रुःफलम्, इयं च
सर्वरम्यातिशायिनी, अतः इमां दृष्ट्वैव चत्रुःसहस्रफलमिन्द्रेण सन्धम्,
अग्न्यथा व्यर्थमेव तस्य भवेत् चत्रुःसहस्रम् इति भावः] चेत्=यदि, इयं
मांसी=नागकन्या, स्यात्, तर्हि अस्याः मुखे=आनने, स्थिते=विद्यमाने
एति, रसातलम्=पातालम्, शशभृता=[शशं विभर्ताति शशभृत्,
तेन] पूर्णचन्द्रमसा, शून्यम्=रहितम्, न=स्यादित्यर्थः । चेत्, इयम्,
विद्याधरी=विद्याधरस्य देवयोनिविशेषस्य कन्याऽस्ति, तर्हि, नः=अस्माकम्,
जातिः=विद्याधरनाम्ना प्रसिद्धा जातिः, सकलान्यजातिजयिनी=
सकलासु, अन्यासु जातिषु, जयिनी—उत्कर्षवती, अस्ति । [वीणावादन-
विज्ञानेन, सौन्दर्येण चानुपमयाऽनया विद्याधरजातेर्महाउत्कर्षः सम्पन्नः,
नदीदरां सौन्दर्यं वादनकलानिपुण्यं चान्यजातिषु काप्यवलोक्यत इति भावः]
यदि, इयम्, सिद्धान्वयजा=सिद्धानाम्—सिद्धाण्यदेवयोनिविशेषाणाम्,

नायक—(उत्सुकता से देखता हुआ) मित्र ! यह कौन है, यह तो मैं
नहीं जानता, किन्तु इतना तो जानता हूँ कि—

यदि यह कोई स्वर्गसुन्दरी है तो इन्द्र की हजार आँखें इतार्थें होगईं ।
यदि नागकन्या है तो इसके मुख के विद्यमान होने हुए पाताल लोक चन्द्रमा

जातिर्न सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदिग

स्वात् सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धा प्रसिद्धास्ततः ॥१६॥

विदूषक — [नागकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम्] दिद्विधा चिरस्स
दाय कालस्स पडिदो कखु एसो गोअरे मम्महस्स । [आत्मानं
निर्दिश्य भोजनमभिनाय] अद्वया णहि णहि, मम एव्व एकस्स
पहणस्स ।

दिद्वया चिरस्य तावत् कालस्य पतितः खल्वेव गोधरे
मन्मथस्य । अथवा नहि नहि, ममैव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

अन्वये—कुले, जाता—उत्पत्त्या, स्वात्, ततः=तर्हि सिद्धाः, त्रिभुवने=
त्रिषु भुवनेषु [समाहारे द्वन्द्व] प्रसिद्धाः=प्रख्याता, स्युरिति शेष,
सिद्धेष्टव्यस्य रूपस्य कतानैपुण्यस्य च पूर्वमदर्शनाद् इति भावः ।

अनेन नायिकाया अपूर्वं सर्वातिशायिसौन्दर्यमभिव्यज्यते । द्वितीय
पादे नायिकागुणसम्बन्धेन पातालस्य सार्वदिकपूर्णचन्द्रवस्त्वबोधनेन सुख
बन्धनघोरमेवातिशयोक्तिः, इतरलोकापेक्षया पातालस्य व्यतिरेकश्च व्यङ्ग्यः ।
अगम्योपेक्षाभयागुवेशसत्कर । सन्देहोपस्थात्तात् सन्देहालङ्घति । एव नायिका-
नुपमगुणवर्णनया तस्या नायकस्यानुसंगो व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥१६॥

नायकमवलोकयेति—नायकस्य वेशमवापगम, अनुरागोत्पत्तिश्च
विदूषकस्य हर्षं हेतु । दिद्वयेति—दिद्वयेत्यानन्दसूचकमव्ययम् । एषः=
नायक, चिरस्य कालस्य=चिरकालानन्तरम् इत्यर्थः । मन्मथस्य=कामस्य,
गोधरे पतितः=कामवशीऽभवदित्यर्थः । आत्मानं निर्दिश्य=अहम्
से रहित नहीं (करा जा सकता) । यदि यह विद्याधरी है तो हमारी जाति
अग्न्य सेव जातियों से जाती ले गई और यदि यह सिद्ध कुल में उत्पन्न हुई
है तो समझो कि सिद्ध तीनों लोकों में निरुपगत होगी ॥१६॥

विदूषक—(नायक को देख कर, प्रसन्न होकर, मन में) सौभाग्य से
नदी देर के बाद यह कामदेव के अगुल में पँसा है (अपनी ओर सकेत और
भोजन करने का अभिनय करके) जयवा नहीं नहीं, मेरे अकेले ब्राह्मण के
(अगुल में पँसा है) ।

१ 'अन्यथायोऽन्वयो वंश' इति पुलनामस्त्वमरः ।

२ 'दिद्वया समुपजोष भेत्यानन्दे-' इत्यमरः ।

चेटी—[सप्रणमम्] भट्टिदारिण ! एं भणामि, किं एदाए
येककृणाए पुरतो धाईदेण ? [इति बीणाभाक्षिपति]

भर्तृदारिके ! ननु भणामि, किमेतस्या निष्कृणायाः
पुरतो चादितेन ?

नायिका—[सरोपम्] हज्जे ! मा भअयदि गोरीं अधिकिणय ।
एं अज्ज किदो मे भअयदीए पसादो ।

हज्जे ! मा भगवतीं गौरीमधिक्षिप । नन्वद्य कृतो मे,
भगवत्या प्रसादः ।

चेटी—[सदर्पम्] भट्टिदारिण ! कहेदि दाच कीरिसो ?

भर्तृदारिके ! कथय तावत् कीदृशः ?

नायिका—हज्जे ! जाणामि, अज्ज सिधिसण् एदं एण्व बीणं
यावअंती भअयदीए मोरिण मण्णिदुम्हि—“बच्छे मलअयदि ।
परितुम्हि तुह पविणा बीणाविसणाणादिसण्ण, इमाए अ
मालजण्डुकराए असाहारणाए ममोयदि भत्तिण । ता विज्जा-
हरचक्रयद्दी अचिरेण जेव पाणिगहणं देणिव्यत्तइस्सदि” ति ।

व्याख्याननिर्देशं नाटयित्वेत्यर्थः । अथवेति पञ्चान्तरे । नदीति—न वक्तव्यं
मन्मथगोचरे पतित इति, अपि तु ममेवायमधीनतां गत इति भावः । इयन्तं
कालमयं शमपरामण्यो न मम मनागप्यभ्युद्यते । इदानीं तु कामधागुरा-
निपतित विपगलम्पदं यथेच्छं नर्तयिष्यति इदम् । भेदी पुनरपि
नायिका व्यर्थबीणावादनप्रयासाद् निवर्तयति—भर्तृदारिके इति । आक्षिपति=
नायिकाहस्ताद् बीणामाच्छिनत्ति । नायिकोक्ता मा—इति । अधिक्षिप=
तिरस्कृत । नन्विति—अथ, भगवत्या, मे, प्रसादः=अनुग्रहो वरप्रदानरूपः,
कृत । चेटी प्रसादं जिज्ञासते—भर्तृदारिके इति ।

चेटी—(प्रेम-पूर्वक) भर्तृदारिके ! मैं कहती तो हूँ कि इस निष्ठुरा
(गौरी) के अंगे (बीणा) नजाने से क्या लगम ? (यह कह कर बीणा
झीनती है)

नायिका—(बोध से) हज्जे ! मगनती गौरी की निन्दा न कर । आज
मगनती मे मेरे ऊपर ह्वा की है ।

चेटी—(प्रसन्न होकर) भर्तृदारिके ! जरा कहो तो कैसी ह्वा ?

हृत्ते ! जानामि, अद्य स्वप्ने एतामेव वीणां वादयन्ती भगवत्या गौड्या भणित्वाऽस्मि—“वत्से मलयवति ! परितुष्टाऽस्मि तत्रैतेन वीणाविज्ञानातिशयेन, अनया च बालजनदुष्करया असाधारणया समोपरि भक्त्या । तद् विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेणैव ते पाणिग्रहणं निर्वर्त्तयिष्यति” इति ।

चेटी—[चर्चम्] महिद्वारिण ! जह एष्यं, ता कीस सिधि एअं इमं भणीअदि ? ए विअअतिथिदेो वरो देईए विणो ।

भर्तृदारिके ! यद्येवं, सत् कस्मात् स्वप्नः अयं भण्यते ? ननु हृदयस्थितो वरो देव्या वत्तः ।

नायिका चेटीं प्रयुत्तरयति—हृत्ते इति । भणित्वास्मि=कथित्वास्मि । [कर्मणि क्] परितुष्टा=प्रसन्ना । वीणाविज्ञानातिशयेन=वीणायां वीणाविषये, यद् विज्ञानं नैपुण्यम्, तस्यातिशयं वरकर्मस्तेनेत्यर्थः । बालजनदुष्करया=बालजनेर्दुष्करा दुःसेनं कर्तुं शक्या, तथा । असाधारणया=असामान्यया विशिष्टया । तत्=तस्मान्, विद्याधरचक्रवर्ती=चक्रराजमण्डलम्, वर्त्तयति शास्तीति चक्रवर्ती, विद्याधराणां चक्रवर्ती सम्राट्, अचिरेणैव=शीघ्रमेव, पाणिग्रहणम्=निवाहम्, निर्वर्त्तयिष्यति=विधायति, त्वं स्वप्नात्नेन स्वीकरीष्यतीत्यर्थः । यद्यपि मलयवतीपाणिग्रहणानन्तरं जीमूतवाहनस्य चक्रवर्तिपदारोहणं जातं तथापि चक्रवर्तिपदे भविष्यदर्थे णिनिबोधः । तथाच यो विद्याधरचक्रवर्तिपदारोहयति स त्वां परिणयति इति भावः । भर्तृदारिके इति—यद्येव ते भगवत्या वरो दत्तः, तर्हि कस्माद् हेतोः स वरस्त्वया स्वप्न इति कथ्यते । मिथ्यावस्तु स्वप्नशब्देन व्यक्तं दिरयते । न चायं मिथ्या । यतो वस्तुनो हृदयेनापि त्वं विद्याधरचक्र-

नायिका—चेटी ! मुझे स्मरण है कि आज स्वप्न में जब मैं इसी वीणा को बजा रही थी तो मणदरी गौरी ने मुझे कहा—“बेटी ! मैं तेरी इन वीणा बजाने की कुशलता और मेरे प्रति इस असाधारण मक्ति से, जो कि बालकों में दुर्लभ होती है, प्रसन्न हूँ । इसलिए (कोई) विद्याधरचक्रवर्ती शीघ्र ही तेरा परिग्रहण करेगा” ।

चेटी—(हर्ष से) भर्तृदारिके ! यदि ऐसी बात है तो स्वप्न कबो कहनी हो ! देवी ने मनचाहा ही वर दिया है ।

विदूषकः—[धृत्वा] भो चञ्चल ! अचञ्चलो कष्ट एवो
अज्ञातं दर्शयस्व । ता एहि उचसम्पम्ह ।

भो वयस्य ! अचञ्चलः खल्वेपोऽस्माकं देवीदर्शनाय ।
तदेहि उपसर्पवः ।

नायकः—न तावत् प्रविशामि ।

विदूषकः—[अनिच्छन्तमपि नायकं बलादाकृष्य उपसृत्य] स्तोत्रिण
भोदिष्ये । भोदि ! सचकं जेय चतुरिञ्चा भणति, धरो एव सौ
देईए दिरणो ।

स्वस्ति भवत्यै । भवति ! सत्यमेव चतुरिका भणति, वर
एव स देव्या दत्तः ।

वर्तिनमेव वरम्—पति कामयते । अतस्त्वद्दृढयस्थित एव वरस्तुभ्यं देव्या
दत्तः । अत्र चेद्या वक्रोक्त्या नायिकाया हृदयमुद्वेगितम् ।

अथ विदूषको नायकस्य पूर्वमुदितानुरागमुदीपयितुं समुचितमवसरं मन्वा-
मस्तं देवीदर्शनाय प्रेरयति—भो वयस्येति । देवीदर्शनाय=देव्या भगवत्या
गौर्याः [देव्या नायिकाया मलयवत्या—इति तु विदूषकस्य हृदि स्थितोऽ-
भिप्रायः] दर्शनाय—साक्षात्काराय ।

नायकः प्रवेष्टुं निषेधति—न तावदिति ।

स्वस्तीति—भवत्यै=नायिकायै मलयवत्यै, स्वस्ति=कल्याणम्,
अणु । ['नमःस्परित्त'—इत्यादिना चतुर्थी] 'भवति' इति विदूषकेण नायिकायाः
संबोधनं नाट्यनियमानुरोधेन । तदुक्तं दर्पणे—

यदेद् रामो न मेरी न भवतीति विदूषकः ।

सत्यमेवेति—एषा चेदी सत्यमेव भणति, देव्या एष वर एव दत्त
इत्यापाततः सन्दर्भोक्त्या । एष उपस्थितो नायक एव वरो वरणीयः पतिर्दत्त
इति ॥ इति स्थितोऽभिप्रायः ।

विदूषकः—(मुनकर) हे मित्र ! हमारे लिये देवी के दर्शन का यही
अवसर है । आओ, चलो ।

नायकः—मैं तो नहीं जाऊँगा ।

विदूषकः—(मिरकते हुए नायक की बलपूर्वक सँज कर और समीप
जाकर) आपका कल्याण हो । वह ठीक ही कहती है । देवी ने यह 'वर'
ही दिया है ।

नायिका—[ससाधसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य] हज्जे ! को ए फलु एसो ?

हज्जे ! को नु खल्वेपः ?

चेटी—[नायकं निरूप्यापवार्य] इमाए अणएणसरिसाप आकिदीए एसो सो भअवदीए पसादीकिदो ति तकेमि ।

अनया अनन्यसदृशया आकृत्या एष स भगवत्या प्रसादी-
कृत इति तर्कयामि ।

नायिका—[सस्पृहं सलज्जम् नायकमवलोकयति]

नायकः—तनुरियं तरलायतलोचने !

असितकम्पितपीनघनमनि ! ।

उत्तिष्ठन्तीति प्रस्थापमिति शेषः । नायकमुद्दिश्येति—पृच्छतीति शेषः । निरूप्य=दृष्ट्वेत्यर्थः । अपवार्य=नायको न शृणुयादिति हेतो परावृत्त, कथयतीति शेषः । तदुक्तं दारुपके—

‘रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम्’ ।

अनयेति—अनया=पुरोदश्यमानया, अनन्यसदृशया=अनन्यमाथा-
रण्या-लोकौत्तरया, आकृत्या=सौन्दर्येणेत्यर्थः, उपलक्षित, एषः=पुर उप-
स्थित, सोऽस्ति, यो भगवत्या गौर्या, स्वप्ने तुभ्यं प्रसादीकृतः=स्वप्नमादरूपेण
दत्तः । इति तर्कयामि=अनुमिनोमि ।

सस्पृहमिति—अनेन मलयवत्या नायकविषयोऽनुरागः सूचित । तदुक्तं
दर्पणे—‘दृष्ट्वा दरीयति मीढा संमुखं नैव पश्यति’ इत्यादि ।

एषविषये नायिकायाः स्पृहामनुभूयोदीपिततद्विषयानुरागो नायकथा-
दृष्टिभिस्ता संबोधयति—तनुरिति । तरलायतलोचने ! =तरले-बधले,
आयते-विस्तृते, लोचने-नेत्रे यस्यास्याभूते । असितकम्पितपीनघनमनि
!=असितेन-आसेन, कम्पितौ-वेष्टमानौ [आदिकर्मणि कृ], पीनौ-रग्नौ,

नायिका—(हृदयदा कर उठती हुई नायक की ओर इशारा करके)
चेटी ! यर कीन हे !

चेटी—(नायक को देखकर) इस असाधारण आदृष्टि से अनुमान
करती हूँ कि यह बड़ी (नर) है, जो भगवती ने तुम्हें प्रसाद रूप में दिया है ।

(नायिका नायक को राज्या तथा जाह की दृष्टि से देखती है)

नायक—हे अश्वत्थ और दीर्घ भयनो बाबू ! इनाग (दम फूलने) के

श्रममल तपमेव गता पुन

किमिति सम्भ्रमकारिणि ! सिद्यते ? ॥ १० ॥

नायिका—[अपवार्थ] इहे ! अदिसन्दसेण ए सफकुणोम
इस्स अदिमुही ठाहुं । [नायक तिर्यक् सलज्जय परयन्ती किञ्चित्
रात्रुसी तिष्ठति] ।

हज्जे ! अतिसाध्वसेन न शक्नोमि एतस्याभिमुखी स्यातुम् ।

चेटी—भट्टिदारिण ! किं पदम् ? भर्तृदारिके ! किमेतत् ?

नौ—कठिनौ, स्तनौ—कुचौ यस्यास्तादृशः । [स्तनशब्दात् 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनाद्—'
त्वादिना जीप्, उभयमपि सप्तुही रूपम् ।] इयम्—पुणै वर्यमाना, ते
रनु—शरीरमपि, तपसैय—देव्याराधनमतादिनैव, अलम्—अत्यर्थम्,
प्रमम्—भ्रान्तिम्, गता—प्राप्तास्ति । सम्भ्रमकारिणि ! [सम्भ्रमस्वर,
गं करोतीति सम्भ्रमकारिणी, तत्संवाधने रूपम्] इत प्रस्थातु त्वरमाणे ।
त्वर्थ । पुनः—भूयोऽपि, किमिति—केन निमित्तेन, सिद्यते—आयास
क्रेयते । तव तन्वी तनुस्तपसैव निरतिशय भ्रान्ता, किमर्थं पुनरपि प्रस्थान-
वर्येयमायास्यस इति भावः । अत्र नायकगोत्रा नायिकाविषय पूर्वानुरागे
यज्यते । तदुक्तं दर्पणे—

‘ध्रुवणाद् दर्शनाद् वापि मिथ सखदरागयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग स उच्यते ॥’

नायिकाशालम्भनम् । तस्यास्तरलायतलोचनत्वकम्पितपांनघनस्तनत्वा-
‘रूपनम् । चाट्टकिरनुगाव । उत्कण्ठदयो व्यभिचारिण्यु । स्वासकम्पौ
यिकाया उद्देगमभिव्यङ्क । हुतविलम्बित वृत्तम् । तल्लक्षणे वया—‘हुत
लम्बितमाह नमो भरो’ ॥ १० ॥

चेद्युक्तौ किमेतदिति । किमेतदनुचितमनुधीयते । अतिधेरग्रे परा-
धीभूयावस्थानमनुचितमिति भावः ।

रण तुम्हारे स्थूल और कठिन कुच काँप रहे हैं । तुम्हारा यह शरीर तपस्या
ने से ही काफी दुर्बल हो चुका है तो फिर क्यों धनराकर कष्ट उठाती हो !

नायिका—(हटकर) सखि ! अधिक धनराहट (भय) के कारण मैं इसके
मने नहीं उठर सकती । (नायक से, रुग्णार्थक, तिरस्की, दष्टि से देखती, दुर्-
ला सा मुँह फेर कर खड़ी हो जाती है)

चेटी—भर्तृदारिके ! यह क्या !

नायिका—हज्जे ! ए सककुणोमि एदस्स आसएणे चिट्ठिदुं ।
ता एहि अएणदो गच्छुम्ह । [उत्थातुमिच्छति ।]

हज्जे ! न शक्नोमि एतस्यासन्ने स्थातुम् । तदेहान्यतो गच्छावः

चिदूपकः—भो ! भाअदि कखु एसा । मम पठिअविअं
विअ मुहुत्तअं धारेमि ।

भो ! विभेति खल्वेषा । मम पठितविद्यामिव मुहूर्तं धारयामि ।

नायकः—को दोषः ?

चिदूपकः—भोदि ! किं एत्थ तुस्साणं तवोवणे ईरिसो
आआरो ?—जेण अदिही आअदो चाआमेत्तएण वि ए
संभावीअदि ?

भवति ! किमत्र युष्माकं तपोवने ईदरा आचारः ?—येना-
तिथिरागतो वाङ्मात्रेणापि न सम्भाव्यते ?

चिदूपकं कतौ भो इति । एषा विमेति=अपरिचितपुरुषदर्शनाद् इति
शेषः । तद् एनामित्ति प्रतिष्ठमानाम्, मुहूर्तं=स्वल्पसमयं यावत्,
धारयामि=गमनाद् वारयामि । कामिव-मम पठितविद्यामिव=
यथाहं मन्दमेधतया स्वाधीनं मुहूर्तमानं धारयामि, नाधिकम्, तथेमा-
मपि । चिदूपकस्य परिहासशीलत्वात् परिहासार्थेयममुमा । को दोष इति-
धार्यता न कोऽपि दोष इति भावः ।

भवतीति—अतिथिः=अभ्यागतः, न विद्यते तिथिरागमनातिथिर्यस्म
■, अकस्माद् आगन्तुक इत्यर्थः । चाद्मात्रेण=वागेवेति वाच्यं नम्, तेन
[मयूरव्यंमकादित्वात् गमाम] केवलया सूत्रतया वारयामीत्यर्थः । न

नायिका—चेटी ! म इसके समीप नहीं टहर सकती । इसलिये आओ,
दूसरी ओर चले । (उठने की इच्छा करती है) ।

चिदूपक—हे मित्र ! यह ठरती है । अपनी पढ़ी हुई विद्या की तरह
भेदी देर इसे रोकता (टहराता) हूँ ।

नायक—क्या हब है ?

चिदूपक—देखि ! क्या यहा तुम्हारे तपोवन में ऐसा शिष्टाचार देखि
आये हुए अतिथि का केवल नापी से भी सरकार नहीं किया जाता ?

चेटी—[नायकं दृष्ट्वा आत्मगतम्] अथुरज्जदि विअ एत्थ रदाए दिट्ठी । भोदु एव्वं दाव भणिस्सं । [प्रकाशम्] भट्टिदारिए ! तुत्तं भणादि यल्लणो । उइदो कल्लु दे अदिहिजणसकारो । ता किं इरिसे महानुभावे पडिपत्तिमूढा विअ चिट्ठसि ? अहवा चिट्ठ तुपे, अहं एव्व जघाणुरुत्तं करइस्सं । [नायकं निर्दिश्य] सायवं अजस्स ? आसणपडिमाहेण अलङ्करोत्वार्य इमं प्रवेशं ।

अनुरज्यतीवात्रैनस्या दृष्टिः । यवतु एवं तावद् भणिष्यामि । भर्तृदारिके ! युक्तं भणति ब्राह्मणः । उचितः सलु ते अतिथिजन-सत्कारः । तत् किमीदृशे महानुभावे प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि ? अथवा तिष्ठ त्वम्, अहमेव यथाऽनुरूपं करिष्यामि । स्वागत-साध्यस्य । आसनपरिग्रहेण अलङ्करोत्वार्य इमं प्रवेशम् ।

सकृमाध्यते=न सक्रियते । अतिथेर्वाक्मात्रेणापि सत्कारकरणं सदाचार-विरुद्धमिति भावः ।

अनुरज्यतीयेति—एतस्याः=मनयवत्याः, दृष्टिः, अत्र=नायके, अनु-रज्यतीये=गानुगंवास्ति । इमां नायके जातानुगणामिव सख्यशामीति भावः । ईदृशे=वनवसामान्यसौन्दर्येण सौजन्योचितेन व्यवहारेण च प्रकटित-स्वमादात्म्ये, महानुभावे=महान्, अनुभाव-प्रभावस्तेजो यस्य तादृशे, [विषयगतमीयम्] ईदृशमहानुभावपुरुषविषय इत्यर्थः, किम्=केन कारणेन, प्रतिपत्तिमूढेय=प्रतिपत्ती गौरवे-सक्रियत्वायाम्, मूढेव, कर्तव्यज्ञानशून्येव, तिष्ठसि=वर्तते ? स्वकृतव्यमातिथिसत्कारं किमिति विस्मरामि । अथवा=मात-

चेटी—(नायिका का देख कर मन ही मन में) इसकी ओसे इस (नायक) के ऊपर अनुरक्त सी जान पड़ती है । तो मैं इस तरह बात कहेवती हूँ । (मुँह से बोलते हुए) भर्तृदारिके ! यह ब्राह्मण ठीक कहता है । आप को अतिथि का सत्कार करना ही चाहिये । तो किस लिये इस भ्रष्ट पुरुष के सत्कार के विषय में मूढ़ सी खड़ी हों । अथवा आप ठहरिए, मैं ही यथोचित (सत्कार) कर दूंगी । (नायक से) आपका स्वागत हो । आसन स्वीकार करके श्रीमान् इस स्थान को अलंकृत करें ।

विदूषकः—भो वयस्स ! सोहृद्य एसा मखादि । उबधि-
सिअ एत्थ मुहुत्तअं वीसमम्ह ।

भो वयस्य ! शोभनमेवा भणति । उपविशयात्र मुहूर्त
विश्राम्यावः ।

नायक—युक्तमाह भवान् । [उमासुपविशत]

नायिका—[चेटीसुरिरम्] अहं परिहासशीले । मा एव्यं करेदि ।
कदापि कोपि तावँसो पेक्खादि, तदो मं अविखीदेत्ति सभाव
इस्सदि ।

अयि परिहासशीले ! मैवं कुरु । कदापि कोऽपि तापसः
प्रेक्षते, ततो मामविनीतेति सम्भावयिष्यति ।

[तत प्रविशति तापस]

तापसः—आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन । यथा—

चक्षुरागा आसन्नप्यग्रभवन्ती तिष्ठ स्वम्, अहमेव शसीजनस्ते, यथानु-
रूपम्—उचितमनतिक्रम्य—यथोचितमिति भावः । करिष्यामि—आतिष्ठ
सन्पादयिष्ये । चेटी सत्करोति—स्वागतमिति । आस्तनपरिमहेण—
आसनस्य आस्तरणम्, परिग्रहेण—स्वीकारेण ।

विदूषकचेट्युक्तं समर्थयति—भो वयस्येति ।

एव चेटीवक्षसा सविदूषके नायके दत्तास्तरण उपविशति सति अपरि-
चितजनसन्निधानेनात्मनोऽविनयमाशङ्कमाना नायिका चेष्टी कुप्यति-
अयि इति । त्व सर्वदेवोचितमनुचित वा समवमविभावैव परिहास
करोषि । एवम्—अपरिचितजनसन्निधानम् । मा कुरु [माशब्दोऽग्रम्, न-
भार, अत एव न मां कुरु] । एवमकरणे हेतुमाह—कदापीति । कदापि
कदाचित्, कोऽपि—अतर्वितोषनत, तापस यदि मां प्रेक्षते—अपरिचितज-
नसन्निहिताम् इति शेषः, तत—तर्हि, स माम्, अविनीता—कुलीनकन्यक

विदूषक—हे मित्र । यह ठीक कहती है । थोड़ी देर बैठ कर आरा
कर ले ।

नायक—आपने ठीक कहा । (दोनों बैठते हैं)

नायिका—(चेटी से) अरी ठठोलीवान ! ऐसा न कर । (यदि
कदाचित् कोई तपस्वी देखे तो मुझे निर्लज्ज ही समझेगा ।

“वत्स शशिदल्य ! पितुराज्ञया सिद्धराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं कुमारजीमूतवाहनमिदं मलयं पर्वतं कापि वर्तमानं भगिन्या मलयवत्या वरहेतोर्द्रुमद्य गतः । तच्च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचित् मध्यन्दिनसवन-वेलाधधिरतिक्रामेत्, तदेनामाह्वयान्छु” इति । तत् तपोवन-गौरीगृहमेव गच्छामि । [परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम्] अये ! कस्य पुनरियं पांशुले भूप्रदेशे प्रकाशचक्रविक्रा पदपङ्क्तिः ? [अग्रतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य] नूनमस्त्रीवेयं महापुरुषस्य । तथाहि—

जनोचितविनयशून्येयमिति, सञ्जमाद्यविष्यति=उत्प्रेक्षिष्यते शङ्किष्यते ।

अत्र कोऽपि तापसः उत्सुत इत्यनेन अनिष्टमाणाप्रवेशस्तापसः सूचितः । ‘नासूचितस्य प्रवेश’ इति नाट्यनियमात् ।

तापसं प्रवेशयति—तत इति । आज्ञापितोऽस्मीति । कुलपतिना=कुलानां ज्ञानसमूहानाम्, वतिः—भाजनच्छादनाध्यापनादिना पालयिता, तेन । तदुक्तम्—

सुतीनां दशमादृष्टं धोऽवपान्नादिषोषणात् ।

अध्यापयति विप्रं स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

कौशिकेन=कुशिककुलोत्पन्नेन । अग्रे सुगमम् । तमिति—तम्=सुवराजं मित्रावसुम्, मध्यन्दिनसवनवेलाधधिः=मध्यन्दिने-मध्याह्ने, सवनम्—ज्ञानम्, तस्य वेला—समयः, तस्याः, यवधिः—सीमा, अतिक्रामेत्=व्यतीयात् । गौर्या

(तपस्वी का प्रवेश)

तापस—कुलपति कौशिक ने मुझे आज्ञा दी है कि “बेटा शशिदल्य ! पिता की आज्ञा से आज सिद्धराज मित्रावसु अपनी बहन मलयवती के घर के लिये यहाँ कहीं मलयपर्वत पर विद्यमान मावी विद्याधर चक्रवर्ती कुमार जीमूतवाहन को ढूँढ़ने गया है । उस (मित्रावसु) की प्रतीक्षा करते हुए उस (मलयवती) का मध्याह्न ज्ञान समय न निकल जाने, इसलिये उसे बुला लाओ” इसलिये, तपोवन स्थित गौरी के मन्दिर में जाता हूँ । (घूमता हुआ भूमि पर देख कर आश्चर्य से) ओरे, इस पूरी में (मे) किसके पाशों के चिह्न हैं । त्रिन में चक्र का चिह्न स्पष्ट दीख रहा है । (सामने जीमूतवाहन को देखकर) मे अनुरूप इसी महापुरुष के (पादचिह्न) हैं । क्योंकि—

१ ‘सवनं त्वत्परे ज्ञाने सोमनिर्दलनेऽपि च’ इति मेदिनी ।

उष्णीष- स्फुट एष मूर्धनि विभारयूर्ध्वमन्तर्ध्वो-
अनुस्तामरसानुकारि हरिणा चक्षुःस्थलं स्पन्दते ।

उपासनायै गृहीतवता मलयवती प्रातरादिषु तिसृष्वपि संध्यासु स्नाति । तदेव तस्मिन्मध्याह्नानावसरः । अतः सोऽवगमस्तस्या कदापिद् व्यतीयाद्, इति हेतोः, एवाम्=मलयवतीम् । आगच्छ अये इति, पांशुले=पाशुले धृति-बहुले [पाशुनशब्दस्मृत्यन्यमप्योऽप्यस्ति-‘तालव्या अथ दन्त्याश्च शम्बशूकर-पाशवः ’-इति द्विरूपकोशः] प्रकाशचक्रचिह्ना=प्रकाशम्-व्यक्तिमापन्नं स्पष्ट भासमानम्, चक्रस्य, चिह्नम्-लक्षणं यत्र सा । पदपङ्क्तिः=पदानां पादचिह्नानाम् पङ्क्तिः । पाणिपादे शङ्खचक्रचिह्नलाञ्छितमकवर्ती भवतीति सामुद्रिकगम-सिद्धान्तः । अतः कस्यचिद् भविष्यच्चक्रवर्तिन एवैषा पदपङ्क्तिः । नूनमिति-नूनमिति निश्चये । महापुरुषस्य=महात्मानो पुरुषस्तस्य । [‘आत्महत’-इत्यादिना गृह्यच्छब्दस्यात्वम्] पूर्वनिश्चयं समर्थयते-तथाहीति ।

उष्णीष इति । यथा=येन प्रशरेण, यस्माद्धेतोरित्यर्थः । मूर्धनि=शिरसि, स्फुटः=प्रकाशमानः, एष उष्णीषं=चक्रवर्तिलक्षणभूत उष्ण्यापाख्यो रेखाविशेषः, विभाति=विशिष्य शोभते । [उष्णीषो मुकुटमिति तु नोचितं व्याख्यानम्, सामुद्रिकलक्षणवर्णनप्रसङ्गे-मुकुटनिर्देशस्यासङ्गते, तस्य सामुद्रिकलक्षण-वाभावात् । [बह्वक्षरशिवरामोऽप्युष्णीषमिह नामुद्रिकलक्षणलेनवाच्यं यत्], श्रुयोः, अन्तः=मध्ये, इयम्=स्फुटं प्रतीयमाना, ऊर्णा=लोभ्रामावर्तः, विभातीति शेषः । चक्षुः, सामरसानुकारि=सामरसं कमलम्, अनुकरोति तच्छीलम्, कर्णान्तविभ्रान्ततया विस्तृतत्वेन रक्ततया च कमलवत्सदृशमित्यर्थः । चक्षुःस्थलम्=दृष्टः, हरिणा=सिंहेन, स्पन्दते=स्पर्धां करोति-दृष्टवच्च स्थलवदस्य वच्च स्थलमपि विस्तीर्णम्-इति भावः । किञ्च, इदम्=धूलौ व्यक्तम्, पदद्वयम्=पादचिह्नद्वयम्, चक्राङ्कम्=चक्रम्-चक्ररूपः, अङ्क-चिह्नं यत्र तादृशमस्ति, तथा=तेन प्रकारेण-

यह सिर पर उष्णीष चिह्न शोभा दे रहा है, मौहों के मध्य में ऊर्णा (भौरी विद्यमान) है, आंखें कमल के समान हैं, छाती सिंह की छाती से टकर

१ ‘पादचिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनो-’ इति पदशब्दार्थगणनाया मेदिनी । २ ‘उष्णीषस्तु शिरसेष्टे किरीटे लक्षणांतरे’ इति मेदिनी । ३ ‘ऊर्णा मेघादिलोमि स्यादावर्तं चान्तरा मुक्ते’ इत्यमरः । ४ ‘पङ्केटं सामरसम्’ इति कमलनामस्त्वमरः ।

चक्राङ्कजं यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्यय

नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥१८॥

अथवा कृतं सन्देहेन । व्यक्तमेतेनैव जीमूतवाहनेन भवि-
तव्यम् । [मलयवती निरूप्य] अये ! इयमपि राजपुत्री । [कभी
विलोप्य] चिरात् पलु युक्ताकारी विधि स्यात्, यदि युगल-

तस्मादेतोरिति भावः । मन्ये=अनुमिनोमाति भावः । अयम्=पुरास्थितः,
कोऽपि=अनिर्वचनीयमहिमा युवा, विद्याधरचक्रवर्तिपदम्=विद्या-
धराणां चक्रवर्तिनः-सम्राजः, पदम्=सिंहासनम्, अप्राप्य=अनधिगत्य,
नो विद्याधरमप्यति=न विधीमप्यति, न निर्वर्तिष्यत इति भावः ['वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद् वा'—इति वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लट्] अचिरादेवा-
नय चक्रवर्तिपदमधिगच्छतीति भावः ।

अत्रोष्णीपादिभिर्हेतुभिर्नायकस्य भविष्यच्चक्रवर्तित्वानुमानादनुमाना
लङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

‘अनुमानं तु विच्छिन्ना ज्ञानमाध्यस्थसाधनात्’ ।

यथारान्दोऽनानुमान एव । तदुक्तं विश्वकोशे—‘यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्य-
योगानुमानयोः’ । अयमत्रानुमानप्रयोगः—अयं युवा लप्स्यमानचक्रवर्तिपदः,
उष्णीपादिचक्रवर्तिलक्षणेपितृत्वाद्, दुष्पन्तशिशुभरतादिवत् । चक्रादि-
चिह्नानां राजलक्षणं च सामुद्रिकं उक्तम् । तद् यथा—

यस्य पादतले पद्मचक्रं वाप्यथ तोरणम् ।

अङ्गुलि कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥

शृङ्गैर्मध्ये यस्य रोमं भालश्चैव सुविस्तृतः ।

चौरं च चरणे बिद्धं चक्रादिसहिराज्यभाक् ॥

इति शार्दूलविम्बितम् ॥१८॥

अथवेति—सन्देहेन कृतम्=सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

इयमपीति—इयं राजपुत्र्यपि, अत्रैव वर्तत इति शेषः । चिरादिति—
यदि, अन्योऽन्यानु रूपम्=परस्परस्य योग्यम्, एतद्=मदये वर्तमानम्,

केती है और दोनों हाथों पर चक्र व चिह्न हैं, इसलिये मैं समझता हूँ कि जो
कोई भी है, वह विद्याधर चक्रवर्ती की पदवी प्राप्त किये बिना विश्राम नहीं
लेगा ॥१८॥

अथवा सदह नहीं करना चाहिये । सचमुच, इसे ही जीमूतवाहन होना

मेतदन्त्योन्यानुरूपं घटयेत् । [उपसृत्य नायक निर्दिश्य] स्वां भवते ।

नायकः—भगवन् ! जीमूतवाहनोऽभिवाद्यते ।

[उत्थातुमिच्छति]

तापसः—अलमलमभ्युत्थानेन । वनु “सर्वस्याभ्यागं गुरुः” इति भवनेवास्माकं पूज्यः । तद् यथासुखं स्वीयतां नायिका—अज्ज ! पणमामि । आर्य्य ! प्रणमामि ।

तापसः—[नायिका निर्दिश्य] वत्से ! अनुरूपमर्तुगामि

युगलम्=युनोर्द्वयम्, विधि.=विधि, घटयेत्=मेलयेत्, तर्हि स चिरात्=चिरकालानन्तरम्, युक्तकारो=उचितकर्ता स्यात् । अयं भाव विवाहोचितं ययं प्राप्ताया मलवकृत्या कृते चिरकाङ्क्षितो योग्यो वरै मेऽप्राह्मिलित आसीत् । इदानीं मेतदनुरूपो वरोंऽप्यनुपलब्धः । इयमपि चास्मिन् रूपेण गुणेन चातुरूपैव । तथा चानयोर्बहि विवाहो भवेत् तर्हि अस्माभिश्चिरकाङ्क्षितो योग्यसमागमो विधिना कृतः स्यादिति ।

उत्थातुमिच्छति=तापसं दृष्ट्वा अभ्युत्थानं माटयितुं यतत इत्यर्थः

अलमलमिति—अभ्युत्थानयज्ञो न वर्तन्यः । कुन इति जिज्ञासायां माह—ननु इति । ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इति शास्त्रवचनात् तस्मैवास्मां पूजनीय, अभ्यागतत्वाद् । अभ्यागतः=अतिथि, गुरुः=गुरुवचनवर्णीय

अनुरूपेत्यादि—अनुरूपं भर्तारं गच्छतीति—अनुरूपमर्तुगामिनी

आहिमे । (मलयवती को देखकर) अरे, यह भी राजपुत्री है । (दोनों को देखकर) यदि विधवा एक दूसरे के योग्य इस जोड़े को मिलाने दो तो चिरकाळ के बाद विधवा पुनः पुनः कार्य करने वाला सिद्ध होगा । (पास आकर नायक के प्रति) आप का कल्याण हो ।

नायक—भगवन् ! जीमूतवाहन आपको प्रणाम करता है । (अभ्युत्थान करना चाहता है)

तापस्वी—रहने दोमिये, उठने (अभ्युत्थान) की आवश्यकता नहीं । “अतिथि सब का गुरु होता है” इसके अनुसार आप ही हमारे पूज्य हैं, इसलिये आराम से बैठिये ।

नायिका—आर्य्य ! प्रणाम करती हूँ ।

तापस—(नायिका से) वत्से ! अपने योग्य वर को प्राप्त करो ।

मूया । राजपुत्रि ! त्वामाह कुलपति कौशिकः । यथा—“अति-
क्रामति मध्यन्दिनसयनवेला, तत् त्वरितमागम्यताम्” इति ।

मलयवती—अ गुरु आणवेदी । [आत्मगतम्]

यद् गुरुराज्ञापयति ।

एकतो गुरुर्यत्राय अयणतो ददृशदसगमुहाह ।

गमनागमनाधिरूढ अज वि दोलापदि मे हृदयम् ॥१६॥

एकतो गुरुवचनम् अन्यतो दयितदर्शनमुजानि ।

गमनागमनाधिरूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥

स्वस्वरूपायोग्य वर प्राप्नुहि—इति भाव । त्वरितम्=शाम्रम् । नायिका
गुरोरज्ञा स्वीकरोति—यद्गुरुकृति ।

एकत इति—एकत=एकस्मिन् पक्षे, [सार्वविभक्तिकस्तसि]
गुरुर्यत्रयम्=गुरो—कौशिकस्य, वचनम्=आज्ञा, गृह प्रति निवर्तनायेति
शेष । अन्यत=अन्यस्मिन् पक्षे, दयितदर्शनमुजानि=दयितस्य-
प्रियस्य-जन्मवाहनस्य, दर्शनम्=साक्षात्कार, तत्सुखानि=तज्जनितानन्द-
सन्दोह, अत, मे=मम, हृदयम्=मन, गमनागमनाधिरूढम्=गमन
गृह प्रति, अगमनम्=गृहमगत्यात्रैव दयितदर्शनमुखानुभव, तयो, अधि-
रूढम्=उत्पुङ्गम्, मत्, अद्यापि, दोलायते=दोलेन न स्थिरीभवति,
गतम्यमगन्तव्य पेति निर्णेतु न प्रभवतीति भाव । याथावच्छन्दः । तल्लक्षणमथा—

प्रथमे द्वादशमासा द्वितीयेऽथदशमि संयुक्ता ।

यथा द्वितीय तमा कृताय पञ्चदशविभूषिता याया ॥

इदं प्राकृतपद्यमध्याकन्मुदितेषु बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते, क्वचित्तु भोपहा-
भ्यते । वस्तुतस्तु पद्यमिदं प्रचलितमेवाभाति । अनेन हि पद्येन नायिकाया
भीरोदात्तत्वं निरूप्यते । या यत्तु कस्मिंश्चिद् यूनि सप्तातचक्षुरागमात्रा गुरो-
राज्ञापालनेऽपि विकल्पते, स्वगृहीत व्रतमपि नापेक्षते, स्वपुत्रमप्येकपदे

राजपुत्रि ! आपको वृत्तवति कौशिक ने कहा है—मध्याह्नक क क्षान का
समय बीन रहा है, सो शीघ्र आया ।

नायिका—अ गुरु जी की आज्ञा । (मन ही मन) एक ओर तो
गुरु जी की आज्ञा और दूसरी ओर प्रियतम के दर्शन का आनन्द, जाऊँ या
उड़ऊँ, ऐसा निचलते हुए मेरा हृदय अब भी अस्थिर हो रहा है ॥१६॥

[उत्थाय नि श्वस्य सलज्जं सानुरागं नायकं पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता]

नायकः—[सोत्कण्ठं नि श्वस्य नायिकां पश्यन्]—

अनया जघनाभोगभरमन्धरयानया ।

अन्यतोऽपि यजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥२०॥

विदूषकः—भो ! दिष्टं तुष पेक्खिदव्व, ता दाणिं मज्झणं सुराकिरणसंतावदिउणिदी विअ मे उदरमीं धमधमाअदि । त पादि णिक्कमम्ह । जेणु यल्लणो अदिही भविअ मुणिजणसआसादे तजेहिं कदमूलफलेहिं पि दाव पाणधारणं करेमि ।

भो ! दृष्टं त्वया प्रेक्षितव्यम् । तदिदानीं मध्याह्नसूर्यकिरण-

विस्तारति, ता खलु दृष्टा कथमिव धीरोदात्ता भवितुमर्हति । नच चरित्रचित्रणे परमपटुः श्रीहर्षो नायिकां तथा वर्णयैदिति चेत्तो विश्वसिति ॥१६॥

अनयेति—जघनाभोगभरमन्धरयानया=जघनस्य—कटिपुरोभागस्य आभोग—विस्तार, तस्य, भर—भार, तेन मन्धरम्—मन्दम्, यागम्—गमनं यस्यास्तथाभूतया गजेन्द्रवन्मन्दगामिन्येत्यर्थः, अन्यतोऽपि=अन्यस्यामपि दिशि, यजन्त्या=गच्छन्त्या, अनया=नायिकया, मे=मम, हृदये=मनसि, पदम्=चरणम् [स्थानम्], निहितम्=स्थापितम् [कृतम्] । अनया गजगामिन्या सर्वथाकान्तं मे चेत् इति भावः । यत्रैव समनं तत्रैव पदनिधानं लोके दृष्टम् । अत्र तु गमनमन्यत्र पदनिधानं चान्यत्रेति कारणकार्ययोर्भिन्नदेशानस्थितया असङ्गतिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः” । अनुष्टुप् छन्दः ॥२०॥

विदूषकोक्ता—दृष्टमिति । त्वया, प्रेक्षितव्यम्=दर्शनयोग्यं वस्तु, दृष्टम् । तदिति—तदिति वाक्यारम्भे । इदानीम्=अस्मिन् समये, मध्याह्नसूर्य-

(उठकर, सौंस लेकर, ऊन्हा और प्रेम से नायक को देखती हुई, तपस्वी के साथ बाहर निकल जाती है)

नायकः—(उत्कण्ठ से निश्वास लेकर नायिका को देखता हुआ) जघन के भार के कारण मन्दगति वाली इस (नायिका) ने दूसरी ओर जाते हुए भी मेरे हृदय पर पाव रख दिया है ॥२०॥

विदूषकः—जो देखना था, सो देख लिया । दोपहर के सूर्य की किरणों

१ ‘पथाग्नितम्बं श्रीकट्या जीवे तु जघन पुर—’इत्यमरः ।

सन्तापद्विगुणित इव मे उदरामिर्धमधमायते । तदेहि निष्क्रामावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्मूत्वा मुनिजनसकाशात् लब्धैः कन्दमूलफलैरपि यावत् प्राणधारणं करोमि ।

नायकः—[ऊर्ध्वमवलोक्य] मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान् सहस्रदीधितिः । तथाहि—

किरणसन्तापद्विगुणितः=मध्याह्न्य—[अहो मध्यम् इति मध्याह्न्य, एकदेशिसमास, 'अहोह एतेभ्य—'इत्यनेनाहनृशब्दस्याहोदेशः] सूर्यः—ललाटान्तप, तस्य किरणै—रश्मिभिः, सन्ताप, तेन द्विगुणित इव—द्विगुणता नीत इव, मे=मम, उदरामिः=जठरानल, धमधमायते=अधिकं दीप्यते, मध्याह्न्यस्याद् ध्रुवा मे मदीतिवचनं । सूर्यकिरणसन्तापस्योदरामिद्विगुणीकरणे हेतुस्वमुपेक्षितमित्युपेक्षालङ्कारः ।

मध्यमिति—सहस्रदीधितिः=महत्त्वं दीधितैवः किरणा यस्य सः सूर्य इति यावत् । नभस्तलस्य=नभस आकाशस्य, तलम्, तस्य, मध्यम्—मध्यप्रदेशम्, अध्यास्ते=अधितिष्ठति । [मध्यमित्यत्र—'अधिशब्दात्ता कर्म—' इत्यनेन द्वितीया]

तापादिति—तापात्=ग्रीष्मगन्तापात् [विरहसन्तापाच्च] तत्-क्षणघृष्टचन्दनरसापाण्डू=तत्क्षणे—नतापानुभवक्षणे एव, घृष्टानि—स्वगण्डभिर्या वपितानि, चन्दनानि—चन्दनतरवः, तेषा रसेन—द्रवेण, आपाण्डू—ईषद्भुवर्णौ, [विरहसतापानुभवक्षणे घृष्टचन्दनद्रवक्षेपेन घृष्टचन्दनपट्टवद्वा आपाण्डू—इति च] कपोलौ=गण्डस्थले, घट्टन्=चारयन्, संसक्तैः=निरन्तरचलितैः, निजकर्णतालपचनैः=निजस्य—स्वस्य, कर्णौ, तयोस्ताल—आस्त्रालनम्, तस्य पचन—तदुत्पत्तौर्वायुभिः, अथवा कर्णावेन

के सताप से मानो दुमुनी बड़ी हुई गैरी जठरामि घबरा रही है । इसलिये आगो चले । जिससे कि मैं ब्राह्मण अतिथि होने के कारण अधियों से प्राप्त किये हुए कन्दमूल फल आदि से ही अपनी प्राण रक्षा करूं ।

नायक—(ऊपर देखकर, सूर्य भगवान् आकाश के मध्य में विराज रहे हैं । क्योंकि—

१ 'भानुः करो मरीचि क्षीर्मुसयोर्दीधितिः क्षियाम्—'इत्यमरः । २ 'ताल गीतकालकियामाने करस्त्राले द्रुमान्तरे—'इति मेदिनी ।

shinually
knowing.

तापान् तरुणपृष्ठचन्दनरसापाण्डू कपोलौ वहन्
संसर्त्रैर्निजकण्ठतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

सम्प्रत्येप विशेषसिद्धहृदयो हस्तोज्ज्वलैः शीकरै-

गाढायल्लङ्घुःसहामिष दशां धत्ते गजानां पतिः ॥२१॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति प्रथमोऽङ्कः ।

तालौ तालवृन्तौ, तयोः पवनं-तज्जः समीरणैः, संवीज्यमानाननः= संवीज्यमानम्-स्वर्पणैः संध्यमानम्, आननम्-भुग्म्, यस्य तादृशः, हस्तोज्ज्वलैः=हस्तेन-शुण्डादण्डेन [करेण च] उज्ज्वलैः-स्थलैः स्थितैरिति यावत्, शीकरैः=जलकणैः, विशेषसिद्धहृदयः=विशेष-अतिशयेन, सिद्धम्-उच्चितम्, हृदयम्-गच्छ प्रवेशः, येन तादृशः, एषः= पुरस्चितः, गजानाम्=वरिणाम्, पतिः=यूयपो यजेन्द्र इति यावत्, गाढायल्लङ्घुःसहाम्=गाढम्-अतिभूमिं गतम्, आयल्लङ्घुम्-उत्तरायल्लङ्घुम्, तेन, दुःसहाम्-दुःखेन सौकुं शक्याम्, दशामिष=कामगणितावध्यामिष, धत्ते=धारयति । यथा कश्चिद्विरहपीडितो विरहानलतापशान्तये कपोल-योधचन्दनपङ्कमुपलभ्यति, तालवृन्तेन स्वाननं वीजयति, अम्बुकणैश्च विरहानलज्वालाभिर्दन्द्यमानं हृदयमासिञ्चति, तथैवायमपि गजयूयपो सचयते । अस्यापि कपोलौ स्वर्पणजनितचन्दनपादपद्मैरुपलभ्यतया पाण्डुवर्णौ, एषोऽपि स्वमुखं निरन्तरचलिताभ्यां तालवृन्ताभ्यामिष कर्णाभ्यां वीजयति । स्वशुण्डादण्डाद्वैर्वाभिर्हृदयमात्मनोभिपिञ्चति । अतोऽयं विरहोत्कर्षिणी दुःमहा कामदशामनुभवति च सचयते-इति भावः । श्रीभर्तौ हस्तिनां स्वभावोऽयमिति स्वभावोक्तिः । गाढात्करुण्यजनितकुस्महृदयो-पेक्षणादुपेक्षा च, सा च केषानुप्राणिता । श्रीभवर्णनमुखेन द्वितीयाद्वै प्रतिपादयिष्यमाणो नायकस्य निप्रलम्भोऽप्यत्र कविनोपदिष्टः । शार्दूल-विनीकितं इति ॥२१॥

इस समय यह गजराज गर्मी के कारण अत्यधिक उत्कण्ठा से होने वाली दुःसह दशा जैसी दशा का अनुभव कर रहा है । इसके दोनों कपोल तत्काल रगड़े हुए चन्दन वृक्षों के रस से कुछ कुछ गुम्र हो रहे हैं, कर्णरूपी

१ 'स्यादायल्लङ्घुमाध्यानमुत्कर्षोत्कलिका रतिः' ।

इति प्रथमोऽङ्क इति-इतिशब्द समासबोधक । अद्वयति चिह्नयति
ऐर्भादैश्च पदार्थान्-इत्यङ्क । तल्लक्ष्यं यथा—

अङ्क इति रुदिसन्दो भावैश्च रसैश्च चिह्नयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तान् यस्मात्तस्माद् भवेदङ्क ॥

यत्रार्थस्य समासिर्वैयं च बीजस्य भवति सहार ।

किञ्चिदिव तमविन्दु सौऽङ्क इति सदावगन्तव्यं ॥

इति श्रीमदच्युतानन्दतनुजन्मश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृताया प्राश्विनोदिन्या
नागानन्दध्याक्याया प्रथमोऽङ्क समाप्तः ॥१॥

तल्लवन्तों से उत्पन्न हुई पवन निरन्तर इसके मुख पर बीजना हुआ रही है
और वह अपनी शूँठ से छिड़के हुए जल बिन्दुओं से अपने हृदय को विशेष
रूप से सोंच रहा है ॥२१॥

(सब का प्रस्थान)

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटी]

चेटी—आणत्तहि भट्टिदारिआए मलयवदीए । जहा—
'हजे ! मनोहरिण ! अज्ज चिराअदि मे भाअरो अज्जो मित्ता-
वस्स । ता गदुअ जाणेहि किं आअदो ए वेत्ति' । [परिक्रामति ।
नेपथ्यागिगुल दृष्ट्वा] का उए एसा तुरिदुत्तुरिदं इदो जेअ
आअच्छदि ? [निरूप्य] कहं चदुरिआ !

आशप्ताऽस्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । यथा—'हज्जे
मनोहरिके ! अथ चिरयति मे धाता आर्यः मित्रायसुः । तद्
गत्वा जानीहि किमागतो न वा' इति । का पुनरेषा त्वरित-
त्वरितमिति एवागच्छति ? कथं चतुरिका !

अथ प्रथमाङ्के परस्परदर्शनसंज्ञातचक्षुरागयोर्नायकयोर्विप्रलम्भपरिपोष
दर्शयितुं कामो द्वितीयाङ्के आदौ नायिकाया क्लमसन्तापशान्तये चन्दन-
लतागृहचन्दमणिशिलातलसजाकरणाद्यर्थमुपचेष्टुं प्रवेशकभारमते—'ततः
प्रविशति चेटी' इत्यादिना । प्रवेशकलक्षणे तूपरिष्टादुल्लेखिष्यते ।

आशप्तास्मीति—आशप्ता=आदिष्टा । अथ=अथवा, नेत पूर्व
कदापि, चिरयति=चिर करोति, [चिरशब्दात् 'तत्करोति—'इति णिच्]
विलम्बते इत्यर्थः । आर्य इति भ्रातु स्वापेक्षया ज्येष्ठस्य आदरसूचनार्थम् ।
केति—त्वरितत्वरितम्=वरायाभतिशयबोधनार्थं द्विर्बचनम् । अतिशीघ्र
मित्यर्थः । इत एव=अस्यामेव दिशि । इत एवातिशीघ्रमागच्छन्तीत्यका
भवेदिति भावः । अन्तिकमुपस्थिता दृष्ट्वा प्रलम्भिवानाति—कथं चतुरिकेति ।

(चेटी का प्रवेश)

चेटी—राजकुमारी मलयवती ने मुझे आज्ञा दी है कि "सखि मनो-
हरिके । मेरे भाई आर्य मित्रायसु न आज देर कर दी है । इसलिये जाकर पता
तो कर कि वे लौटे हैं या नहीं ।" (घूमती है । नेपथ्य की ओर देख कर)
यह कौन अतिशीघ्रता से इधर ही आ रही है ? (देख कर) क्या
चतुरिका है ?

[ततः प्रविशति द्वितीया चेटी]

प्रथमा—[वपमृत्य] हला चतुरिण ! किं खिमित्तं उण मं परिहरिअ एव्यं तुरिदाए गच्छीअदि ?

हला चतुरिके ! किं निमित्तं पुनर्मां परिहृत्य एवं त्वरितया गम्यते ?

द्वितीया—हला मणोहरिण ! आणत्तहि भट्टिदारिआए मलअवदीए—‘हजे चतुरिण ! कुसुमावचअपरिस्तमणिस्तहं मे सरीरं। सरदावजणिओ धिअ मे संदापो अधिअवरं याधेदि । ना गच्छ तुमं, बालकदलोपत्तपरिस्मिते चंदणसदाघरण अम्ह-मणिमिलाअलं सज्जीकरेदि’ ति । अणुचिट्ठिदं अ मए जघा आणत्तं । जाव गदुअ भट्टिदारिआए खिबेदेमि ।

आत्मानम् असम्भार्यैव गतरं प्रयान्ती चतुरिकामालोक्य जातराद्वा मनोहरिका ता संबोध्य जिज्ञासते—किं निमित्तमिति । परिहृत्य=परित्यज्य मामसम्भाष्यैवेत्यर्थः ।

चतुरिकोत्तरपति—हलेति । हलेति मर्याः सम्बोधने । सङ्कम्—‘हगडे हजे हलाङ्गानि गौचां चेटीं सरीं प्रति’ इति ।

कुसुमेति—कुसुमावचयपरिधमनिःसहम्=उनुमानाम्, अवचय—‘वृतात् श्रौतम्, संवयनं वा, तेन यः परिधम-परिभ्रान्ति, तेन निःसहम्—अराक्तम्, मे सरीरम् [कर्म] । संतापः=व्यथा [आपाततो धर्मजनित-वस्तुतस्तु कामज्वरोत्पादिता] । शरदातपजनित इव=शरदि-शरदाता, आतपो धर्मः, तेन जनित इव=उत्पादित इव, अधिकतरम्=अतिशयेन, पाधते=अपयतीत्यर्थः ।

संतापे तु सहत्वप्रतीत्यर्थं शरदातपजनितसंतापगादृश्यम् बोधितम् । शरत्काले निर्मलाकारे तपत सूर्यस्यातपो नितरां तीव्रतया दुःखदे। भवति । वस्तुतस्तु विदग्धया नायिकया कामज्वरजनितसंतापस्य धर्मजनितचतुर्दये तत्र शरदातपमादृश्यं बोधितम् । न चेन्वयिन्मे कामव्यथा जानीवादिति ।

(दूसरी चेटी—चतुरिका का प्रवेश)

पद्मली (मनोहरिका)—(पास जाकर) सति चतुरिके ! तू किस लिये मुझे छोड़ कर (मुझे बिना कुछ कहे ही) इस प्रकार शीघ्रता से जा रही है ।

हला मनोहरिके ! आज्ञप्ताऽस्मि मर्त्यदारिकया मलयवत्या-
'हृन्ने चतुरिके ! कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदा-
सपन्नित इव मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तद् गच्छ त्वं,
बालकदलीपत्रपरिक्षिप्ते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सज्जी-
कुरु' इति । अनुष्ठितञ्च मया यथाऽऽज्ञप्तम् । यावद् गत्वा मर्त्य-
दारिकायै निवेदयामि ।

प्रथमा—जह पखं, ता लहुं गदुअ खिवेदेहि, जेण से तहि
गदाए उवसमदि संदायो ।

यद्येषं, तल्लघु गत्वा निवेदय, येनास्यास्तत्र गताया उप-
शान्त्यति सन्तापः ।

द्वितीया—[विहत्यात्मगतम्] एण ईरिसो से संदायो जोएख
उवसमिस्सदि । विवित्तरमणीअं चंदणलदाघरअं पेक्खन्तीप
अधिअदरो संदायो हुविस्सदि सि तक्केमि । [प्रकाशम्] ता

तदिति-तत्=तस्माद् मम सतापशान्त्यर्थमिति यावत्, एवम्=चतु-
रिका, बालकदलीपत्रपरिक्षिप्ते=बालानि-अभिनयोद्गतानि, मृदूनि इति
यावद्, कदल्या-कदलीवृक्षस्य, पत्राणि-पत्राणानि, ते परिक्षिप्त-परि-
क्षेपिते, सूर्यकिरणप्रवेशानर्हं, चन्दनलतागृहे=मृदुनिचन्दनराज्याभि-
रुषिते निज्जे, चन्द्रमणिशिलातलम्=चन्द्रमणिशिला-चन्द्रकान्तोपल-
शिला, तस्मात्तल पीठम्, सज्जीकुरु=अराज सज्ज कुरु-इति सज्जीकुरु-संवि-
धेहि । अनुष्ठितम्=संपादितम् । यथाज्ञप्तम्=आज्ञप्तमनतिक्रम्य-आदेशात्
सारेणैव । यद्येवमिति-यदि, एवम्=अनेन त्वदुक्तप्रकारेण अतिसतत

दूसरी (चतुरिका)—सखि मनोहरिके ! राजकुमारी मलयवती ने मु-
आज्ञा दी है कि "ह चतुरिके ! फूल तोड़ने की शकावट से निबंल मेरे
शरीर को (विरहजन्य) सताप शरद ऋतु की घूप की तरह कट दे रहा है
इसलिये तू जा और कोमल केले के पत्तों से आवृत चन्दन-कुञ्ज में रखी
चन्द्रमणि शिला को सँवार" । और मैंने आज्ञानुसार कार्य कर दिया है
तब तक जाकर राजकुमारी को सूचना दे देती हूँ ।

पहली (मनोहरिका)—यदि ऐसा है तो शीघ्र जाकर सूचना दे
जिससे कि वहाँ जाकर उसका सन्ताप शान्त हो ।

गच्छ तुमं । अहमपि 'सज्जीकिदं मणिसिलाखलं' स्ति गडुअ भट्टिदारियाए खियेदेमि ।

नेहशोऽस्याः सन्तापो य एकमुपशमिष्यति । विविक्करमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमास्याया अधिकतरः सन्तापो भविष्यतीति तर्कयामि । तद्वच्छ त्वम् । अहमपि 'सज्जीकृतं मणिशिलाखलम्' इति गत्वा मत्तुंदारिकार्यं निवेदयामि ।

[इति निष्क्रान्ते]

प्रवेशकः ।

पीठितास्ति मत्तुंदारिका, तत्=तर्हि, लघु=शीघ्रम्, निवेदय=विवक्षाय । अस्याः=नामिकाया मलयवत्या, तत्र=चन्दनलतागृहे । उपशमम्=शान्तिम् । विदुष्येति=नामिकाया संताप कीदृश इत्यत्र विषये मनोहरिकाया अज्ञानमैव चतुरिकाया हासस्य कारणम् । मेहश इति=ईदृशः=धर्मजनित, एवम्=चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलोपवेशनशयनादिना, उपशमिष्यति=उपशम गमिष्यति । अन्यथेति=विविक्करमणीयम्=विविक्त निर्जनमेकान्तम्, रमणीयम्=मनोहरम्, अधिकतरं भविष्यति=उदीपकत्वादिति भावः । तर्कयामि=समाश्रयामि । नायकस्या आतपजनित संताप, यच्छीतोपचारैश्चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलोपवेशनशयनादिभिदुपशम्येत, अपि त्वम्यविधौऽयं काममंतापो य प्रत्युतैभि पूर्वोक्ते शीतोपचारैर्बद्धिमेवोपेयात्, न पुन शान्तिम् । विरहोदीपकत्वादितेयामिति भावः ।

निष्क्रान्ते इति—सूचनावार्थं सूचयित्वा धेत्यो निर्गते इत्यर्थः ।

प्रवेशकः इति—प्रवेशक समाप्त इत्यर्थः । प्रवेशकलक्षणं यथा दृश्यते—

दुसरी (चतुरिका)—(हैस कर मन में) इसका संताप ऐसा नहीं है, जो इस प्रकार शान्त हो जाय । मैं तो समझती हूँ, एकान्त और रमणीय लता-कुल को देखकर इसका संताप और अधिक बढ़ेगा । (प्रकट में) अच्छा तो तू जा । मैं भी राजकुमारों को निवेदन करती हूँ कि मणिशिला तैयार है । (दोनों का प्रस्थान)

प्रवेशक

[ततः प्रविशति सोऽकृष्ट मलयवती चेटी च]

मलयवती - [निश्वात्मगतम्] हिअअ ! तद्द एवम तदा तस्मिन् जने लज्जाय मे परामुद्धीकरिअ दाणिं तदि अत्तण गदेसिं ति अहो ! दे अत्तंभरित्तणं । [प्रकाशम्] हृदये चतुरिण ! आदेसेहि मे मअवदीण आअदणं ।

हृदय ! तथा नाम तदा तस्मिन् जने लज्जाया मा परामुद्धीकृत्येदानीं तत्रात्मना गतमसीनि । अहो ! ते आत्मम्भरित्वम् । हृदये चतुरिके ' आदिरा मे भगवत्या आयतनम् ।

वृत्तवर्तिष्यमाशाना कथाशाना निदर्शकः ।

प्रवेशकस्तु नापाद्ये नीचपात्रप्रयोजितः ॥

अत्र प्रवेशके नीचपात्राभ्यां चेटाभ्यां कुण्डमावययचन्दनलतागृहबन्धनान्तमपिशिलानलनिर्माणदिश्यो उक्तोऽर्थः, चन्दनलतागृहे नायिकायाः ॥ राक्षसवर्तिष्यमाशोऽर्थः प्राकृतभाषया निदर्शितः ।

अथ पूर्वसूचिता मलयवती प्रवेशयति-वत्त. प्रविशतीति । ततः चैरानिष्कमणानन्तरम् । सोत्कण्ठाम्=उत्कण्ठया सहिताम् । उत्कण्ठं लक्षणं यथा—

रागे त्वलम्भविषये वेदना महती तु या ।

सशोषिणी तु गात्राणां ताम् कृष्टां विदुर्वृथा ॥

हृदयेति-हे हृदय ! हे मम मन ! तदा=तस्मिन् काले-गौः आयतने परस्परदर्शनावसरे इत्यर्थः । तस्मिन् जने-प्रियतमे (पतिबुद्धाभावितत्वाद् नामामहणम्), तथा नाम=केनचिद् अवर्णनीयेन प्रकारेण माम्=मलयवतीम्, लज्जाया, पराद्मुद्धीकृत्य=परावृत्तमुद्धी कृत्वा-प्रितगस्य वाण्यादिनाप्यातिष्य कर्तुमननुभूत्य, इदानीम्, आत्मना=स्वमेव-मा परित्यज्यंश्च, तच्चैव=प्रियतमे, मत्तम्=शतम्, अस्मि (कर्तरि लृङ् इति=एवभूतम्, अहो इत्यसमावनायाम्, ते=तव आत्मम्भरित्वम्

(उत्कण्ठित मलयवती और चैटी का प्रवेश)

मलयवती—(आह भर कर मन मे) हे हृदय ! तू कितना स्वार्थी है उस समय तौ लज्जा से मुक्त उनकी ओर से विमुख कर दिया और " स्वयं उसी के पास चला गया है " (प्रकट में) चैटी चतुरिके । मुझे ते के मन्दिर का मार्ग दिखा ।

चेटी—[आननगतम्] चंदणलदाघरञ्च पत्थिदा भणदि
भञ्जदीप आञ्जदणं । [प्रक्षयम्] खं चंदणलदाघरञ्च भट्टि-
दारिआ पत्थिदा ।

चन्दनलतागृहं प्रस्थिता भणति भगवत्या आयतनम् ।
ननु चन्दनलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

नायिका—[सतजम्] हज्जे ! सुद्धु सुमराधिदं । ता पदि
तहि जेय गच्छग्द ।

हज्जे ! सुद्धु स्मारितम् । तदेहि तत्रैव गच्छावः ।

(आत्मानं स्वारममात्रं विभक्तिं पोषयति—इत्यात्मस्मारः—‘फलेप्रहिण्मम्भ-
रिध’ । तस्य भावस्तत्त्वम्) स्वार्थमात्रपरत्वम् । शरीरमात्रेणाहमत्र तिष्ठामि,
मनस्तु मम तत्रैव प्रेषयति संगतमित्यर्थः । अत्र याहं सर्वदेव सर्वस्मिन्नपि कर-
णीये कर्मणि त्वा प्रियमुद्दिष्ट्याकलप्य स्वदानानुपतिन्मभवम्, प्रियमप्रियं
वा वस्तु तद्विना न जातव्युपागुञ्जि, तां वञ्चयित्वा त्वं तूष्णीं निर्गम्य पुन-
र्यत्र प्रियं वस्त्वास्वादयामि—इत्येह ते स्वार्थपरायणत्वम्—इत्येवं भर्तृ-
प्रस्तुतकुमिप्रभ्यवहारसमारोपान् समासौक्तिः । तल्लक्षणं यथा ब्रुवन्त्यानिन्दे—

‘ममामोक्तिः पारिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्’ ।

एतेन मन संगतिरूपं कामदशात्र वर्णिता । तदुक्तम्—

वचूणस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावनो व
व्यावृत्ति स्यात्तदनु विषयप्राप्तयेनर्धेन ।

निद्राच्छेदस्तदनु तनुना निरूपयत्वं च पद्यात्

सिपयं मूर्च्छां तदनु मरणं मूर्च्छां मृत्युं ॥

हले इति—आदिश=पोषयेत्यर्थः । अत्र चन्दनलतागृहं भणदि भणति
भगवत्या देवनायतनमार्गप्रक्षेपेन तच्चित्तस्य दिश्या इति

नन्विति—ननु तत्र शङ्कायाम् । चन्दनलतागृहं भणदि भणति भगवत्या
दारिका विमिति भगवत्या आयतनस्य मार्गप्रक्षेपेन तच्चित्तस्य दिश्या इति ।

चेटी—(मन मे) राजकुमारी यह देवनायतन के निकट है
कहती है कि देवी के मन्दिर का मैं देखूँ । (५२४) चन्दनलतागृह
कुक्ष की ओर चली है ।

नायिका—(उदा के) यह देवनायतन के निकट है ।
वही चले ।

चेटी—एदु एदु भट्टिदारिआ । [अप्रतो गच्छति]
एतु एतु भर्तृदारिका ।

[नायिका अप्यन्यतो गच्छति]

चेटी—[पृष्ठतो दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम्] अहो ! से सूरणहिअअ
सण ! कहं त उज्जेव देधीभवणं पत्थिदा । [प्रकाशम्] भट्टिदा
रिण ! ए इदो चवणलदाघरअ । ता इदो इदो एहि ।

अहो ! अस्याः शून्यहृदयत्वम् । कथं तदेव देधीभवन
प्रस्थिता । भर्तृदारिके । नन्वितचन्दनलतागृहम् । तदित इत एहि ।
[नायिका सविलस सलज्ज च तथा करोति]

सलज्जमिति—कामाकान्ताया मे हृदयशून्यता चेष्ट्या विशातति
नायिकाया लज्जानुभव । सुप्पु=माधु । तत्रैव=चन्दनलतागृहे ।

अन्यतो गच्छति=चन्दनलतागृहाद् अन्यस्या दिशि गच्छति, क्षिप्त
चित्तत्वादिति भाव ।

अहो इति—अहो अत्र विषादे । शून्यहृदयत्वम्=शून्य हृदय यस्या,
तस्या भावस्तत्त्वम्, [सामान्ये नपुंसक कृत्वा ततस्त्वो विधेय, शब्द कृतार्थ
तेत्यादावेवैव गति] अन्यमनस्का गन्तव्यमार्गमपि न चेततीत्यर्थ ।

कथमिति—तदेव=पूर्वदृष्ट प्रियतमदर्शनम् । नन्विति—चन्दनलता
गृहम्, इतः=अस्या दिशि पतिते, तत्=तस्माद्, एहि=आयाहि ।

सविलसमिति—विलस-विस्मयान्वित । अत्र च विलस इति भाव
प्रधानो निर्देश तथा च विलस्य विस्मय इत्यर्थ । बोधिताप्याह नाचेतिमिति
आरमनोऽन्यमनस्कतातिशयेन विस्मय । चेष्ट्या स्वस्य प्रियतमलानमनस्कता
विज्ञानाच्च लज्जोदय ।

चेटी—राजकुमारी जी । आइये, आइय । (आग आगे चलती है)
(नायिका दूसरी ओर जाती है)

चेटी—(पीछे देखकर, धबराकर मन में) ओहो ! यह कैसी
शून्यहृदय हा रही है, फिर उसी देवी के मन्दिर की ओर कैसे चल पड़ी ।
(प्रकट में) राजकुमारी ! चन्दनकुल ता इधर है, इसलिये इधर आओ ।
(नायिका धबराकर और लज्जा पूर्वक वैसा ही करती है)

१ 'अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयो' इति मेदिनी । २ 'विलसो
विस्मयान्वित' इत्यमर ।

चेटी—इदं चंदणलदाघरश्रं । ता पयिसिअ चंदमणिसि-
सादले उपयिसिअ समन्ससदु भट्टिदारिआ ।

इदं चन्दनलतागृहम् । सत् प्रविश्य चन्द्रमणिशिलातले उप-
विश्य समाश्रयितुं भर्तृदारिका ।

[उभे उपविशत]

नायिका—[निरवस्थ आगतम्] भयं कुसुमाउह ! जेण
तुमं रुयसोदाय णिज्जिदो सि, तस्सि तुए ण किञ्चिदिदं । मं
उए अणयरद्ध अचलत्ति करिअ पहरंतो कहं ए लज्जेसि ?
[आत्मानं निर्बलं मदनारुणा नादयन्ती प्रकाशम्] हजे ! कीस उए
घणपल्लयणिरुद्धसूरकिरणं तादिस एव चंदणलदाघरश्रं ए मे
अज्जयि संदायहुक्खं अण्णेदि !

भगवन् कुसुमायुध ! येन त्वं रूपशोभया निर्जितोऽसि,
तस्मिन् त्वया न किञ्चिदपि कृतम् । मा पुनरनपराद्धामनलेति

भगवन्निति—कुसुमायुध=[इमुमानि-अरविन्दाविपुष्पापयेव आयु-
धानि-अस्त्राणि यस्य स , सवेधने रूपमिदम्] हे मदन ! । अरविन्दादीनां
य कामसायकधमन्यत्राङ्गम् । तथा—

अरविन्दमशोक च चून च नवमल्लिका ।

नीलोपलश पश्यते पद्मवाणस्य सायका ॥

येन=प्रियतमेन, त्वम्, रूपशोभया=रूप साधनम्, तज्जनितया
शोभया प्रिया, निर्जित=पराभूतोऽसि, तस्मिन् त्वया, किञ्चिदपि=वीर्ये
[पादनादिशत्रुजनोचित किमपि कर्म, न कृतम् । अनपराद्धाम्=अपरा-
धरहितम् [अपराध्यते कर्तरि निष्ठा, ततो नन्व ममात्स] मा ॥ अचला=
निर्बलेयम्, इति कृत्या=इति विनाशे, प्रहरन्=स्वबाणप्रहारं कुर्वन् ['लक्ष्ण
हेतोः क्रियाया ' इति शत्रुप्रत्यय] मयि बाणप्रहारकरणेनेत्यर्थ, कथं न
लज्जसे=विमिति लज्जा जानुमवसि । कारणवार्थवेद्यधिकरण्यादसंगतिर-

चेटी—रत्नकुमारी । यह है चन्दन-गृह । इसलिये आप इसके अन्दर
जाकर चन्द्रमणिशिला पर बैठ जायें ।

(दोनों बैठ जाती हैं)

नायिका—(सौत खोडकर, मन में) भगवन् कामदेव ! तिस ने तुझे
(अपने) सौन्दर्य से मान कर दिया है, उसका तो तू कुछ न बिगाड़ सका ।

कृत्वा प्रहरन् कथं न लज्जसे ? हञ्जे ! कस्मात् पुनरेतद्घन-
पल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं तादृशमेव चन्दनलतागृहं न मे अद्यापि
सन्तापदुःखमपनयति ।

चेटी—[सस्मितम्] जानामि अह एष्य कारणं; किंतु अस
भाषणीअ त्ति भट्टिदारिका ए तं पडिबज्जदि ।

जानाम्यहमत्र कारणम्, किन्तु असम्भावनीयमिति भर्तृ-
दारिका न तत् प्रतिपद्यते ।

आलङ्कार । तथा च प्रत्यनीकालङ्कृतिर्भ्यज्यते । स्वपराभवकर्तारि अक्षममा
पास्तदनुकृता मा प्रासयतीति भावः । प्रयनीकलक्षणं यथा—

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्किता ।

या तदीयस्य तत्स्तुर्यं प्रत्यनाह तदुच्यते ॥

हजे—घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणम्=घनै-सान्ने, पल्लवै-पत्रै,
निरुद्धा-वारिता, सूर्यस्य किरणा-रश्मयो यत्र तादृशम्, तादृशमेव=नपा
शतश पतापहारकारेण पूर्वमनुभूतमेव, एतत्=मया अधिष्टीयमानम्,
चन्दनलतागृहम्, अद्यापि, मे, सन्तापदुःखम्=सतापजनित
पापम्, कस्मात्=केन हेतुना-इत्यर्थ, न, अपनयति-दूरीकरोति ।
सस्मितम् इति-स्मित मन्दहास । सतापमिति सामान्य निर्दिश्य मा
भ्रामयितुं न तत् इयमिति चेत्स्या मन्दहासे हतु । जानामीति—अह-
चन्दनलतागृहे स्थितवत्या अपि ते सतापस्नानपणमे, इत्यर्थ । किमिच्छति-
तत्=मया निर्दिष्ट कारणम्, असम्भावनीयम्=सम्भावयितुमयोग्यम्
इति कथयित्वा, भर्तृदारिका, न प्रतिपद्यते=न स्वीकरिष्यति [वर्तमान
समीपे भविष्यति लट्] ।

किन्तु मुझ निरपराध को अन्याय जान कर खोद करते हुए क्या तुम्हें लज्जा
नहीं आती ? (अपनी ओर देख कर, कामातुर दशा को दर्शाती हुई,
प्रकट में) सखि ! यह वही चन्दनकुछ है, जहां घने पत्तों के कारण सूर्य की
किरणों का प्रवेश नहीं होता । फिर क्या कारण है कि यह आज मेरे सन्तापजनित
दुःख का दूर नहीं कर रहा है ?

चेटी—(मुस्करा कर) मुझे इसका कारण मही भौंति ज्ञात है, परन्तु
राजकुमारी इसका असम्भव कह कर मानेगी नहीं ।

नायिका—[आत्मगतम्] लक्ष्मिपदा निश्च अहं पदाप, तद्वि
पुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] हज्जे ! किं तव एदिशा । कहेहि दाय, किं
ते कारणे ?

लक्ष्मिपदाहमेतया, तथापि प्रच्छामि । हज्जे ! किं तव-
तेन । कथय तात्, किं तत् कारणम् ?

चेटी—एसो दे दिअअच्छिउदो यरो ।

एष ते हृदयेष्टो वरः ।

नायिका—[सहर्षं सम्प्रम नोत्थायामतो द्विनागि पदानि गत्वा]
कहिं कहिं सो ? कुत्र कुत्र सः

चेटी—[उवाच नस्मितम्] भट्टिदारिण ! सो को ?

भट्टिदारिके ! म कः ?

लक्ष्मिपदेति—अनया चेष्टया मम रहस्यं विज्ञातमिति भावः ।

हज्जे इति यद्यहं त्वदुक्तं कारणं न प्रतिपत्स्ये तर्हि, एतेन—ममाप्रति-
पत्त्या, तव=चेष्टया, किं हीयते—इति शेषः, मम स्वाकृत्या अस्वीकृत्या वा न
तव कापि हानिरिति भावः ।

एष इति—एष=त्वया चिन्त्यमानः, ते हृदयेष्टः=हृदयस्य=मनसः,
इष्ट=प्रियः, वरः=वरणीयाऽयं, वरविवेक्षितो देवतायतनद्वयो युवति निगू-
ढाभिप्रायः, तव सत्तापानपगमे हेतुरिति शयः ।

सहर्षमित्याद—चेष्टया 'एष वरः' इत्युक्त्या ॥ हृदयेष्टं युवान मन्त्रमेव
ममीपवर्तिनमिव मत्वा मलयवती हर्षमनुभवन्ती स वरमुवाच द्विनागि=दे-
वा त्रीणि वा ['सख्ययाव्ययासन्ना'—इत्यादिना समाम, तदनु इच्छप्रपय]
पदानि, गत्वा जिज्ञासते—कुत्र कुत्र स इति ।

चेटी जिज्ञासते—स क इति । त्वया 'म' इति तच्छब्देन को निर्दिश्यते

नायिका—(मन में) यह मुझे ताढ़ गई है, फिर भी पूछनी है ।
(प्रकट में) चेटी ! तुम्हें इससे क्या ? (मैं स्वीकार करूँ या न करूँ) ।
कह तो सही, वह क्या कारण है ?

चेटी—यह तुम्हारा मनचाहा वा (तुम्हारे सत्ताप का कारण है) ।

नायिका—(झटपट सुशी से ठठकर आग दा तीन कदम भर कर)
यहाँ है कहाँ है वह (वर) ?

चेटी—(ठठकर मुस्करा कर) सानकुमारी ! वह कौन ?

[नायिका सलज्जमुपविश्य अधोमुखी तिष्ठति]

चेटी—भट्टिवारिण ! एदम्हि वक्तुकामा—एसो दे हिअ-
अच्छिदो बरो देईए दिण्णत्ति सिबिण्ण पत्थाविदे जो तक्खणं
एव विमुत्तकुसुमचापो विअ भअयं मअरुअओ भट्टिवारि-
आए दिट्ठो । सो दे इमस्स संदावस्स कारणं, जेण एव सहा
वसीदलं पि चंदणलदाघरअं ए दे संदावदुक्खं अयणेदि ।

भर्तृदारिके ! एतदस्मि वक्तुकामा—एष ते हृदयेष्टो वरो
देव्या दत्त इति स्वप्ने प्रस्तुते यस्तरक्षणमेव विमुक्तकुसुमचाप
इव भगवान् मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः । स ते अस्य सन्ता-
पस्य कारणम्, येनैवं स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृह न ते
सन्तापदुःखमपनयति ।

इति भाव । नायिका सलज्जामिर्यादि—स्वप्नमेण स्वरहस्योद्भेद विहाय
लज्जामनुभूय शिरोऽवनमय्य तिष्ठतीत्यर्थः ।

भर्तृदारिके इति—हे भर्तृदारिके=हे मलयवति, एतद्=वक्ष्य
गायाम्, वक्तुकामा=कथयितुमभिलाषवती, ['तुक्कममनसोरपि' इत्यनेन
हृदुनो मलोप] अस्मि, अहमिति शेष । तत्र तु 'एष ते हृदयेष्टो
पर' इत्यर्थवाक्य एव ध्रुते सप्रम सञ्जात । इदानीं लफल मद्रुविवक्षित
श्रुणु इत्यभिप्राय । एष ते इत्यादि-देव्या आयातने महा 'एष ते हृद-
येष्टो वरो देव्या दत्त.' इति स्वप्ने=स्वप्नसम्बन्धनि सलापे, प्रस्तुते=
प्रकान्ते, तर्दाणमेव=तस्मिन्नेव काले, विमुक्तकुसुमचाप=विगुह-
त्यक्त, कुसुमनाप=पुष्पनिर्मित धनु, येन तादृश, पुष्पकार्मुकरहित,
भगवान्, मकरध्वज इव=क्रमदेव इव स्थित, य=य कोऽपि युवा,
भर्तृदारिकया=त्वया मलयवत्या, दृष्टः=साक्षात्कृत, स एष, तैऽस्य
सतापस्य कारणम्, नान्यत् किमपि—इति भाव ।

(नायिका बैठकर लज्जा से नीचा मुँह कर लेती है)

चेटी—राजकुमारी ! मैं तो यह कहना चाहती थी कि 'देवी ने तुझे
यह मनोवाञ्छित वर दिया है' इस प्रकार स्वप्न की बात चलेने पर उसी क्षण
आप ने कुसुमनाण रक्षित भगवान् कामदेव के सट्टा जिस (मनुष्य) को
देखा था, वही आपके इस सन्ताप का कारण है, जिस से स्वभावतः ठण्डा भी
यह चन्दन-कुल्ला आज आपके सन्तापजनित क्रोध को नहीं मिटा रहा है ।

नायिका—[चतुरिकाया अलकानि सज्जयन्ती] दृष्टे ! चतुरिआ फलु तुमं । किं दे अवरं प्रच्छाईअदि, ता कहिस्सं ।

हृज्जे ! चतुरिका खलु त्वम् । किं ते अपरं प्रच्छाघते, तत् कथयिष्यामि ।

चेटी—भट्टिदारिण ! खं दारिणं पडव कहिदं इमिणा वराहा-यमत्तजणिदेण संभमेण । ता मा संतप्य । जइ अहं चतुरिआ, तदा सोधि भट्टिदारिणं अवेक्खंतो ण मुहुत्तअं पि अणणहिं अहिरमिस्सदि । ता एदमिं मए लफिखदं ।

भट्टिदारिके ! ननु इदानीमेव कथितममुना वराहापमात्र-जनितेन सम्भवेण । तन्मा सन्तप्यस्व । यद्यहं चतुरिका, तदा सोऽपि भट्टिदारिकामप्रेक्षमाणो न मुहूर्त्तमप्यन्यस्मिन्नभिरस्यते । तदेतदपि मया उक्तितम् ।

अलकानि सज्जयन्तीति—अलकाः=चूर्णकुन्तला—तान् सज्जयन्ती=प्रमाधयन्ती । अलकशब्दस्य द्विवचनं चिन्त्यम् । चेत्या अलकप्रमाधनं स्वर-इत्ये तदानुकूल्यसंपादनार्थम् । चतुरिकेति—न केवल नाम्ना, अपि त्वर्य-तोऽपि त्वं चतुरिका=रहस्यार्थगोपने निपुणा, अतीति भावः । प्रच्छाघते=गोप्यते, त्वत्तो रहस्यार्थगोपनं ध्येयमेवैवम् ।

ननु इति—अमुना=अग्निरनिर्गतेन, वराहापमात्रजनितेन=वर-शब्देनारणमात्रोत्पत्तेन, संभवेण=प्राप्त्या, इदानीमेव=अस्मिन्नेव समये कथितम्, ननु=निश्चयेनेत्यर्थः । अयं शब्द—त्वया मा प्रति स्वरहस्यकथनं नावश्यकम्, त्वद्वरहस्यं तु 'एष ते हृदयेत्ये वर.' इति मनुक्त्वानवयवकवरानन्द-

नायिका—(चतुरिका की अलके सँनाखी हुई) चेटी ! तू सच-मुच चतुरिका है । तुझ से और क्या छिपाऊँ । इसलिये कहती हूँ ।

चेटी—राजकुमारी । अभी २ केवल 'वर' शब्द कहने से ठपठन हुई तुम्हारी घमराइट ने ही सब कुछ कह दिया है । इसलिये ठु.की मत हो । यदि मैं सचमुच चतुरिका (चतुर) हूँ तो मैंने यह भी ताट लिया है कि उसे भी आपने दर्शनो के बिना दृष्ट गर के लिये भी किसी और वस्तु में अनुराग नहीं है ।

नायिका—[साधम्] हजे ! कुदो अम्हाणं एत्तिआणि भाअधेथाइं ?

हज्जे ! कुतोऽस्माकमियन्ति भागधेयानि ?

चेटी—भट्टिदारिण ! भा एव्वं भण । किं मधुमथनो वत्तः स्थलेण लच्छिअणुव्वहंतो खिण्णुदो भोदि !

भर्तृदारिके ! मैवं भण । किं मधुमथनो वत्तः स्थलेन लक्ष्मी-मनुव्वहन् निर्वृतो भवति ?

भवणमनन्तर जातेन त्वत्संप्रमेसैव प्रकाशितम्, इति कृत पिष्टपेषणेन ।

यदीत्यादि—यथाह वस्तुतश्चतुरिका=रहस्योद्भेदने निपुणास्मि, ततः=तर्हि, सोपि=यस्तथा देवतायतनेऽक्षितत्वाकृत, भर्तृदारिका=त्वा मलयवतीम्, अपश्यन्=अनीक्षमाण, ['लक्षणहेत्वो कियाया.'—इति हेतौ शतृप्रत्यय] त्वदर्शनेनेत्यर्थ, मुहुर्त्तमपि=क्षणमात्रमपि, अन्यस्मिन्=स्वदतिरिक्ते वस्तुनि [त्वा विद्यायान्यस्या ललनायामित्वान्तरोऽभिप्राय] न अभिरमते=नाभिरति प्राप्नोति-नानुरज्यतीत्यर्थ, इत्येतदपि मया लक्षितम्=ज्ञातमेव । अयं भाव—यदि वस्तुतस्त्व मम गूढाभिसधिविज्ञान चातुर्ये विश्वमिषि, तर्हि त्वामहं प्रवीभि—यथा त्व तस्मिन्निरतिशयमनुरक्तं ॥ विना व्यथमे, तथैव सोऽपि त्वमि सातिशयमनुरक्तत्वा विना न कस्मिन्नपि वस्तुनि रमत इति त्वया विश्वसनीयम् ।

साक्षमिति—साधुपातमित्यर्थ । चेत्वा आश्वासनजन्यहर्षोद्गम एव नायिकाया अधुपातस्य हेतु । हज्जे इत्यादि—अस्माकम्, इयन्ति=एतत् परिमाणानि, भागधेयानि=भागवानि, कुतः=क संभाव्यन्ते इति शेष । यस्य बहु भाग्य तत्रैव तादृशा महापुरुषा अनुरज्यन्ति, नान्यस्मिन् अल्प-भाग्ये । यदि सत्यमहं तदनुरागभाजनं तर्हि विपुलभागधेयास्मि—इति भाव ।

नेदुशुलौ किमित्यादि—मधुमथनः=[मथ्यातीति मथन, कर्तरि ल्यु, मधोर्मथनो मधुमथन] मधुनागकस्य दैत्यस्य हन्ता-नारायण, वत्तः स्थलेन=उरसा, लक्ष्मीम्=श्रियम्, अनुव्वहन्=अधारयन्-अनाश्लिष्य-जिति यावत्, निर्वृतं=प्रीत, भवति किं ? न भवतीत्यर्थ । अयं भाव—

नायिका—(औत्सु भरनर) चेटी ! मत्त, हमरि पेसे भाग्य कहो !

चेटी—राजकुमारी ! पेसा न कहो । क्या भगवान् मधुसूदन लक्ष्मी को बिना छली से लगाए सुखी रह सकते हैं ?

नायिका—किं सुअणो पिअं सज्जिअ अणं भाणिदुं जाणादि? सदि ! यदो वि मं सदावो अहिअदर वाहेइ । जं सो महानु-
भाओ याआमेत्तएण वि अकिदपडिचत्ति अदक्किएणत्ति मं
सभाचइस्सदि । [स्ति रोदिति]

किं सुजनः प्रियं वर्जयित्वा अन्यद् भणितु जानाति ?
सति । अतोऽपि मे सन्तापोऽधिकतरं बाधये, यत् स महानु-
भावो बाह्मात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिमदक्षिणेति मा सम्भावयि-
ष्यति ।

यथा नारायणो वल्लभा प्रियभालिङ्गवैत निर्गतिं प्राप्नोति नान्यथा, तथा सोपि
तव प्रियतमस्तवामाश्रित्यैव निर्गता भविष्यति । प्रस्तुतमसकार्यं अप्रस्तुत
कीर्तनादप्रस्तुतप्रशसा ।

नायिकोक्ता किमिति—सुजना प्रियमेव भाषन्ते न पुन सभान्यमानग-
ध्यप्रियम्, अप्रियभाषण मन्ते ते शिक्षितमेव नेत्यर्थः । स्वयापि सौजन्येन मधु
अमनैरवाप्यप्रस्तुतप्रशसया मम प्रियमेव भाषितम् इति भावः । अत्रापि विशये
'प्रस्तुते सामान्यसकीर्तनादप्रस्तुतप्रशसा । सखीति—इह सति ['सख्यशिक्षा'ति
भाषायाम् इत्यनेन राधिशब्दान् जीप्, 'सम्बन्ध' इति इत्थं] अतोऽपि=
अस्मादपि वक्ष्यमाणाद् हेतौ, सतापः=कामज्वरजनित, माम्, अधि-
कतरम्=मातिशयम्, बाधये=पीडयति, यत् स महानुभावः=[महान्
अनुभाव प्रभावो यस्य स] महोदय, बाह्मात्रेणापि=[वागेव बाह्
मात्रम् तेन, मधुरव्यसकादित्वात् समास] केवलतया सूत्रतया वाचापि,
'अकृतप्रतिपत्तिम्'=[न कृता प्रतिपत्ति यथा ताम्] अकृतसत्काराम्,
माम्=मलयवतीम्, अदक्षिणा=अवतुल्य लोकव्यवहारशून्या, इति,
संभावयिष्यति=उल्लेखिष्यते-मस्यते । लोकव्यवहारशून्यत्वं हि क'यानाम्
परिणेतव्यमापादयति । विशपता विदग्धस्तु न क्यमपि तादृशा विवेदेदिति
तस्या आन्तरोऽभिप्रायः । अतएव तस्यां सतापातिशयः ।

नायिका—यथा पुन मी न मी प्यारी वल्ल के अनिरिह और कुछ
बागना जानते हैं ? सति । मुझे इस बात से भी अधिः दुःख हो रहा है कि
इस महापुरुष, जिसका मेने वाली मात्र से भी सत्कार नहीं किया, मुझे पृथक्
सम्भोग । (यह कह कर रोती है)

चेटी—भट्टिदारिण ! मा रोद । [उत्थाय चन्दनपल्लव गृहीत्वा निष्पीड्य हृदये ददाति] खं भणामि मा रोद स्ति । अअं खु धण-पट्टदिणो चन्दणपल्लवरसो इमेहि अविरलपडन्तेहि अस्सु-चिन्दूहि उएहोकिदो ए दे हिअअसन्दावदुक्खं अवणेदि । [कदलीपत्रमादाय नीजयति]

भट्टिदारिके ! मा रुदः । ननु भणामि मा रुद इति । अयं खलु स्तनपट्टदत्तचन्दनपल्लवरसोऽमीभिरविरलपतङ्गिरश्रुविन्दु-भिरुष्णीकृतो न ते हृदयसन्तापदुःखमपनयति ।

नायिका—[हस्तेन निवारयन्ती] सहि ! मा बीजेहि । उएहो ए पसो कदलीदलमारुओ ।

सखि ! मा बीजय । उण्णः खल्वेष कदलीदलमारुतः ।

इति रोदिति=इति-पूर्वोक्तहेतो , रोदिति-अभ्युद्यति ।

निष्पीड्य=विमर्दनेन तदूरस निस्सार्य इत्यर्थः ।

अयं खल्विति—स्तनपट्टदत्तः=स्तनोपरिपरिहिते पट्टवासादि दत्तः—धारित , अयम् , चन्दनपल्लवरसः=मलयजकिमलयजलम् अविरलपतङ्गिः=अविरलम्-निरन्तरम्, गतङ्गि , अश्रुविन्दुभि , उष्ण कृतः=उष्णता नीत , सन् , ते=तव , हृदयसन्तापदुःखम्=हृदये य सन्ताप भ्रमज्वरजनितस्ताप , तज्जम्भं इ खम् , न अपनयति=न दूरीकरोति सखीति—मा बीजय-कदलीदलम्यजनचालनेन पवन नोत्पादयेत्यर्थः कदलीदलमारुतः=कदल्या -कदलीवृक्षस्य , दलात् जात मादत पवन , उण्णः=ताप अस्ति । कदलीदलमारुतस्योष्णता विरुध्यत इ विरोध । निरहतापवर्पेणात्र तादाभासत्वम् ।

चेटी—राजकुमारी । रोमत । (उठकर चन्दन का पत्ता लेकर छाती पर निचोड़ती है) मैं कहती तो हूँ, मत रो । यह स्तनों पर निचोड़ा हुआ चन्द के पत्तों का रस इन निरन्तर गिरती हुई आँसुओं की बूंदों से मिल कर गर होने के कारण तेरे हृदय के सन्ताप की पीड़ा को नहीं दूर कर सकता (केले का पत्ता लकड़ कर हना करती है)

नायिका—(हाथ से छटती हुई) सखि ! हवा न कर । यह केले पत्ते की हवा भी गरम है ।

चेटी—भट्टिदारिण ! मा इमस्स दोसं करेहि ।

भर्तृदारिके ! मा अस्य दोषं कुरु ।

कुणसि घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।

शीताक्षेहि तुम पित्र कदलीदलमारुत उण्हं ॥१॥

करोपि घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।

निःश्वासैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुष्णम् ॥

नायिका—सहि ! अरिथ कोयि इमस्स दुप्पखस्स उवस-
मोवाओ ।

सरि ! अस्ति कोऽप्यस्य दुःखस्योपशमोपायः ।

चेटी—भट्टिदारिण ! अरिथ, जदि सो इह आअच्छे ।

भर्तृदारिके ! अस्ति, यदि स ब्रह्मागच्छेत् ।

[ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च]

भर्तृदारिके इति—यत् कदलीदलमारुतस्त्वयोष्ण इत्यनुभूयते, न
स मारुतस्य स्वीयो दोष इति भावः ।

त्वमेव तदुष्णतायामपराध्यमीति वस्तुमाह—करोपीति । त्वमेव,
घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गशीतलमम्—पना निविडा, ये चन्दनलता-
नाम्, पल्लवा—नूतनविसलयानि, तेषा संसर्गेण—सम्पर्केण, शीतलम्—
शिशिरम्, अपि, इमम्—त्वयागुभूयमानम्, कदलीदलमारुतम्—
कदलीदलानां वातमेनोत्पद्यमानं पवनम्, निःश्वासैः—स्वमुखनिर्गतैस्त-
तिर्गन्धुभिः, उष्णीकरोपि—अनुष्णमपि, उष्णीं तप्तं करोपि । परौत्कृष्टगुण
महणात् तद्गुणालङ्कृतिः, तदनुप्राणित शीतलत्वोष्णत्वयोर्विरोधश्च, काल-
भेदेन च तदामासत्वम् । गाथा छन्दः । सत्तच्छुभ्रं श्रृङ्ग ॥१॥

यदीति—सः—त्वद्दृष्टो युवा जीमूतपाहनः । अथ 'अस्ति यदि
स इहागच्छेत्' इत्यनेन सूचितं नायकं प्रवेशयति 'ततः' इत्यादिना ।

चेटी—राजकुमारी ! इसे दोष न दो ।

स्वयं तुम्हीं तो घने चन्दन वृक्ष के पत्तों के संसर्ग से ठण्डी केले के
पत्त की इस पवन को अपने लम्बे लम्बे साँसों से गरम कर रही हो ॥१॥

नायिका—सहि ! क्या इस दुःख को शान्त करण का कोई उपाय भी है ?

चेटी—राजकुमारी ! हाँ है, यदि वह यहाँ आ जाय ।

(नायक और विदूषक का प्रवेश)

नायकः—

व्यावृत्त्यैव सितासितेक्ष्णरक्षा तानाद्यमे शक्तिनः
कुर्वत्या विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।
यद् दृष्टोऽस्मि तया मुनेरपि पुरस्तेनैव मर्यादते
पुष्पेपो ! भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥२॥

एवम् 'आदौ वाच्यं स्त्रिया राम पुम पक्षादिज्ञितै' इति नियमागुरोभेन पूर्वं मलयवत्या पूर्वरागविप्रलम्भं परिपोष्य नायकस्य जीमूतवाहनस्य तं परिपोषयितुमुपक्रमते—व्यावृत्त्येति । व्यावृत्त्य एव=परास्पर्धाभूयैव, देवतायतने भा दृष्ट्वा लज्जया मुक्तं परादृश्यैव स्थितमिति भावः, आद्यमे=[अधिकरणसप्तमी] आद्यमस्थान्-इत्यर्थः, तान्=मया साक्षाद् दृष्टान्, शक्तिनः=[शारत्काराब्दाद् ग्रीष्मादित्वादिनिर्मात्वर्थाय] इच्छान्, सितासितेक्ष्णरक्षा=[सिता चासौ अमिता च सितासिता, ईक्ष्णयो इक्ष्णो ईक्ष्णयश्च, सितासिता चासौ ईक्ष्णयश्च-इति विग्रहः] सितामित्या श्वेत-रक्षणा, ईक्ष्णयो-स्वनेत्रयो, दृष्ट्वा-दृष्ट्वा, विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव=विटपेषु-शास्त्रासु, अवसक्ता अवलम्बिता, विलसन्त-शोभमाना, कृष्णाजिनौघान्=कृष्णसारास्त्रयुगबन्धनान्, ओघा-समुदायः साहस्रानि, कुर्वत्या=पम्पादयन्त्या, तया=देवतायतनरक्षामलयवत्या, मुनेरपि=तापसस्यापि, पुर=समये, यद् दृष्टं=तिरस्कृत्या दृष्ट्वा विपर्ययाकृत, अस्मि, अहमिति शेषः, तेनैव=तत्कृतेन दृष्टिपातेनैव, मयि=जीमूतवाहने, आहते=विदे सति, हे पुष्पेपो !=[पुष्पाद्यैव इषयो बाणा यस्य स, सगोपने रूपम्] हे पुष्पायुध मदन !, भवता, एते=मा व्यथयन्तो मयानुभूयमाना, शराः=बाणा, मुघा=व्यर्थमेव, किमिति=केन हेत्वन्तरेण, क्षिप्यन्ते=प्रेर्यन्ते ? तद्दृष्टिबाणैर्वाहतस्य मम पुनरपि त्वया स्वबाणैर्हन्त पिष्टपेषणायितमात्रम्, इति भावः ।

नायकः—वह (नायिका) अपने नेत्रों की श्वेत कृष्ण कान्ति के द्वारा आग्रमस्य उन वृक्षों को ऐसा बना रही है मानो उनकी शाखाओं पर कृष्णाजिन लटक रहे हों । उसने जो मुझे मुनि की उपस्थिति में भी धूम कर देखा है, मैं तो उससे ही घायल हो गया हूँ । ऐ कामदेव ! तुम व्यर्थ ही ये बाण मुझ पर क्यों छोड़ रहे हो ? ॥२॥

१ 'आजिन चर्म कृति स्त्री' इत्यमरः ।

विदूषकः—भो वज्रस्त ! कहिं खु गअं दे धीरस्तणं ।
भो वयस्य ! कुत्र खलु गतं ते धीरत्वम् ।

नायकः—वयस्य ! ननु धीर एवास्मि । कुतः,
नीता किं न निशा शशाङ्कधवला नाघातमिन्दीवर
किं नोऽमीलितमालतीसुरमय सोढा प्रदोषानिला ।

[तत्कृष्णकान्तियुताभ्या नायिकाया नेत्राभ्या निरीक्षिता पादपास्तदृशुणात्
श्वेतहृत् कृष्णहृत् च] गृहीत्वा अंशत श्वेता अशतश कृष्णा मन्तस्तथा
नक्ष्यन्ते—यर्घतेषु दृष्टेषु कृष्णसारगुणवर्माणि लम्बितानि भवेयुः, ताम्यपि हि
ब्रूतकृष्णामि भवन्ति, अतोऽत्रोत्प्रेषालङ्कृति । तथा च तद्दृशुणालङ्कारो
व्यज्यते, स चोत्प्रेक्षाया उपपादकत्वात्तदङ्गम् । मुनेरपि पुर इत्यनेन नायिकाया
राक्षविपयीऽनुरागातिशयो व्यज्यते । आह्वननमस्त्वय धर्म । स चात्र नायि-
काया दृष्टव्यमुपपद्यमान पीडा लक्षयति । विरहपीडातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अत्र
श्रीमूतवाहनमिष्टा मलयवर्तीविपयिणी रति प्रयायेन व्यज्यते । सा च वियोग-
मालावच्छिन्नत्वाद् विप्रलम्भपदेन व्यपदिश्यते । वृत्त सार्धल्लविकीकृतम् ॥ २ ॥

नीता इति—मया=श्रीमूतवाहनेन, शशाङ्कधवलाः=शशाङ्केन—पूर्ण
नन्द्रेण, धवला—शुभा, निशाः=ज्योत्स्न्य पूर्णिमापञ्चम इत्यर्थः, न नीताः=
नातिवाहिता किम् ? अपि त्वतिवाहिता एव । इन्दीवरम्=नीताम्बुजम्,
न आघातम्=न प्राणविपयीकृतम् किम्, अपि त्वाघातमेव । उन्मीलित-
मालतीसुरमयः=उन्मीलिता विकसिता, मालत्व—मालतीपुष्पाणि,
तामि, सुरमय—सुगन्धय, प्रदोषानिलाः=प्रदोष—रजनीमुख्य निशारम्भ
काल इति यावत्, तस्य अनिला—वायव, न सोढा.=न मर्षिता किम्,
अपि तु मर्षिता एव । कमलाकरे=[कमलानाम् आकरे] कमलवने, मधुलि-
टाम्=भ्रमराणाम्, भङ्गारः=कमलमिति गुणनम्, चा, न श्रुतः=नाङ्क
र्षित, किम् । अपि त्वाङ्कित एव । तथापि, भवान्=विदूषको मम वयस्य,
निर्व्याजम्=निश्छलम्, न परिहासेन, अपि तु वस्तुत इत्यर्थः, माम्=श्रीमूत
वाहनम्, विधुरेषु=दु खेषु, अधीर=धैर्यरहित, इति, केन=केन
निमित्तेन, अभिघत्ते=कषयति ।

विदूषक—मित्र ! तुम्हारा पैरें कहीं चला गया ?

नायक—मित्र ! धीर ही तो हूँ ? क्योंकि,

मैंने क्या चोदनी रातें नहीं काटीं ? क्या कमल की गुन्ब नहीं सुँधी ?

क्या सिली हुई मालती से सुगन्धित सायकल की (धोमी धोमी) पवन

भङ्गारः कमलाकरे मधुबिहां किं वा मया न श्रुतो
निर्घात विधुरेष्वधीर इति मां केनाभिधत्ते भवान् ॥१॥

अथवा, न सम्यगहं प्रवीमि । वयस्यात्रेय !

श्रीहृदयेन न सोढाः शिखाः कुसुमेपवांऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरमव वदामि धीर इति स कथमहम् ॥२॥

यदि परिहासमुद्देशेन त्वयाहमधीर इत्युपास्यस्थर्हि न मयात्र किमपि
वक्तव्यम् । मुहुःपरिहासस्य सहर्षं सोढव्यत्वात् । नदि च वस्तुतस्तत्त्वकथन
सुरयैव त्व मामधीर इत्युपास्यभवे तर्हि निर्निमित्तोऽयमुपास्यस्थः । नदि
कोऽप्यधीर - एका तामसीमपि रात्रिमातिवाहयितुं समर्थः । अहं त्वमिवर्षण-
परा इव नैका न द्वे वा अपि त्वनेका ज्योतीर्त्वारत्यवाहयम् । नैतावदेव किन्तु
परमोद्दीपनानि इन्दीवरघ्राणादीन्यप्यकरवम् । तथापि त्वमधीरत्वेन मामा-
क्षिपसि, तत्केन हेतुनेति भावः । धैर्यं प्रस्तुते तत्कार्यस्याप्रस्तुतस्य काणा
प्रकाशनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविनीविंशं वृत्तम् ॥३॥

अथचेति—पञ्चान्तरे । नाहं सम्यक्=सत्यम्, प्रवीमि, वदते
नाधीर इति ।

स्ववचनस्यासत्यत्व प्रमाणयति—श्रीहृदयेनेति । श्रीहृदयेन=[श्रिया
हृदयमिव हृदय यस्य तेन, सप्तमुपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिद्वारपदलोपश्च]
श्रीहृदयत्वेन हृदयेन—अतिकातरेण [श्रियाम् मलयवत्या हृदयम्—अनुगतो
पस्य तेनेति वा], येन=मया जीमूतवाहनेन, अद्यैव न तु पूर्वम्, तच्च=
भवत, पुरः=अग्रे, त्वत्समञ्च इत्यर्थः, अनङ्गेन=शरीररहितेनापि कामेन,
शिखाः=प्रेरिताः, कुसुमेपवांऽपि=पुष्पमया अपि वाणा, न सोढा=
न मर्षिता, सः, अहम्=अशरीरस्यापि मृदुतमकुसुमशरैरपि विनशित
सन्, धीरः=अहं धीरोऽस्मि, इति, कथम्=केन प्रकारेण, वदामि=
कथयामि—कामस्य मृदुलैरपि पुष्पमयै शरैर्जुञ्जस्य समस्तमनो धीरत्वप्रति

नहीं सही ? और क्या कमलों के मन में गौरो की गुजार नहीं सुनी ? तो
फिर व्यर्थ ही आप मुझे दुःख में अधीर क्यों कहते हैं ? ॥३॥

अथवा, मैं ठीक नहीं कह रहा हूँ । संक्षेपेन ।

कामिनी में आसक्त हुए जिस पुरुष ने आज ही तुम्हारे सामने अशरीर
कामदेव के फेंके हुए फूलों के बाण भी न सहे, वह मैं (जीमूतवाहन) कैसे
कह सकता हूँ कि 'मैं धीर हूँ' ॥४॥

विदूषकः—[आत्मगतम्] एवं अहीरत्तणं पडिवज्जन्तेण
आचक्खिदोणेण हिअअस्स महन्तो आवेओ । ता जाव कहिं
एव एवं अचक्खिवामि । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! कीस तुवं अज्ज
लहु एव गुरुजणं सुस्सुसिअ इह आअदो ।

एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेनाख्यातोऽनेन हृदयस्य महाना-
वेगः । तद् यावत् कुत्रैवैनमपक्षिपामि । भो वयस्य ! कस्मात्
त्वमद्य लघ्वेव गुरुजनं शुश्रूषित्वेहागतः ।

नायकः—वयस्य ! स्थाने खल्वेव प्रश्नः । कस्य धान्यस्यैतत्
पादनं मिथ्याविक्रयनमानम् । किं चादृष्टमदृष्टस्य पुरुषान्तरस्य पुर-
वदाचिदिदं विक्रयनं शोभेतापि, मदखिलवृत्तसाक्षिणस्तवाग्ने त्वेवं प्रतिपादनं
सर्वथा न युज्यत इति भावः । धीरत्वप्रतिपादनानौचित्यस्य पूर्वार्धेन समर्थ-
नात् काम्यलिङ्गम् । 'कुसुमेपवोऽनङ्गेन' इत्युभयोर्विशेष्यपदयोः सामिभाग-
त्वात् परिकरादङ्कुरश्च । आर्यावृत्तम् ॥४॥

एवमिति—एवम्=पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अधीरत्वम्=कातरत्वम्,
आत्मन इति शेषः, प्रतिपद्यमानेन=स्वीकृता, अनेन=जीमूतवाहनेन,
हृदयस्य=हृदयमनसः, महान्, आवेगः=चोभः, आख्यातः=सूचितः ।
तदित्यादि—तत्=तस्माद्, एनम्=जीमूतवाहनम्, कुत्रैव=कस्मिँश्चिद् विष-
यान्तरे, अपक्षिपामि=नयामि-विषयान्तरसङ्गचितं करोमात्मर्थं, येनास्य
कामज्वरजनित क्षोभं किञ्चिद्विषयान्तरं नायकः विषयान्तरसङ्गमानसं कर्तुं
प्रभयति—भो वयस्येति । लघ्वेव=शीघ्रमेव, गुरुजनम्=रक्षोपितरो,
शुश्रूषित्वा=परिचर्य । पितृभवापरायणस्य तत्रैवमतिशीघ्रपितरो परित्यज्येहा-
गमनं न निर्निमित्तं भवितुमर्हति, तत् कथय किं तस्मिन्मिति भावः । नायकः
उत्तरयति—वयस्येति । स्थाने=युज्यत इत्यर्थः । अवमरोचित एव ते प्रश्नः
इति भावः । कस्य चेति—वयसि रहस्यमिदं नान्यं प्रति वक्ष्यितुमुचितम्,
तथापि ■ मम रहस्यवेदि मित्रमिति त्वा प्रति वक्ष्याम्येवेति भावः । वयसि-

विदूषक—(मन मे) इस प्रकार अपनी अधीरता को स्वीकार करते
हुए इस ने अपने हृदय की ओर व्यथा प्रकट कर दी है । अफ़्फ़ा तो इस
किसी दूसरी ओर आहट करता हूँ । (प्रकट में) हे मित्र ! आज आप अपने
माता पिता की सेवा करके शीघ्र ही यहाँ कैसे आ पहुँचे ?

नायक—मित्र ! तुम्हारा प्रश्न उचित है । तुम्हें छोड़ दूसरे बिस,

कथनीयम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा [अत्रत्या निर्दिशान्] अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्ट प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा । तदिकृत्वामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्येऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवसशेष समतिपादयितुम् । तदेहि गच्छावः ।

[परिक्रामत]

चेटी—[क्यों दत्त्वा ससन्नमम्] भट्टिदारिण ! पदसहो विश्व सुखीअदि ।

भट्टिदारिके ! पदशब्द इव श्रूयते ।

नायिका—[ससन्नममात्मानं परयन्ती] हृदये ! मा ईदिसं आआर

द्रुमुपवर्तते-अद्ये-यादि । जानामि=स्मरामीत्यर्थ । प्रणयकुपिता=प्रणयेन कुपिता-प्रणयकोपवती । पापोऽत्र मान । तदुक्तं वर्पणे—

मान कोप न तु द्वेषा प्रणयेर्यासमुद्भव ।

द्वयो प्रणयमान स्यात् प्रमोदे गुणहासपि ॥

प्रेम्य कुटिलगमिवात् कोपो य कारणं विना ।

उपालभमाना=प्रविष्टिपन्ती, स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्ये=स्वप्ने, अनुभूत-साक्षात्कृत, दयितावा-प्रेमस्था मलयवत्या, समागम-मेल, तेन रम्ये-रमणीये, दिवसशेषम्=अवशिष्ट दिनम्, पितृह्युप्राप्त इति शब्द । समतिपादयितुम्=व्यतिनापयितुम्=व्यतीत कटुमिति बाधद । गच्छाव इत्यस्य चन्दनलतागृहमिति शेष ।

पदशब्द इव=चरणभिषेपेजन्वशब्द इव ।

पुरुष से यह बात कही जा सकती है ? आज मैंने स्वप्न में देखा कि नही प्रियतमा (उंगली से सक्त करके) इस चन्दन कुञ्ज के अन्दर चन्द्रकान्तमणि शिला पर बैठी हुई प्रेम से रुठ कर मुझे कुछ उपलक्ष्य सा दे रही है और रो रही है । इसलिये मैं चाहता हूँ कि इसी सुहाबने स्थान पर, जहाँ स्वप्न में अपनी प्यारी से मिलाप हुआ है, सारा दिन व्यतीत करें । इसलिये आओ, चलें । (धूमते हैं)

चेटी—(कान लगाकर, धनराहत से) राजकुमारी ! पावों की सी आह सुनाई देती है ।

नायिका—(धनराकर अपने आप को देखती हुई) चेटी ! मुं

पेक्सिअ को वि द्विअअं मे तुलीअहु । ता उट्टेहि । इमिणा
रत्तासोअपादवेण ओवारिदाओ पेक्सिअ को एसो ति ।

हज्जे ! मा ईदशमाकारं प्रेक्ष्य कोऽपि हृदयं मे तुलयतु ।
तदुत्तिष्ठ । अनेन रत्ताशोकपादपेनापवारिते पश्यावः क
एष इति ।

[तथा कुरुतः]

विदूषकः—भो चअस्स!एवं चन्दणलदाघरअं । ता पविसिअ ।
भो वयस्य ! एतच्चन्दनलतागृहम् । तत् प्रविश्यावः ।

[नाट्येन प्रविशतः]

नायकः—

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि शिष्यं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निश्यायाः ॥१॥

हज्जे इति—ईदशम्=कामविकारकान्तम्, आकारम्=आकृतिम्,
ममेति शेष, प्रेक्ष्य=विलोम्य, मे=मम, हृदयम्=हृदयतं भावम्, कोऽपि,
मा तुलयतु=नास्मिन्नुक्तम् । आशङ्कयाम्-सोद । अपवारिते=अन्तर्हिते ।

एषः=यस्यायं पश्यन्व. ध्रुयते, सक इति, पश्यावः=इवयाव इत्यर्थः ।

चन्दनलतागृहं दयिताशून्यं दृष्ट्वा नायको बह्नि—चन्दनलतेति ।

सचन्द्रमणिशिलमपि=[चन्द्रमणिचन्द्रान्तः, तस्य शिला तन्मयी
शिलेत्यर्थ, तथा सह वर्तमानम् । 'तेन सहेति मुख्ययोगे-' इति बहुव्रीहिः]

चन्द्रकान्तोपलशिलासाहितमपि, इदम्=इदम्मानम्, चन्दनलतागृहम्,

इस दशा में देख कर कोई भरे मन की अवस्था न भौंप ले । इसलिये उठ,
इस रत्न अशोक की आद में होकर देखो कि कौन है ?

(रत्नशोक की आद में होकर देखती हैं)

विदूषक—हे मित्र ! यह चन्दनलताकुञ्ज है, इसलिये (इस में)
प्रवेश करे ।

(दोनों प्रवेश का अभिनय करते हैं)

नायक—जिस प्रकार चोंदनी के बिना प्रदोष (निश्यामस) अच्छा नहीं
लगता, उसी तरह यह चन्दन-कुञ्ज, यद्यपि चन्द्रकान्तमणिशिला से सुशोभित
है, तथापि उस चन्द्रवदनी के बिना मुझे बिल्कुल अच्छा नहीं लग रहा ॥१॥

चेटी—[नायकं दृष्ट्वा] भट्टिदारिण ! दिष्टिआ वद्धसि ।
सो एव्य दे हिअअयल्लहो ।

भट्टिदारिके ! दिष्ट्या वर्धसे । स एव ते हृदयवल्लभः ।

नायिका—[दृष्ट्वा सहर्षं मत्प्राप्त्यसंख्यं] हज्जे ! इमं पेक्खिअ
ए सक्कुणोमि इह अत्थासएणे ठावुं । कदाइ एसो मं पेक्खे ।
ता एहि । अएणदो गच्छुहा ।

हज्जे ! इमं प्रेक्ष्य न शक्नोमीहात्यासमे स्थातुम् । कदा-
चिवेप मां परयेत् । तदेहि । अन्यतो गच्छावः ।

चन्द्राननया—[चन्द्रवद् आनन यस्यास्तया] इन्दुमुख्या प्रेयस्या, रहि-
तम्=विपुलं सत्, चन्द्रिकया=ज्योत्स्नया रहितम्, निशाया=रात्रे,
मुखमिय=प्रारम्भ इव-प्रदोषकाल इत्यर्थ, मम=जीगृह्णन्वाहनस्य, प्रियम्=
प्रीत्युत्पादकम्, न=नास्तीत्यर्थ ।

यथा चन्द्रिकया बिना निशारम्भस्तमस्वाण्डमलीमसतया नागन्द कस्य
चिदुत्पादयति, तथैव चन्दनलतागृहं सचन्द्रोपलमपि चन्द्राननया तया बिना
न मन प्रीतिमुत्पादयति । चन्द्रोपलश्चन्द्र उदिते द्रवति, तेन च ताप उपशा-
म्यति । केवलं चन्द्रोपलोऽकिञ्चित्करस्तापहरणे, तथा च चन्द्रानना सा बिना
द्रवशून्येयं चन्द्रमणिशिला न मन तापहरणे क्षमेति गृहोऽभिप्रायः ।

उपमालङ्कार । प्रीत्युत्पादकहेतौ विद्यमानेऽपि प्रीतेरनुत्पादात् विरोधो-
क्तिरपि । सा च चन्द्राननया रहितमिति निमित्तोपादानात् सन्निमिता । 'विरोधो-
क्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावन' इति तल्लक्षण काव्यप्रकाशे । चन्द्राननया
बिना न प्रियमिति कचनाद् विनोक्तिरपि । विनोक्तिरक्षणा यथा—

‘विनोक्तिर्यद् विनाम्येन नासाध्वन्यदसाधु वा’ ।

विनाशन्दप्रयोगस्तु न तत्रावश्यकः । तदर्थमात्रप्रतीतिस्त्वावश्यसी ।
अत्रोपमाने निशामुखे-उपमेयगतचन्द्रमणिशिलाप्रतिनिधिभूतं न किमप्युपात्त-
मिति हीनपक्षत्वमुपमादोषोऽपि प्रतिभाति । आर्या छन्द, १५॥

नायिकोक्तौ—इमं प्रेक्ष्येत्यादि । अत्थासज्जे=नेदायासि स्थाने । सोरु-

चेटी—(नायकं का देखकर) राजकुमारी ! तुम माम्बचती हो । यह
वही तुम्हारा प्रियतम है ।

नायिका—(देखकर, आनन्दपूर्वकं और धवराकर) चेटी ! इसे देख कर

१ ‘चन्द्रिका वीमुदा ज्योत्स्ना’ इत्यमर । २ ‘प्रदोषो रजनीमुखम्’ इत्यमर ।

[सौरकम्प पदद्वय ददाति]

चेटी—[विहस्य] अदिकादरे ! इह द्विदं पि को तुमं पेक्खदि ।
॥ धिसुमरिदो अन्तरे रत्तासोअपादवो । ता इह एव चिट्ठस ।
अतिकातरे ! इह स्थितामपि कस्त्वां परयति । ननु
विस्मृतोऽन्तरे रत्ताशोकपादपः । सदिहैव तिष्ठावः ।

[तथा कुरु]

विदूषकः—[निरूप्य] भो बध्नस्स ! एसा सा चन्द्रमणिलिला ।
भो ययस्थ ! एसा सा चन्द्रमणिलिला ।

[नायक सवाप्प नि श्रसिति]

कम्पमिति—ऊर्ध्वं कम्प ऊरुकम्प, ऊरुकम्पेन यथेति सौरकम्पम् । अनेन
गायिकाया कम्पापरपर्यायं वेपथुर्नाम सात्त्विकभाव उक्तः । तदुक्तं दर्पणे—
स्तम्भ स्वेवोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वेपथुर्नामधुप्रलय इत्यर्थे सात्त्विका स्मृता ॥

विहस्येति—रत्ताशोकपादपान्ताहितावा अपि गायिकाया अन्यकर्तृक-
दर्शनमभावनां चेत्या हासस्य हेतुः । अतिकातरे=अतिभीतिस्वभावे । इह=
रत्ताशोकपादपान्तर्हिते स्थाने । कस्त्वां परयति=या न कोऽपि इन्द्रम-
र्हतीत्यर्थः । अन्तरे=मध्ये । मध्ये स्थितोऽथ रत्ताशोकपादपरत्वा व्यवधाति
इति विस्मृतं किं स्वयेति भावः । तस्=तस्माद्-अन्यकर्तृकस्मरप्रेक्षणस्याश-
ङ्काया अभावादेवेत्यर्थः ।

विदूषकोक्तं निरूप्येति—निरूप्य=दृष्ट्वा ।

सवाप्पमिति—सवाप्पम्=माधुः ।

मैं यहीं (इसके) अधिक नजदीक खड़ी नहीं रह सकती । कहाजित् यह मुझे
देस न ले । इसनिचं चल, और स्थान पर चले ।

(कौपती हुई जाँचो सहित दो पग घाती है)

चेटी—(हँस कर) अतिकातर ! यहीं खड़ी हुईं तुमने कील दम्बता
है ? नीच में रह अशोक का वृक्ष है, यह तू बिलकुल मूल गई है । इसलिसे
यही ठहरे ।

(वैसे ही करती है)

विदूषक—(दसकर) हे मित्र ! यह नही चन्द्रमणिलिला है ।

(नायक आँसू भर कर लम्बी साँस देता है)

चेटी—भट्टिदारिण ! एसा सेत्ति आलावो सुणीअदि । ता अयहिदा सुणह ।

भट्टिदारिके ! एसा सेत्यालापः श्रूयते । तदवहिते शृणुव ।

[उभे आकर्णयत]

विदूषक,—[हस्तेन जालयन्] भो घञ्जस्त ! ए भणामि एसा सा चन्द्रमणिसिल सि ।

भो वयस्य ! ननु भणामि एसा सा चन्द्रमणिशिलेति ।

नायक,—घयस्थ ! सम्यगुपलक्षितम् । [हस्तेन निर्दिशन्]

शशिमणिशिला सेध वस्या विपाण्डुरमानन

करकिसलये कृत्वा वामे घनशसितोद्गमा ।

चेदुक्ती—एषेयादि । आलाप शब्द=अवहिते=सावधाने [अव पूर्णाद् वधाते ■, वधातेर्दि, प्रथमाया द्विवचनम्] ।

शशिमणिशिलेति—इयम्=पुरोदश्यमाना, सा=सैव, मत्प्रिया धिष्ठिततया स्वप्ने मया साक्षात्कृता, शशिमणिशिला=चन्द्रकान्तशिला, अस्ति, यस्याम्=यत्र शिलायाम्, विपाण्डुरम्=विरायेण पाण्डुर पीठ वर्णम्, मधुनियोगादिति शेष, आननम्=मुखम्, वामे=सन्धे, करकिसलये=[कर किसलयमिव पल्लवमिव तस्मिन्] किसलयकामसौ करे कृत्वा=निधाये वर्षे, स्थिता, घनशसितोद्गमा=घन सान्द्रो बहुल शसितानाम्=नि आसानाम्, उद्गम=उद्भवता यस्या, तादृशा विरपति=[विरपत्यात् 'तत्करोति' इति शिष्य, तत शतरि, सप्तम्येकवचने रूपम्] सकैतस्थान आस्तु विलम्ब कुर्वति, मयि=[विषयसत्तना] मधुविषये, भ्रुवोः=नेत्रोपरिभागस्थगोमगज्यो, भ्रुवाक्=ईषन्, स्फुरितै=स्पन्दने

चेटी—राजकुमारी ! 'यह वह है' ऐसी बातचीत सुनाई देती है । इसलिय ध्यान स मुने ।

(दोनों सुनती है)

विदूषक—(हाथ से फिम्फोडकर) हे मित्र ! मैं कहता हूँ कि यह वही चन्द्रमणिशिला है ।

नायक—मित्र ! तूने ठीक पहचाना । (हाथ से संकेत करता हुआ) यह वही चन्द्रमणिशिला है, जिस पर, मेरे आने में देर होने के कारण

१ 'नाम शरीरे सम्ब स्याद्' इत्यमर । २ 'पल्लवोऽस्मा किसलयम्' इत्यमर ।

चिरयति मयि व्यत्राकृता मनाक्स्फुरितैर्भुवो-

विरमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥६॥

तदस्यामेव चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविशावः ।

नायिका—[विचिन्त्य] का उण एसा भयिस्मदि ।

का पुनरेषा भविष्यति ।

चेटी—भट्टिदारिप ! जह् अम्मे ओवारिदा दाव पदे पेक्कन्नह, मा एाम तुमप्पि एव्वं विद्धा ।

मर्ददारिके ! यथाऽऽवामपवारिते तावत् एनं पश्यावः, मा नाम स्वमप्येतेन दृष्टा ।

व्यत्राकृता=व्यकृतम्-प्रकटितम् आकृतम्-शान्तरीऽभिप्राय-विलाम्बो-
पातम्भरूपः, मया, तवामृता, विरमितमनोमन्युः=विरमित-दूरीकृतः
उपस्थितं मा दृष्ट्वेति शेषः, मनस, मन्यु-कोषः, यया तादृशी, रुदती=
अधुनि मुच्यती, [प्रियाऽदूरमजन्तकोपस्य प्रियदर्शने नाति हर्षोद्गमैर्न
रोदने परमवमानम्-इति निदर्शनं,] प्रिया=मलयवती, मया=जीमूतवाहनेन,
दृष्टा=साक्षात्कृता, स्वप्न इति शेषः । दूरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—

‘रमयुगद्दयैर्नीं ओं ह्यो गौ यदा हरिणीं तदा’ ॥६॥

विचिन्त्य=नायकोक्तं विचार्य । का पुनरिति-एषा=या एतेन मद्-
बलमेन दृष्टा, सा का भविष्यति ? न खलु मदितय भवेद् इति तस्या
गूढान्वितम् ।

मर्ददारिके इति-यथा=येन प्रकारेण, आवाम्, अपवारिते=
रक्षाशौचपादपेन श्रान्तहिते रात्रौ, एतम्=चन्द्रकान्तमञ्जनम्, जीमूतवाहनम्,
दीर्घ निश्वासं छादती, [], अपने पक्षि मुस को जाई हस्तकमल पर रखै
हुप मैंने अपनी प्रिया ऐसी हुई देखी थी । यद्यपि उसने अपने मन के रोष को
रोका हुआ था, तथापि मोहों की हलकी फटकन से उसके हृदय का मात्र
स्पष्ट झट होता था ॥६॥

तो इसी चन्द्रकान्तमणिशिला पर बैठी है ।

नायिका—(सोचकर) मला, वह कौन होगी ?

चेटी—रात्रुभारी ! जैसे हम छिपी हुई इसको देख रही हैं, यदाचित्
रखने की आपकी इसी प्रकार देख लिया रहे ।

नायिका—जुझाइ पदं । किं पुण पणअकुविदं पिअजणं
हिअण करिअ मन्तेदि ।

युज्यत एतत् । किं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये
कृत्वा मन्त्रयते ।

चेटी—मा ईदिसं आसइं करेहि । पुणो वि दाव सुणस ।

मा ईदशीमाशङ्कां कुरु । पुनरपि तावच्छृणुषः ।

विदूषक—[आत्मगतम्] अहिरमदि एसो एदाए कहाए ।
भोदु, एदं एव से चहाचइस्सं । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! तइ
परुएणा तुए किं भणिदा ।

अभिरमत एव एतया कथया । भवतु, एतदेवास्य वर्ध-
यिष्यामि । भो वयस्य ! तथा प्ररुदिता त्वया किं भणिता ।

पश्यायः, एवम्—तथैव, एतेनैव स्वमणि, मा नाम दृष्टा=न खलु साक्षात्
कृता, भवे, अयं भाव—यथा पादपान्तादिताभ्यामावाग्यामयं हरयते,
तथैव त्वमपि कचिदन्तर्हितेन एतेन दृष्टा भवेरिति ।

युज्यत इति—सम्भवत्येतदित्यर्थः । किमिति—पुनः शब्दस्वरबोधे, किन्तु
इत्यर्थः । हृदये कृत्वा=उद्दिश्येत्यर्थः । मन्त्रयते=आलपति । किन्त्वयं
जनः प्रणयकुपिता काचन प्रियामुद्दिश्य आलपतीति शब्दार्थः । कदाचिदव-
मदतिरिक्ताया कस्याचनान्यस्यामनुरक्त इति नायिकाया गूढाशङ्का ।

मेति—ईदृशीम्=मदन्यस्यामनुरक्तोऽयम्, इत्येवभूताम् । पुनरपीति—
विशेषनिर्णयायेति शेषः ।

अभिरमत इति—अभिरमते=प्रीतिं प्राप्नोति । वर्धयिष्यामि=प्र-
पन्नोत्तरपरम्परयेति शेषः । भो वयस्येति—स्वप्ने दृष्टा रुदती स्वप्रिया
प्रति त्वया निमुक्तमिति भावः ।

नायिका—हो सकता है । किन्तु यह प्रेम में रुठी हुई किस प्रियतमा
का लक्ष्य करके कह रहा है ?

चेटी—ऐसी शका मत कर । फिर से सुन लेती है ।

विदूषक—(मन में) यह इस प्रसन्न से प्रसन्न होता है । अच्छा,
इसी प्रसन्न को आपने बढाता हूँ । (प्रकट में) हे मित्र ! उस प्रकार रोती हुई
को आप ने क्या कहा ?

नायकः—वयस्य ! इदमुक्ता—

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद्वाष्पाम्बुना सित्र चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥७॥

नायिका—[सरोपम्] सुदं एदं चउरिए ! अरिथ किंपि
अदो धरं सोदव्यं । [सावम्] एहि गच्छह्य ।

श्रुतमेतच्चतुरिके ! अस्ति किमप्यतः परं श्रोतव्यम् । एहि
गच्छावः ।

चेटी—[हस्तेन गृहीत्वा] भर्तृदारिए ! मा एवं । जेण सुवं
दिह्य, सो अणं उहिसिअ एवं भणिससदि ति ण मे हिअअं
पत्तिआअदि । ता कदाचसाणं दाय पडियालह्य ।

भर्तृदारिके ! मैवम् । येन त्वं दृष्टा, सोऽन्यामुद्दिश्यैवं भणिष्य-
तीति न मे हृदयं प्रत्येति । तत् कथावसानं तावत् प्रतिपालयावः ।

निष्यन्दत इति—वाष्पाम्बुना=[वाष्पमेवाम्बु वाष्पाम्बु, तेन] अमु
जलेन, सित्रम्=उद्भितम्, एतत्, चन्द्रकान्तशिलातलम्=चन्द्रकान्त-
शिलाया, तलम्=पृष्ठम्, अनेन, ते=तव, मुखचन्द्रोदयेन=मुखमेव चन्द्रः
तस्य उदय—उद्गम, तेन, निष्यन्दत इत्येव=प्रसवतीव । त्वजेप्रजलै-
राद्रीकृतमिदं चन्द्रमणिरिणतलं तथा भाति यथा मन्वे इदं त्वम्मुखचन्द्रोदयेन
जलमुद्गिरति इति भावः । चन्द्रोदये चन्द्रोपल- सवतीति कविसमयः । चन्द्र-
कान्तशिलाया जलसम्बन्धदर्शनाद् निष्यन्दोत्प्रेक्षा । सा च मुखचन्द्रोदयेनेति
रूपकानुप्राणिता । अनुष्टुप् छन्दः ॥७॥

सरोपमिति—अन्यनायिकासङ्गानुमानाद् रोपः ।

हस्ते गृहीत्वा=गच्छन्ती हस्ते गृहीत्वा निवार्यत्यर्थः । भर्तृदारिके

नायक—भिन्न ! मैने उसे यह कहा कि—

आँसुओं से सींची हुई यह चन्द्रकान्तशिला मनो तरे इस मुखचन्द्र
के उदय होने से प्रवित हो उठी है ॥७॥

नायिका—(कोप से) चतुरिके ! सुना ! क्या इससे अधिक और भी
कुछ सुनने की आवश्यकता है ? (आँसू मार कर) चलो, चलो ।

चेटी—(हाथ पकटकर) राजकुमारी ! ऐसा न करो । मला जिसने
आपको देस लिया हा, वह किसी और की ओर सेनेत करने ऐसा कहेगा, यह
बत मेरा दिल नहीं मानता । इसलिये प्रसन्न की समाप्ति तक तो प्रतीक्षा करें ।

नायकः—वयस्य ! तामेवास्यां शिलायामालिख्य तथा चित्र-
गतयात्मानं विनोदयेयम् । तदित एव गिरितटान्मन शिला
शकलान्यानय ।

विदूषकः—अं भवं आणवेदि । [निष्क्रम्य प्रविश्य] भो
वयस्य ! तुष पछो वरणो आणचो, मण्डण इह पद्वडादो पञ्च
पण्णा आणीदा । ता आलिहदु भवं ।

यन्मवानाज्ञापयति । भो वयस्य ! त्वयैको वर्ण आह्वितः, मया
पुनरिह पर्वतात्पञ्च वर्णा आनीताः । तदालिखतु भवान् ।

इति-प्रत्येति=विश्वसिति । कथावसानम्=कथाया अन्तम्, प्रतिपाल
यावः=प्रतीक्षिष्यावहे, कथान्त यावदत्रैव स्यात्तद्व्यमित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम्—वियोगिना स्वप्नप्रतिभादी प्रियादर्शनादिभिर्विनोदोऽ
न्यनाभिहित । तद् यथा—

वियोगावस्थासु श्रियजनसदृशानुभवन ततश्चिन्त कर्त्तुं स्वप्नसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गसदृशानामुपनतवता स्पर्शनमपि प्रतीकार कामव्यथितमनसा कोऽपि कथित

तत्र स्वप्नदर्शनं पूर्वं वर्णितम् । इदानीं नायकविदूषकोक्तिप्रयुक्तिकया
चित्रदर्शनं वर्णयितुमारभते—वयस्येति । तामेव=स्वप्नदृष्टा प्रियाम्, चित्र-
गतया=चित्ररूपेण स्थितया, विनोदयेयम्=तत्प्राप्त्युत्कण्ठा किञ्चिदिव
प्रशमय्य आत्मानं सतोषयेयम्—तद्वित इति । इतः=अस्मादेव अन्तिक
स्थात्, मन शिलायाः=नागजिह्वाया भातुविशेषस्य, शकलानि=
खण्डानि ।

यद् भवानिति—यथा भवान् आज्ञापयति, तथा करोमीत्यर्थः । भो वय-
स्येति-वर्णक=वर्णयति-रञ्जयति नीलपीतादिरूपमुत्पादयतीति वर्णकं

नायक—मित्र ! (जी चाहता है) इस शिला पर उसी का चित्र खींच
कर उस चित्रमयी प्रिया से जी नहलाऊँ । तो इसी पहाड़ पर से मैंने सिल से
टुकड़े उठा लाओ ।

विदूषक—जो आप की आज्ञा । (बाहर निकलकर और प्रवेश कर
मित्र ! आप ने तो एक ही रंग के लिये कहा था पर मैं यहाँ पर्वत से
पोंच रंग ले आया हूँ । अब आप चित्र खींचिए ।

१ 'मन शिला मनोयुता मनोहा नागजिह्वा' इत्यमर । २ 'मि
राकलसपडे वा' इत्यमर ।

नायकः—चयस्य ! साधु कृतम् ।

[रुईत्वा शिलायामालिखन् सरोमात्रम्]

सखे ! पश्य पश्य,

अङ्गिष्ठविम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।

दयितामुखस्य मुखयति रेखापि प्रथमच्छेयम् ॥८॥

[आलिखति]

रत्नधातुः (रत्न इति भाषायाम्) एक एव=मन शिलाख्यः, आञ्जसः=आनेतुम् आदिष्टः, पञ्च=पञ्चवर्णवन्त, पञ्चसंख्याताः, वर्णाः=वर्णकाः ।

नायकश्चित्रमलमात्रैव मय्य एव विदूषकं संबोध्य तत् प्रशंसति—अङ्गिष्ठे-ति । अङ्गिष्ठविम्बशोभाधरस्य=[अङ्गिष्ठं विम्बम्, अङ्गिष्ठविम्बम्, तस्य शोभेन शोभा यस्य सः—अङ्गिष्ठविम्बशोमः—‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च’ इत्यनेन गमातोत्तरपदलोपी, सादृशोऽपरो यस्य सः, तस्य] अङ्गिष्ठम्—हस्तस्पर्शादिनानुपहतम्, यद् विम्बम्—विम्बफलम्, तद्वत् शोभा—अन्तिर्गम्य सादृश, अधर—ग्रन्थेनो वस्य तादृशस्य, चन्द्रपक्षे—अङ्गिष्ठे—नेपावरणादिनानुपहता, या विम्बस्यै—मण्डलस्य, शोभा, तस्याः गतः—धारकः [धरति पयाधत्] तस्य, नयनोत्सवस्य=नयनयोदसवस्य—नयनानन्दकरस्य, [मुखे चन्द्रे चोभयत्र समानम्] अत एव शशिन इव=चन्द्रमस इव, स्थितश्च, दयितामुखस्य=दयितायाः—प्रेयस्याः पूर्वं वेषता-रतने पश्चात् स्वप्ने च साक्षात्कृतायाः, मुरास्य=आननस्य, स्मारिका, प्रथम-दृष्ट्या=प्रथममवलोकित्वा [इतः पूर्वं कदापि केनाप्यनालिखितत्वाद् दर्शनस्य आश्चर्यम्], चन्द्रपक्षे—शुक्लपक्षद्वितीयायां प्रथमं साक्षात्कृता, तत् पूर्वमभाव-स्याप्रतिपदोच्चन्द्रस्यादर्शनाद्—दर्शनस्य आश्चर्यम् । इयम्=मयाऽऽलिखिता,

नायकः—मित्र ! अच्छा किया । (रंग लेकर शिला पर चित्र खींचना हुआ रोमांच-पूर्ण) मित्र ! देख, देख ।

पके हुए विम्बफल के समान सुन्दर ऊपर वाले और नयनों को आनन्द देने वाले प्रियतमा के मुख की रेखा की पहली भलक भी वैसी ही मुख-दायिनी है, जैसे सम्पूर्ण मण्डल से सुशोभित और आँखों को टट्टक पकड़ाने वाले चन्द्र की पहली कला ॥८॥

(चित्र खींचना है)

विदूषकः—[सकौतुकं निर्वह्य] भो वयस्स ! अप्यश्च फलं वि
एवं आलिङ्गीश्रुदित्ति अच्युरिअं ।

भो वयस्य ! अप्रत्यक्षमप्येवमालिख्यत इत्याश्चर्यम् ।

नायकः—वयस्य !

प्रिया संनिहितैवेयं संकल्पैः स्थापिता पुरः ।

इष्ट्वा इष्ट्वा खिलाम्येतां यदि तत्कोऽत्र विस्मयः ॥१॥

रेखा अपि, चन्द्रपक्षे रेखा=रेखाचरणी चलापि, सुखयति=हृदयमानन्द-
यति । यथा द्वितीयाया चन्द्रमसः कलामाग्नमपि दृष्टिगोचरीभूतं द्रष्टारमा-
नन्दयति, तथैव दयितामुखचित्रस्यासमप्रस्थापीयं रेखा मे मन सुखयति ।

पूर्णापमालङ्कारः । शशी उपमानम्, दयितामुखमुपमेयम्, अक्रिष्टबिम्ब
शोभाभरत्वं नयनोत्सवत्वं च समानो धर्मः, इवशब्द उपमानाचकम् । चित्ररेखा-
शशिकलयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । यत्प्रतिकृते रेखापि चित्तं सुखयति
तत् स्वयं कियत् सुखयेदिति वचनभ्रष्टा अर्थापत्तिम्बजनद्वारा नायिक्मुखस्य
सौन्दर्योत्तिरायो व्यज्यते । आर्यावृत्तम् ॥७॥

आलिखति=चित्रयतीत्यर्थः ।

भो वयस्येति=अप्रत्यक्षमपि=इदानीमसंनिधानेन चलुरगोचरोऽपि,
पद्यम्=अतिसाम्यवत् इत्यर्थः, आलिख्यते इत्यहो ते चित्रकलानैपुण्यमिति
भावः ।

नात्र किमप्याश्चर्यमिति प्रतिपादयति नायक —प्रियेति । संकल्पैः=नि-
न्तरघ्यानैः, पुरः स्थापिता=मदमे स्थिरीकृतेव, इयम्=मद् हृदयासनाभि-
ष्टिता, मम प्रिया=मत्प्रियवती, संनिहितैश्च=अस्तित्वस्यैव, अस्ति न दूरः,
हृदयस्थिताया निरन्तरं चिन्त्यमानायाः कृते दूरत्वम्, इति भावः । यद्यपि
नास्ति सा बहिरिन्दियजन्यप्रत्यक्षविषया तथापि मानसेन प्रत्यक्षेणार्हं तां
सर्वदेव साक्षात्करोमीति गूढाभिसन्धिः ।

विदूषक—(निस्मय-पूर्वक देसकर) हे मित्र ! उसके प्रत्यक्ष न होते
हुए भी ऐसा चित्र बनते हैं, यह आश्चर्य है ।

नायक—मित्र ।

संकल्प द्वारा सामने स्थापित की हुई प्रियतमा तो निकटवर्तिनी ही है ।
यदि उसी को देख देख कर मैं चित्र बना रहा हूँ तो इस में आश्चर्य की
क्या बात है ? ॥६॥

नायिका—[निश्चय साधनम्] चतुरिष्य ! जादं खु कहावसाणं ।
ना एहि । अय्यमित्तावसुं दाव पेम्सह ।

चतुरिके ! जात रलु कयावसानम् । तदेहि । आर्यमित्रा-
वसुं तावत् परयावः ।

चेटी—[सविदादमात्मगतम्] हं जीविअणिरपेम्सो चिअ ले
आलापो । [प्रकाशम्] भट्टिदारिण ! गदाएव तहि मणोहरिआ ।
अदो कदाह भट्टिदारओ मित्तावसु इह एव आअच्छे ।

हं जीवितनिरपेक्ष इवास्या आलापः । भर्तृदारिके ! गतैव
तस्मिन् मनोहरिका । अतः कदाचिद्भर्तृदारको मित्रावसुरि-
हवागच्छेत् ।

यदि, एनाम्—[द्वितीयाटीस्त्वेन — 'इत्यनेनाग्वेदेशे इदराब्दस्यैतादेशे]
'अवनोपनीता मप्रियाम्, इष्ट्वा इष्ट्वा=पुन पुन साक्षात्कृत्य, लिखामि=
लेखनात् करोमि, तत्=तद्, अत्र=पुन पुनर्दृष्ट्वा चित्रलेखने, को
पेम्सह=किमाश्चर्यम्, न कोऽपीत्यर्थ । निपुणास्तु चित्रकार सङ्कल्प
पद्मा वस्तु, सत्त्वलिकानैपुण्येन चित्रगुद्भासयन्ति, अह पुनरात्मन प्रिया
अन पुनरवलोक्य चित्रितामकार्यमिति नात्र किमपि विस्मयस्थानमिति भाव ।
अतुष्टु पृष्ठम् ॥६॥

निःश्रय्येति—प्रियारक्षितेष्टादिरूपया नायकोत्तया 'तौऽन्यथानुस्र' ।
प्रतिनायिकाया भ्रम एव तन्नि आसाधपातयोर्हेतु । चतुरिके इति—कथाव
ज्ञानमप्यनुभूतम्, तेनापि मद्विचार एव समर्थितो भवति, यत्तायको मदन्वत्या
स्याचिदवुरक्त । इमिति—इम् इति विषादोत्तकमन्ययम् । अस्या =
'लोक्यता, आलापः=स्वरव्याक्ति वचनभङ्गी वा, जीवितनिरपेक्ष इव=
निर्गता अपेक्षा यस्य स निरपेक्ष, जीविते निरपेक्ष] जीविते-जीवने प्राणभरणे,
रपेक्ष-निस्पृह इव, अनुभूयत इति शेष । अय भाव—अनया नात कथा
सानमिति श्रेयोक्तया भावमकथाया ध्वन्यवसान सूचितम् । अर्थात् स्वप्राण

नायिका—(निश्चास लेकर, आँसू भर कर) चतुरिके ! कथा समाधि
१ चुकी । इसलिये चला, आर्य मित्रावसु स मिल हैं ।

चेटी—(दुःख से मन में) हूँ । इसकी बातचीत तो जीवन की ओर से
प्राप्ता सी प्रकट करती है । (प्रकट में) रत्नपुत्रि ! उसके पास तो
है ही है । इसलिये सम्भव है, आर्य मित्रावसु यहीं आ जायें ।

[ततः प्रविशति मित्रावसु]

मित्रावसुः—आज्ञापितोऽस्मि तातेन । यथा—वत्स मित्रावसो ! कुमारो जीमूतवाहनोऽस्माभिरिदं संप्रवासात् सुपुत्रं क्षितः, तद् योग्योऽयं वरः । तस्मै वत्सा मलयवतीं प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्नेहपराधीनतया न्यदेव किमप्यवस्थां स्तरमनुभवामि । फुतः,

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां समतो

रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान् विनीतो युवा ।

स्यागाध्यवसाय प्रकटित । इदानीं जीमूतवाहनस्यान्यानुरागेऽनया निधिं नेवं प्राणाम् धारयिष्यतीति भावः । तत्र=मित्रावसुसमीपे—तमानुमित्यर्थः । अनेन 'नासूचितस्य प्रवेश' इति नाञ्जनियमानुरोधेन भगिन्यः स्नेहस्य मित्रावसो सूचनं कृतम् ।

अथ पूर्वसूचितं मित्रावसुं प्रवेशयति—ततः प्रविशतीति । आज्ञापित इति—आसंप्रवासात्=आसन्ने-समीपे, वासात्-निवासात् । प्रतिपाद्यताम्=पत्नीरूपेण दीयताम् । स्नेहपराधीनतया=स्नेह-भगिनी मलयवत्या वात्सल्यम्, तत्पराधीनतया=तत्परतन्त्रतया, अन्यदेव किमप्यवकुमशक्यमित्यर्थः, अवस्थान्तरम्=अन्यवस्थामवस्थामित्यवस्थान्तरम् [मयूरभ्यंसकादित्वात् समारा.] भिन्नवस्थामिति भावः, अनुभवामि । यद्यपि मित्रा मलयवतीं जीमूतवाहनाय प्रतिपादयितुं निश्चितमाश्रितं च, तथाप्यत्र त्वन विषये भगिनीवात्सल्यदोषात् 'स्नेहं खलु पापराज्ञी' इति श्लाघेन भगिन्यदनिष्टशङ्कया निश्चिन्नामेव दशामनुभवामि—इति भावः ।

तदेवावस्थान्तरं सहेतुं प्रतिपादयति—यद् विद्याधरेति । यद्यस्मात् कारणाद्, [अयं जीमूतवाहन], विद्याधरराजवंशतिलकः

(मित्रावसु का प्रवेश)

मित्रावसु—पिता ने मुझे आज्ञा दी है कि "बेटा मित्रावसु ! पढ़ने के कारण हम ने कुमार जीमूतवाहन को मली मौति परस लिया कि वह सुयोग्य वर है । इसलिये उसके साथ मलयवती का विवाह कर दो" पर स्नेह के कारण मेरी तो कुछ खीर ही दशा हो रही है । क्योंकि, यह (जीमूतवाहन) विद्याधर-राजकुल में श्रेष्ठ है, बुद्धिमान है, अनेकों में सम्मानित है, अत्यन्त सुन्दर है, अति पराक्रमी है, विद्वान् ।

यद्यासूनपि सत्यजेत् कस्याया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-

स्तेनास्मै ददत् स्वसारमतुला तुष्टिर्विपादश्च मे ॥१०॥

॥पराणाम्, राजकश-राजकुलम् [यत्र जाता विवाहपराणा रागेऽभि-
न्यन्ते], तस्य तिलक-तिलकचन्मूर्धन्य, प्राञ्च.= [प्रकर्षेण जानानीति
।, प्रज्ञ एव प्राञ्च, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्, अथवा प्रज्ञाऽस्वास्तीति प्रज्ञा-
प्राद् 'प्रज्ञाश्रद्धा-' इत्यादिना मत्वर्थीयोऽण्] परिहृत, सत्ताम्=साधुजना-
म्, संमतः=माननीय, रूपेण=सौन्दर्येण ['प्रकृत्यादिभ्य उपसहयानम्'
यनेन वृत्तीया], अप्रतिमः=[न प्रतिमा-सादर्य यस्य स] अनुपम,
रतिशयसौन्दर्य इत्यर्थ, पराक्रमघन = पराक्रम-शौर्यमेव, घनम्-शक्ति
म्, यस्य तादृश, विद्वान्=धीर-विपत्स्वपि धैर्याद् अविध्यवमान,
निर्त = विनययुक्त, जितेन्द्रिय, युवा=तदण्व, अस्ति । यच्च=यस्माच्च
॥ अमम्, कस्याया=कस्या, सत्त्वार्थम्=[सत्त्वेभ्य इति सत्त्वार्थम्]
पिना हिताय, अभ्युद्यतः=[अभि, उद् इति उपसर्गौ, ताभ्या पराद्
३ क] उद्युक्त सन्, अद्यूनपि=प्राणानपि, सत्यजेत्=सत्यम्-अना-
भिन जप्तात् [सगावनाया लिट्], प्राणिहिताय स्वासन्नजन्तुऽस्य न
, रागपि दुःख समाम्येतेति भावः । तेन=उक्तेन हेतुद्वयेन, अस्मै=
मृतवाहनाय, स्वसारम्=भगिनी मलयवतीम्, ददत्.=पञ्चरूपेण
लच्छत, मे=मम, अनुला=निरतिशयेत्यर्थ, तुष्टिः=आत्मप्रीति-
ति प्रसाद, विपाद = दुःख च, भवत इति शेषः ।

‘कन्या वरयते रूप माता वित पिता भुतम् ।

वापका कुलमिच्छन्ति मिश्रममिहरे जना ॥’

इद्वैतपराङ्मा चरेऽन्वेपणीया सर्वे गुणा जीमूतवाहने सन्त्येव । तयाहि-
ष्णाःप्रतिमौ युवा चेत्यनेन तत्र रूपसम्पत्तिरुक्ता । पराक्रमघन इत्युक्त्या
य वीरत्वोपन्यासेन विषमपि सूचितम् । ‘वीरभोग्या वञ्चन्धरा’ इति वचनाद् ।

८ है, युवा है (सब कुछ है) । परन्तु यह जो दया से प्रभावित होकर
सी मी प्राणी के लिये अपने प्राण तक न्यौछावर कर सकता है, इस
रण इसे अपनी बहन देते हुए मुझे प्रसन्नता और दुःख (दोनों)
रह है ॥१०॥

* १ ‘सन् साधौ धीररास्तयो’ इति मेदिनी । २ ‘विद्वान् ज्ञानिनि
इति धरणि । ३ ‘विनीतस्तु निरुते निर्वितेन्द्रिये’ इति हेम ।

श्रुतं च मया । यथा—असौ जीमूतवाहनोऽग्रेव गौर्यां
सम्बद्धे चन्दनलतागृहे वर्तते इति । तदेतच्चन्दनलतागृह
यावत् प्रविशामि । [प्रविशति]

विदूषकः—[ससंभ्रममवलोक्य] भो यशस्व ! इमिणा पत्र
देहि कदलीपत्रेण इमं चित्तगदं कम्म । एसो खु सिद्ध
राओ मित्रावसु इह एव आश्रयो । कदाह एसो पेम्मे ।

भो ययस्य ! अनेन प्रच्छादय कदलीपत्रेणैव चित्र
कर्म । एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरिहैवागतः । कदा
देव परयेत् ।

प्राज्ञ इत्यनेन भुरामुपक्षितम् । विद्याधरराजवंशतिलक इत्यनेन बराविष्णु
रूपन्यस्ता । अतो जीमूतवाहनस्याभीप्सितसर्वगुणसम्पन्नतया भगिनीपति
वरणे मित्रावसोर्निरतिशयसंतोष । परं परमकादृशिकोऽयं परहितान्
यासौ पितरावप्युपेक्ष्यासूनपि स्वान् तृणवदुत्सृष्टुं सर्वदेव सोत्साह । स
चित् परोपकाराय तन्मात्रावलम्बा यद्भगिनीमप्युपेक्ष्य स्वप्राणान् हतुं
तीति तस्य भगिनीपतित्वेन वरणे मित्रावसोर्विषादः । एतदेव मित्रावसोर्वि
षादोभयसंमिश्र पूर्वोक्तं किमप्यवस्थान्तरम् । अत्र तुष्टिहेतूनामनेकेषां निश्चित
अतुलेति विरोधयोगेन तुष्टेरतुल्यत्वं प्रतिपादितम् । विषादस्य त्वेक एव हेतु
सोऽपि संभाव्यमान एव ननु निश्चितः, इति न तस्यातुल्यत्वम् । एतेन जी
मूतवाहनस्य नागशिशुरक्षोदेष्टेन करिष्यमाणं यद्वृणाय स्वशरीरसमर्पणमपि
तम् । अत्रैकस्मिन्नधिकरणे हर्षविषादयोर्विद्वद्गुणयोर्वर्णनाद् विरोधः, य
मेदेन तदाभासत्वम् । तुष्टिविषादहेतूनां तुष्टिविषादाभ्यां क्रमेणान्वयः ।
यथासंख्यमपि । 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकरणा समन्वयः' इति तल्लक्षणा
प्राज्ञो विद्वानिति पुनरुक्तवदाभासश्च । सार्द्धलविकीडितं वृत्तम् ॥१०॥

गौर्याश्रमसम्बद्धे—गौर्यां आश्रम—आयतनम्, तेन सम्बद्धेन
पार्श्ववर्तिनीत्यर्थः ।

मेने मुना भी है कि वह जीमूतवाहन यहाँ ही गौरी के मन्दिर से लगे
चन्दनकुञ्ज में है । यह चन्दनकुञ्ज है । मैं प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करता है)
विदूषक—(धनराहत से देसकर) हे मित्र ! इस कले के पदों से
चित्र को छिपा दे । यह सिद्धों का मुनराज मित्रावसु यहीं आ पहुँचा ।
कदाचिन् यह देख ले ।

[नायकः कदलीपत्रेण प्रच्छादयति]

मित्रावसुः—[उपसृत्य] कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।
नायकः—[हृष्टः] मित्रावसो ! स्वागतम् । इह स्थीयताम् ।
चेटी—भट्टिदारिण ! आश्रयो नु एसो मित्रावसु ।

भट्टिदारिके ! आगतः उत्थेप मित्रावसुः ।

नायिका—हजे ! पियं मे । हजे ! पियं मे ।

नायकः—मित्रावसो ! अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।
मित्रावसुः—कुशली तातः । तातसंदेशेनैवास्मि त्वत्सका-
दागतः ।

नायकः—किमाह तत्रभवान् ।

नायिका—सुणिस्सं दाव किं तादेण संदिद्धं स्ति ।

श्रोण्यामि तावत् किं तातेन संदिष्टमिति ।

मित्रावसुः—इदमाह तातः—अस्ति मे दुहिता मलयवती
जीपितमियास्य सूर्यस्यैव सिद्धराजान्वयस्य । सा मया

मित्रावसो इति—विश्वावसुः=मित्रावसोः पिता । तातसंदेशेनेति—
यः पितुर्विश्वावसो, संदेश—वाक्यम्, तेन । हेतोः तृतीया । सा ताम्देशं
येषुमित्यर्थः । किमिति—तत्रभवान्=पूज्य ['त्रिषु तत्रभवान् पूज्य-
पात्रभवानपि' इत्यमरः], माननीयिन विश्वावसुना किं संदिष्टमित्यर्थः ।
पतमिद्येत्यादि—मकलस्यापि सिद्धराजवरास्य प्राणवत्प्रियेत्यर्थः ।
। जीवितसादृश्योपन्यासेन—मलयवत्त्वा सिद्धराजवरा एकवन्ध्यात्वम्,

(नायकः केले के पत्ते से ढाक देता है)

मित्रावसु—(पास आकर) कुमार ! मित्रावसु आपसे प्रणाम करता है ।

नायक—(देखकर) मित्रावसो ! आपका स्वागत करता हूँ । यहाँ बैठिए ।

चेटी—राजकुमारी ! यह तो, मित्रावसु आ गया ।

नायिका—चेटी ! मैं बहुत प्रसन्न हुई ।

नायक—मित्रावसो ! सिद्धराज मित्रावसु कुशल तो हैं न ?

मित्रावसु—पिता जी स्व-कुशल हैं । उन्होंने का संदेश लेकर आप के
यहाँ आया हूँ ।

नायक—माननीय महाराज ने क्या कहा है ?

नायिका—सुनूँ तो पिता जी ने क्या संदेश भेजा है ।

मित्रावसु—पिता जी ने यह कहा है—“मेरी एक मलयवती नाम

तुभ्य प्रतिपादिता, प्रतिगृह्यतामिति ।

चेटी—[निहत्य] भट्टिदारिण ! किं न कुप्यसि दारिण !
मर्ददारिके ! किं न कुप्यसीदानीम् ।

नायिका—[सस्पृह ससज्ज चापमुखी स्थित्वा] हजे ! मा तुस्स ।
किं विसुमरिद्वे एवस्स अण्णहिअअसण ।

हजे ! मा तुप्य । किं विसुत्त त एतस्यान्यहृदयत्वम् ।

नायक —[अपवाये] वयस्य ! सङ्कटे पतिता स्म ।

विरतिशयसौन्दर्याद्यनेकगुणनस्त्वम्, स्वपितुस्तद्वशस्य नात्यन्तप्रियत्वं द्योति-
तम् । सेति—एतारशी कन्या मया=स्वभारमनैव, तुभ्यम्, प्रतिपादिता=
दत्ता । एतेनास्या अवश्यस्वीकार्यत्वं सूचितम् । प्रतिगृह्यताम्=स्वाकिय
ताम् । अयाचितोपनता सर्वगुणभङ्गना गृहलक्ष्मीरिव नापेक्षणायेति भावः ।

विश्वाधर्मोर्वाधिकेन प्रसादमिषानुभवन्तीं नायिका विलोक्य विहसन्ती
चेटी ता परिहासपूर्वकमाचरे—किं नेति । इदानीं=नीमूतवाहनाय स्वार्पण
सूचकपितृसदेशश्रवणकाले । किं न कुप्यसि=क गतस्ते क्रोधः ? । हजे
इति—मा तुप्य=नात्र तुष्टे किमपि कारणं पश्यामाति भावः । मां
पत्नीरूपेण स्वीकर्तुं पित्रा मित्रावसुमुखन प्रार्थित एव स, न तु तेनाद्यापि
स्वस्वीकृतिरवापि तत्स्वीकृतौ च मम सदेह एव । किमिति—एतस्य=
जीमूतवाहनस्य, अन्यहृदयत्वम्=अन्याभिराभित्वम्, पूर्वानुभूतमिति शेषः,
ते=तव विसृज्यताम्, किम् ? । अपवायेति—परावृत्तेरर्थः । मित्रावसुर्न
शत्रुयादिति परावर्तने हेतुः । वयस्येति—सङ्कटे=कठे कर्तव्यकर्तव्ययो
सदेह इति भावः । एकत्र सिद्धराजो विश्वाधमुरात्मनमयामात्मनैवार्पयताति न
प्रसरति वाद् नकारमुच्चारयितुम् । अन्यतो देवतायतनस्यप्रयो माहात्म्यताया
प्रेमस्था मम चेती ता विहाय नान्या स्वीकर्तुमादिशतीति न शक्नोमि निषेधे
मात्मन कर्तव्यमकर्तव्यं वेति भावः ।

की कन्या है, आ इस सम्पूर्ण सिद्धराज वंश का मानो जीवन है । उसे मैं
आपको अर्पण करता हूँ, ग्रहण कीजिए॥ ।

चेटी—(हँस कर) राजकुमारी ! अब क्यों क्रोध नहीं करती ?

नायिका—(स्पृहा और लज्जा से मुँह नीचा किये हुए) चेटी !
प्रसज मत हो । क्या तू भूल गई है कि इसका हृदय किसी और में लगा है ?

नायक—(अदृग एक और को) मित्र ! (मैं तो) सङ्कट में पड़ गया हूँ ।

विदूषकः—[अपवार्य] भो ! जानामि भवदो ए तं वज्रिश्च
अणुहि चित्तं अहिरमदि सि । तद्द वि ज किञ्चि भणिश्च
बिसज्जीअदु एसो ।

भो ! जानामि भवतो न तां वर्जयित्वान्यत्र चित्तमभिरमत
इति । तथापि यत्किञ्चिद्गुणित्वा विसृज्यतामेवः ।

नायिका—[सरोपमात्मगतम्] हृदास ! को वा एदं ए जानादि ।
हताश ! को वैतन्न जानाति ।

नायकः—मिश्राधसो ! क इव नेच्छेद्भवद्भिः सह स्वाध्य-
मिमं संवन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतो
निवर्तयितुम् । अतो नाहमेनां प्रतिग्रहतिमुत्सहे ।

[नायिका मूर्च्छां नाटयति]

भो जानामीति—ताम्=देवतायतनस्वप्नसाक्षात्कृताम् । अभिरमते=
अनुरज्यति । तथापीति—यत् किञ्चिद् भणित्वा=येन केनापि मिषेणेति
भावः । एषः=मित्रावयु । विसृज्यताम्=त्यज्यताम्, गन्तुमनुगन्त्यतामिति
'भावः । विदूषकवचन ध्रुवा कोपाक्रान्ता नायिका मनस्येवाह-हताशेति । हता-
विनाशिता, आशा-जीमूतबाह्यनपाणिप्रहणरूपोऽगिताप, ममेति शेष, येन,
तस्योपने हताशेति रूपम् । हे हताश ! हे मदाशाविनाशिन विदूषक !,
एतत्=यथा नायकाय दीयमान मदाशाविरुद्धमुपदेशम्, को वा न
जानाति=तदाशास्य दुष्टस्यैतत् प्रावेण शगेव सभाव्यते स्मेति भावः । मिश्रा
धसो इति—मयद्भिः=प्रतिष्ठितसत्कुलोत्पद्युष्माभिः, सहायै योगे वृत्तीयाः ।
स्वाध्यम्=स्तुतम्, इमं संवन्धम्=वैवाहिकसंवन्धम् । क इत्येवम-
वशान्दो वाक्यालङ्कारः । गवोऽपीच्छेदिति भावः । अन्यतः प्रवृत्तम्=एकत्र
प्रयत एव तप्तम्, चित्तम्, अन्यतो निवर्तयितुम्=अन्याभिमुखी-

विदूषक—(अलग एक ओर को) माई ! जानता हूँ कि उसका अतिरिक्त
और कहीं तुम्हारा जी नहीं लगता, वो भी कुछ न कुछ कहकर इसे बिदा करो ।

नायिका—(क्रोध से मन में) दुष्ट ! यह कौन नहीं जानता !

नायक—मित्राधसो ! आप के साथ इस उत्तम सम्बन्ध को कौन नहीं
बाँटेगा । किन्तु एक ओर लगा हुआ चित्त दूसरी ओर नहीं मोड़ा जा सकता ।
इसलिये मैं उसे स्वीकार करने का साहस नहीं करता ।

(नायिका मूर्च्छा का अभिनय करती है)

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु भट्टिदारिआ ।

समाशसितु समाशसितु भट्टिदारिका ।

विदूषकः—भो ! पराहीणो खु एसो । ता किं एदेण भण-
स्तेण । गुरुअणं से गदुअ अन्मत्थेहि ।

भोः ! पराधीनः खल्वेषः । तत् किमेतेन भणता । गुरु-
जनमस्य गत्वाध्यर्थयस्व ।

मित्रावसुः—[आत्मगतम्] साधूक्तम् । नायं गुरुवचनमति-
क्रामति । एष गुरुजनोऽप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतियसति ।
तथावद्गत्यास्य पित्रोर्मलयवतीं प्रतिग्राहयामि ।

कर्तुं न शक्यते । एकस्या प्रेयस्या निरतिशयमनुरक्तस्य मे चेतसोऽन्यत्र
प्रवृत्तिरसंभवितीति भावः । एनाम्=स्वद्भगिनीं मलयवतीम्, प्रतिग्राही-
तुम्=उपयन्तुम्, पत्नीत्वेन स्वीकर्तुम् । विदूषके नायकस्यैवं स्पष्टं निषेधेन
निष्पन्नप्रार्यं तस्य (जीमूतवाहनस्य) गार्हस्थ्यमुखप्रवेशरूपं स्वाभिलाषं
जातान्तरार्यं मन्यान नायकोक्तमन्यथा योजयन् स्वयमेव मित्रावसुमाह—
भो इति । भोः=मित्रावसो !, एषः=जीमूतवाहन, पराधीनः=स्वपित्रधीन इति
भावः । अयमभिप्रायः—भो मित्रावसो ! यदुक्तमनेन—अन्यतः प्रवृत्तमित्यादि,
तेनायमभिप्रेति यत् पितृसेवायाः प्रवृत्तौ मे मनस्ततो निवर्तयितुं न शक्यते
इति । तत् किमेतेनेति—तत्=तस्मात्, पितृसेवापरधीनस्यास्थं वचो न
त्वया बहु मन्तव्यम्, उवेक्षणीयम्—इति भावः । गुरुजनमिति—गुरुजनम्=
जीमूतकेतुमस्य पितरम् । यस्य पिता जीमूतकेतुस्वद्भगिन्या एतेन
पाणिग्रहणं स्वीकृत्योत्तरार्धमप्यवश्यं ताशुपयच्छेदिति हृदयम् । साधूक्तमिति—
विदूषकोक्ते साधुत्वं समर्पयते—नायमिति । अयम्=जीमूतवाहन, गुरु-
वचनम्=पित्राज्ञाम्, नातिक्रामति=न लङ्घते । प्रतिग्राहयामि=
स्वीकारयामि पित्रोरिति संबन्धसामान्यपट्टी । पित्रेति भावः ।

चेटी—राजकुमारी । धीरज धरो, धीरज धरो ।

विदूषकः—माई ! यह तो परवश है, इसलिये इसके (पेसा) कहने से
क्या ? इसके पिता से जाकर प्रार्थना करो ।

मित्रावसु—(मन में) ठीक कहा । यह अपने माता-पिता का कहना
नहीं टारता । इसके पिता-पिता भी इसी गौरी के मन्दिर में रहते हैं । अच्छा
तो जाकर इसके माता-पिता द्वारा (इससे) मलयवती को स्वीकार करवाऊँ ।

[नायिका समाश्रयमिति]

मित्रावसुः—[प्रकाशम्] एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्या-
ख्यज्ञाणः कुमार एव बहुतरं जानानि ।

नायिका—[सरोपम्] कहां पञ्चफलाणलहुओ मित्रावसु
पुणो धि मन्तेदि ।

कथं प्रत्याख्यानलघुमित्रावसुः पुनरपि मन्त्रयते ।

[निष्क्रान्तो मित्रावसु]

नायिका—[गालमात्मानं परयन्ती] किं मम एदिणा दोष्म-
माकलह्मल्लिणेषु अचन्तदुफ्फमाइणा अज्ज वि सरीरह्मदण्ण ।
आव इह एव रत्तासोअपाद्वे इमाए अदिमुत्तलदाए उच्च-
न्धिअ अत्ताणं वायादइस्सं । ता परं दाय । [प्रकाशं मविलास-
स्मितम्] हजे । पेक्क दाय मित्रावसु कूरं गदो थ वेत्ति । जेण
अहं इदो गमिस्सं ।

नायिका, समाश्रयमिति=पैयं यप्राति । कदाचिदभ्यर्थितोऽस्य पिता
ममैतेन पाणिमदण स्त्रीकुर्यादित्याशीव धैर्यबन्धे कारणम् । एवमिति-
एवम्=पूर्वोक्तप्रकारेण, निवेदितेति-निवेदित-विरूपित, आत्मा-आत्म-
गताभिप्रायसत्त्वकर्तृत्वमलयवतीस्वीकरणरूप, यैस्तयाभूतान् । अथवा निवे-
दित-तुभ्यमर्पित, आत्मा-आत्मवत् प्रिया मलयवती यैस्तादृशान् ।
अस्मान्=स्वयमुपरिचिताम् सिद्धैवशात्पक्षानपि, प्रत्याख्यज्ञाणः=निराकुर्वन्,
कुमार एव=भवान् जीगूतवाइन एवेत्यर्थः । बहुतरं जानानि=बहुहोऽस्ति ।
गौस्तुगटोहिरियम् । अस्मरप्रत्याख्यानेन न अवता बहुजजनोचितमाचरितम्,
इति भावः । सरोपमिति—नायकेन मित्रावसो प्रस्तानम्य प्रत्याख्यानमेव
नायिकाया रोपस्य हेतुः । प्रत्याख्यानलघुः=प्रत्याख्यानेन-निषेधेन, लघु-
तिरस्कृत इति भावः । मन्त्रयते=मन्मायते, नायकेन सहेति रोपः ।

(नायिका होश में आती है)

मित्रावसु—(प्रकट में) इस प्रकार हमारी प्रार्थना को दुहराते हुए
कुमार स्वयं बहुरु हैं ।

नायिका—(कोव से) क्यों मित्रावसु तिरस्कृत होकर भी बातचीत
कर रहा है ?

(मित्रावसु का प्रस्थान) .

किं ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरहृत्केन । यावदिहैव रक्ताशोकपादपेऽनयातिमुकलतयोद्ध्व्या-
त्मानं व्यापादयिष्यामि । तदेवं तावत् । इञ्जे 'परय तावन्मि-
त्रावसुर्वूरं गतो न वेति । येनाहमपीतो गमिष्यामि ।

चेटी—जं भट्टिदारिद्र्या आसुवेदि । [कतिचित् पदानि गत्वा]
अएणादिसं से हिअअं पेन्खामि । ता ए दाव गमिहसं । इह
एव ओधारिदा पेक्खामि किं एसा पडियज्जदि सि ।

यद्भूतदारिकाज्ञापयति । अन्यादृशमस्या हृदयं पर्यामि । तन्न
तावद्गमिष्यामि । इहैवापवारिता पर्यामि किमेवा प्रतिपद्यते इति ।

किमिति—दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन=बुर्भंगाया भाव इति दौर्भाग्यम्-
प्रियजनानुरागापानता ['बुर्भंगा पयुरप्रिया' इत्यमर], तदेव कलङ्क-लाञ्छनम्,
तेन, मलिनम्-मलीमस दुर्दर्शनम् तेन, अत्यन्तदुःखभागिना=अत्यन्तम्-
निरतिशयम् दुःखम्-प्रियजनानुरागाप्राप्तिजन्य श्रय, तद्भूतजति-प्राप्नोति,
इति तथाभूतेन, एतेन भाररूपेणेति भाव, शरीरहृत्केन=क्रुशितशरीरेण
['क्रुशितानि क्रुशन् 'इति कर्मधारय], मम=मलयबला, किम्=किं प्रयोजन
सिध्यति, न किमपीत्यर्थः । यत् खलु शरीर प्रियमावर्जयितुमेव नालम्, धिक्
तच्छरीरम्, एताज्यमेव तदिति-गूढाभिप्रायः । यावदिति—उद्ध्व्य=ऊर्ध्व
कराटे, बद्ध्वेत्यर्थः । अनया लम्बमानया, अतिमुकलतया=वासन्त्या
शतया ['अतिमुक्ता पुण्ड्रक स्यात् वासन्ती माधवी शता' इत्यमर], व्या-
पादयिष्यामि=प्राणैर्विषयावधिष्यामीत्यर्थः । अन्यादृशमिति—अन्या-
दृशम्=अन्यनिष्ठम्, अपवारिता=अन्तर्हिता, प्रतिपद्यते=करातीत्यर्थः ।

नायिका—(आसू मरकर अपनी ओर देखती हुई) अब मेरे दुर्भाग्य-
रूपी कलङ्क से कलुषित, अत्यन्त दुःखी, इस निकृष्ट शरीर से क्या काम ?
इसलिये यहीं इस रक्त अशोक के वृक्ष पर इस अति-मुकलता से फाँसी लेकर
आत्महत्या कर लेती हूँ । अच्छा तो मैं ऐसा करती हूँ । (प्रकट में, विस्मय-
सहित मुस्कराहट के साथ) चेटी ! जरा देसना, मित्रावस वूर निकल गया है
या नहीं, ताकि मैं भी यहाँ से चली ।

चेटी—जो राजकुमारी की आत्मा । (कुछ कदम चल कर) इस का
चित्त कुछ और ही तरह का देस रही हूँ, इपरिये मैं जाऊँगी तो नहीं, महीं
छिप कर देखता हूँ कि यह क्या करती है ?

नायिका—[उत्थाय दिशो विलोम्य पाशं गृहीत्वा सासम्] मञ्ज-
चदि गोरि ! इह तुष ए किदो पसादो । ता अण्णस्सि पि दाव
जम्मे जह ए ईरिसी दुप्पयभाइणी होमि, तह करेहि । [कण्ठे
पारामर्पयति]

भगवति गौरि ! इह त्वया न कृतः प्रसादः । तदन्यस्मिन्नपि
तावज्जन्मनि यथा नेहसी दुःखभागिनी भवामि, तथा कुरु ।

चेटी—[दृष्ट्वा ससभ्रमम्] परित्ताअह परित्ताअह । एसा
महिदोरिआ उव्वग्धिअ अत्तारणं वायादेदि ।

परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा मर्तुगारिकोद्वह्यात्मानं
व्यापादयति ।

नायकः—[समंभ्रममुपेत्य] कासौ कासौ ।

चेटी—इअं असोअपादवे । इयमशोकपादवे ।

नायकः—[दृष्ट्वा सहर्षम्] कथं सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।

[नायिका पाणी गृहीत्वा लतापाशमाच्छिपन्]

उत्थायेत्यादि—पाशम्=बन्धनम् । भगवतीति—इह=अस्मिन्
जन्मनि । परित्रायध्वमिति—उद्वह्य=पारो न कण्ठे बद्धयेत्यर्थः ।
व्यापादयति=प्राणैर्वियोजयति । कथमिति—सैव=स्वप्नादिषु साक्षात्
हता, अस्मन्मनोरथभूमिः=अस्माकं मनोरथस्य-अभिलाषस्य, भूमिः-
आश्रय-विषय इति यावत् । नायिकामिति—लतापाशम्=अतिमुहलता-
कर्म बन्धनम् । आच्छिपन्=तद्दृष्ट्वा आच्छिन्दन् ।

नायिका—(उठकर, चारों ओर देखती हुई पाश पकड़ कर रोते हुए)
भगवति गौरि ! तू ने इस जन्म में तो कृपा नहीं की । किन्तु दूसरे जन्म में तो मैं
इस प्रकार दुःख की भागिनी बनूँ, ऐसी कृपा करना । (गले में फाँसी लगती है)

चेटी—(देखकर, घबराहट से) बचाओ, बचाओ । राजकुमारी
फाँसी लगा कर आत्महत्या कर रही है ।

नायक—(अट से पास जाकर) कहाँ है वह ? कहाँ है वह ?

चेटी—यह अशाकनुस पर ।

नायक—(देखकर, प्रसन्नता से) ओहो ! यह तो वही है, जिसे मेरा
हृदय चाहता है । (नायिका का हाथ पकड़ कर पाश छीनता हुआ)

न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्यमेवं
 व्यपनय करमेत पल्लवामं लतायाः ।
 कुसुममपि विचेतु यो न मन्ये समर्थ
 कलयति स कथं ते पाशमुद्धन्धनाय ॥११॥

नायिका—[सतात्वनम्] हृदि । को एष खलु एतौ । [नायकं
 निरूप्य सरोप हस्तनासेषुमिच्छति] मुञ्च मुञ्च मे अग्गाहृत्यं । को
 तुमं विचारेदुं । मरणे वि किं तुमं एव अभ्यर्थणीओ ।

हा धिक् । को नु खल्वेवः । मुञ्च मुञ्च मेऽप्रहस्तम् ।
 कस्त्वं निवारयितुम् । मरणेऽपि किं त्वमेवाभ्यर्थनीयः ।

न खल्विति—हे मुग्धे=बालस्वभावे सुन्दरि !, एवम्=पाशेन कयटं
 बद्ध्वा, साहसम्=सहसा आत्मव्यापादनरूप कर्म, न खलु न खलु,
 कार्यम्=नैव कर्तव्यम्, त्वेति शेष । नखलुराभ्यर्थोर्द्विरुक्तिरत्यन्तानौ-
 चित्यसूचनार्थ । आत्महत्याया मुजनिभिदित्वादिति भाव । पल्लवा-
 भम्=पल्लवसदृशम्-किमलमकंगलम्, एतम्, करम्=अप्रहस्तम्,
 लतायाः=लतामकाशात् [अपादाने पञ्चमी], व्यपनय=वृत्तिकर । लता-
 पाशमुच्येत्यर्थ । मन्ये=अहं जाने । यत्, यः, मे=नव, कर, कुसुमम् अपि=
 अत्यन्तमृदुल पुष्पमपि, विचेतुम्=अवचेतुम्-वृन्तात् श्रौढयितुम्, मुचि-
 पातत वा सप्रहीतुम्, न समर्थः=न शक्नु, स, ते कर उद्धन्धनाय=कण्ठ-
 मुद्धन्धम् ['तुमर्थाच्च भाववचनात्' इत्यनेन चतुर्थी], परशम्=लतारूप
 बन्धनम्, कथम्=केन प्रकारेण, कलयति=धारयति, न धारयितुं समर्थ ।
 यत्र लताकुसुममपि कठोरायते तत्र लतापाश कठोरमेतत्तत्र किमु
 बलव्यमिति कैमुतिकन्यायेनार्यान्तरप्रतीति काव्यार्थापत्तिरलङ्कार । मालिनी
 वृत्तम् । 'ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकैः ' इति तल्लक्षणम् ॥११॥

नायिकोद्ध्वं मरणेऽपीति—अभ्यर्थनीयः=प्रार्थनीय । जीवनाय त्वद-

ये मोली ! ऐसा साहस न कर और इस किसलय के समान कोमल
 हाथ को हठा से हटा ले । मेरे विचार में यह तुम्हारा हाथ, जो फूल चुनने
 में भी असमर्थ है, कौसी लगाने के लिये पाश को कैसे पकड़े हुए है ? ॥११॥

नायिका—(सहम कर) हाय ! यह कौन है ? (नायक को देख कर
 क्लेश से हाथ छुटाना चाहती है) छोड़ो, छोड़ो, मरा हाय ! तुम रोकने वाले कौन
 हो ? क्या मरने में भी तुम्हारी ही आज्ञा की आवश्यकता है ?

नायकः—नाहं मुञ्चामि ।

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्तवार्पितः ।

गृहीतः सापराधोऽयं स कथं मुच्यते करः ॥१२॥

चिदूपका—भोदि ! किं पुनः से मरणव्यवसायस्य कारणं ।

भवति ! किं पुनरस्या मरणव्यवसायस्य कारणम् ।

चेटी—[साकृन्म] यं एसो एष दे पिअवअस्सो ।

नन्वेप एष ते प्रियवयस्यः ।

पेक्षाभूदिति मित्रावप्युसुखेन त्वत्प्रार्थना कृता, परं न त्वयाभ्युपगता । इदानीं मृत्युमभिकाङ्क्षन्त्यापि मया किं त्वमेव प्रार्थनीय ? अन्यनिर्पेक्षे मरणे न त्वत्प्रार्थनमावश्यकमिति गृह्यभिसन्धिर्नायिकायाः ।

हस्तामोचनदेतुमुपन्यस्यति नायक—कण्ठ इति । येन=येन करेण, हारलतायोग्ये=हारलताया -भौक्तिकमात्रया, योग्ये=मुक्ताहारधारणोचिते इत्यर्थे, तव=भवत्वा, कण्ठे, पाशः=बन्धनम्, अर्पितः=दत्त, सः सापराधः=कृतापराध इत्यर्थे [अपराधेन सह वर्तत इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि, सहस्य सादेव], अयम्, करः=हस्त, गृहीतः=मया धृत मन्, कथम्=केन हेतुनैवार्थ, मुच्यते=त्यज्यते । यथा कश्चिद् राज-पुरुषोऽपराधिनं निगृह्य न मुञ्चति तथैवाहमपि उद्बध्य ते प्राणान् वियोजयितुं यत्नमानं आपराधमिमं करं न त्यज्यामीति भावः । प्रस्तुतात् वृत्तान्ताद्-प्रस्तुतराजपुरुषापराधितृप्तान्तप्रसीते समासोक्तिः । समासोक्तिलक्षणं यथा—‘समासोक्तिं परिष्कृतिं प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चैत’ । इतमनुष्टुप् ॥१२॥

भवतीति—अवति=चेष्टा सम्बोधनम् । मरणव्यवसायस्य=मरणे-प्राणत्यागे, व्यवसाय-निश्चय, तस्य । चेटपुङ्खे साकृन्मिति-नाकृतम्-आकृतम्-अभिभव्यस्तेन गच्छेति, सामिप्रायमित्यर्थः । नन्विति-एष इत्यङ्गुल्या निर्देशः । एषः=पुर स्थित, ते, प्रियवयस्य एष=प्रियमेव जीमूतवाहन एवेत्यर्थः ।

नायक—मैं नहीं छोड़ूंगा ।

हार पहनने योग्य गले में जिसने पोंसी की रस्ती ढाल दी हो, वह अपराधी हाथ पकड़ा हुआ कैसे छोड़ा जाय ? ॥१२॥

चिदूपका—(चेटी से) श्रीमती जी ! इसके मरने के उद्योग का क्या कारण है ?

चेटी—(ताना मारते हुए) गद्दी तुम्हारा प्यारा मित्र ।

नायकः—[साधुशयम्] कथमहमेवास्या मरणकारणम् । न खल्वयमगच्छामि ।

विदूषकः—भोदि ! कहां चित्र । भवति ! कथमिव ।

चेटी—जा सा पित्र्यवशस्सेखदे का वि हि अत्रवल्लदा आलि-
हिदा, ताए पक्खवादिणा एदेण पडिवादअन्तस्स धि मिताव-
सुणो एाहं पडिच्छिदे ति जादखिव्येदाए इमाए एवं ववासिदं ।

या सा प्रियवयस्येन ते कापि हृदयवल्लभा आलिखिता,
तस्यां पक्षपातिना एतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रती-
ष्टेति जातनिर्वेदयानयैवं व्यवसितम् ।

नायकः—[सहर्षमात्मगतम्] कथमियमेवासौ विधवावसो-
र्बुद्धिता मलयवती । अथवा, रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखा-
प्रसूतिः । कष्टं, मनाग्वाञ्छितोऽस्मि ।

साधुशयमिति—अनुशयः—अनुताप, तेन सहेति साधुतापमित्यर्थः ।
न खल्विति—न जानामि, कुतोऽहमस्या अस्मिन् मरणव्यवसाये
निमित्तमभूम् । भवतीति—कथमिव=कथमयं हेतुरित्यर्थः । या
सेति—कापि=काचिदपि, अस्माभिरज्ञातपरिचया, हृदयवल्लभा=स्वहृद-
यप्रेमसी, आलिखिता=लिखिता । पक्षपातिना=आसक्तेन, प्रति-
पादयतः=ददत, मित्रावसो [‘पट्टी चानादरे’इत्यादरे] स्वयं प्रतिपादयन्तं
मित्रावसुमप्यनादृत्येत्यर्थः । न प्रतीष्टा=न स्वीकृता । जातनिर्वेदया=जात-
उत्पन्न, निर्वेद=वैराग्यम्, यस्यास्तथाभूतया, प्रियतिरस्कृतं जीवनं व्यर्थ-

नायक—(शोक से) क्या मैं ही इसके मरने का कारण हूँ । मैं नहीं
समझता, कैसे ?

विदूषक—श्रीमती जी ! सो कैसे ?

चेटी—‘वह जो तुम्हारे प्यारे मित्र ने अपनी किसी प्रियतमा का चित्र
बनाया है, उसके प्रेम के कारण इसने मुझे अस्वीकार कर दिया, यद्यपि
मित्रावसु स्वयं (मुझे) अर्पण कर रहा था’ इस कारण इसे वैराग्य हो गया
है और इसने ऐसा (मरने का) निश्चय किया है ।

नायक—(प्रसन्नता-पूर्वक मन में) अच्छा, यही वह विधावसु की
कन्या मलयवती है । अथवा ठीक है, चन्द्रकला समुद्र के अतिरिक्त और कहीं
से उत्पन्न हो सकती है ? सेद है कि मैं कुछ धोके में रहा ।

विदूषकः—भोदि ! जह एवं, अणुवरद्धो दारिणि पिश्रवश्र-
स्तो ! अहय जह ए पत्तिआश्रदि, सअं एन गदुअ सिलादलं
पेक्खदु होदी ।

भवति ! यद्येवम्, अनपराद्ध इदानीं प्रियवयस्यः । अथवा
यदि न प्रत्येति, स्वयमेव गत्वा शिलातलं पश्यतु भवती ।

नायिका —[सहर्षं सलज्ज न नायक पश्यन्ती हस्तमाक्षेप्तुमिच्छति]
मुञ्च मुञ्च मे अग्गहस्यं । मुञ्च मुञ्च मेऽपहस्तम् ।

मिति स्वश्रीवने जातोदासीन्येति भावः, अनया, एयम्=कण्ठे यथा वृत्ता
स्वप्राणवियोजनम्, व्ययसित्तम्=निधितम् । सहर्षमिति—अस्ती=
मिनावधुना मद्य प्रतिपाद्यमाना । अथवेति—रत्नाकराद्=रत्नानामाकराद्-
समुद्रात्, अस्ते=विना, समुद्र परित्यजेत्यर्थः, चन्द्रलेखाप्रसूतिः=चन्द्र-
लेखाया—चन्द्रकलाया, प्रसूति—उत्पत्तिः । यथा चन्द्रलेखारूपस्य रत्नस्योत्पत्तिः
कौस्तुभादिसर्वरत्नानामाकरात् समुद्रादेव जाता, नान्यस्माद्, तथेदमपि कन्या
रत्न सर्पगुणाकराद् विश्वावसौरेव जातमिति नात्र सन्देहः । अत्र रत्नाकरविश्वा-
वस्वोचन्द्रकलामलयवत्सोऽप्यपरस्पर विम्वप्रतिविम्वभावाद् दृष्टान्तः । दृष्टान्त-
लक्षणं यथा—‘चेद् विम्वप्रतिविम्वत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः’ । मनाक्=
विशिद्, यञ्चितः=विप्रलब्धः, अज्ञानेनेति शेषः । देवतायतनादिषु नैक्य सा
च्चाहता, मे हृदयप्रेयसीयमेव विश्वावसोर्द्विवास्तीति न भया विशातम् । अतएव
मिनावधुमह प्रत्याख्यातवान् । यदि व्यस्यस्यम्, नैव प्रत्याख्यास्यमिति भावः ।

भवतीति यदि=चेद्, एयम्=या सेत्यादिना त्वदुक्त एव त्वद्भर्तृदारि-
काया मरणव्यवसाये हतुः, तर्हि, इदानीम्, प्रियवयस्यः=अथ जीमूतवाहनः,
अनपराद्धः=अपराधरहितः । [कर्तारिक्तान्तस्य नञा समासः] अनेन शिलातले
त्वद्भर्तृदारिकाया एव चित्रमालिखितम्, तत्रैव चायमाश्रितः, तदासङ्गे-
नैवानन सा विद्यावधुकन्यायविज्ञाय मिनावधु प्रत्याख्यात इति भावः ।
यदीति—यदि न प्रत्येति=यदि भदुक्तं न विश्वसित्ये, तर्हि, पश्यतु=शिला-
तले लिखितं चित्रमिति भावः ।

विदूषकः—श्रीमती ! यदि यही बात है तो अब मेरा प्यारा मित्र
निर्दोष है । यदि विश्वास न हो तो आप स्वयं चलकर शिलातल को देख लें ।

नायिका—(हर्ष और रुज्जा से नायक को देखती हुई हाथ छुटाना
चाहती है) छोड़ो, छोड़ो, मेरा हाथ ।

नायकः—[सस्मितम्] न तावन्मुञ्चामि, यावन्मया हृदय-
बल्लभां शिलायामालिखितां न पश्यसि ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

विदूषकः—[कदलीपत्रभषणीय] एसा से हिअअबल्लहा ।
एसास्य हृदयबल्लभा ।

नायिका—[निरुप्यापवार्य, सस्मितम्] चउरिए ! अहं विअ
आलिहिदा । चतुरिके ! अहमिवाल्लिखिता ।

बेटी—[चित्राकृति नायिका च निर्वर्ण्य] भट्टिदारिए ! किं
भणसि अहं विअ आलिहिदत्ति । एरिसं से सारिक्खं, जेण
ए आणीअवि किं दाय इह मणिसिलादले भट्टिदारिआए पडि-
यिम्भं संकम्भं, आहु तुभं आलिहिदत्ति ।

भट्टिदारिके ! किं भणसि अहमिवाल्लिखितेति । ईदृशमस्य
सादृश्यं, येन न ज्ञायते किं तावदिह मणिशिलानले भट्टिदारि-
कायाः प्रतिविम्बं संक्रान्तम्, उत त्वमालिखितेति ।

चतुरिके इति—अहमिवाल्लिखिता=रूपेण मत्सदृश्या एवेद चित्र
मनेनालिखितमिति भावः । अथवा—इवशब्द सभावनायाम्, तथा संभाव्यते
समानेनाहमालिखितेत्यभिप्रायः ।

चित्राकृतिमिति—निर्यर्ण्य=दृष्ट्वा, चित्राकृतिनायिकाकृत्योर्दर्शनं तयो
साम्यपरीक्षायै । बेटी तयोरत्यन्त साम्यं विलोक्याह—किं भणसीति—न त्वत्स-
दृश्यालिखिता, अपि तु त्वमेवाल्लिखितेति भावः । अथवा, किमत्र सभावनाया,

नायक—(मुस्कराकर) तब तक नहीं छोड़ूंगा जब तक तुम मेरे द्वारा
शिलालक पर बनाए हुए प्रियतमा के चित्र को देख न लेगी ।

(सब घूमते हैं)

विदूषक—(केले के पत्ते को हटाकर) यह इसकी प्रियतमा है !

नायिका—(देखकर, एक ओर हटकर, मुस्कराती हुई) चतुरिके !
मुझ जैसी का ही चित्र सींचा गया है ।

बेटी—(चित्र तथा नायिका को देखकर) राजकुमारी ! क्या कहती हो—
मुझ जैसी का चित्र सींचा गया है ! इसमें तो ऐसी समानता है कि पता नहीं
लगता कि इस मणिशिला में तुम्हारी परछाईं दीख रही है या (स्वयं) तुम
ही चित्रित की गई हो ।

नायिका—[विहस्य] दुज्जणीकिदह्मि इमिणा इदं चित्तं
दंसअन्तेण । .
दुर्जनीकृतास्म्यमुनेर्व चित्रं दर्शयता ।

विदूषकः—भो ! णिव्वुत्तो दारिणं गांधव्वो विवाहो । मुञ्च
दारिणं से अग्गहस्सं । एसा का वि तुरिअतुरिअं आअच्छदि ।

भोः ! निर्युत्त इदानीं गान्धर्वो विवाहः । मुञ्चेदानीमस्या
अग्रहस्तम् । एषा कापि त्वरितत्वरितं भागच्छति ।

[नायको मुञ्चति]

वस्तुन तवैवेदं चित्रं मान्यस्या इति भावः । तदेवोपपादयति—ईदृशमित्यादि ।
तव चित्रस्य च, ईदृशम्=इत्थंभूतम्, सादृश्यम्=अत्यन्तं साम्यम्, अस्ति ।
येन सादृश्येन हेतुना, न ज्ञायते=न निर्धार्यते, किमिदं निर्मले चन्द्रमणि-
शिलातले, संक्रान्तम्=प्रतिफलितम्, [दर्पणे मुखप्रतिबिम्बमिव] तव
प्रतिबिम्बमस्ति, उत तव चित्रम् इति निवेतुं न शक्यत इति भावः ।

दुर्जनीति—अनेन मतिप्रयेष्ट इदं स्वलिखितं मन्त्रिणं दर्शयित्वा, दुर्जनी-
कृता=दुर्जन्यं प्रापितारिम् । चित्रदर्शनात् प्राग्ग्रहमयोषिर्षं यद्ययमेव (जीमूत-
बाहनः) सापराधो वदयं मपित्रा प्रतिपाद्यमानमात्मन्यशुरह्मा मां प्रति-
प्रहीतुं प्रायाख्यातवानिति । परं वस्तुतो नायमपराध्वति । अयं तु मयि नितरा-
मशुरह्मो मद्विरहव्यापामसहमानो मां मणिशिलातले आलिरूप्य चित्रगतां
मां परयन् कथंविहात्मानं विनोदयति । चित्रदर्शनात्स्वहं जानामि यदहमेव
सापराधा, वदस्मिन्नपराधे मयि निरतिशयानुरागिणि स्वर्थं कोपमकार्षम् ।
निर्मिमित्तकोपप्रकटनेनाहमेवेदानीं दुर्जना जातेति भावः ।

विप्रलम्भानन्तरमेव संभोगस्य साधीयान्परिपोष इति सादित्यविदः ।
तदुक्तम्—न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते ॥

अतो द्वितीयाद्यादारभ्येतः पर्यन्तमभिलाषस्पृहादिदशकामदशावर्णनेन
विप्रलम्भं परिपोषं प्रापय्य संभोगं वर्णयितुमुपक्रमते—भो इति । निर्वृत्तः=

नायिका—(दंस कर) इसने मुझे नित्र दिसला कर अपराधिनी बना
दिया है ।

विदूषक—हो, अब तुम्हारा गान्धर्व विवाह हो गया । अब इनका हाथ
छोड़ दो । यह कोई जल्दी-जल्दी (रबर) आ रही है ।

(नायक हाथ छोड़ देता है)

जह—अज एव मलअवदीए विवाहो । ता लहु एदं गेहिअ
आअच्छत्ति । ता एहि गच्छह ।

आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना । यथा—अथैव मलय-
वत्या विवाहः । तल्लग्नेनां गृहीत्वाऽऽगच्छेति । तदेहि गच्छावः ।

विदूषकः—गदा तुभं दासीए धीए ! एदं गहिअ । पिअय-
अस्सेण उए इह एव अधिद्वयं ।

गता त्वं दास्याः पुत्रि ! एतां गृहीत्वा । प्रियवयस्येन पुन-
रव्यासितव्यम् ।

चेटी—इदास ! मा सुनर । तुहाणं पि क्वयणं आअदं एव ।

इतारा ! मा त्वरस्व । युष्माकमपि अपनकमागतमेव ।

[नायिका सानुरागं सततं नायकं परमन्ती सपरिवार निष्क्रान्ता]

[नेपथ्ये वैतालिक पठति]

गतेति—परिहासोक्तिरियम् । गतेति गच्छतेरादिकर्मणि क, गन्तुमा-
रन्वेत्यर्थः । 'दास्या पुत्रि !' इत्यत्र 'पठया आक्रोशे' इत्यनेनाक्रोशार्थं
पठया अनुक्तं । त्वमितौ नायिकमात्मना सह गमसि । अस्मन्मित्रं पुन-
रिहैकाकिं वा विना विमनायमानं किं करिष्यति । विवाहस्तु द्वयोरैव जायते ।
तन् कथमेकाकिनी मलयवत्यैव नीयते, नायमपि इति भावः । इतायेति—
विदूषकेनामुष्टया चेष्टयाऽपि इतारोति विदूषकस्य साक्रोशं सम्बोधनम् ।
युष्माकम्=नव मित्रस्य जीमूतवाहनस्येत्यर्थः । अपनकम्=[अत्यन्तं ज्ञेयं
अपनकम्] ज्ञानसाधनद्रव्यम्—उद्बर्तनादि [आतेषिजन्ताल्लुटि, स्वाधे
कयय्ये रूपम्, 'गलासावनुवमा च' इत्यनेन मित्वम्, यिता हस्व], आगत-
मेव=प्राप्तप्रायमेव, किमर्थमाप्नुनीभवतीति भावः । अपनकं ज्ञानवेत्त्यपरे ।

अथ चूलिकयोद्वाहस्यानवेला सूचयितुमुपक्रमते—नेपथ्ये इति । चूलि-
कालक्षणं दर्शये यथा—'अन्तर्जवनिकासंस्थे सूचनार्थस्य चूलिका' इति ।

विदूषक—अरी दानी की छोकरी । तू तो इसे लेकर चल दी । श्रीर
मेरा प्यारा मित्र यहाँ ही रहेगा ।

चेटी—डुट । अभीर मत हो । तुम्हारे भी ज्ञान की सामग्री आ गई है ।
(रजा श्रीर प्रेम से नायक को देखती हुई परिवार-साहित नायिका का प्रश्रयान)

(नेपथ्य में वैतालिक पढ़ता है)

[प्रविश्य]

चेटी—[सहर्षं सहसोपसृज्य] भट्टिदारिण । पडिन्डिदा तुघं जीमूतवाहनस्य गुरुदि ।

भर्तृदारिके । प्रतीष्टा त्वं जीमूतवाहनस्य गुरुभिः ।

विदूषकः—[वयम्] संपुण्यो मणोरहो पित्रयश्चरसस्त । अद्य अस्तदोदीप । अद्य य एवार्ण । [भोजनमभिनयन्] मम एव यक्ष्यस्त ।

सम्पूर्णो मनोरथः प्रियवयस्यस्य । अथवात्रभवत्याः । अथवा नैतयोः । ममैव प्राक्ष्यस्त ।

चेटी—[नायिकासुहिरव] आशुसखि जुयराअमिचावसुणा ।

सम्पन्न । गान्धर्वः=अष्टमा विवाहनामेकतम । कन्यावर्योऽन्योन्यानुगम जन्मो विवाहो गान्धर्व इत्युच्यते । तदुक्तं मतुना—

इच्छमाऽन्योन्यसयोग कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वं स तु विज्ञेयो मैथुन्य कामसम्भव ॥

एवेति—स्वरितस्वरिता=अतिशीघ्रमित्यर्थ । एतेन द्वितीयस्या-
वेत्या प्रवेश सूचित । भर्तृदारिके इति—प्रतीष्टा=स्वीकृता, स्तुपात्वे-
नेति शेष । गुरुभिः=मातापितृभ्यामित्यर्थ । सम्पूर्ण इति—मलयवती-
लाभेनेति भाव । अथवेति—अत्रभवत्याः=मलयवत्या, पतिरूपतया
जीमूतवाहनस्य लाभेनेति भाव । अथवेति—एतयोः=जीमूतवाहनमलय-
वत्यो । ममैवेति—मनोरथ सम्पूर्ण इति पूर्वेणान्वय । नानाविधभोजन
लाभसमावनयेति शेष ।

(प्रवेश करके)

चेटी—(प्रसन्नता से भटपट पात जाकर) राजकुमारी ! जीमूतवाहन
के माता पिता ने तुम्हें (स्तुतिरूप से) स्वीकार कर लिया है ।

विदूषक—(नाचता हुआ) प्यारे मित्र का मनोरथ पूरा हो गया । नहीं
नहीं, इन (राजकन्या) का । अथवा दोनों का ही नहीं । (खाने का अभिनय
करते हुए)

मुझे आज्ञा दी है कि
'उसे के आ' । इसलिए

जह—अज एव मलयवदीय विवाहो । ता लहु एदं गेहिअ
आअच्छत्ति । ता एहि गच्छहा ।

आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावमुना । यथा—अद्यैव मलय-
वत्या विवाहः । तल्लप्तेनां गृहीत्वाऽऽगच्छेति । तदेहि गच्छावः ।

विदूषकः—गदा तुवं दासीय घीए ! एदं गहिअ । पिअय-
अस्सेण उण इह एव अचिदव्यं ।

गता त्वं दास्याः पुत्ति ! एतां गृहीत्वा । प्रियवयस्येन पुन-
रक्षेवासितव्यम् ।

चेटी—इदास ! मा तुवर । तुहाणं पि ह्वणअं आअदं एव ।
हताश ! मा स्वरस्व । युष्माकमपि स्नपनकमागतमेव ।

[नायिका सातुरागं सलज्ज नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्क्रान्ता]

[नेपथ्ये वैतालिक पठति]

गतेति—परिहासोक्तिरियम् । गतेति गच्छतेरादिकर्मणि ॥, गन्तुमा-
रब्धत्यर्थः । 'दास्या पुत्ति ।' इत्यत्र 'घट्टपा आकोशे' इत्यनेनाकोशार्थे
पठपा अलुप् । स्वमितो नायिकामात्मना सह नयसि । अस्मन्मित्र पुन-
रिदं किं ता विना विमनायमान किं करिष्यति । विवाहस्तु द्वयोरेव जायते ।
तत् कथमेवाकिनी मलयवत्येव नीयते, नायमपि इति भावः । हताशेति—
विदूषकेनानुष्टया चेष्टाऽपि हताशेति विदूषकस्य साकोशं सम्योधनम् ।
युष्माकम्=तव मित्रस्य जीमूतवाहनस्तेत्यर्थः । स्नपनकम्=[स्नप्यतेऽनेनेति
स्नपनकम्] स्नानसाधनद्रव्यम्—उद्घर्तनादि [आतेण्जिन्ताएण्णुदि, स्वाधे
कप्रत्यये रूपम्, 'ग्लान्नावनुवमा च' इत्यनेन मित्त्वम्, मित्ता हस्व], आगत-
मेव=प्राप्तप्रायमेव, विमर्शमाकुलीभवसीति भावः । स्नपनकं स्नानवेलेत्यपरे ।

अथ चूलिकयोद्वाहस्नाननेला सूचयितुमुपक्रमते—नेपथ्ये इति । चूलि-
कालक्षणं दर्शये यथा—'अन्तर्जवनिकासस्थे सूचनार्थस्य चूलिका' इति ।

विदूषक—अरी दासी की छोकरी । तू वो इसे लेकर चला दी । और
मेरा प्यारा मित्र मर्दो ही रहेगा ।

चेटी—डूट ! अभीर मत हो । तुम्हारे भी स्नान की सामग्री आ गई है ।
(रज्जा और प्रेम से नायक को देखती हुई परिवार-सहित नायिका का प्रस्थान)
(नेपथ्य में वैतालिक पढ़ता है)

पृष्टया पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलय मेस्तुल्या दधान
सद्य सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपशी ।

वैतालिक. = स्तुतिपाठक । [विविधेन तासैन न्यनहरतांति विमहे तेन
व्यनहरति' इति व्यवहारार्थे ठक्]

वृष्टयेति—इह=अस्मिन्, मलये=मलयाचले, पिष्टातकस्य=पट
वासस्य ['पिष्टात पटवासक' इत्यमर], वृष्टया=वर्षणेन, मेस्तुल्याम्=
मेरुधुतिरादृशीम्, पीतामित्यर्थ, सुमेरो स्वर्णमयत्वाद्, द्युतिम्=शोभाम्,
दधान.=धारयन्-सम्पादयन् [विवाहादिमहोत्सवेषु हरिद्रादिपिष्टै पिष्टा-
तको निर्मायते । स च तदानी विनोदपरैर्लोकैर-योन्य दिकार्यते-इति
लोकाचार । अत्रापि मलये पीतपिष्टातकचूर्णं सिद्धा अवाकिरन् । तेन
तस्य मलयस्य सुमेरोरिव शोभाऽजनि-इति भाव], सद्य = तत्क्षणमेव,
पिष्टातकवृष्टयनन्तरमेवेत्यर्थ, सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भस-
न्ध्यातपशीः=सिन्दूरस्य, धूत्या-धूपन सिन्दूरधूलिवर्षणेनेत्यर्थ, कृता-
विहिता, दिवससमारम्भस्य-प्रातःकालस्य, सन्ध्याया-सायंकालस्य च,
य आतप-धर्म, तस्य थी-शोभा येन तादृश [प्रातःपिष्टातकवर्षणा-
नन्तर रक्तसिन्दूरवर्षणेनान्न मलय उभयसन्धयो शोभा समदृश्यतेति
भाव], अथवा-सिन्दूरधूत्या, कृता दिवसारम्भेऽपि-प्रातःकालेऽपि, सन्ध्या
तपस्य-सध्याकालिकस्यारक्तस्य गर्मस्य, थी, येन तादृश इति व्याख्यात
व्यम् [प्रातःकालेऽपि तत्र मलये सिन्दूरवर्षणेन सध्याकालशोभा सम
जायतेति भाव] । क्वचित् 'धूलीकृत' इत्यस्य स्थाने 'दूरीकृत' इति पाठ ।
सिन्दूरेण-रक्तचूर्णेन ['सिन्दूर रक्तचूर्णके' इति मेदिनी], दूरीकृता-तिर
स्कृता दिवसारम्भस्य-प्रातःकालस्य, सन्ध्यातपस्य च थी येन तादृश इति
तदर्थ, [तत्र मलयपर्वते पिष्टातकसिन्दूरवर्षणजनिता थी प्रभातसाय-
कालयो भिन्नमतिशेते स्मेत्यर्थ], सिद्धलोक = सिद्धाना समुदाय, चल-
चरणरखन्नुपुरहावद्वयै-चला-चञ्चला, चरणा, तेषु रणन्त-

पीठे गुहाक (पिष्टातक) की नृष्टि से मलयपर्वत की शोभा को सुमेरु
पर्वत के समान बनाता हुआ, सिन्दूर चूर्ण के द्वारा प्रातःकाल में सायंकालिक
धूप की शोभा को उपस्थित करने वाला सिद्ध लोक चञ्चल चरणों के बजते
हुए नूपुरों की झनकार के कारण मनोहर नारियों के गीतों से आपके मनोरथ
की सिद्धि के लिये विवाह मङ्गल-दान की सूचना दे रहा है ॥१२॥

उद्गीर्तयन्नानां चलचरणरथान् नूपुरहादहृषे-

रुद्राहन्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥१३॥

विदूषकः—[आकर्ष्य] भो ब्रह्मस्स ! आभ्रदं हवण्यं ।

भो बधस्य ! आगतं स्तपनकम् ।

नायकः—[सहर्षम्] सखे ! यद्येवं, किमिदानीमिह स्थाप्यते ।

तदागच्छ । ततः नमस्कृत्य ज्ञानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यदर्शनकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।

केर्पाक्षिदेव मम्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥१४॥

[निष्क्रान्तौ]

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

ध्वनन्त, नूपुर—मञ्जीराः ['मञ्जीरोऽङ्गी स नूपुरः' इति रमसः], तेषाम्, हाद—शब्द, तेन हृषे—हृदयहारिणिः, अहन्नागाम्—सिद्धयुवतीनाम्, उद्गीर्तयैः—तारस्वरेणोच्चारितैर्गानैः [करणैः], भवतः—जीवूतनाहनस्य, सिद्धये—विवाहमङ्गलसम्पत्तये, उद्वाहन्नानवेलाम्—उद्वाहस्य—विवाह-सम्बन्धिन, ज्ञानस्य—अभिषेकस्य, वेलाम्—समयम्, कथयति—सूचयति ।

अन्यस्य भियोऽन्येन धारणामभवात् सादृश्ये पर्यवसानेन निदर्शना-लङ्कार । एकस्मिन्नधिकरणे प्रातः सार्यकालिकयोर्विद्वद्वयोः भियोर्गुणपत् प्रति-पादनाद् विरोधश्च । सादृश्यात् विरोऽपरिहार । लोकेनाचारवर्णनात् स्वभावो-क्तिरपि । अनुप्रासश्च । सङ्घरा छन्दः । लङ्कारा यथा—'मञ्जीर्यानां त्रयेण त्रिसु-नियतियुता सङ्घरा नीर्तितेयम्' ॥१३॥

आकर्ष्येति—वैतालिकवाक्यमिति शेषः ।

अन्योन्येति — समानरूपानुरागकुलवयसाम् = समानम्—

विदूषक—(सुनकर) हे मित्र ! स्नान की सामग्री आ गई है ।

नायक—(प्रसन्नता-पूर्वक) यदि ऐसी बात है तो अब यहाँ ठहरने से क्या लाभ ? आओ, पिता जी को प्रणाम करके स्नान करने के स्थान पर चलो ।

मैं समझता हूँ कि, समान रूप, प्रेम, कुरु और आयु वाले विरले ही पुण्य-वान्, सी पुरुषों का समागम एक दूसरे को देखने के अनन्तर होता है ॥१४॥

(दोनों का प्रस्थान)

तुल्यम्, अन्योन्यानु रूपमित्यर्थः, रूपम्-सौन्दर्यम्, अनुराग-परस्परप्रीतिः, कलम्-वशः, पय-अवस्था च येषां तादृशानाम्, केषांश्चिदेव=विरलानामित्यर्थः, पुण्यघताम्=अस्मिन् पूर्वस्मिन् जन्मनि सुकृतं सञ्चितवताम्, यूनाम्, अन्योन्यदर्शनकृतः=अन्योन्ययोः, दर्शनेन-साक्षात्कारेण-तारामैत्रकेण, कृत-विहितः, समागम-सयोगो भवति । इति मध्ये अप्रस्तुत-सामान्यवर्णनादप्रस्तुतप्रशंसा । तथा चैतादृशसमागमवयवोर्जामूलकेषु मलय-चार्यो सीमान्मातृशयो व्यज्यते । आर्यावृत्तम् ॥१४॥

इति श्रीमदव्युत्तानन्वतनुजन्मश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृतायां ब्राह्मविनोदिन्या
नागानन्दव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥१॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति मत्त उज्ज्वलवेषधरः कदम्बस्तो विटधेदश्च]

विट.—

यिश्च जो पियह सुर जणस्त पिच्चसङ्गम च जो कुण्ह ।

मह दे हो चिच्च देवा यलदेवो कामदेवो अ ॥१॥

द्वितीयाङ्कान्ते जीमूतवाहनमलयवल्लोर्विवाहोपलक्षणेण सभोगमुपक्रम्य कैशिक्या शृण्या तत्परिपोषयितुकामस्तद्व्रतया हास्यरस किञ्चिद् वर्णयितुं सुरापानोन्मत्त पानपात्रपाणिं विट चेद च प्रवेशयति—तत इति । ततः= विदूषकनायकयोर्निष्क्रमणानन्तरम् । मत्त.=सुरापानेन आतमद, उज्ज्वल-
लक्षणे.=उज्ज्वल-रोचमान, वेष-परिधान यस्य तादृश । चपकदहस्तः= चपक-पानपात्रम्, हस्ते, यस्य स । कैशिक्या वृतेर्लक्षणा नाव्यशाले यथा—

या ऋक्षणेपथ्यविशेषविना जीसयुता या बहुवृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा ता कैशिकी इतिमुदाहरन्ति ॥

तत्र सभोगलक्षणे यथा दर्पणे—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्य मभागोऽयमुदाहृत ॥

हास्यलक्षणे यथा—

हाममूल समाख्यातो हास्यनामा रमो बुधै ।

चेष्टाङ्गवैषैकृत्वाद् वाच्यो हास्यस्य चोद्भव ॥

विन्चेटी नायकस्य शृङ्गारे सहायभूतौ पुरुषौ । तदुक्तं दर्पणे—

शृङ्गारेऽप्य सहाया विटचेष्टविदूषकाश्च स्युः ।

भक्ता नर्मसु निपुणा उपितवधूमानममना शुद्धा ॥

विन्दलक्षणे यथा तत्रैव—

सभोगार्हानसपद् विटस्तु घूर्ण कलकदेरात् ।

वेशापचारकुशलो मधुराऽथ बहुमतो गोष्ठयाम् ॥

नित्यं सुरापानिनं कामासक्तस्य स्वस्य तादृशो एवैष्टदेवते निर्दिशति—
नित्यमिति । यः, नित्यम्=नर्वन्त, सुराम्=मदिराम्, पिबति=प्राप्त्वा-
दयति, किं च, य, उल्लस्य=विरहविभुरितस्य रोगस्य, प्रियसङ्गमम्=
प्रियेण-दयितेन दयितया चेत्यर्थ, [प्रिय प्रिया च, प्रियौ, 'पुमान् प्रिया'

सफलं खु मम सेहरअस्स जीविअं,

वच्चथलमि दइआ दिवुअप्पलवासिआ मुखे मदिरा ।

सीसमि अ सेहरओ खिअ चिअ सयिठआ जस्स ॥२॥

[परिस्सलर] अरे ! को मं चालेइ । [सहासम्] अबहसं

शोमालिआ म पग्गिहसदि ।

नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसङ्गमं च यः करोति ।

मम तौ ह्यावेश देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥१॥

सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम्,

बद्धःस्थले दयिता दत्तोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।

शीर्षे च शेखरको नित्यमेव संस्थिता यस्य ॥२॥

इति पुन एकशेष । ताभ्या समागम इति विग्रह] सगमम्-सयोगम्,
करोति=समादयति, तौ=प्रसिद्धौ, बलदेवः=श्रीकृष्णाम्बुज, कामदेवः=
मन्मथश्च, ह्यावेश, नत्वाभ्या कश्चिदन्य, मम=विटस्य, देवौ=आराधनायौ,
स्त इति शेष । कमेयौकृत्यो सुरापान-प्रियसङ्गमकर्तृत्वयो कमेण बलदेव
कामदेवाभ्यामन्वयात् यथासक्यलक्षार । गाथा छन्द ॥१॥

शेखरक इति विटस्य नामधेयम् ।

विट स्वजन्मसाफल्य समर्थयत—बद्ध स्थल इति । यस्य, बद्ध =
स्थले=उरसि, दयिता=प्रिया, मुखे=आनने, नीलोत्पलवासिता=नीलो-
त्पलं=नीलकमलं, वासिता=सौरभ प्रापिता, मदिरा=मद्यम्, किञ्च शीर्षे=
शिरसि, शेखरकः=पुष्परचित आपाठ [‘शिलास्वापीउरोखरी’ इत्यमर],
नित्यमिय=सर्वदेयेत्यर्थ, संस्थिता=सनिहिता सन्ति, तस्य मम
शेखरकस्य जावित सफलमिति पूर्ववाक्येनान्वयः । गाथा छन्द ॥२॥

(तत्पश्चात् उज्ज्वल कपडे पहने, प्याला हाथ में लिये मदमत्त

विट और चेट का प्रवेश)

विट—मेरे जो दो ही देवता हैं—एक बलदेव जी, जो नित्य मद्य पीते
हैं और दूसरे कामदेव, जो लोगों का अपन प्रेमियों से मिलाप कराते हैं ॥१॥

मुझ शेखरक का जीवन वास्तव में सफल है,

जिसके पास मैं तीनों सर्वदा रहते हैं—छाती पर प्रियतमा, मुख में कमलों
से सगन्धित मदिरा और सिर पर फूलों का मुकुट ॥२॥

अरे ! को मां चालयति । अवरयं नवमालिका मां परिहसति ।

चेटः—मट्टका ! खदाव आअदा णोमालिआ ।

भट्टक ! न तावदागता नवमालिका ।

विटः—[सरोपम्] पढमपढरे जेव्व मलअवदीयिवाहमङ्गलं णिष्पुत्तं । ता कोस इदाणि पमादे यि ण आअच्छदि । [मङ्ग-पम्] अहच इमस्सि मलअवदीय विवाहमङ्गलूसवे सव्वो एव्व णिअप्पणइणीजणसणाहो सिद्धयिआहरलोओ कुसुमाअरु-व्याणे आयाणमोक्खं अणुहोदि । ता तहि एव्व णोमालिआ मं उदिक्खमाणा चिट्ठ । ता तहि एव्व गमिस्सं । फीदितो णोमालिआय विणा सेहरओ । [स्तलन् परिगमति]

प्रथमप्रहर एव मलयवतीविवाहमङ्गलं निर्वृत्तम् । तन् कस्मादिदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । अथवा अमुष्मिन् मलय-वत्या विवाहमङ्गलोत्सवे सर्व एव निजप्रणयिनीजनसनाथः सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोद्याने आपानसौख्यमनुभवति ।

परिस्त्वल्लभिति—गुरामद्वरणादिति शेषः । प्रथमप्रहर इति—निर्वृत्तम्=संज्ञातम् । प्रियप्रणयिनीजनसनाथः=प्रिया.—इष्टमित्रादयः, प्रणयिनीजना-प्रेयस्यः, तै, मनाथ.—गाइतः । सिद्धविद्याधरलोकः=सिद्धाथ विद्याधराथ, त एव लोक सिद्धविद्याधरलोक—मिद्वाना विद्याधराणां न समूह इत्यर्थः, अथवा तेषां लोक इति विग्रहः, अनन्तानां सिद्धाना विद्या-धराणां च तत्रोत्तमै विद्यमानत्वात् अग्रे समस्तः मिद्वलोको विद्याधरलोकश्च तत्रोपस्थित इति भावः । कुसुमाकरोद्याने=कुसुमानाम्, आकरः=खनि, न एव उद्यानं तदिमन्, कुसुमाकरनाम्न्या पुष्पवाटिकायामिष्यर्थः । आपानसौ-ख्यम्=भापानम्—सुरापानगोष्ठी [“आपानं पानगोष्ठिका”इत्यमरः] तस्य सौख्यम्—

(हल्खडाता हुआ) अरे ! मुझे कौन हिला रहा है ? (हँस कर) अवरय नवमालिका मेरे साथ उट्टा कर रही है ।

चेट—स्वामिन् ! नवमालिका तो अभी आई ही नहीं ।

विट—(कीध से) मलयवती का विवाहोत्सव तो ग़र सायंकल को ही सम्पन्न हो गया था तो क्यों वर अब तक प्रातःकाल होजाने पर भी नहीं आई ? (प्रसन्नतापूर्वक) अथवा उसी मलयवती के विवाह के शुभ उत्सव में सभी

तत् तस्मिन्नेव नवमालिका मामुदीक्षमाणा तिष्ठति । तत् तस्मिन्नेव गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया विना शेखरकः ।

चेट.—एवं उच्यते । पवित्रं भट्टम् ।

एतदुद्यानम् । प्रविशतु भट्टकः ।

[उभौ प्रविशत]

[तत् प्रविशति स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलो विदूषक]

विदूषक —सुदं मय पित्रवत्तसो कुसुमाञ्जलिं गमि-
स्तदिति । ता जाव तर्हि एव गमिस्तं । [परिक्रम्य] एव
उज्ज्वलं, जाव पवित्रमि । [प्रविश्य अमरसंघात नाटयन्] कीदृशं उच्यते
एवं बुद्धमहोदय मं एव अभिहितम् । [आत्मानमाप्राप्य] भोदु,
जाणिदं मय । ज मलञ्जलिं पञ्चजलेण जामादुञ्जलिं पित्र-

आनन्दम्, अपेक्षमाणा=प्रतीक्षमाणा, उदीक्षमाणेति पाठेऽपि ॥ एवार्थः ।
नवमालिकेति—नवमालिकया=नवमालिकानाम्भ्या मध्रियया, पक्षे
नवया-नवनिर्मितया, मालिकया-पुष्पमालया, विना, शेखरकः=शेखरक-
नामाह विट, पक्षे-शेखर-आपीडाख्य शिरोभूषणम् । कीदृशः=अशोभन
इत्यर्थः । अत्र प्रकरणेन नवमालिकाशेखरक-शब्दयोरभिधायस्तत्रामक-
व्यक्तिविशेषे नियन्त्रणेन, पुष्पमालापीडयो, ताभ्या सह नवमालिका-
शेखरकयोरुपमानोपभयभावस्य च व्यञ्जनया प्रतीतिः । यथा पुष्पमालया विना
आपीडो न शोभन, तथा नवमालिकया प्रयस्या विना शेखरको विटोऽप्यशोभन
इति भावः । तथा च शब्दशक्त्युद्भवोऽभिधामूलकोऽत्रालङ्कारश्च नि । विनोक्ति
रलङ्कारः । स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलं=स्कन्धे-असे, न्यस्तम्-स्थापितम्,
वस्त्रयो-वामसो, युगलम्-युग्मम्, येन यस्य वा तादृशः ।

सिद्ध निदाघर लोग अपनी अपनी प्रियतमाओं के साथ कामदेव के उद्यान में
मद्यपान का आनन्द ले रहे होंगे । तो नवमालिका भी वहीं मेरी प्रतीक्षा कर
रही होगी । इसलिये नहीं जाता हूँ । नवमालिका के विना शेखरक किस काम
का ? (लज्जितता हुआ धूमता है)

चेट—यह उद्यान आ गया । स्वामी प्रवेश करें ।

(दोनों का प्रवेश)

(वन्दे पर वस्त्रों का जोड़ा लिये हुए विदूषक का प्रवेश)

वयस्सोचि सयहुमाणं वरणपट्टि विलिच्छोहि । सन्तानकुसुम-
सेहरं च पिण्डम् । एसो अचादरो मे अणत्थीभूदो । किं दाणिं
एत्थ करिस्सं । अहव एदेण एव मलअवदीए सथासादो
सजेण रत्तंसुअजुअलेण इत्थिआ चिअ लंयं लंयं परिहिअ
उत्तरोअकिदावगुएउणो गमिस्सं । पेअयामि दाव दासीएपुत्ता
दुट्टमहुअरा किं करिस्सन्ति चि । [तथा करोति]

श्रुतं मया प्रियवयस्यः कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति ।
तद्यावत्तत्रैव गमिष्यामि । एतदुद्यानम्, यावत्प्रविशामि । कस्मात्
पुनरेते दुष्टमधुरा मामेषाभिद्रवन्ति । भवतु, श्रावं मया ।
यन्मलयवत्या यन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति सयहुमानं
वर्णकैर्विलिप्तोऽस्मि । सन्तानकुसुमशेखरं च पिण्डम् । एषोऽ-
त्यादरो मेऽनर्थीभूतः । किमिदानीमत्र करिष्यामि । अथवा

श्रुतमित्यादि—प्रियवयस्यः=जीमूतवाहन । अमरसंपातम्=
भ्रमरणा स्वस्वोपरि संपातम्=मपतनम् । कस्मादिति—मामेवाभि-
द्रवन्ति=मामेवानुमरन्तीत्यर्थः । ज्ञातमिति—कस्माद् हेतोरित्ते मधुरा
मामभिद्रवन्ति, इति मया ज्ञातमिति भावः । अमरसंपातहेतुं निर्दिशति—
यदिति—जामातुः प्रियवयस्य इति=मा जीमूतवाहनस्य प्रियमुहद
मवेत्यर्थः । वर्णकैः=सुरभिभी रचनद्रव्यैः कुङ्कुमादिभिः । सन्तानकुसु-
मशेखरम्=सन्तानस्य-देवद्वयविशेषस्य ['सन्तानं कल्पद्रुमस्य पुंसि वा
हरिनन्दनम्' इत्यमरः], उग्रमानि, तेषाम्-तन्निर्मितमित्यर्थः, शेखरम्-शिरः-
गुणणम्, पिण्डम्=उदम्, मम शिरसीति शेषः । [पिण्डमिति—अपि-
पूर्वाद् नद् धातोः कृत्प्रत्यये रूपम्, अपिशब्दाकारस्य च—'वष्टि मागुरिरलोप-
मवाप्योरुपमार्गयो' इत्यादिश्लेषवार्तिकेन लोपः] एष इति—एषोऽत्यादरः=
मुग्धनिरणनद्रव्यैर्मम लेपनम्, शिरसि च पुष्पशेखरस्य बन्धनम् । अनर्थी-
भूतः=भ्रमरसंपातहेतुत्वाद् दुःखद इत्यर्थः । किमिदानीमिति—एतेभ्यो

चिदुपक—मैंने सुना है, मेरा प्यास मित्र कुसुमाकर नामक उद्यान
में जायगा । अच्छा तो तब तब वहीं चलों । (घूम कर) यह उद्यान आ
गया, प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करके, अमर का आक्रमण दिखाता हुआ)
ये दुष्ट और मेरे ऊपर ही क्यों धावा बोल रहे हैं ? (अपने आप को मुँघ

एतेनैव मलयवत्याः सकाशाद्भव्येन रक्तांशुकयुगलेन स्त्रीव लम्बं
लम्बं परिधाय उत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । पर्यामि
तावदास्याः पुत्रा दुष्टमधुकराः किं करिष्यन्तीति ।

चिटः—[निरूप्य सदर्थम्] अरे चेडअ ! [अद्गुल्मा निर्दिश्य महा
सम्] एसा खु खोमालिआ अहं चिरस्स आअदो सि कुविदा
अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गहिअ
प्रसादमि णं ।

अरे नेट ! एषा खलु नवमालिका अहं चिरस्यागत इति
कुपितावगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । तत् कण्ठे गृहीत्वा
प्रसादयान्येनाम् ।

दुष्टमधुकरेभ्यो मोक्षस्य क उपाय कर्तव्य इति भावः । अथवेति—रक्तांशुक-
युगलेन=रक्ते-रक्तवर्णे, अशुक-वस्त्रे, तयोयुगलेन युगेन । लम्बं लम्बं
(यथा स्यात् तथा) परिधाय=गदपर्यन्तमात्मनमाच्छाद्येत्यर्थः । इधितु
श्रीवेश विधायेति पाठः । उत्तरीयकृतावगुण्ठनः=उत्तरीयेण-उत्तरीय-
वस्त्रेण, कृतम्, अवगुण्ठनम्=मुखाच्छादनम् येन तादरा । पर्यामीति-
दास्याः पुत्रा इति तिरस्कारोक्तिः ।

एवेति—चिरस्य=विलम्ब्येत्यर्थः । अन्यन=अन्यस्या दिशि, कोप-
वशात्त मामभ्यागच्छतीति भावः । तदिति—कण्ठे गृहीत्वा=भालिग्रह ।
प्रसादयामि=अनुनयामीत्यर्थः ।

कर) हाँ, समझ गया कि मलयवती के सम्बन्धियों ने, जमाई का प्यारा मित्र
है, इसलिये आदरपूर्वक मेरे ऊपर रक्त मल दिया है और सन्तानक नामक
देनवृक्ष के पत्तों का सहरा (मेरे सिर पर) बाँध दिया है । यह अधिक
मान मेरे लिये दुःखदायी हो रहा है । तो यहाँ अब क्या करें ? अपना
मलयवती से मिले हुए इरी लाल जाँठ को स्त्री की भाँति लम्बा लम्बा लटवता
हुआ परन कर डुपट्टे से घूँघट निकाल कर खलता हूँ । देखें, अब यह दुष्ट मौरे
क्या कुछ करते हैं ? (जैसे ही करता है)

चिट—(दसकर प्रसन्नता से) अरे चेड ! (अँगूरी से सजेत कर के
हँसता हुआ) यह नवमालिका मेरे देर से आने के कारण रोष से घूँघट निकाल
कर दूसरी ओर जा रही है, इसलिये इसे गले लगा कर प्रसन्न करता हूँ ।

[सहस्रोपसृत्य कण्ठे गृहीत्वा मुखेन ताम्बूलं दातुमिच्छति]

विदूषकः—[मद्यगन्धं सूचयन् नासिकां गृहीत्वा परावृणुमुखः]

अहं पक्षाणं महुश्चरणं मुह्यदो कहं वि परिष्मट्टो अणुस्स दुष्टमहुश्चरस्स मुहे पडिदो हि ।

अहमेकेषां मधुकराणां मुरात् कथमपि परिभ्रष्टोऽन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि ।

चिटः—कहं कोपेण परम्मुहीभूदा । [विदूषकस्य चरणावा-
त्मनः शिरसि कुर्वन्] प्रसीद षोमालिए ! प्रसीद ।

कथं कोपेन परादुमुखीभूता । प्रसीद नवगालिके ! प्रसीद ।

[ततः प्रविशति चेटा]

चेटी—आणत्तहि भट्टिदारिआए मादाए—‘हन्जे षोमा-
लिए ! कुलुमाअय्याणं गच्छिअ उय्याणपालिअं पल्लयिअं
भणाहि—अज्ज सयिसेसं तमालयीहिअं सज्जीकरेहि । मलअ-
यवीसद्विवेण जामादुपण पत्थ आअन्तब्बं ति’ । आणत्ता अ
मए पल्लयिआ । जाय रअणीविरहुक्कयिअं पिअयल्लहं
सेहरअं अणुणेतामि । [स्पर्वा] एसो सेहरओ । [सरोपम्] कहं
अणुणं कं पि इरियअं पसादेदि ।

अहमिति—एकेषाम्=अन्येषाम् [‘एके मुख्यान्मकेवलाः’ इत्यमरः]
कथमपि परिभ्रष्टः=केनापि शब्दार्थ (श्रवणपारणेन) मुक्तः ।
अन्यस्य=अन्यविषय, दुष्टमधुकरस्य=दुष्टस्य, मधुकरस्य=[मधु-मुरा,
करे-हस्ते यस्य तादृशः] सततसुरसेविनः, मधुकर इति विदुस्यापि
पर्यायान्तरमिति श्रीशिवरामः । मुरादुर्गन्धेन परादुमुखं श्रवणं विदूषकं कोपेन
परादुमुखां मत्वाह—कथमिति ।

(भट्टपट उच्चर कर गले लगा कर मुह से पान देना चाहता है)

विदूषक—(मद्य की दुर्गन्ध के मारे नाक दबा कर मुँह मोड़ लेता
है) मैं एक प्रकार के मधुकरों के मुँह से किसी भीति छुटकारा पाकर के दूसरे
दुष्ट मधुकर (शराबी) के खंगुल में पँस गया हूँ ।

चिट—क्या कोप से मुँह मोड़ लिया ! (विदूषक के पाँवों में अपना
तिर रस कर) मान जा, नवगालिके ! मान जा ।

(चेटी का प्रवेश)

आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकाया मात्रा—‘हञ्जे नवमालिके ! कुसुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपालिकां पल्लविकां भण—अद्य सविशेषं तमालवीथिकां सज्जीकुरु । मलयवतीसहितेन जामात्रात्रा-गन्तव्यमिति’ । आज्ञप्ता च भया पल्लविका । यावद् रजनीवि-रहोत्कण्ठितं प्रियवल्लभं शेखरकमन्विच्छामि । एष शेखरकः । कथमन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति ।

विटः—

हरिहरपितामहाणं पि गच्छिदो जो ए जाणम् णमिदुं ।
सो सेहरओ चलखेसु तुज्जक खोमालिप् ! पड्ढ ॥३॥

आज्ञप्तेति—भर्तृदारिकायाः=मलयवत्या । उद्यानपालिकाम्=उद्यानरक्षिकाम् । पल्लविकेति—उद्यानपालिकाया नाम । अद्येति—सविशेषम्=विशेषणैः । तमालवीथिकाम्=नैथिर्माणं, यस्या वीथ्या उभयोः पार्श्वयोस्तमालतटपट्टिर्भवेत्—सा तमालवीथिरित्युच्यते । उभाभ्यां पार्श्वभ्यां तमालैरवृतं मार्गमित्यर्थः । तमालतरविरचितं गृहविशेषमित्यपरे [‘वीथी पट्टी गृहाङ्गे च रूपघन्तरवर्त्मनोः’ इति मेदिनी], सज्जीकुरु=अवकण्ठपसारणेन परिपूरु—इत्यर्थः । [एजराव्याख्यौ ‘सज्जीकुरु’ इति रूपम्], जामात्रा=जीमूतपादनेन । अत्र=उद्याने, तमाल-वीथ्या वा । रजनीति=रजन्याम्-रानौ, विरह-वियोग, मम नवमालिकाया इति शेषः, तेन, उत्कण्ठितम्=आतुत्कण्ठम् । अन्विच्छामि=मार्गयामि कथमिति—अन्याम्=मदतिरिक्तम्, प्रसादयति=अनुनयति ।

हरिहरेति—गर्हितः=[गर्व संजातोऽस्य, शारदादिभ्य इतच्] अहकारवान्, यः=शेखरक, हरिहरपितामहानामपि=[द्वन्द्व] विष्णु-शिव-ब्रह्मणामपि, [सम्बन्धमामान्ये पठ्यते], नन्तुम्=नमस्कारं

चेटी—राजकुमारी की माता ने मुझे आज्ञा दी है कि—‘अरी नवमालिके ! कामदेव के उद्यान में जाकर पल्लविका मालिन को कह दे कि आज तमालवीथी को विशेष रूप से सजा । मलयवती के साथ जहाँ वहाँ आपने’ । मैंने पल्लविका को आज्ञा दे दी है । मैं अब अपने रात के बिछोह से उत्कण्ठित प्रियतम शेखरक को ढूँढती हूँ । (देखकर) यह रहा शेखरक । (क्रोध से) हूँ ! किसी और स्त्री को मना रहा है !

हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।

स शेररकश्चरणयोस्तव नवमालिके ! पतति ॥३॥

चिदूपकः—दासीपुत्र मत्तपालक ! कुत्रो एतत्त एवमालिका ।

दास्याःपुत्र मत्तपालक ! कुतोऽत्र नवमालिका ।

चेटी—[निरुप्य सस्मितम्] कदं अहं ति करिअ मदपरब-
सेण नेहरएण अय्यो असेओ पसादीअदि । जाच अलिअकोपं
करिअ तुये पि एदे परिहसिस्सं ।

कथमहमिति कृत्वा मदपरवशेन शेररकेण आर्य आत्रेयः
प्रसाधते । यावदलीककोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि ।

चेटः—[शेररकं हस्तेन चालयन्]

भट्टक ! मुञ्च मुञ्च । एवं एव होइ एवमालिका । एता एव
एवमालिका लोशलचेहि एअणेहि पेस्सन्ती आअदा ।

कर्तुम्, न जानाति=नापठ्यते, नमस्कारं न करोतीति भावः । सः=
गर्वितया-प्रमिद, शेररक=शेररकाख्योऽहं विट, हे नवमालिके=
तव=भवत्या, चरणयोः=पादयो, पतति=त्वचरणान्निबन्धत इत्यर्थः ।
मया हरिहरादिभ्योऽप्यधिकं सम्मान्यमानया त्वया मयि कोप सत्याज्य
इति भावः । पूर्वार्थे हरिहरादीनामनमस्कारे गर्विन्यं हेतुरुपात्त इति पदार्थ-
हेतुर्वाक्यलिङ्गम् । मत्तपालक=मत्ताना पालक, संशोधने रूपम्,
मत्तपलक, मत्तेषु प्रधानेत्यर्थः । कश्चित् 'मत्तपालक' इति पाठः ।

कथमिति—अहमिति कृत्वा=अहं नवमालिकाऽस्मि, इति कृत्वा-
शुद्ध्या, मदभ्रान्त्येत्यर्थः, मदपरवशेन=गुरुरागानजन्यमदपराधीनतया-
मदकारणाद् अथविवेकेनेति भावः । आत्रेयः=चिदूपक । अलीककोपम्=
अलीकम्-गृहा, कोपम्-क्रोधम् । एतौ=विटविक्रपकौ ।

विट—जो गर्व के कारण ब्रह्मा, विष्णु, महेश की भी प्रशाम करना
नहीं जानता, वही शेररक हे नवमालिके ! तेरे पाँवों पर रहा है ॥३॥

चिदूपक—और नीचे पियकट ! यहाँ नवमालिका कहाँ !

चेटी—(देखकर मुस्कराती हुई) क्या नष्ट में चूर शेररक आर्य
आत्रेय को 'नवमालिका है' यह समझ कर मना रहा है ? तो मूठ-मूठ कंधे
करके इन दोनों की हँसी उड़ाती हूँ ।

भट्टक ! मुञ्च मुञ्च । एतन्न भवति नवमालिका । एषा खलु नवमालिका रोपरकाभ्यां नयनाभ्यां पश्यन्त्यागता ।

चेटी—[उपसृत्य] सेहरअ ! का गु हु पसा पसादीअदि ।
शेखरक ! का नु खल्हेपा प्रसाद्यते ।

विदूषकः—[अवगुण्ठनमपर्णाय] अहं मन्दभाग्याय पुत्रो ।
अहं मन्दभाग्यायाः पुत्रः ।

विटः—[विदूषक निरूप्य] अरे कपिलमर्कटअ ! तुवं पि मं सेहरअं परिहससि । अरे चेडअ ! गह्व इमं । जावणोमालिअं पसावेमि ।
अरे कपिलमर्कटक ! त्वमपि मां शेखरकं परिहससि । अरे चेट ! गृहाणेमम् । यावन्नवमालिकां प्रसादयामि ।

चेट.—अं भट्टओ आणयेदि । यद्धट्टक आज्ञापयति ।

विटः—[विदूषक विसृत्य चेट्या पदयो पतन्]

पसीद एोमालिप ! पसीद । प्रसीद नवमालिके ! प्रसीद ।

भट्टकेति—रोपरकाभ्याम्=ऐयेण-कोपेन, रश्म्याम्-ताम्रवर्णाभ्याम् । शेखरकेति—प्रसाद्यते=अनुनीयते ।

अरे इति—कपिलमर्कटक ! = घृन्नवर्णवनर । । अपिचेरो हेरियम् । त्वमपि=माधारणो जन इति भावः, मां शेखरकम्=शेखरधारिण विद्याधिपतिं राज्ञः प्रीतिपानम् । कथं तवेदंशं दुःसहसमिति भावः । अरे चेटेत्यादि—यावदहं नवमालिकां ननुनयामि, तावत् त्वं मे मन्परिहासापराधिनमेतं गृहीत्वा तिष्ठेति भावः । चेट्याः=नवमालिकाया इत्यर्थः ।

चेट—(शेखरक को हाथ से हिलाना हुआ) स्वामिन् । छोड़ो, छोड़ो । यह नवमालिका नहीं है । नवमालिका तो यह कोप से अँस रहस्यमि रूप आ रही है ।

चेटी—(पस आकर) शेखरक ! यह किसे मना रहे हो ।

विदूषक—(दुपट हटा कर) मन्दभागिनी के पुत्र मुझ को ।

विट—(विदूषक का देसकर) अरे पीले बन्दर ! तू नी मुझ शेखरक से छुड़ा करना है । अरे चेट ! पकड़ इसे, जब तक मैं नवमालिका को मना लूँ ।

चेट—ओ स्वामी की आज्ञा ।

विट—(विदूषक को छोड़ चेटो के पंखों पर उठा हुआ) मान जा, नवनखिके ! मान जा ।

विदूषकः—एसो मे अपक्रमितुं अवसरः । [पलायितुमीदृते]
एष मे अपक्रमितुमवसरः ।

चेटी—[विदूषक यज्ञोपवीते गृह्णाति । यज्ञोपवीतं वृध्यति]
कहिं कहिं कपिलमकडक ! पलायसि ।
क क कपिलमकडक ! पलायसे ।

[तदुत्तरीयेण गते बह्वाकर्षति]

विदूषकः—होदि शोमालिप ! पसीद । मोच्यायेहि मं ।
भवति नवमालिके ! प्रसीद । मोचय माम् ।

चेटी—[विदूषक] जदि भूमिप सीसं णियेसिअ पावेसु मे
पडसि । यदि भूम्यां शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि ।

विदूषकः—[सरोषम्]

कहं राजमित्रं भविअ दासीप धीदे ! पावेसु वे पडिस्सं ।
कयं राजमित्रं भूत्वा दास्याः पुत्रि ! पादयोस्ते पतिष्यामि ।

चेटी—[अद्भुत्या तर्जयन्ती सस्मितम्] दाणिं तुमं पाडइस्सं ।
सेहरअ ! उट्टेहि उट्टेहि । पसरणा खु अहं । [वरुणे गृह्णाति] एसो
जामावुअस्स पिअयअस्सो तुप खलीकिदो ! पदं कुणिअ
कदाह भट्टारओ मितावस्स कुप्पे । ता आदरेण सम्माणेहिणं ।
इदानीं त्वां पातयिष्यामि । शेरकर ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । प्रसन्ना

एष इति—अपक्रमितुम्=पलायितुम् । यदीति—अस्य वाक्यस्य,
तदा त्वा मोचयिष्यामीति शेषः । अद्भुत्येति—तर्जन्याद्भुत्येत्यर्थः । तर्ज-
यन्ती=मार्गमन्ती । इदानीमिति—पातयिष्यामीत्यस्य त्वचरणयोरिति शेषः ।

विदूषक—यह मेरे भाग जाने का अवसर है । (दौड़ना चाहता है)

चेटी—(विदूषक को यज्ञोपवीत से पकड़ लेता है । यज्ञोपवीत गूट जाता
है) पीले बन्दर ! कहाँ भाग रहा है ? कहाँ ?

(उसी के डुपट्टे से गहरा बाँध कर खींचता है)

विदूषक—श्रीमती नवमालिके ! कृपा कर, मुझे छोड़ा दे ।

चेटी—(हँस कर) अगर पृथिवी पर सिर टेक मेरे पाँवों पड़े तो ।

विदूषक—(क्रोध से) अरी दासी की छोकरी ! राजा का मित्र होकर
व्या तरे पाँवों पड़ूँ !

सत्त्वहम् । एष जामातुः प्रियवयस्यस्त्वया सलीकृतः । एतच्छ्रुत्वा
कदाचिद्भट्टारको मित्रावसुः कुप्येत् । तदादरेण संमानयैनम् ।

चिट्—जं णोमालिआ आणवेदि । [विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा]
अय्य ! तुमं पिअसंयन्धिअसि करिअ अयहसिदो । [धूर्णयन्]
किं सच्चं एव सेहरओ मत्तो, किदो परिहासो । [उत्तरीयं वर्तु-
लीकृत्यासनं वदति] इह उवविसडु संयन्धिओ ।

यन्नवमालिकाज्ञापयति । आर्य ! त्वं प्रियसम्बन्धिक इति
कृत्वा अपहसितः । किं सत्यमेव शेररको मत्तः, कृतः परि-
हासः । इहोपविशतु सम्बन्धिकः ।

वेदुहो एय इति—जामातुः=जीमूतवाहनस्येति भावः । प्रियवयस्यः=प्रियमित्रम्, विदूषक इति भावः । सलीकृतः=तिरस्कृतः । भट्टारकः=राजा ['राजा भट्टारको देव' इत्यमरः] । एनम्=विदूषकम् । सम्मानय=सम्बन्धमानय मसादयेत्यर्थः । आर्यं त्यमिति—हे आर्य ! विदूषक !, त्वम्, प्रियसम्बन्धिकः=प्रियस्य जामातुर्जीमूतवाहनस्य, सम्बन्धिक ['सम्बन्धिन्' इतिशब्दात् स्वार्थे क] मित्रमिति यावत् । अथवा जामातुपक्षायतया प्रिय सम्बन्धिक, इति कृत्वा—इति विचार्य, अपहसितः=त्वया सह हास्यं कृतम्, जामातुपक्षायै सह परिहासं कियत एवेति न त्वया मनसि खेदं करणाय । धूर्णयन्=अक्षिणीं विस्फार्य आममयित्यर्थः । किमिति—प्रधकादुरियम् नाह मत्त, इति भावः । कृत इति—मया तु केवलमवसरोचितं परिहासं कृतं इति भावः । उत्तरीयम्=उत्तरीयवस्त्रम्, वर्तुलीकृत्य=अवर्तुलं वर्तुलं कृतेति विग्रहः] विस्तृतं वस्त्रं सवेष्ट्य वृत्ताकारं विधायेत्यर्थः ।

चेटी—(डैगुली ॥ धनका कर मुस्कराती हुई) अभी तुम्हें गिराती हूँ । शेररक ! उठ, उठ । मैं तेरे से प्रसन्न हो गई । (गले लगा कर) जमाई के इस ध्यारे मित्र को तू ने डीठ किया है । सम्भव है, यह मुनकर भट्टारक मित्रावसु बुद्ध हो । इसलिये आदरपूर्वक इसका सम्मान कर ।

चिट्—जैसी भवमालिका की आज्ञा । (विदूषक को गले लगा कर) आर्य ! तू समझी का ध्यारा है, इमन्धिये तेरे से ठपटाम किया था । (भूमना हुआ) क्या सचमुच शेररक मदमस्त है ? केवल ठट्ठा किया था । (दुपटा गोल करके आसन देता है) समझी यहाँ बैठ जाये ।

विदूषकः—दिट्ठिआ अवअदो विअ से मदवेओ । [उप-
विशति] दिट्ठयापगत इवास्य मदवेगः ।

चिटः—ओमालिअ ! उचचिस तुमं एदस्स पस्सदो, जेण
हुवे चि तुल्ले समं सम्माणेमि ।

नवमालिके ! उपविश त्वमस्य पार्श्वतः, येन द्वावपि भुवां
समं सम्मानयामि ।

[चेटी विहस्योपविशति]

चिटः—चेडअ ! सुपूरिदं खु एदं चसअं करेहि अच्चसुराया
चेटक ! सुपूरितं खल्वेतच्चपकं कुर्वच्चसुरया ।

[चेडः चपकमुन्नयन् पूरणं नाभ्येन करोति]

चिटः—[स्वशिर-शेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चपके विन्यस्य जानुभ्या
पतित्वा नवमालिकाया उपनयन्]

ओमालिअ ! पियिअ थोक्खिअ देहि एदं ।
नवमालिके ! पीत्वा थोस्सिअ दहेतत् ।

दिट्ठया=गौगायनेत्यर्थः । अपगत इति—अस्य मदवेग—युरापान-
तन्वमदप्रभाव इत्यर्थः, अपगत इव—प्रायो नष्टः, इति प्रतीयत इति शेषः ।
प्रत्यथा कथमयमातनदानेन मां संभावयेदिति भावः । नवमालिके इति—
राभ्यंतः=एकस्मिन् पार्श्वे [आद्यादित्यात् सार्यविभक्तिकस्तमि], द्वावपि=विदू-
षकं नवमालिकां चेत्त्वर्थः । समम्=गुण्यत् । चेडकेति—चपकम्=पानपात्रम्
'चपकोऽग्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अच्चसुरया=अच्छया—निर्मलया, सुरया=
मदिरयेत्यर्थः । चेड इति—उन्नयन्=ऊर्ध्वं कुर्वन्नित्यर्थः । स्वशिर इति—
उपनयन्=भूमिपि नयन् । नवमालिके इति—पीत्वा=आत्वाप्य, उत्ति-
या=स्वगुण्यतया मदिरया पित्तयेत्यर्थः । अथक्—उचित्वा पवित्रीकृत्येत्यर्थः ।

विदूषकः—शुकर है, इस का नया उतर-सा गया है । (बैठ जाता है)
चिट—नवमालिके ! तू इसके पास बैठ जा, जिस से मैं तुम दोनों का
एक साथ ही सम्मान करूँ । (चेटी हँस कर बैठ जाती है)

चिट—चेटक ! इस प्याले को स्वच्छ मदिरा से खून मर दे ।
(चेट प्याले को उठा कर भरने का अभिनय करता है)

चिट—(अपने सिर के मुकुट से पूल उतार कर प्याले में डाल, मुट्ठे
टेक कर नवमालिका को देता हुआ) नवमालिके ! इसे चख कर पवित्र करके दे ।

चेटी—[सस्मितम्] जं सेहरओ आणवेदि । [तथा करोति]
यन्नेखरक आझापयति ।

यिटः—[विदूषकस्य चपकमुपनयन्] एदं खोमालिश्रामुहसंस-
गायट्टिअरसं सेहरआदो अण्णेषु केण वि अणास्सादिअपुव्वं ।
ता पिय एदं । किं दे अदो वरं सम्माणं करोमि ।

एतअथमालिकामुखसंसर्गवर्धितरसं शेखरकादन्येन केना-
प्यनास्वादितपूर्वम् । तत् पिबैतत् । किं तेऽतः परं सम्मानं करोमि ।

विदूषकः—[सविलसस्मित इत्वा] सेहरअ ! यम्हणो खु अहं ।
शेखरक ! ब्राह्मणः खल्वहम् ।

यिटः—जइ तुमं यम्हणो, कहिं दे यम्हसुत्तं ।

यदि त्वं ब्राह्मणः, क ते ब्रह्मसूत्रम् ।

विदूषकः—तं खु इमिणा चेडेण आअट्टिअमाणं छिण्णं ।
तत् खल्वमुना चेटेनाकृप्यमाणं छिन्नम् ।

चेटी—[विहस्य] जइ एव्यं, वेदकखराणि पि कदिइ उदाहर ।
यरोवम्, वेदाक्षराण्यपि कतिचिदुदाहर ।

नयमालिकामुद्योगादि—नयमालिकाया, मुखस्य, ससर्गेण—सम्पर्केण,
वर्धित—अतिशय नीत, रस—आस्वादो यस्य तादृशम् । अनास्वादित-
पूर्वम्=पूर्वम्, अनास्वादितम्—अरक्षितम् [छुपमुपासमासौ भूतपूर्ववत्] ।
अतः परम्—नयमालिकोच्छिद्यमुपासमर्पणादन्यदित्यर्थः । विदूषकोक्तौ—
सविलसस्मितम्=साधर्म्यं स्मितपूर्वं च । शेखरकेति—‘ब्राह्मणेन मुरा न
पातव्या’ ‘ब्राह्मणो नित्यं मयं वर्जयेत्’ इति निषेधात् इति भावः । ब्रह्मसूत्रम्=
यज्ञोपवीतम् । छिन्नम्=भुटितम् । यद्येयम् इति—यद्येयम्=यदि ते ब्रह्मसूत्रं

चेटी—(मुस्करा कर) जैसी शेखरक की आज्ञा । (देते करती है)

यिट—(विदूषक को प्याला देता हुआ) यह नयमान्द्रि के मुख के
सम्पर्क से अधिक रसीला प्याला शेखरक के अतिरिक्त आज्ञा तब पहले किसी
मे नहीं पिया । इसलिये इसे पी ले । इससे बढ़कर तेरा सम्मान क्या करूँ ?

विदूषक—(घनराष्ट से मुस्करा कर) शेखरक ! मैं तो ब्राह्मण हूँ ।

यिट—यदि तू ब्राह्मण है तो क्यों है तेरा यज्ञोपवीत ?

विदूषक—यह इस चेट के लीजने से टूट गया ।

चेटी—(हँस कर) यदि ऐसे है तो कुछ वेदवाणी ही गुना दे ।

विदूषकः—भोदि ! सीधुगन्धेण मे वेदम्वराणि ण्हाणि । अ-
हय, किं मम भोदीप समं विवादेण । एसो चम्हणो पादेसु दे पडइ ।

भवति ! सीधुगन्धेन मम वेदाक्षराणि नष्टानि । अथवा, किं
मम भबत्या समं विवादेन । एष ब्राह्मणः पादयोस्ते पतति ।

[पादयोः पतितुमिच्छति]

चेटी—[विहस्य हस्ताभ्यां निवार्य] अय्य ! मा मा एद्वं करेहि ।
सेहरअ ! सव्वं चम्हणो खु एसो । [विदूषकस्य पादयोः पतति]
अय्य ! तुए ण कुयिद्वं । संघन्धिआणुकयो परिहासो किदो ।
सेहरअ ! तुमे पि इमे पसादेहि ।

आर्य ! मा मैवं कुरु । शेररक ! सत्यं ब्राह्मणः एतत्त्वेपः ।
आर्य ! त्वया न कोपितव्यम् । सम्बन्धिकानुरूपः परिहासः कृतः ।
शेररक ! त्वमपीमं प्रसादय ।

नूतितम् । वेदाक्षराण्यपि=अपिशब्द एवार्थे, वेदमन्त्रानेवेति भावः ।
उदाहर=उच्चारय ।

भवतीति-सीधुगन्धेन=मीधो-सुराया, गन्ध-दुर्गन्ध इत्यर्थे,
तेन । नष्टानि=क्षुभानीत्यर्थः । सुरादुर्गन्धेनोदुमशक्तुवन्त इव अलक्षिता मे
वेदमन्त्रा जाता, तत्र शत्रोर्म्यहमुच्चारयितुम् इति भावः । अथचेति—भवत्या
मह्येयमुक्तिप्रयुक्तिपरम्परया न किमपि प्रयोजनं सिध्यतीति भावः । एष इति—
ब्राह्मणोऽप्यहं ते वराण्यो पतामि, परं सुरापानं आप्रह मा कार्षीरिति भावः ।
वेदयुक्तां विहस्येति—चेटी विदूषक प्रति पूर्वं प्रतिज्ञातमभूद् यदहं
त्वा स्वचरणयोः पातयिष्यामि, इदानीं तस्य स्वचरणयोः पतनं विलोक्य
तस्या दर्पं मजात, स एव तस्या दास्य एव । हस्ताभ्यां निवार्य=
पादयोः पतन्त विदूषक हस्ताभ्यां पादपतनाद् वारयित्वेत्यर्थः । पादयोः
पततीत्यस्य चेटीति शेषः । आर्येति—न कोपितव्यम्=कोपो न कर्तव्य

विदूषक—देमि ! मद्य की दुर्गन्ध से मेरी वेदवाणी रोप हो गई है ।
अथवा, आप से विवाद करनेसे मुझे क्या काम ? यह सो, मैं ब्राह्मण आपके
पाँव पड़ता हूँ । (पाँवों पर गिरना चाहता है)

चेटी—(इसकर हाथों से पद हटाती हुई) आर्य ! ऐसा मत करो । शेररक !
यह सचमुच ब्राह्मण ही है । (विदूषक के पाँवों पड़ती है) आर्य ! आप क्रुद्ध
न हों । समझी ने योग्य ही मैंने ठट्ठा किया है । शेररक ! तू भी इसे मना ले ।

चिटः—अहं पि इमं प्रसादेमि । [विदूषकस्य वादयोर्निषण्य]
मरिसेदु मरिसेदु अय्यो, जं मण मदपरवसेण अवरद्धं । जेण
अहं खोमालिआण सह आपाण्णं गमिस्सं ।

अहमपीमं प्रसादयामि । मर्षयतु मर्षयत्वार्यः, यन्मया मद-
परवशेनापराद्धम् । येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि ।

विदूषकः—मरिसिदं मण । गच्छ । जाव अह पि यअस्सं
पेक्खामि । मर्षितं मया । गच्छ । यावदहमपि वयस्य पश्यामि ।

चिटः—अय्य ! तह ।

आर्य ! तथा ।

[निष्क्रान्तौ नवमालिकया चिटधेट्ठ]

विदूषकः—अदिक्खन्दो खु वग्गहस्स अआलमिच्छू । ता
अहं पि मत्तवालअजणस्संसग्गदूसिदो इह दिग्घिआअ ह्हाइस्सं ।
[तथा करोति । पुरोऽवलोक्य] एस्सो खु पिअयअस्सो रुयिणीं
विअ चरलंछि मलअयदि ओलम्भिअ इदो एव्व आअच्छदि ।
ता इह एव्व चिट्ठिस्सं । [स्थित]

इत्यर्थः । सम्बन्धिकानुरूपः=सम्बन्धिषोग्यः ।

इमम्=विदूषकम् । मर्षयतु=क्षमताम्, भवानिति शेषः । अपराद्धम्=
अपराधं कृतम् । येनेति—यदा त्वं ममापराधं क्षयसे तदाहं नवमालिकया सह,
आपानकम्=[आ समन्तात् पानं यत्र तत्] सुरापानभूमिम्, गमिष्यामीति
भावः । मर्षितम्=क्षान्तम् । आर्येति—तथेत्यस्यास्तु-इति शेषः । भवान्
स्वप्रियवयस्य पश्यतु । अहं पुनर्नवमालिकया पानभूमिं गच्छामीति भावः ।

चिट—मैं भी इसे मना लेता हूँ । (विदूषक के पाँवों पर गिर कर)
आर्य ! क्योंकि मैंने मद्य की मस्ती में अपराध किया है, इसलिए मुझे क्षमा
करो, क्षमा करो । ताकि मैं नवमालिका के साथ आपानक (मद्य पीने के
स्थान) जाऊँ ।

विदूषक—मैं ने क्षमा कर दिया । जा, जब तक मैं भी अपने मित्र
की मिरता हूँ ।

चिट—आर्य ! बहुत अच्छा ।

(नवमालिका के साथ चिट और चेट चले जाते हैं)

विदूषक—नाट्य की अकारण-मृत्यु तो टल गई । शराबी मुदको
के समान भ्रष्ट होना मैं जब इस जगत् में नही चाहता । (गीत)

अतिक्रान्तः सलु ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तद्वदपि मत्त-
यालकजनसंसर्गदूषित इह दीर्घिकायां स्थास्यामि । एष सलु
प्रियवयस्यो रूपिणीमिव वरलक्ष्मीं मलयवतीमवलम्बयेत् एवा-
गच्छति । तदिहैव स्थास्यामि ।

[ततः प्रविराति नायको मलयवत्या विमलतश्च परिवारः]

नायकः—दृष्ट्वा दृष्टिमधो ददाति कुस्ते बालापमाभापिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति वक्ष्यादतिङ्गिता वेपते ।

‘अतिक्रान्त इति—ब्राह्मणस्य=मे विदूषकस्यैवार्थः, अकाल-
मृत्युः=[अकाल मृत्युः] समयात् प्रागेव मरणम्, अतिक्रान्तः=अप-
गतः । सुरापानं सुरापैः संगतं च ब्राह्मणस्य कृते महापातकमुक्तं शास्त्रवृद्धिः ।
यद्यहं ब्राह्मणः सन् सुरामपास्यम्, सुरापैर्विद्वेषटादिभिश्च चिरमयत्स्य तर्हि
महापातकं मेऽजनिष्यत तच्चापकीर्तिजनकत्वाद् जीवतोऽपि मे मृत्युमृत्य-
मभयिष्यत् । तदुक्तमभियुक्ते—‘संभावितस्य चाकीर्तिमरणदतिरिच्यते’ इति ।
सुरापानान् सुरापमयेतश्च मुक्तोऽहं यत् सत्यमपमृत्योरेव मुक्त इति भावः ।
तद्विति—मत्तयालकेत्याद-मत्त-सुरापानेन संजातमदः, बालकजन-
बालकयत् कृष्णाकृष्यविवेकरहितो जनः, तस्य, संमर्षेण-सम्पर्केण, दूषित-
संजातप्रत्यवायः, इह=मस्थाम्, दीर्घिकायाम्=वरसि । एष इति-एष=
पुरोदश्यमानः, प्रियवयस्यः=जीमूतवाहनः, रूपिणीम्=आकृतिधारिणीम्,
इवशब्दो भिलकम्, वरलक्ष्मीमिव=वरस्य-स्वस्य जीमूतवाहनस्य,
तच्चमाम्-शोभामिव, अथवा वरा चामी लक्ष्मीस्तमिव-भ्रेष्ठशोभामिव, स्थिताम्,
अवलम्ब्य=हस्ते गृहीत्वा, इत एव=अस्यामेव दिशि । रूपिणीमिवेत्युपेक्षा ।
अनितु रुनिमणीमिव हरिरिति पाठः । हरिः=हरिरवतारः आकृष्य । तत्रोपमा-
सङ्गारः । अयं पूर्वसूचितो जीमूतवाहनः सपरिवारा मलयवतीं च प्रवेशयति—
तत इति । विमलतः=ऐश्वर्यानुसृत इत्यर्थः ।

अथ विनिर्गमकनिष्ठं सभोगं वर्णयितुं कामस्तन्मुखेन नवपरिणीता नायिका
वर्णयति—दृष्टेति । अद्य=आस्मिन् दिने, नवोढा=[नया चामी-ऊढा चेति
कृता है, सामने देखकर] यह मेरा प्यारा मित्र सत्तात् लक्ष्मी रूपिणी
मलयवती को लिये इधर ही आ रहा है । इसलिये, यहीं ठहरता हूँ । (ठहरता है)

(नायक, मलयवती और पदानुसार परिजनों का प्रवेश)

नायकः—सामने देखने पर आँख नीचे कर देती है, बोलने पर बोलती

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाधिगन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मेऽथ सुतरा प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥४॥

[मलयवतीमवलोक्य] प्रिये मलयवति !

हुंकार ददता मया प्रतिवचो यन्मौनमासेवित
यद्वाग्वज्रदीप्तिभिस्तनुरिय चन्द्रातपैस्तापिता ।

कर्मधारय, ऊठेति बहते कृ] नवपरिणीता, प्रिया=वयिता, मलयवती,
वामतयैव=प्रतिकूलतयैव, रताविति शेष, मे=मम जीमूतवादनस्य, सुत-
राम्=नितराम् [सु-इत्यभ्ययात् तरप्, तत आम्], प्रीत्यै=परितोषाय,
जाता=अभूदित्यर्थ । अथ वामता प्रतिपादयति-दृष्टा=सम्मुखमवलोकिता,
सती, दृष्टिम्=बलु, अधः=नीचे, वदाति=करोतीत्यर्थ, अप परयति,
दृष्टि न मिथयतीति भाव । आपापिता=सलपितापि, सती, आपापम्=
समापणम्, न कुरुते=न विधत्ते, प्रसुतर न वदाति, मौनमाश्रयतीति
भाव । शय्यायाम्=तरणे, परिवृत्य=पृष्ठ दत्त्वा पराहमुखीभूय, तिष्ठति=
वर्तते, वलात्=प्रसङ्ग, आलङ्घिता=आश्लिष्टा सती, धेपते=कम्पते,
दूर तु प्रत्यालिङ्गनम्, सखीषु=स्वसहचरीषु, वासभवनात्=शयना-
गारात्, निर्यान्तीषु=बहिर्गन्तुन्तीषु सतीषु स्वयमपि, निर्गन्तुमेव=
बहिर्निर्यातुमेव, ईहते=चेष्टते । अयोदर्शनादिषु सर्वत्र लज्जैव हेतु । अत्र
नायकमिहा नायिकाविषयिणी रति प्राधान्येन व्यज्यते । तत्र मुरधा नायिका
मलयवत्यालम्बनम्, शय्यावस्थानालिङ्गनादिनात्तिस रह स्थानाणुहीनम्,
दर्शनसमापणादयोऽनुभावा, उत्कण्ठादयो व्यभिचारिण । नवोढाप्रकृतिवर्णनात्
स्वभावोक्ति । वामतयापि प्रीतिरिति विरोध । अनेकासाक्षनादिक्रियाणां
प्रियेत्येकेन कर्तृकारकेष्वान्वयाद् दीपकश्च । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् ॥४॥

अथ नायकश्चाट्त्रिभिर्नायिकामनुवलयति-प्रिये मलयवतीति ।
हुंकारमिति-हे प्रिये=हे वयिते मलयवति, त्वद्विरहे, मया=जीमूत-

नहीं, पलम पर मुँह मोह कर बैठती है, जोराजोरी छाती से लगाने से
कौपती है और शयनागार से ससियों के बाहर जाने पर साथ ही जाना चाहती
है । आज यह नई नट्ट इस प्रकार विरोध करती हुई भी मुझे अत्यन्त आनन्द-
दायिनी लग रही है ॥४॥

(मलयवती की ओर देसकर) प्यारी मलयवति ।

जो मैंने केवल हुंकारमात्र से उत्तर देते हुए मौन धारण किये रखे,
जो मैंने यह अपना शरीर चन्द्रमा की चरमिणी की ज्योई कड़ी पप से लपटा,

अथान्नं यच्च बहुन्यनन्यमनसा नन्नन्दिनानि प्रिये
तस्यैतच्चपस फलं मुखाभिदं परयामि यत्तेऽनुता ॥२॥

बाहनेन, हुकारम्=हुकारमात्रम् [हुमिति स्वीकृतिसूचकमव्ययम् ।
तदुक्तम्—'हुमिःयेतन्हुयवतामन्नाकारानुकरणम्' इति विश्व], प्रतिबन्धः=प्रत्यु-
त्तरम्, यद्वा=प्रयच्छता सता, यद्, मोनम्=अभाषणम् वाचो नियमनम्,
आसेषितम्=माधितम् । दावानलदीप्तिभिः=[दावधास्तावनलः, तस्य
दीप्तिरिव दीप्तिरपि तादृशे] दावानल-वनाग्निः, तद्वद् ज्वलद्भिः,
चन्द्रातपैः=चन्द्रकिरणैः, यद्, इयम्, तनु=शरीरम्, तापिता=
क्षीयता [चन्द्रातपा उद्दीपयत्वाद् विरहिणो ज्वलन्तीवेति निरार्ण], किं
च बहुनि=अपरिगणितानि, नन्नन्दिनानि=नन्नम्-रात्री, दिनानि-अहानि
च यावत् [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया], अन्यन्यमनसा=[अन्यगत मनोऽ-
न्यमनः, शाकपाधिकदित्वान्मध्यमपदलोपः, अथवा, अन्यस्मिन् मनोऽन्य
मनः, न अन्यमनोऽन्यमनः, तेन] त्वन्मानसलमेन भेतसा, यद्,
ध्यातम्=तव चिन्तनकृतम्, तस्य=चिरमनुष्ठितस्य, तपसः=मौनामितपन-
ध्यानरूपस्य, फलम्=परिणामः, एतद्, अस्ति, यद्, अधुना=अस्मिन्
काक्षे, इदम्=अपूर्वशोभं मदभित्तकमुपस्थितम्, ते=तव मलयवल्गाः, मुखम्=
आननम्, परयामि=प्राक्ष्यामि ।

यथा परमज्ञ साक्षात्कर्तुमिच्छन्तो योगिनो मौन-पञ्चामितपन-
निरन्तरैकतानध्यानरूपं तप आचरन्ति, तप पारषाके च प्रकसाक्षा-
त्काररूपं फलमधिगच्छन्ति, तथैव हे प्रियम् ! मयापि त्वन्मुखसाक्षात्काराय
तपस्तप्तम् । तथाहि—त्वद्विरहे मौनमाश्रितम्, ॥ केनपिद् भाषितम्,
सामप्रमाभाषेतेनापि हुकारमात्रमुच्चरितम्, इदं शरीरमभिवादिभिश्चन्द्र-
किरणैरभिधापितम्, अहर्दिव निरन्तरैकतानमनसा त्वद्विरूपमपि चिन्तितम्,
तथैव—मौनादितपसः फलमिदं यद्य त्वन्मुखसाक्षात्कारं कियत इति भावः ।
तप फलरूपताप्रतिपादनेन नायिकायाः नायकस्यानुरागातिशयो व्यज्यते ।
विशेषणसाम्यात् तपस्विदृष्टान्तप्रतीते समासोक्तिः । नायिकादर्शनस्य तप-
फलत्वेन सभाषनास्पृश्यमानोत्प्रेक्षा । विरहजनितमौनादिषु तपस्त्वरूपणाद्
रूपकम्, तथोत्प्रेक्षायामज्ञता गतम् । दृष्टं शार्दूलविकीर्णितम् ॥२॥

और जा मैं चिरकाळ तक रात्र दिन अनन्य मन से (तेरा) ध्यान किया, हे
प्रिय ! यह उसी तपस्या का फल है कि अब मैं तेरा यह मुख निहार रहा हूँ ॥२॥

नायिका—[अपवायं] हज्जे ! ए केवलं दंसणीओ, पिअं पि भणितुं जाणादि ।

हज्जे ! न केवलं दर्शनीयः प्रियमपि भणितुं जानाति ।

चेटी—[विहस्य] अइ पडिपप्पवादिणि ! सच्चं एव एदं । किं एत्थ पिअवअणं ।

अयि प्रतिपप्पवादिनि ! सत्यमेवैतत् । किमत्र प्रियवचनम् ।

नायकः—चतुरिके ! आदेशय कुसुमाकरोद्यानस्य मार्गम् ।

चेटी—एदु एदु भट्टिदारओ । एत्थेतु भट्टिदारकः ।

नायकः—[परिक्रामन् नायिका निर्दिश्य] स्वैरं स्वैरम् आगच्छतु भवती ।

नायकोक्तामात्मन स्तुतिमाकर्ण्य प्रसन्ना नायिका स्ववेदामाह—हज्जे इति । जानामात्मस्य मप्रियो जीमून्वाहन इति शप । चाइकिनिपुण इति भाव ।

नायिकोक्तमाद्येपमुद्रया समर्थयमाना चेटी विहस्याह—अयीति । प्रतिपप्पवादिनि=प्रतिफलवचनशाले, भूतार्थवादस्यापि स्तुतिपरत्वप्रतिपादन भवान् प्रतिपप्पवादित्वम् । एतत्=नायकोक्तम्, सत्यमेव=भूतार्थवाद एव, वस्तुतस्तव मुखसाक्षात्कारे नातपस्विनो भविनुमर्हति । किमिति—अन्न, प्रियवचनम्=स्तुति, किम्, न किमपात्यर्थ । अय भाव—सर्वमुन्दरातिशामित्वन्मुखसाक्षात्कारस्य नैकतप फलरूपता प्रतिपादयता नायकेन न ते काचन स्तुति कृता, प्रत्युन् भूतार्थ एवाप्यन्यस्त । नान् प्रसत्ते किमपि कारण वेत्ति । वस्तु प्राकृते 'आदिपप्पवादिणि' इति पाठ । तस्य 'अतिपप्पवादिनि' इति शस्त्रकृतम् । त्व नायके निर्यतिशयानुरागवत्यामि, अतएव तत्कृत भूतार्थवादमपि स्तुति मनुये—इति तद्गुणभिप्राय । चतुरिके इति—आदेशय=बोधय । एदु=आगच्छतु [आइपूर्वस्थेषणातोर्लोडि रूपम्] । स्वैरमिति—स्वैरं स्वैरम्=मन्द मन्दम् ['मन्दस्वच्छन्दयो स्वैरम्' इत्यमर] ।

नायिका—(एक ओर हाकर) यह केवल मुन्दर ही नहीं किन्तु मीठा बालना भी जानता है ।

चेटी—हे प्रतिबुद्ध बोलने वाली ! यह तो सब कुछ सत्य ही है । इसमें प्रियवचन की मग कौन सी बात है ।

नायकः—चतुरिके ! कुसुमाकर उद्यान का रास्ता बता ।

चेटी—रात्रुमार । अइण, पणणि ।

नायकः—(मुन्दर नायिका का निर्दिष्ट करके) रात्रुमार नीचे नीचे जाय ।

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हासोऽपर-
स्ताम्ययूरयुगल नितम्बभरत कान्च्यानया कि पुन ।
शक्ति पादयुगलस्य नोरयुगल वौढ कृतं नूपुरे
स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि प्रेक्षाय कि मयङ्गनम् ॥६॥

खेदायेति—स्तनभार एव=स्तनयो - कुचयो , भार - गुरुत्वमेव [एव
शब्दोऽत्र केवलायं, केवल कुचयोर्भार - इत्यर्थ] , ते=तव सुकुमार्या मलय
वाया , मध्यस्य=वल्लभस्य-शरीरमध्यभागस्य, खेदाय=प्राप्तये, भवतीति
शेष , अपरः=तदुपरि शृत इतरौ भार , हार =मौलिकफलक , खेदाय भयेदि-
त्यत्र, किमु=किं वक्तव्यमित्यर्थ , ततोऽप्यधिक रौद्र जनयेदिति भाव ।
[एतेन कुचया स्थौल्य मध्यस्य च कार्यं व्यज्यते], ऊरुयुगलम्=ऊरौ
सकण्ठो जानूपरिभागयो , युगलम्=युगलम् [कर्तृ], नितम्बभरत =नित-
म्बस्य-कटिपथाद्भागस्य, भरत -भारादव, ताम्यति=ग्लायति, नितम्बो
परि ताम्बमानया, अनया=प्रायस्तद्वयमानया स्वर्णघटितया, काञ्चन्या=
मेखलया, ताम्येदित्यत्र, किं पुनः=किं वक्तव्यमित्यर्थ , ततोऽप्यधिक ताम्ये-
दिति भाव [एतेन नितम्बभागस्य परिपूर्णत्व व्यज्यते], ऊरुयुगलम्=
सकण्ठद्वयमेव, वौढम्=धारयितुम्, पादयुगलस्य=चरणद्वयस्य, शक्ति =
सामर्थ्यम्, न=नास्तीत्यर्थ , तदुपरि शृते, नूपुरे=मञ्जरी [‘मञ्जरीऽर्था स
नूपुर -’इति रमरत], वौढम्, शक्ति , कृतः=कृत स्वादित्यर्थ । [एतेन चरण-
द्वयस्य भार्दवातिशयो व्यज्यते], हे प्रिये !, त्वम्, स्याद्गै =स्वशरीराभय-
धरेव, विभूषिता=विशिष्टाच्छुद्धता, असि=भगसि, मयङ्गनम्=हाराद्य
लङ्करणम्, प्रेक्षाय=शरीरखेदमात्रप्रयोजनाय, किम्=किमर्थम्, वहसि=
धारयसि । नितर्गमुन्दरे स्वाङ्गवैरेव शोभातिशय दधानायास्तव मौलिक-
हारादिधारणस्याधिकखेदातिरिक्त न किमपि प्रयोजनमिति भाव । अत्र
स्तनाद्यवयवानां यथोक्तस्थौल्यकार्यादिव्यञ्जनमुखेन नितम्बाध प्रे-
क्षस्य गोपुच्छवत्स्थौल्यतारतम्यबोधनेन च नायिकायां सौन्दर्यातिशयो
व्यज्यते । काव्यायां पतिरत्नहारः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥६॥

यह स्तनों का जोर ही तेरी कमर को उठका देने के लिये पर्याप्त है, फिर
यह हाट क्यों पहन रखता है ? तेरी जाँघें तो नितम्ब के भार से ही दबी
जा रही हैं, फिर यह नाङ्गनी क्यों ? तेरे पाँव तो जाँघों का भी उठाने का
समर्थ नहीं हैं, फिर (उन पर) यह पापजेल क्यों लाद रखता है ? तू तो
स्वयं अपने अङ्गों से ही मुग्धभित है, फिर यह गहने क्यों व्यर्थ पट मोपने के
लिये पहन रखता है ? ॥६॥

चेटी—एदं कुसुमाग्रय्याखं । पविसदु भट्टिदारओ ।

एतत्कुसुमाकरोद्यानम् । प्रविशतु भर्तृदारकः ।

[सर्वे प्रविशन्ति]

नायक —[प्रविश्य] अहो ! कुसुमाकरोद्यानस्य श्रीः ! इह हि,

निष्यन्दश्चन्दनाशा शिशिरयति लतामण्डपे कुट्टिमान्ता-

नाराक्षरागृहाणा प्यनिमनु कुस्ते ताण्डव नीलकण्ठ ।

यन्मोमुत्रश्च वेगाद्यसति विटपिना पूरयन्नालवाला-

भापातोत्पीडहेलाहृतकुसुमरज पिञ्जरोऽय जलौघ ॥७॥

अहो=आश्चर्यकरात्यर्थ । कुसुमाकरोद्यानस्य भिर्यं वर्णयति-इह ह्येति ।

निष्यन्द इति—पूर्वोक्तम् 'इह हि' इति पदद्वय पद्यान्वयि । इह हि=

अस्मिन् कुसुमाकरोद्याने हि, चन्दनानाम्=चन्दनवृक्षाणाम्, निष्यन्द=

रसनिर्गतर, लतामण्डपे=लताभिर्मर्मिते मण्डपे-लतामण्डपस्यामित्यर्थ,

कुट्टिमान्तान्=कुट्टिम-बद्धा भूमि ['कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू-' इति रामा-

धमी], तस्य अन्तान्-प्रान्तप्रदेशान्, शिशिरयति=शिशिर करोति-शीतल

करोतीत्यर्थ । क्वचित् 'लतामण्डप कुट्टिमानाम्' इति पाठ । कुट्टिमानाम्=

उद्यान उपवेशनार्थं निर्मिताना बद्धभूमीनाम्, सम्बन्धि, लतामण्डपम्=आत-

पादिधारणार्थं कृत लताण्डमिति तदर्थ । नीलकण्ठ =मयूर, आपात्=

समीप एव ['आराद् दूरसमीपयो ' इत्यमर] समीपवर्तिनमित्यर्थ, घारा-

गृहाणाम्=जलयन्त्रगृहाणाम्, प्यनिम्=शब्दम्, अनु=अनुलस्य

['अनुलस्ये' इत्यनेनाशुरत्र कर्मप्रवचनीय, तद्योगे प्यनिरान्देत्र 'कर्म-

प्रवचनीययुक्ते द्वितीया], ताण्डवम्=नृत्यम्, कुस्ते ['ताण्डव नटन

नाट्ये लास्ये नृत्यं च नर्तनम्' इत्यमर], मयूरणा घारायन्प्रशब्दे मेघगर्जित

चेटी—यह कामदेव का उद्यान आ गया । स्तमिन् । अन्दर चलिए ।

(सब का प्रवेश)

नायक—(प्रवेश करके) अहा ! कामदेव का उद्यान कैसा सुहावना है ! यहाँ,

चन्दन-तटारों का रस ही लता-मण्डप के फर्श को छपटा कर रहा है, घारागृहों की झरझर के साथ साथ मीर नाच रहा है और यन्त्र द्वारा बँका हुआ और गिरते समय फूटों से टकरा कर उनके पराग से पीटा हुआ जल वृद्धों की घोंचों का भरता हुआ बर बेग से बहा जा रहा है ॥७॥

अपि च,

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपभुज
परानै पुष्पाणा प्रकटपटवासम्बतिकरा ।
पिबन्तः पर्याप्त सह सहचरीभिर्मधुरस
समस्तादापार्वात्मवमनुभयन्तीह मधुपा ॥८॥

अमी जात , तेन च ते हृत्यन्ति, वर्षासु मेघगर्जनमनु नर्तन मयूराणां नितर्ग
इति भावः । किं च यन्त्रोन्मुक्तः=यन्त्राद्-धारयन्त्राद्, उन्मुक्त-अन्त्र-
निर्गत [अथवा यन्त्रेणेति कर्तरि वृत्तीयान्तेन गमात्, यन्त्रनिक्षिप्त इति
तदर्थः], आपातोत्पीडहेलाहतकुसुमरज पिञ्जर-आपात-आ सम-
न्ताजलस्य पतनम्, तेन, इत्यादि-उत्पीडनम्-आपात, तेन, हेल्या
अथसैव, हृतम्-अपनीतम्, पुसुमानाम्-पुष्पाणाम्, रज-परग, तेन,
पिञ्जर-पीतवर्ण, विटपिनाम्=गणानाम्, आलवालान्=इक्ष्मूलविहि-
तान् वृक्षाकारान् जलाधारान्, पूरयन्=पूर्णान् कुर्वन् सन्, अयम्=मनो-
हर इत्यर्थः, जलौघः=जलानाम्, भोग-प्रवाह, वेगाद्=वेगेनेत्यर्थः,
चलति=स्वन्दते-प्रवहतीति भावः । व्याख्योक्तरीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो
व्यज्यते । स च नीलकण्ठताण्डवोपपादकत्वाद् गुणीभूतः । अमास्वरशुक्ल
जलेन कुसुमरजोभूषणमहणात् तद्गुणालङ्कारः । सङ्घरा छन्दः ॥७॥

अमी इति—इह=अस्मिन्नुपाने । गीतारम्भैः=[गीतानाम्
आरम्भा, तैः] कलशुजितैः [गीतोच्चरतौघः], मुखरितलतामण्डपभुजः=
सुन्दरिता-वाचालिता-सराब्दा कृता इति भावः, सतामण्डपानाम् सताग्रहा-
णाम्, तत्सम्बन्धिन्य इत्यर्थः, भुज-भूषणेशा येस्तादृशा, पुष्पाणाम्=
कुसुमानाम्, परानै=भूतिभिः, स्वशरीरस्पर्शैरिति शेषः, प्रकटपटवासम्ब-
तिकराः=प्रकट-सुव्यक्त, पटवासस्य-पिष्टतकस्य हरिश्चक्रमुमादिपूर्णस्य,
सम्बतिकर-सम्बन्धो येषां तादृशा, सहचरीभिः=स्वसहचारिणाभि मधु-
रभिः [स्वश्रीभिश्च], सह, पर्याप्तम्=अथधिकम् यथेच्छमिति यावत् ।

श्रीर भी—

यह मैं भी, जिन्होंने लतामण्डप के स्थान को अपनी गुजार से
ध्वनित कर दिया है और जिन में से पुष्पों के पराग की सुगन्धि आ रही
है, यहाँ चारों ओर अपनी सज्जिनी अमरियों के साथ मधुपान करते हुए
मधुपान का-सा आनन्द के रहे हैं ॥८॥

विदूषकः—[उपसृत्य] जेदु भवं । सोत्थि भोदीए ।

जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।

नायकः—वयस्य ! चिरादागतोऽसि ।

विदूषकः—भो घञस्स ! सह एव आञ्चदो । किन्दु इच्चन्तं कालं विवाहमङ्गलसूचमिलिदसिद्धिआहरापाणदंसणकोदुहलेण परिभ्रमन्तो ए लफिंसदो । ता पिञ्चवञ्चस्तो धि दाव एदं पेक्खदु ।

भो वयस्य ! लघ्वेवागतः । किन्तु इयन्तं कालं विवाहमङ्ग-

मधुरसम्=पुष्परसम् [सुररस च] [‘मधु मये पुष्परसे चैत्रे च’ इत्यमर] पिबन्तः=आस्नादयन्त, अमी=पुरोदरयमाना, मधुपाः=भ्रमराः, [सुरपायिनश्च], समन्तात्=एतन्, आपानोत्सवम्=आपानम्-सुरापानम्, तत्रैव उत्सव-आनन्द, समिध, अनुभवन्ति । इहोद्याने यत्र तत्र सतामण्डपेषु भ्रमरा भ्रमरीभि सह पुष्परसं पिबन्ति, तेषां गुणितैलतामण्डपान्यपि सशब्दानि सन्ति, भ्रमराणां पक्षा पीते पुष्पपरागे रुषिता विद्यन्ते । तत्र कवित्रेक्षते-इयं मधुपमण्डली उत्सवकालिकपानगोष्ठीरसमिवानुभवति । तथाहि-पानगोष्ठ्यामपि पानोन्मत्ता जना गीतानि गायन्ति, परस्पर पीतपदवासप्रतिक्षेपेण रुषितवाससो भवन्ति, स्वर्द्धाभिः सह पानमाचरन्ति । श्लेषभित्तिकाभेदाप्यवसायमूल्यं प्रतीयमानोत्प्रेक्षात्रालङ्कार । ‘योगाद्हरडिर्बलीयसी’ इति ग्यायेन मधुपराब्धो भ्रमरवाचक एवेत्यत्रेति मते विशेषणमात्रे श्लेषात् समासेऽप्यनुप्राणितेयम् । शिखरिणी छन्द । तत्त्वज्ञं यथा—

रसै रद्वैरिद्धिजा यमनसमला ग शिखरिणी ॥८॥

घयस्येति—चिराद्=विलम्ब्य । भो इति—लघ्वेय=शीघ्रमेव । विवाहेत्यादि=विवाहमङ्गलोत्सवे त्वद्विवाहरूपे मङ्गलोत्सवे, मिलितानाम्-

विदूषकः—(पास जाकर) आप की जय हो । स्वामिनी का कल्याण हो ।

नायकः—ससै ! नदी देर बाद दिसाई दिए ।

विदूषकः—माई ! मैं तो शीघ्र ही आ गया था । परन्तु इतनी देर आप के निताद के मङ्गल उत्सव में सिद्ध और विद्याधरो का मिलकर मद्य पीते देखने की आद से घमता फिरता आपको दिसाई नहीं पड़ा । तो चलिए, आप भी वह रीनक देसिए ।

लोत्सवमिलितसिद्धविद्याधरापानदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन् न
लक्षितः । तत् प्रियवयस्योऽपि तावदेतत् पश्यतु ।

नायकः—यथाह भवान् । [सहर्षं परितः पश्यन्]

दिग्धाज्ञा हरिचन्दनेन दधत्तः सन्तानकानां सज्जो

माणिक्याभरणप्रभाष्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।

सार्धं सिद्धगणैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिथीभूय विपन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥१॥

तदेहि, ध्यमपि समालषीधिकां गच्छामः ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

एकत्र संगतानाम्, सिद्धानां, विद्याधराणां च आपानस्य मुरपानगोष्ठ्याः,
दर्शने, यत् कौतूहलम्-धौत्सुन्यम्, तेन [हेतौ तृतीया], परिभ्रमन्=इत-
स्ततो भ्रमणं कुर्वन्, अहम्, न लक्षितः=त्वयेति शेषः ।

दिग्धाज्ञेति—हरिचन्दनेन=कुङ्कुमपद्मेनेत्यर्थः ['हरिचन्दनमस्त्री
याद् देवतानां महीषहे । नर्पुसकं तु गोर्गर्षे ज्योन्माकुङ्कुमयोरपि ॥' इति
वेदिनी], दिग्धाज्ञाः=दिग्धानि-उपतिष्ठानि, भक्तानि-ललाटादिरारीरावयवाः,
या तादृशाः, सन्तानकानाम्=सन्तानकार्म्यदेवतरुपुष्पाणाम् ['पश्यते
इतरसौ मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंति वा हरिचन्दनम् ॥'
हयमरः], सज्जः=मालाः, दधत्तः=धारयन्तः, माणिक्याभरणप्रभा-
ष्यतिकरैः=माणिक्याणाम्-नानाविधरूपपीतादिमणीनाम् [तैर्भट्टितानीति
शब्दः], आभरणानि-आभूषणानि, तेषां प्रभा-कान्तयः, तासां व्यतिकरैः-
पेम्भिधणैः, चित्रीकृताच्छांशुकाः=चित्रीकृतानि-[अचित्राणि चित्राणि
सम्पादितानि] नानाविधरूपसंयोगाच्चित्रनर्तुतां प्रापितानि, अरुद्धानि-निर्म-
लानि, अंशुद्धानि-वस्त्राणि ['चेलं वनममंशुकम्' इति वज्रनामस्वगरः] तेषां

नायक—जैसे आप की इच्छा । (हर्ष से चारों ओर देखता हुआ)

अज्ञो पर हरिचन्दन मंडे हुए, सन्तानको की मालाएँ धारण किये हुए,
मणि-जटित आभूषणों की छटा से भवकौहले स्वच्छ वस्त्रों वाले यह विद्याधर,
सिद्ध-गणों के साथ मिलकर चन्दन के वृक्षों की छाया तले, स्त्रियों की जूठी
मदिरा पी रहे हैं ॥१॥

तो चलो, हम भी समालषीधिकाँ के चलो ।

(सभी चल पड़ते हैं)

विदूषकः—एसा खु तमालवीहिआ । एदं चन्दणलदा-
मएडयं । एदं च सरदादवपरिसेदिथं विअ तत्तहोदीए वदणं
लफखीअदि । ता इह फलिअसिलादले उयविसदु ।

एसा खु तमालवीधिका । एतच्चन्दनछतामएडपम् । एतच्च
शरदातपपरिसेदितमिव सत्रभवस्या वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटि-
कशिलातले उपविशतु ।

नायकः—वयस्य ! सम्यगुपलक्षितम् ।

एतन्मुख प्रियाया शशिन जित्वा कपोलयो कान्तया ।

तापाभिताम्रमधुना कमल ध्रुवमीहते जेतुम् ॥१०॥

तथाभूता, अमी=विवाहोत्सवानन्दनिर्भरा, विद्याधरा=देवयोनिवि-
शेषा, सिद्धगणैः=सिद्धानाम्=देवयोनिविशेषाणाम्, गणं=समूहैः, सार्धम्=
सह [सहयुक्तेऽपधाने कृतीया], चन्दनतरुच्छायासु=चन्दनतरुणा-
मृगन्दनद्रुमाणाम्, छायासु=अनातपेषु, पनच्छायाणां चन्दनद्रुमाणामथ इत्यर्थः,
मिथ्नीभूय=मिलित्वा, दयितापीतावशिष्टानि=दयिताभि-प्रियाभि,
पीतिभ्य=आस्वादितेभ्यः, अवशिष्टानि, मधूनि=मणानि, पिबन्ति=रुच-
यन्ति । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥६॥

विदूषकोद्गी-एतच्चेत्यादि । शरदातपजेदितमिव=शरदातपेन-शर-
त्कालिकेन, आतपेन धर्मेण, जेदितमिव=आयासितमिव । तत्रभवस्या=
मलयवाया । वयस्येति-उपलक्षितम्=विचारितम् । नाधीयोल्ले विचार
इति भावः ।

एतदिति—एतत्=पुरोद्वयमानम्, प्रियाया=मलयवाया, मुराम्=
आननम् [कर्तुं], कपोलयोः=स्वावयवभूतयो गण्डस्थयोरेव, कान्तया=
पुत्या, शशिनम्=शरलाग्नितं चन्द्रमसम्, जित्वा=पराभूय [‘क्षिप्वा’
इति पाठे तिरस्कृत्येत्यर्थः], अधुना=अस्मिन् समये, नापाभिताम्रम्=तापेन-

विदूषक—यह तमालवीधी आ गई । और यह लतामएडप है ।
और इनका मुख भी शरद् अनु की घुप से कुहलाया हुआ प्रतीत होता है ।
इसलिए, यहाँ स्फटिक गिरा पर बैठ जाइए ।

नायक—मित्र ! ठीक जौवा ।

यह प्रिया का मुख कपोलों की गोमा से चन्द्रमा की जितकर अब घुप
के ताप से लाल होकर सचमुच कमल को भी जीतना चाहता है ॥१०॥

[मलयवतीं हस्ते गृहीत्वा] प्रिये ! इदोपविशामः ।

[सर्वे उपविशन्ति]

नायकः—[नायिकामुखमुन्नमय्य पश्यन्] प्रिये ! वृधैव त्वम-
स्माभिः कुसुमाकरोद्यानदर्शनकुतूहलिभिः परिसेदिता । कुतः,
एतत् ते भ्रूलतोल्लासि पाटलाघरपल्लवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्वय केवल वनम् ॥११॥

शरदातपजनितेन श्रीप्लेण, अमित-सातिशयमित्यर्थः, ताम्रम्-रक्तं सत्,
कमलम्=वारिजम्, जेतुम्=पराभवितुम्, ईदृते=येदृते, ध्रुवम्=नृगम् ।
शरी तु शरालाम्बितत्वादस्या मुखस्यैकदेशेन कपोलमुग्मेनेव जित, इदानीं
तु रक्षितातिशयं दधानेन मुखेन कमलविजयायौघमः कियते-इति प्रतीयत इति
भावः । आतपजनितमुखनाभतातिशये कमलविजयोद्यमहेतुकवोत्प्रेक्षणादुत्प्रे-
क्षाद्वार । शशिनम्-इति विशेष्यं सान्निध्यतस्य चन्द्रमनः पराजययोग्यता-
मावेदयत् साभिप्रायम्, इति परिकराद्भुर । तदुक्तं कुवलयानन्दे—

‘साभिप्राये विशेष्ये नु भवेत् परिकराद्भुर’ ।

अत्रिस्तु ‘तापागिताम्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘तापातुरकम्’ इति पाठः । तापेन
अमुरहम्-ताम्रवर्णमिति पूर्ववदेवायं । आर्या छन्दः ॥१०॥

उन्नमय्य=ऊर्ध्वमुखः । कुसुमेत्यादि—कुसुमाकरोद्यानस्य-कुसुमा-
वरमात्र उद्यानस्य, दर्शने-विलोकने, कुतूहलिभिः=उत्सुके, परिसेदिता=
आयासिता । परिसेदनस्य व्यर्थताया हेतुमुपन्यस्यति—कुत इति ।

एनदिति—भ्रूलतोल्लासि=मुखी=नेत्रगोचरपरि वर्तमाने गिरगरी,
ते एव लते वल्लयी, ताम्यामुन्नमति-शोभत इति तादृशी, पाटलाघर-
पल्लवम्=पाटल-पाटलवर्णं श्वेतरक्तं, अघर=अवरोष्ठ एव, पल्लव-
क्षिप्तयम्, यत्र तादृशम्, एतत्=पुरोवर्ति, ते=भवता, मुखम्=मनन-
भव, नन्दनम्=नेत्रानन्दकरत्वाद् नन्दनाख्यम्, उद्यानम्=वनम्

(मलयवती को हाथ से पकट कर) प्रिये ! यहाँ बैठ जाओ ।

(सब बैठ गये हैं)

नायक—(नायिका के मुख को ऊपर उठाकर देखते हुए) प्रिये ! तू
कामदेव के उद्यान देखने की इच्छा से मुझे इतना उत्सुक कर दिया है । मैंने
मैं अपनी लताओं से मुझे इतना उत्सुक कर दिया है । यहाँ
यह वृक्ष (आनन्द देने वाला) मुझे इतना उत्सुक कर दिया है ।
अतिरिक्त) और तों के वृक्षों से ।

चेटी—[सस्मितं विदूषक निर्दिश्य] सुदं तुष्ट कहं वणिणेदेति ।
श्रुतं त्वया कथं वर्णितेति ।

विदूषकः—[सस्मितम्] चउरिण ! मा एव्यं गद्वं उच्चइ ।
अह्माणं पि मज्जे दंसणीओ जखो अत्थि एव्व । केवलं मच्छ-
रेण कोवि ण चएणेदि ।

चतुरिके ! मैवं गर्वमुद्धह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो
जनोऽस्त्येन । केवलं भत्सरेण कोऽपि न वर्णयति ।

चेटी—[सस्मितम्] अट्ठ ! अहं वे चएणेमि ।

आर्य ! अहं ते वर्णयामि ।

मस्ति, अतः=अस्मात् ते मुखात्, अन्यत्=अतिरिक्तम्, केवलम्=साधारणम्, यनम्=नटवृत्तममूढगात्रम् । अस्ति-इति शेषः ।

प्रिये ! इदं त्वन्मुखमेव मैत्रानन्देदुग्धाद्, भूलताविराजितत्वाद्, अपर-
किसलयमुखरोमितत्वाच्च नन्दनोद्यानरोभा वहति । एतदतिरिक्तं एषानप-
वाच्यमपि न भवितुमर्हति, दूरं तु नन्दनन तस्य । किन्तु तद् वनापरपयोये
जवानां पादपाना समूहमात्रम् । अतो यम्यं त्वन्मुखनन्दनोद्याने विद्यमाने
वृषेयं ययमिह कुमुदावरोद्यानमागत्य त्वामा-मनश्चेदितवन्त इति भावः । मुखे
नन्दनोद्यानत्वादेपाद् कथकम् । पूर्वाधे भ्रुवोर्लताया अपरे पल्लवस्य आरोपौ
तद्वज्रता गताविति साज्जमिदम् । मुक्तादतिरिक्तस्योद्यानत्वनिषेधप्रतीते परिमंस्यात् ।
एतदेवोद्यानं नन्दनमानन्दवरमितरस्तु यनमात्रं पीडामाप्रकरम् [यनधातोर्हिमाथ-
ग्यमपि घटादौ प्रतिपादितम्] इति-अतिरेकश्च । अनुदुष्ट इत्यम् ॥११॥

धुतमिति—त्वया धुतम्, कथमस्मद्भनृदारिका नायकेन वर्णिता । एता-
द्वरामपूर्वं सौन्दर्यमस्मद्भनृदारिकाया विद्यने यन्नायकोऽपि तामुद्ये स्तीतीति
भावः । चतुरिके इति—स्वभनृदारिकाया स्तुतिमाकर्ण्य गर्वं मा कारीरित्यर्थः ।
अस्माकमिति—अहमपि दर्शनीयोऽस्मि, परं मान्दयं वराद् न मा कोवि
वर्णयति-स्तीतीति विदूषकस्य निगूढाभिप्रायः । आर्येति—वर्णयामि=

चेटी—(मुम्हाराकर विदूषक की ओर देखकर) तूने मुना दे, इनका
कहा (मनोहर) वर्णन किया है ?

विदूषक—(मुम्हाराकर) चतुरिके ! जेमे गर्व मन कर । हमारे बीच से
नी मुन्दर जन है तो, मगर ईश्यामे एकावणेन (प्रशंसा) करे नही जाता ।

चेटी—(मुम्हाराकर) आर्य ! मैं तुम्हारा वर्णन (प्रशंसा-ईश्या) करता हूँ ।

विदूषकः—[सहर्षम्] जीविदहि । करोतु होदी प्रसादं, जेण एसो बुण्ण य भण्णादि ईदिसो तादिसो मकडाआरत्ति ।

जीवितोऽस्मि । करोतु भवती प्रसादम्, येनैव पुनर्न भणति ईदृशस्तादृशो मर्कटाकार इति ।

चेटी—अज्ज तुवं मए विवाहजागरेण णिज्जाअमाणो णिमीलिअच्छो सोहन्तो दिट्ठो । ता एयं एव्व सिट्ठ ।

अद्य त्वं मया विवाहजागरेण निद्रायमाणो निमीलिताक्षः शोभमानो दृष्टः । तदेवमेव सिष्ठ ।

[विदूषकस्तथा करोति]

चेटी—[आत्मगतम्] जाय खीलीरसानुआरिणा तमाल-पल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं ।

यावन्नीलीरसानुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य काली-करिष्यामि ।

स्तौमि, वर्णयन्तं करोमि-केनचिद् रागेण रञ्जितं करोमीति गूढाभिप्रायः । [वर्णवच्छब्दात् 'तत्करोति'-इति णिच् । 'इष्टवच' इत्यतिदेशान्मनुषो लुक् । अथवा 'वर्ण-वर्णक्रियानिस्तारणवचनेषु' इति घोरदिकाद् वर्णधातौ ऐवैदं रूपम् । वर्णक्रिया आचार्यः ।]

जीवितोऽस्मीति—मत्सौन्दर्यवर्णनप्रतिज्ञया त्वयाहं पुनर्जीवनमिव प्रापितोऽस्मीति भावः । प्रसादम्=मत्सौन्दर्यवर्णनरूपमनुग्रहम् । एयः=विट् । अद्येति—निमीलिताक्षः=निर्मालिते-निमेषिते, अक्षिणी-नेत्रे येन तादृशः ['बहुनीही गवध्यच्छो. स्वाप्तात् पच्' इत्योप.] अक्षिणी निमील्य रियत इत्यर्थः । एवमेव=निमीलिताक्षः सन् । तथा करोति=अक्षिणी निमील्य तिष्ठति । यावदिति—यावदयं निमीलिताक्षस्तिष्ठति, तथादिति

विदूषक—(प्रसन्न होकर) मैं धन्य हूँ । हाँ, आप अगश्य ऐसी वृषा कीजिए जिससे फिर यह 'यह ऐसा, वैसा, चन्दर जैसा है' इस तरह न कहे ।

चेटी—आयं ! आज मैं ने तुम्हे विवाह में आने के कारण ऊँचा हुआ आँखें बन्द किये सुन्दर रूप में देखा था । सो वैसे ही बैठे ।
(विदूषक वैसे ही करता है)

चेटी—(मन में) तब तक नील के रस के समान तमाल के पत्तों के रस से इसका मुख काँटा कर दूँ ।

[उत्थाय पल्लवग्रहणं कृत्वा निष्पीडनं च नाटयति]

[नायको नायिका च विदूषकस्य मुखं परयत]

नायकः—घयस्य ! घन्यः खल्यसि, यदस्मासु तिष्ठत्सु
त्वमेवं घर्ण्यसे ।

[बेटी तमालपल्लवस्य रमेन विदूषकस्य मुखं नाट्येन कालीकरोति]

[नायिका सस्मितं विदूषकं दृष्ट्वा नायकं परयति]

नायकः—

स्मितपुष्पोद्गमोऽथ ते हरयतेऽधरपल्लवे ।

फलं तु जातं मुग्धासि । परयतश्च पुनर्मम ॥१२॥

भाव । नीलीरसानुकारिणा=नीलीरससदृशेन-नीलवर्णेनेत्यर्थः । काली-
करिष्यामि=अकारणं कालं करिष्यामि-कृष्णीकरिष्यामीत्यर्थः ।

उत्थायेत्वावि—पल्लवग्रहणम्=तमालपल्लवस्य ग्रहणम्, निष्पी-
डनम्=रसरच्योतनाय विगर्दनम् । नायको नीलीरसेन चेत्या रज्यमानं विदू-
षकमुखमवलोकयन् छिद्रं परिहासगर्भमाह—घयस्येति । त्वमेव, घन्यः=भाग्य-
वानसि, पक्षे=मूर्खतया दुर्भाग्योऽसि, यदस्मासु तिष्ठत्सु=विद्यमानेष्वपि,
अस्मान् विहाय ['पट्टी शानादरे' चात् सप्तमी], त्वमेवम्, घर्ण्यसे=
हत्यसे, पक्षे=रञ्जकद्वयेण कृष्णमुखता नीयसे ।

नायकः कृष्णमुखता नीतं विदूषकमवलोक्य स्मितपूर्वकमागामिमुखं
परयन्ती नायिका वर्णयति-स्मितेति । हे, मुग्धासि=[मुग्धे मनोहरे
अक्षिणी यस्या सा मुग्धाक्षी, संबंधने मुग्धासि-'बहुम्रीहो सकप्यच्छो'-
इति पञ्च, चित्त्वान् बीप्, 'अभ्यर्थनयोत्तरं'] हे मनोहरनयने, अयम्=
पुरोवर्ती नितरा मनोह्र, स्मितपुष्पोद्गमः=स्मितम् मन्दहास एव, पुष्पम्=

(ठठ कर पत्ते तोट कर निचोटी दे)

(नायक और नायिका दोनों विदूषक के मुँह की ओर देखते हैं)

नायक—मित्र ! तू घन्य है, जो हमारे सामने इस प्रकार बर्णन किया
(रंगा) जा रहा है ।

(बेटी तमाल के पत्ते के रस से विदूषक का मुख काल कर देती है)

(नायिका मुस्कराकर विदूषक को देखकर नायक की ओर देखती है)

नायक—हे मुग्धासि ! मुस्कराहट का फूल तो तेरे होठों की कोपन पर
खिला दिखाई देता है पर उसका फल तुझे निहारती हुई इन मेरी आँखों में
उत्पन्न हो गया है (अथवा मेरे नेत्र सख्त हो गये हैं) ॥१२॥

चिदूपकः—मोदि ! किं दे किंदं । भवति ! किं ते कृतम् ।

चेटी—एं चरिणदो सि ।

ननु वरिंतोऽसि ।

चिदूपकः—[हस्तेन मुखं परामृज्य हस्तं दृष्ट्वा सरोप दण्डकाष्टमुद्यम्य सत्तरम्भम्] आः दासीए धीदे ! राअउलं खु एदं । किं दे करिस्स । [नायकमुदिरय] भो ! तुह्माणं पुरदो एव्व अहं दासीए धीदाए पली-किदोस्सि । किं मम इह द्विदेष । अणणदो गमिस्सं । [निष्क्रान्त]

आः दास्याः पुन्नि ! राजकुलं रास्वेतत् । किं ते करिष्यामि ।

भोः ! पुप्पाकं पुरत्त एवाहं दास्याः पुण्या खलीकृतोऽस्मि । किं ममेह स्थितेन । अन्यन्न गमिष्यामि ।

इत्थमम्, तस्य, उद्गम—उद्भव, ते=भवत्याः, अचरपल्लवे=अभर-अभरोष्ठ एव, पल्लव—किस्तलयम्, तस्मिन्, दृश्यते=साक्षात्क्रियते, तु=किन्तु, फलम्=पुष्पोद्गमानन्तरं जायमानं फलं तृप्तिरूपमानन्दरूपं चक्षुर्जन्मसार्थकवस्त्वया, पश्यतः=मस्मिन् त्वदधरं निरीक्षमाणस्य, मम=जीमूत-वाहनस्य, चक्षुषोः=नेत्रयोः, जातम्=उद्भूतम् । यत्रैव पुष्पोद्गमस्तत्रैव फलमिति निश्चयः । परमिह तु पुष्पोद्गमस्तत्राधरविहृते, फलं मम चक्षुषोरिति महद्दुःखतम् इति भावः । कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिरलङ्कारः । तत्र च स्मिते पुष्पत्वारोपोऽङ्गम् । नाथिवाननमौन्दर्वं व्यङ्ग्यम् । इत्थमनुष्टुप् ॥१०॥

भवतीति—ते=त्वयेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । क्वचित्तु प्राकृते 'तुए' इति पाठः । तस्य 'त्वया' इति संस्कृतम् । तच्च नाभीय एव । वरिंतोऽसि=रक्षितोऽस्मीति भावः । हस्तेनेति—परामृज्य=प्रोज्झ्य हस्तमित्यस्य कृष्णमिति शेषः । दण्डकाष्टम्=दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्टम्, काष्ठयष्टिमित्यर्थः । सत्तरम्भम्=शीघ्रमित्यर्थः । आ इति—आः=इति क्रोधयौतकमन्वयम् । दास्याः पुन्नि=चेटी, राजकुलम्=राजगृहम्, वर्तत, अन्यथा न जाने कस्तेऽस्य मम परिहासस्य फलं भवेत् इति भावः । अथवा—राजकुलमेतदस्ति, नात्र त्वयैव परि-

चिदूपकः—मद्रे ! यह तू ने क्या किया !

चेटी—तुमने जर्जित (रक्षित) किया है !

चिदूपकः—(हाथ से मुँह पोंछ कर, हाथ को देखकर और श्रोत्र से दण्डा उठा कर जल्दी से) अरी नीच ! यह राजकुल है । तेरा क्या करूँ । (नायक की ओर दंष्ट्र करके) ओह ! आप के सामने ही इस नीच ने मेरा अपमान कर दिया है । मेरा यहाँ रहने का क्या काम ! और कहाँ जाता हूँ ।

(चला जाता है)

चेटी—कुपितो खु मम अय्यो अचेओ । जाव- गदुअ पसादेमि ।

कुपितः खलु मम आर्य आत्रेयः । यावद्भूत्वा प्रसादयामि ।

नायिका—हजे खउरिए ! कहं मं एआइणि उज्झिअ गच्छसि ।

हजे चतुरिके ! कथं मामेकाकिनीमुन्मत्त्वा गच्छसि ।

चेटी—[नायकसुरिण्य ससितम्] एवं एव चिरं एआइणी होहि ।
एवमेव चिरमेकाकिनी भव ।

[निष्क्रान्ता]

हासः करणीय आसीत् । अस्थाने त्ववेतदनुष्ठितम् इति भावः । किं ते इति-
अस्य तेऽविनयस्य कं दण्डमुपकलयामि । राजकुलादेव हेतुर्न किमपि कर्तुं
श्रमयामि इति भावः । भो इत्यादि—कथित् 'दास्या' पुत्र्या' इत्यस्य स्थाने
'दास्या धीतया' इति पाठः । तत्र 'धेद् पाने' इत्यस्माद् धातोः, भवि कृप्रत्यये,
'आदेव उपदेशोऽशिति' इत्यनेनात्वे, आकारस्य 'पुमास्था—'इत्यादिनेवे गीतपी-
तादिषद् धीतशब्दः सिध्यति । ततो धीतमस्या अस्तीति विग्रहे 'अशं आद्यवि'
धीतशब्दः कन्यावाची निष्पद्यते । खलीकृतः=तिरस्कृतः ।

कुपित इति—ममेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । मयीति तत्रभिप्रायः । मङ्ग-
मिति वा । एवमेवेति—यदि दयितेन सहितापि स्वमात्मानमेकाकिनीमनुभवसि,
तर्हि एतादृशी—एकाकिनी त्वमस्माभि सदैव वाञ्छयमे । अतो मयेतः प्रस्था-
तव्यमेवेति भावः । इदानीं निर्मल्लिके विधग्धमास्तावता भ्रष्टाररम इति
गूढाभिसन्धिः । नायिकया एकाकि-वमगमने हेतुवृत्तः, तदेवैकाकित्वं नेत्या
गमनहेतुतयोपात्तमिति द्वितीयो व्याघातोऽप्रागल्भ्यः । 'मौक्येण निबद्धापि
क्रिया कार्यविरोधिनी । दया चेद् बाल इति मध्यपरित्याज्य एव ते ॥' इति
तल्लक्षणं कुवलयानन्दे । मया गन्तव्यमेवेति कार्यं प्रस्तुते तत्कारणस्यैकाकि-
स्वारांसाया वचनादप्रस्तुतप्रशंसा च ।

चेटी—आर्य भैत्रेय मेरे से कुपित हो गया है, इसलिये जाकर मनाती हूँ ।

नायिका—सखि चतुरिका ! मुझे अकेली छोड़कर क्यों जा रही है ।

चेटी—(नायक की ओर संकेत करके, मुस्कराकर) ऐसी अकेली तू
सरा ही रह ।

(चली जाती है)

नायक —

दिनकरकरामृष्ट विभ्रद् शुति परिपाटलां
दशानकिरणैरुभयपद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

अयि मुक्तमिदं मुग्धे सत्यं समं कमलेन तं
मधु मधुकरं किञ्चेतस्मिन् पिबन्न विभाष्यते ॥१३॥

[नायिका विहस्य मुक्तमुक्तमयति]

[नायको दिनकरेति तदेव पठति]

इत्थं बेटीविरूपक्यो कलहमुत्पाद्य निष्कमणे सम्पादिते रहमि
विनम्रमाणा ममैव वर्णयति—दिनकरेति । अयि, मुग्धे=मुग्धरि,
दिनकरकरामृष्टम्=दिनकरस्य-सूर्यस्य, करै-किरणै, आगृष्टम्-आ-
ममन्तात् स्फुटम् [सत्], परिपाटलाम्=पास्त-भर्वत, पाटलाम्-
रत्नवर्णाम्, शुतिम्=कान्तिम्, विभ्रत्=धारयत्, उत्सर्पद्भिः =
कर्णं प्रसरद्भिः, दशानकिरणैः=दशानाम्-दन्तानाम्, किरणै-
रदिमभि [प्रकृत्यादिवात् तृतीया], स्फुटीकृतकेसरम्=स्फुटीकृत-
प्रकाशित, केसर-किञ्चक, यत्र तादृशम्, दन्तकिरणरूपकिञ्चक-
वदिति भावः । इदम्=निर्गतिरायमनोहारि, ते=भवया मलयदरणा,
मुक्त्वम्, कमलेन=गरमिनेन, समम्=तुल्यम्, अस्ति इति, सत्यम्=
सत्यमित्यर्थस्वाकारे, किन्तु=परन्तु, एतस्मिन्=कमलकण्ठे मुने, मधु=
मकरदम्, पिबन्=प्राश्नादयन्, मधुकर=भ्रमर, न विभाष्यते=
नावलाभ्यते । दिनकरकरमर्पणेन ताभ्रवर्णं दन्तकिरणपुञ्जविचित्रविभाजितं ते
मुखं यद्यपि कमलोपमा भवेत्, तथापि न सर्वात्मना कमलमाह्वय तत्र पश्यते ।
कमले मधुकरस्तद्वत् पिवन्नवलीकरोते, इह तु त्वन्मुखकमलाधारवल्लभाभारण
पिबन् कश्चिदपि मधुकरो नास्ति-इति सर्वथा कमलोपमाधिगतये मधुकरेण
मया त्वदभररसः पातव्यः अन्यथा तवाननस्य कमलोपमा तुदितैव भवेत्-

नायक—ह मुग्धे ! यह तेरा मुख सचमुच ही कमल के समान है ।
क्योंकि सूर्य की किरणें पढ़न से यह लालिमा को धारण करि है और इस में
दाँतों की उठती हुई चमकीली किरणें स्पष्ट केसर के समान हैं । किन्तु
इसके ऊपर मधु चूसता हुआ भ्रमर दिखाई नहीं देता ॥१३॥

(नायिका हँसकर मुक्त ऊपर की उठा देती है)

(नायक फिर वही 'हे मुग्धे !' आदि पढ़ता है)

[प्रविश्य]

चेटी—[सहसोपसृत्य] एसो खु सिद्धजुअराओ मित्रावसु
केण वि कज्जन्तरेण कुमारं पेम्मिन्दु आअदो ।

एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुः केनापि कार्यान्तरेण
कुमारं प्रेषितुमागतः ।

नायक —प्रिये ! गच्छ त्वमात्मनो गृहम् । अहमपि मित्रावसुं
दृष्ट्वा स्वरिततरमागत एव ।

[चेटीसहिता निष्क्रान्ता नायिका । ततः प्रविशति मित्रावसुः]

मित्रावसुः—

अनिहत्य तं समर्थं, कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि तव हृतं राज्यं रिपुणेति निर्लज्ज ॥१४॥

इति भावः । चतुर्यपादे मधुमधुकरपदाभ्यां अधररसमायकयोर्मिगरणादिति
शयोक्तिः । भग्नपन्तरेणाधररसपानाभिलाषनिवेदनात् पर्यायोक्तम् इति
केचित् । कमलमादरयकोपनादुपमा च । अनुप्रासस्तवस्य कवे कवितार्या
प्रायः सर्वत्र जागर्त्येव । हरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—‘रसयुगद्दयैन्तौ ब्रौ
स्तौ गो यदा हरिणी तदा’ ॥१३॥

एष इति—केनापि कार्यान्तरेण=केनापि प्रयोजनविशेषेणेत्यर्थः ।
हेतौ तृतीया ।

अनिहत्येति—समर्थं=शक्तिमानपि, अहम्=मित्रावसु, तम्=
मत्तज्जनामान जीमूतवाहनस्य वैरिणम्, अनिहत्य=प्राणैरनियोज्य,
निर्लज्ज=तज्जाविरहितं सन्, तव=भवतो जीमूतवाहनस्य, राज्यम्=
अनुशासनीय प्रदेश, रिपुणा=शत्रुणा मत्तज्जेन, हृतम्=स्वायच्छीकृतम्,

(चेटी का प्रवेश)

चेटी—(शीघ्रता से पास जाकर) यह सिद्ध युवराज मित्रावसु किसी
कार्यवश आप को मितने के लिये आए हैं ।

नायक—प्रिये ! अब तू अपने घर जा । मैं भी मित्रावसु को मिलकर
समझो शीघ्र ही आया ।

(नायिका चेटी के साथ चली जाती है । तब मित्रावसु प्रवेश करता है)

मित्रावसु—बिना शत्रु को मारे हरा कष्ट मैं निर्लज्ज होकर जीमूत-
वाहन को कैसे कह दूँ कि ‘तेरा राज्य शत्रु ने लूट लिया है’ ॥१४॥

तथाप्यनिवेद्यायुक्तरूपं गमनमिति निवेद्य गच्छामि ।

[उपरार्पति]

नायकः—मित्रावसो ! इह आस्यताम् ।

[मित्रावसुरूपविशति]

नायकः—ससंरम्भ इव लक्ष्यसे ।

मित्रावसुः—क. खलु मतङ्गदूतके संरम्भः ।

नायकः—किं कृतं मतङ्गेन ।

मित्रावसुः—स्वनाशाय युष्मदीयं किल राज्यमाक्रान्तम् ।

इति, जीमूतवाहनस्य=[सम्बन्धसामान्ये पद्ये] जीमूतवाहनामेत्यर्थः, कथमिदं=केन प्रकारेण [इवशब्दोऽत्र वाग्दालक्ये], कथयिष्यामि=सूचयिष्यामि । अहं स्वसुदृढराज्यापहर्तुर्मतङ्गस्य हनने समर्थोऽस्मि, पर तादृशोऽपि तद्व्यनर्थायोगमकृत्वा केवलं मुद्दे तद् राज्यापहाररूपमप्रिय-दृष्टान्तं निवेदयितुमिच्छामि, तदेतन्ममात्यन्तमनुचितं सञ्चार्येति भावः । आर्या छन्दः ॥१४॥

तथापीति—यद्यपि प्रतीकारशून्यस्य ममाप्रियनिवेदनमनुचितं तथाप्यनुचितं स स्वयमपि कथमिदं प्रतीकाराय प्रवर्ततेति भावः । अनिवेद्यं=मतङ्गदूता राज्याक्रान्तिम् असूचयित्वा, अयुक्तरूपम्=अत्यन्तमनुचितम्, [शुक्रशब्दात् प्रशभाया रूपम्] । उपरार्पति=जीमूतवाहनस्य समीपमुपगच्छति । ससंरम्भ इति—ससंरम्भः=सरम्भेण कोपेन सह वर्तत इति पररम्भ ['सरम्भ सत्रमे कोपे' इत्यमरः], स्फुरद्वोष्ठादिना कोपाविष्ट इवेत्यर्थः । लक्ष्यसे=प्रतिभाषि । क. खल्विति—छोटाबानि मतङ्गे शत्रो को

हो मैं मित्रा कहै जाना उचित नहीं इसलिये कह कर ही जाता हूँ ।

(पास जाता है)

नायकः—मित्रावसो ! नहीं बैठ जाइए ।

(मित्रावसु बैठ जाता है)

नायकः—तुछ धरारा दुप से लगते हो ।

मित्रावसु—मला दुष्ट मतङ्ग से क्या धरराना ।

नायकः—बयो, मतङ्ग ने क्या किया ।

मित्रावसु—अपना नाश कराने के लिये तुम्हारे राज्य पर आक्रमण कर बैठा है ।

नायकः—[सहर्षमात्मगतम्] अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ।

मित्रावसुः—तदुच्छिद्ये मामाज्ञापयतु कुमारः । किं यदुमा,

ससर्पिः समन्तात् कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमानैः

कुर्वाणा प्राचृषीष स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य ।

नामास्माकं सरम्भः, सत्सकुक्षैरप्यस्माभिर्हेतयैव विनाशः—इति भावः । मतङ्गहतकशब्दे 'दुस्सितानि कुत्सनै' इत्यनेन समासः ।

नायकोऽपि सहर्षमिति । रामप्रधानस्य जीमूतबाहनस्य परेषां नश्वरस्वराज्याक्रान्तेः श्रवणमेव हर्षहेतुः । अपि नामेति—यद्येतद् मम राज्यापहारवृत्तं मत्स्यं भवेत्—तर्हि किमतः परपितृसेवापरायणस्य मम बाण्डनीयमिति जीमूतबाहनस्य हवयम् । तदुच्छिद्ये=तस्य-मतङ्गस्य, उच्छिद्ये=विनाशाय ।

संसर्पिः इति—एतत्=पुद्गलः, सिद्धः=सिद्धाद्यपदेवजातिविशेषः, तद्य=भवता जीमूतबाहनस्य, यच्चनम्=आज्ञाम्, प्राचृष्य=अभिगच्छ, सद्यः=तत्कालमविलम्ब्यैव, समन्तात्=चतसृषु दिक्षु, संसर्पिः=संचरन्—उड्डीयमानैरित्यर्थः, कृतसकलवियन्मार्गयानैः=कृतम्—विहितम् सकलेषु समग्रेषु, वियत=आचारास्य, मार्गेषु=पथेषु, यानम्=संचारः, पैलादशैः, विमानैः=व्योमयानैः ['व्योमयान विमानोऽश्वी' इत्यमरः], प्राचृषीष=वर्षास्निव ['क्षियां प्रावृद् क्षिया भूति वर्षा' इत्यमरः], स्थगितरविरुचः=स्थगिता—आच्छादिता, रवे=आदित्यस्य, रुचः=कान्तय—किरणं इति यावद् यत्र तारकास्य, वासरस्य=दिनस्य, श्यामताम्=वृष्णाताम्—प्रवशाच्छादनेनान्धकारमयत्वमिति भावः, कुर्वाणाः=उत्पादयन्तः, सन्त [वर्षासु जलधरैरिव विशालकायैर्व्योमयानैः सूर्यमाच्छाद्य दिवसमन्धकारमयं सम्पादयन्त इति भावः], इतः=अस्मात् प्रदेशात्, युद्धाय=त्वदराज्यावमणवारिणा मतङ्गेन महः संग्रामं कर्तुम् ['क्षियाधोपपदस्य च कर्माणि स्थानिनः'—इत्यनेन चतुर्थी], यास्ताश्च=प्रस्थिताश्च [याता इत्यत्र 'आदियर्मणि' कर्तारि च' इत्यादिकर्मणि क्तः; यातुमारप्सत इत्यर्थः],

नायक—(प्रहस्य होकर मन में) क्या यह बात सच होगी ।

मित्रावसु—कुमार ! मुझे उसके नाश करने की आज्ञा दे । अधिक क्या, ज्यों ही यह सिद्ध होगा यहाँ से आप की आज्ञा पाकर अपने विमानों में सवार होकर मार्ग में दौड़ते हुए और सूर्य की किरणों को रोक कर दिन

एते याताश्च मयस्तत्र वचनमित- प्राण्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धं चोद्धृतशनुक्षयमयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥१६॥

अथवा किं बलीयैः ।

एकाकिनापि हि भया रमसावकृष्ट-

निक्षिप्तदीधितिमटाभरमासुरेण ।

उद्धृतशनुक्षयमयविनमद्राजकम् = उद्धृतम् - उद्धृतस्य, राज्ञो - गतस्य, क्षयाद् - विनाशाद्, मयेन - मीत्या हेतुना, विनमद् - विरोपेण प्रह्वामपद् - विनम्रतया त्वदपीनता स्वीकृष्यदित्यर्थः, राजकम् - राज्ञा सन्तु, तत्र तारशम्, ते = भवत, स्वराज्यम् = स्वरासनम्, सिद्धं च = निष्कण्टकं सम्पन्नं च । त्वदाज्ञानेन निरुद्ध, शनुपराजये तु न कश्चन विलम्बो भविष्यतीति भावः । याताश्च सिद्धं चेति पक्षरूपं यानस्वराजनमिन्द्रपो- र्योगपथं सूचयति, तेन समुच्चयालङ्कारः । गन् यानगिद्धयो कारणकार्ययो चहृत्त्वयोधेनेनाहमतिशयोक्तिम् । धन्यराज्यम् । लक्ष्यमुक्तं प्राक् ॥१५॥

अथचेति पदान्तरे । बलीयैः = बलानाम् - सैन्यानाम्, धोषं - यमदू, किम् = किं प्रयोजनम् । एकाकेवेवाहं तस्य मतस्य निदन्तुं प्रभवामीति भावः ।

तदेव समर्थयते - एकाकिनेति । हि = यत, आजौ = संप्राने ['ममिलाजिममिदयुष' इति युद्धनामस्वपर], रमसावकृष्टनि- क्षिप्तदीधितिमटाभरमासुरेण = रमसेन - वेगेन हर्षेण वा ['रमसा भेगहर्षयो' इति विश्व], अवकृष्ट - कोशाभिष्ठासितः । ['निष्ठासितोऽवकृष्ट- स्याद्' इत्यमरः], निक्षिप्त - [निर्गतक्षिप्तौशुलिभ्य - इति विभेद 'द्वयति- प्रादय' इत्यनेन समागे, 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' इति इत् समाधानम्] खड्ग ['खड्गे तु निक्षिप्तचन्द्रासासिरित्य' इत्यमरः], तस्य दीधितय - किरणा, सटा केसरा इव [उपमितममाम] तासा भर - समूह, तेन भासुर - भासमानः, तेन । सिंहपक्षे - रमसेन, अवकृष्ट - विधूननेनेतत्त्वो

को वर्तमान की भाति अन्यकारणम बनने हुए युद्ध के लिये निकले लो ही आप का राज्य पुनः जीत लिया और सभी राजाओं का समूह उस गर्वित शत्रु के नाश से दरा हुआ आप के आगे मुका ॥१६॥

अथवा सैन्य-समूह की भी क्या आवश्यकता है ।

जैसे अकेला ही सिंह दूर से झपट कर शायी को मार देता है, वैसे ही दूर से झपटने हुए मुक्त अकेले द्वारा ही—जो कि वेग से मोती दई मर्द की

आराधयितुं हरिणेन मतङ्गजेन्द्र-

भार्या मत्तहृदयक हस्तमेव विद्धि ॥१६॥

नायकः—[कर्णो विधाय आत्मगतम्] हृदह ! दारुणमभिहितम् ।

पिकीर्णा, निखिरा - त्रिशादङ्गुल्यधिकपरिमाणा दीर्घा इति यावत्, दीधितय इव-किरणा-इव, सटा - प्राचास्थकेशा, तासा मरेण-समूहेन, भासुर-शोभमान, तेन, एकाकिनापि=असहायेनापि ['एकाकिनवासहाये'], मया=मित्रावधुना, आराद्=दूराद्, निपत्य=उत्प्लुत्य ['आराद्दूर-समीपयो' इत्यमर], हरिणा=केसरिणा ['हर्यद् केसरी हरि' इत्यमर], मत्तङ्गजेन्द्रमिव=मत्तगजमिव ['मत्तगजो गजो नाम' -इत्यमर । इन्द्रशब्द प्रशसायचन । 'तस्य प्रशसायचनेष्व'-इत्यनेन मत्तगजशब्देन सह समास], मत्तङ्गहृदयकम्=दुष्ट मत्तगम्, हस्तमेव=मारितमेव, विद्धि=जानीहि । हविष्यमाणस्य हृत्त्वप्रतिपादनं हतावाधासाभावसूचनार्थम् । यथैकाकिनाऽपि हरिणाकान्तस्य गजेन्द्रस्य प्राणहानिर्निधिता तथैवैकाकिना एङ्गमात्र-सहायेन मयाकान्तस्य मत्तगजस्य नाशोऽपि निधित एवेति भावः । मित्रा-वधुनिष्ठ क्रोध स्थायी व्यज्यते । गतङ्ग आलम्बनम्, तत्कृत जीमूतवाहन-राज्याकमण्डुरीगनम्, परशोक्तिरनुभावः, गर्वासूयावय मंचारिण । उपमानद्वार । वसन्ततिलवा इति । तल्लक्षणं यथा—'उल्ल वसन्ततिलवा तमजा जगौ ग' ॥१६॥

कर्णो विधिति—विधाय=मद्गुलिभ्यां कर्णोच्छिदे निरुप्य । अत्यन्त-दयालोर्जीमूतवाहनस्य शत्रुहननभ्रवणोऽप्यसामर्थ्यं कर्णो विधाने हेतुः । विधा-येमप्रापिपूर्वाद दधातुर्हर्षणि 'वष्टि भागुरिरस्रोपमवाप्योदःसर्पायो' इत्यादिना श्लोकवार्तिकेन अपिशब्दाकारस्य लोपः । हृदहेत्यादि—हृदहेति दैन्यसूचये निगतः । दारुणम्=अतिकठोरम् । अपराधिनो दण्डप्रदानाकारे ममेवैवं दैन्यप्रकाशनेन कदाचिन्मित्रावधुर्विमनायेतेत्यत आह-अद्यधेति । एवं तावद् इत्यस्य भाषिष्यामीति शेषः । मित्रावसो इति—एतत्=मत्तगस्य हननम्, कियत्=अत्यन्त त्राहतास्य वीरस्य कृते नानिदुष्परमिति भावः । यदुत्तर-

अमरु रूपी सटा-समूहं ते शमायमान हो रहा है—मुझ में दुष्ट मत्तग को मारा हुआ समझो ॥१६॥

नायकः—(कानों पर हाथ रमकर, मन में) हृदह ! वही क्रूरता की बात कही । अच्छा, घेत कहता है । (प्रकट में, मुस्कराकर) मित्रावसो !

अथवा एवं तावत् । [प्रकाशं सखितम्] मित्रावस्तो ! कियदेतत् ।
बहुतरमतोऽपि बाहुशालिनि त्वयि संभाव्यते । किन्तु,

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यामयाचितः कृपया ।

राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधकौर्यमनुमन्ये ॥१७॥

अपिच क्लेशान् विहाय शत्रुयुद्धिरेव मे नान्यत्र ।

मिति—बाहुशालिनि=बाहुभ्यां शालते शोभत इति बाहुशाली, तस्मिन्, बाहुशाल्यो बाहुवत् पराक्रमं वा लक्षयति, बाहुवत्शालिनि पराक्रमशालिनि वेति तद्वर्थः । त्वयि=ममवति, अतोऽपि=अस्मादपि मतज्ञहननरूपात् कर्मणः, बहुतरम्=अधिकमुत्कृष्टं कर्म, संभाव्यते । यदेव तर्हि किमर्थं मतज्ञमभिषेकयितुमाज्ञादौ विलम्बस इत्यत आह—किन्तु इति ।

स्वशरीरमिति—यः=अहं जीमूतबाहुन, अयाचितः=अप्रार्थितोऽपि सन्, कृपया=वदण्या हेतुना प्रेरित, परार्थे=परोपकाराय, स्वशरीरम्=अत्यन्तप्रियम् आत्मदेहमपि, दद्याम्=[शक्यार्थे लिङ्] त्वलु शत्रुनामि-त्यर्थः । खलु=निश्चयेन, सः=अहम्, राज्यस्य=लुप्तस्य राज्यस्य, कृते=निमित्तम्, कथम्=केन प्रकारेण, प्राणिवधकौर्यम्=प्राणिनाम्-जीवानाम्, वधे=हिंसायाम्, कौर्यम्-कूरताम्, अनुमन्ये=अनुजानामि ।

परार्थं प्रिय शरीरमपि त्यक्तुमिच्छुरद न जातु प्राणिर्हि साहेतु मतज्ञाभि-
षेकानमनुज्ञातुं शक्नोमीत्यर्थः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । आर्या छन्दः ॥१७॥

अपि चेति—क्लेशान्=अविशा, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश इत्यामान् वीरशास्त्रप्रतिदान्, पञ्च क्लेशान् ['अविशास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' इति योगसूत्रम् । तत्र-अनित्यादिषु नित्यादिबुद्धिरविद्या, अहङ्कारोऽस्मिता, रागद्वेषौ प्रसिद्धौ, अभिनिवेश आसक्तिः], विहाय=परि-यज्य, अन्यत्र=अन्यस्मिन् कस्मिँश्चित् प्राणिनि वस्तुमात्रे वा, मे=मम जीमूतबा-
हुनस्य, शत्रुयुद्धि=अयं मम शत्रुरिति ज्ञानमेव, न=नास्ति । इति कथमहम-
शत्रोर्मतज्ञस्य वधमनुजानीयामिति भावः ।

यह क्या बड़ी बात है ? आप जैसे बाहुशाली (बलवान्) पुरुष इससे भी बड़
भय कर कर दिखा सकते हैं । किन्तु,

मैं, जो दूसरों के निमित्त बिना मर्गे हीदबा से अपना शरीर भी अर्पण कर
सकता हूँ, मर्या कैसे राज्य के लिये प्राणियों के मारने की मूर्ख आज्ञा दे दूँ ॥१७॥

और यह बात भी है कि निषयों के अतिरिक्त अन्य किसी के भी प्रति

यदि तेऽसत्प्रियं कर्तुमीहा, तदनुकम्प्यतामसौ क्लेशदासीकृत-
स्तपस्वी ।

मित्रावसुः—[सामर्थ्यं सहासं च] कथं नानुकम्प्यते, यादृशोऽ-
साधस्माकमुपकारी कृपणश्च ।

नायकः—[आत्मगतम्] प्रत्यग्रकोपाक्षिप्तचेतास्तावदसौ न
शक्यते निवर्तयितुम् । तदेवं तावत् । [प्रकाशम्] मित्रावसो !
उत्तिष्ठ । अभ्यन्तरमेव प्रविशायः । तत्र च त्वां बोधयिष्यामि ।
संप्रति परिणतमहः । तथाहि—

यदीति—अस्मत्प्रियम्=मविष्टम्, अस्मदिति बहुवचनं तु प्राणि-
मात्रस्येष्टसंपादनमेव मविष्टमिति सूचनार्थम् । तत्=तर्हि, क्लेशदासीकृतः=
क्लेशानाम्-अविद्यादीनाम्, दासीकृतः=शरता नीत बलीकृत, अनित्य-
राज्यसुखादिलोलुप इति यावत्, अतएव, तपस्वी=शोचनीय ['मुनिशौच्यौ
तपस्विनौ' इति विश्व.], असी=मत्तत्र, अनुकम्प्यताम्=दयनीयः उपेक्ष-
णीय इति भावः । स्वयमेव त्रैशपराभूतस्य क्लेशनं न बीरोक्षितमिति भावः ।
अनेन नायके जीमूतवाहने शैश्यादिवित्तपरिकर्षणानुपेक्षादयपरिकर्मणः परा
प्रतिष्ठा सूचिता । इदमप्यवर्तुं शत्रोरपि नायकमुखादनुवम्पनीयत्वं भुत्वा सामर्थ्यं
मिनावसु सोल्लुण्ठमाह—कथमिति । विपरीतलक्षणया नायकस्माकमुपकारी
जात्यनुवम्पनीयः, प्रत्युत दण्डनीयः-इति भावः । अपकारातिशयोऽवश्य-
त्वातिशयश्च व्यञ्जयः । प्रत्यग्रेति-अत्यग्र-अभिमत-अपकार्यपि मत्तत्रोऽनु-
कम्पनीय इति मनुष्यासेन अधुनैव समुत्पन्न इति भावः, कोपः, तेन, आश्रितम्-
परिशुब्धम्, चेत्-मनः, वश्य तादृशः, असी=मित्रावसु, निवर्तयितुम्=
स्वनिश्चयाद् वारयितुम्, न शक्यते=न पार्यते । तत्=तस्मात् इममनुनेनु-

मेरा द्वेष भाव नहीं है । यदि तुम मुझे प्रसन्न करना चाहते हो तो उस
बेचारे विषयो के दास के ऊपर दया करो ।

मित्रावसु—(कोप और हँसी से) जैसा कि वह हमारा बड़ा उपकारी
और दीन है, उस पर क्यों न दया की जाय ।

नायक—(मन में) ताबे ताबे मोष से इसका मन चुन्च है । इसलिये
इसे ठीक मार्ग पर लाना कठिन है । तो ऐसे सही । (प्रकट में) मित्रावसो ! उठो,
अन्दर चरते हैं । वहाँ चलकर तुम्हें समझाऊँगा । अब तो दिन उठ
गया है । क्योंकि—

निद्रामुद्रावचन्धव्यतिकरमनिश पद्मकोशादुपास्य-
 आशापूर्वककर्मप्रवणनिजकरप्रीणिताशेषविश्व
 रघु सिद्धे प्रसन्नस्तुतिमुखरमुखैरसम्प्येष गच्छ
 श्रेष्ठ सुखो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयास ॥१॥

[निष्क्रान्तौ]

इति तृतीयोऽङ्कः ।

मिति भावः, एतन्मू=वच्यमाणम्, मन्त्रागीति शेषः । परिणामम्=अवसान-
 प्राप्तम्, सूर्योऽस्तमुपगत इति भावः । दिनपरिणतिं समर्थयते-तथाहीति ।

निद्रामुद्रेति—अनिशम्=प्रत्यक्षम्, पद्मकोशात्=पद्मानाम्-कम-
 लानाम्, कोशात्=कुङ्कुमात् [पद्मस्य-पद्माख्यनिधिः, कोशात्=पात्राद्,
 आगारादित्यपि बोध्यम्] ['पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽङ्गुले' इत्य-
 मरटीकायां मानुजिदीक्षितः, 'कोशोऽस्त्री कुङ्कुमले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके'
 इति मैदिनी च], निद्रामुद्रावचन्धव्यतिकरम्=निद्रामुद्रा-मविकासा-
 वस्था, तया तस्या वा, अवचन्ध-दलागामन्योऽन्यं रटसंकेतः, तस्य, व्यति-
 कर-सम्बन्धः, तम्-सकौचमिति भावः [निद्रा-दान ॥ गजामहकता, मुद्रा-
 मुद्राचिह्नम्, ताभ्याम्, अवचन्ध-प्रतिबन्धः, तस्य व्यतिकरम्, इत्यपि व्या-
 ख्येयम्], अपास्यन्=दूरीकुर्वन्, कमलानि विकसयन्-इति गिरिठतार्थं
 [याचकेभ्यो पद्मनिधेर्मुसमुद्रादृक्श्रित्यपि भावः], आशापूर्वककर्मप्रवण-
 निजकरप्रीणिताशेषविश्व =आशानाम्-दिशाम् ['दिशस्तु ककुभः काष्ठा
 आशाश्च हरितश्च ता' इत्यमरः], पूर-पूरणमेव-स्वप्रकाशेन व्यापनमेव,
 एकम्-प्रधानम्, कर्म, तत्र प्रवणै =सलभै, निजकरै-स्वकिरणैः, प्रीणित-
 तमोनिवारणेन आनन्दित, अशेष-अखिल, विश्व-सारांशे येन तादृश
 [आशाया-याचकानां मनोरथस्य, पूर-पूरणं सम्पादनमेव, एकं कर्म, तत्र
 प्रवणेन, निजकरेण-स्वहस्तेन, प्रीणित-प्रसादितः, अशेष, विश्वो येन तादृश
 इत्यपि बोध्यम्], अस्तम्=अस्ताचलगमि [ऐश्वर्यप्रशमपात्यपि बोध्यम्],
 गच्छन्=प्राप्तुवन्, सिद्धे-अणिमाद्यष्टसिद्धिमन्त्रिभूमिभिः, [प्राप्तमनोरथे-

कमल की कली की सकल रूपी निद्रा का सर्वदा दूर करता हुआ,
 सब दिशाओं में फैली हुई अपनी किरणों से सारे ससार का आनन्दित
 करता हुआ और स्तुति के गीत गाते हुए सिद्धों से देखा हुआ (अभिमुख

रित्यपि बोध्यम्] प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखैः = प्रसङ्गाभि-उपरयानममये
प्रस्तुताभिः, स्तुतिभिः-स्तौत्रैः, मुखराणि-शब्दायमानानि, मुखानि येषां
तादृशैः सद्भिः, दृष्ट = साक्षात्कृत, किं च, यस्य प्रयासः = शत सायमुद-
यास्तमयपरिश्रम विषदध्रमया च, परहितकरण्यायैव = परेषाम्, हितस्य
जलवर्षणस्यपरिष्कादिरूपस्य कल्याणस्य, करणायैव-सम्पादनायैवास्ति,
॥ एष = सर्वलाभप्रसङ्ग, एक = अगुणम्, धियस्त्वान् = प्रादित्य एव,
ऋहाय्य = स्तुतिबोध्य, अस्ताति शेष ।

पद्मविकाशनेन जगत् सौरमण्यं तन्वन् मधुलिहा मधुलेहनावतर च
वदान्, तमोनिवारणेन निखिलं लोकं प्रीणयन्, अतएवारत गच्छन्नपि सायं
संध्यासमये सिद्धं पश्यीयमानं जलवर्षणस्यपरिष्कादिलोकहितप्रवणं
एष भगवान् सूर्यं सर्वेषामपि स्तोतव्यं इति भावार्थः । अत्र व्याख्योक्तमार्गेण
निद्रामुद्रादिविशेषसाम्यमहिम्ना-वाचकेभ्यो ऋहाय्येति बोध्यमुदमुद्रपाठ्यत
सकलवाचकमनोरमपरिपूरणप्रवणस्य स्वसकाशात् प्राप्तमनोरमैर्जनैः स्तुत्य-
मानस्य परोपकारपरायणस्य कस्यचिद् उदारस्य धनिनो वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते ।
अत इयं समाप्नोति । तल्लक्षणं यथा—‘परोक्तिर्भेदकैश्चिद् समाप्नोति’ ।

अथवा यथा परहितैकम्यरानी भगवान् सूर्यो लोकविभ्रमायास्तमयमप्यु-
पयन् सर्वेषां ऋहाय्य, तथैव हे मित्रावसो ! परोपकारमत्यहमपि मतङ्गेन हत-
राज्योऽपि सकलजनशरण्यो भविष्यामि । अतोऽप्युर्वचपि यत्तज्ज्ञो न हन्तव्यः ।
मदराज्यहरणेन यदि भवति तस्य कथनपकारस्तर्हि स एव मेऽभिलषणीय-
इत्येव प्रस्तुतमूर्त्यवृत्तान्तात् प्रस्तुतार्थान्तरप्रणीत्या प्रस्तुताद्भुतः । तल्लक्षणं
यथा—‘प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताद्भुतः’ इति ।

इदमन्यदिह बोध्यम्—यदत्र कविना नायकमुखेन परोपकारिविवस्वद्वर्ण-
नया आवदयापरवरास्य जीमूतवाहनस्य नागाशिशुरक्षायै यद्वंमते स्वशरीर-
समर्पणादिभविष्यत्कथनकमपि सूचितम् । सगृधरा छन्दः ॥१८॥

इति श्रीमच्छ्रुतानन्दामजश्रीपरमेश्वरानन्दसंस्कृतायां प्रातःविनोदिन्यां
नागानन्दव्याख्यायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥३॥

हाकर आह्वान किया हुआ) यह सूर्य अस्त होता हुआ भी गन्व है, जिसका
परिग्रह केवल दूसरों की मर्गाई करने के लिए ही है ॥१८॥
(दोनों निकर उठे हैं)

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति गृहीतवस्त्रयुगलः कान्चुकीयः प्रतीहारश्च]

कान्चुकीयः—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः पदे पदेऽहं स्थापितानि रक्षन् ।

जराधुरः संप्रति दण्डनीत्या सर्वं नृपस्यानुकरोमि वृत्तम् ॥१॥

अथ कविर्जीगूनबाहनस्य नागशिशुरात्रये स्वरासीरत्यागावसरं प्रसजयितु-
कामः कान्चुकीयप्रतीहारयोः प्रवेशेन विप्लवमभवतारयति—ततः प्रवि-
शतीति । ततः=जीगूनबाहनस्य मित्रावमुना सहाभ्यन्तरप्रवेशमन्तरम् ।
गृहीतवस्त्रयुगलं=गृहीतं वस्त्रयोर्युगलं येन तादृशः । कान्चुकीयलक्ष्यं
यथा—‘ज्ञानविज्ञानरामपद्माः क्रीडन्भोगविवर्जिताः ।

अमत्सरा ये पुरुषाः कान्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥’ इति मातृगुहाचार्यः ।

एष एव कान्चुकीयः कान्चुकीत्यपि व्यवह्रियते । तदुक्तं भरतेन—

अन्तःपुराणो वृद्धो विशेषेण गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कान्चुकीत्यभिधीयते ॥

जराधुरलक्ष्ययुक्तेन विशेषेण गान्धारेण कान्चुकी ॥

प्रतीहारः—द्वाररक्षकः [‘प्रतीहारे द्वारपालश्च स्थानस्थितदर्शकाः’
इत्यमरः] प्रतिपूर्वाद् हरतेर्घञ् । यद्यपि ‘उपसर्गस्य पञ्चमसुध्ये बहुलम्’ इत्य-
त्रामनुष्येति पर्युदासान् द्वारपाले वाच्ये प्रतिशब्दे दीर्घो न भवितुमर्हति,
तथापि द्वारि वाच्याया दीर्घो भवत्येव, तात्पर्यात्ताच्छब्दमिति प्रतीहारस्योपि
प्रतीहार इत्युच्यते ।

अन्तःपुराणमिति—अन्तःपुराणाम्=अन्तःपुरम्—रान्नीणाम-

(तत्पश्चात् वसो का जोडा निचे कान्चुकीय और
प्रतीहार का प्रवेश)

कान्चुकीय—अन्तःपुर का प्रबन्ध करता हुआ, बुद्धि के माँरे
दण्ड के सहारे पद पद पर अपने आपको ठोकरों से बचाता हुआ, अन्त
में बित्तुल राजा के चरित्र का अनुकरण करता है जो कि अन्तःपुर
(रानियों अथवा नगरों) की व्यवस्था करता है और दण्डनीति द्वारा—
स्थान स्थान पर आपत्तियों (अथवा कर्तव्य-च्युति) से बचाता है ॥१॥

प्रतीहार—आर्य ! क तु खलु भवान् प्रस्थितः ।

काञ्चुकीय—आदिष्टोऽस्मि देव्या मित्रावसोज्जन्या ।
यथा—कञ्चुकिन् ! त्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च

गारम्, तेषाम् राजावरोधानाम् । [जातो बहुवचनम्] ['स्वगार भुञ्जामन्त पुर स्यादवरोधनम् । शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर], विहितव्यवस्थ=विहिता-कृता, व्यवस्था=व्यवस्थान् प्रबन्ध इति यावत्, येन तादरा, अन्त पुरचारिणा चेटीपण्डवामनादीना ययावथ कर्तव्यनिर्देशक इत्यर्थः । [राजपक्षे-पुराणाम्=नगराणाम्, अन्त=अभ्यन्तरे, विहितव्यवस्थ=विहिता-सम्पादिता, व्यवस्था=वर्णाश्रमाचारमर्यादा येन तादरा] संप्रति=इदानीम्, जरातुरः=जरया चार्धवयेन, आतुर=निर्बल, सन्, दण्डनीत्या=दण्डस्य काष्ठयष्टे, नीत्या=नयनेन अवलम्बनेन [राजपक्षे-दण्डनीति=प्रजाशासन नीति-अपराधिना दण्डदानादि तया] पदे पदे=प्रतिपद प्रतिवरणन्यासम्, स्थलितानि=विषमभूमी पादस्तलनानि [राजपक्षे-पदे पदे=कर्तव्याधेयं, स्थलितानि, अधिकारिणा प्रजाना च प्रमादमभवान् दोषान्], रक्षन्=निवारयन्नित्यर्थः, सन्, अहम्=काञ्चुकीय, नृपस्य=राज्ञः, सत्तमम्=कृत्स्नम् वृत्तम्=आचार व्यवहार वा, अनुकरोमि=राजसदृशो भवामीत्यर्थः । यथा राजा पुरेषु व्यवस्था विधत्ते यथा वा स दण्डनीत्या प्रजानामधिकारिणा प्रमादसमाध्यानि स्थलितानि निरुन्धे, तथैवाहमपि-अन्त पुरेषु व्यवस्था विदधे, दण्डनीत्या [दण्डधारणेन] आत्मन स्थलितानि विषमप्रदेशेषु चरणन्यासान् निरुन्धे । अतोऽहमेदानीं सर्वथा राजतुल्योऽस्मि-इति भावः । उपमालङ्कारः ।

पूर्वार्धमस्येन्द्रवज्रयोत्तरार्धं चोपेन्द्रवज्रया सक्तीर्णमित्युपजातिवृत्तमिदम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्लक्षणं यथा—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगौ ग उपेन्द्रवज्रा जतज्जास्ततो गौ ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मणाजौ पादौ यदीवातुपजातयस्ता ॥१॥

आर्येति—प्रस्थितः=गच्छितुं प्रवृत्त [आदिकर्मणि कृ. कर्तरि च] ।

आदिष्ट इत्यादि—दशाना रात्रीणां समाहारे दशरात्रम् । ['अह सर्वक देशसख्यातपुण्याश्च रात्रे' इत्यनेनाच् प्रत्ययः । 'सख्यापूर्वं रात्र जीवम्']

प्रतीहार—आर्य ! आप किधर जा रहे हैं ?

काञ्चुकीय—मित्रावसु की माता रानी जी ने मुझे आज्ञा दी है कि

रक्तपासांसि नेतव्यानीति । कुत्र प्रथमं गच्छामि । राजसुता च श्वशुरकुले वर्तते । जीमूतबाहनोऽपि युवराजेन मित्राचसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति मया श्रुतम् । तत्र जाने किं मलयवत्याः समीपं गच्छाम्युताहो जामातुरिति ।

प्रतीहारः—आर्य ! घरे राजपुत्र्याः समीपगमनम् । तत्र हि कदाचिद्वित्या घेलया जामाता प्रत्यागतो भविष्यति ।

काञ्चुकीयः—सुनन्द ! साधूकम् । भवता पुनः क्व गम्यते ।

प्रतीहारः—अहमपि महाराजविश्यायसुना समादिष्टः । यथा—सुनन्द ! गच्छ । मित्राचसुं शूहि—अस्मिन् दिवसे प्रतिप-

इति जीवत्वम्, अत्यन्तसयोगे द्वितीयेकवचनम्], समुद्रवेलाम्=समुद्रस्य वेलाम्=जलक्षोभम्-हिन्दीभाषाया 'ज्वार' इति शब्देन व्यपदिश्यमानम् । जामातु=जीमूतबाहनस्य । सम्बन्धसामान्ये पठ्यते । मलयवत्या इत्यत्रापि सैव । कुत्र मलयवत्या जामातुवर्णितके । प्रथमम्=पूर्वम्, न जाने=न निश्चेतुमर्हामीति भावः । आर्येत्यादि—इयत्या घेलया=यावान् कालस्तत्र मलयवत्या अन्तिके गमने व्ययेति तावता कालेनेत्यर्थः [कण्ठे तृतीया], प्रत्यागतः=प्रतिनिवृत्तः, समुद्रवेलादर्शनत इति शेषः । सुनन्देति—सुनन्देति प्रतीहारस्य नाम । साधूकम्=मलयवतीसराशः गन्तव्यमिति यस्वयोक्त तत्साधु-सम्यगिति भावः । पुनः शब्दत्वर्थः । अहमपीत्यादि—प्रतिपदुत्सवे-प्रतिपदि जायमाने कस्मिन्निवृत्तवदिशेषे । स्थायीपाकाख्य कर्मविशेषः प्रतिपदुत्सव इति तु श्रीशिवरामः । क्वचित् 'दीपप्रतिपदुत्सवे' इति पाठः । प्रतिपदि क्रियमाणो दीपप्रदानोत्सव इति तदर्थः । 'मलयवत्या' 'जामातु' इति पठ्यद्वयं सम्बन्धसामान्ये । मलयवत्यै

“क्वचित् । तू दस रात्रि तक जमाई और मलयवती के लिये टाल कपड़े के जाया कर” । पहले कहो जाऊँ ? राजकुमारी तो सुसराल में है और सुना है कि आज जीमूतबाहन भी युवराज मित्राचसु के साथ समुद्र की रौनक देखने गया है । इसलिये समझ में नहीं आता कि मलयवती के पास जाऊँ या जमाई के ?

प्रतीहार—आर्य ! राजकुमारी के पास जाना ठीक है । सम्भव है, वहाँ इतनी देर तक जमाई लौट ही आया हो ।

काञ्चुकीय—सुनन्द ! ठीक कहा । मला आप कहो जा रहे हो ?

प्रतीहार—मुझे भी महाराज विद्यावसु ने आज्ञा दी है कि “सुनन्द ।

दुस्सवे मलयवत्या जामातुश्चैतदुत्सवानुरूपं किंचिदागत्य निरूपयति । तद्रच्छतु राजपुत्र्याः सकाशमार्यः । अहमपि मित्रावसो राक्षानाय गच्छामि ।

[निष्क्रान्ती]
विष्कम्भक ।

[ततः प्रविशति नायको मित्रावसस्य]

नायकः—

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्यः मुमाशामप
शीतं निर्मलवारि पानमशानं कम्दा सहाया भृगा ।

जामात्रे चोपहारप्रदानमिति तदभिप्रायः । एतदुत्सवानुरूपम् = एतदुत्सवे-चितम्, निरूपयति = बोधयति-निश्चिनोति वा । एतस्मिन् प्रतिपदुत्सवे जामात्रे मलयवत्यै चोरसवानुरूपं कृतम् उपहारो देयः इति विन्तनार्थं मित्रावसु मूढीति समस्तप्रपञ्चकार्यः । निष्क्रान्तौ = काञ्चुकीयप्रतीहारौ । विष्कम्भक-तल्लक्षणं यथा—वृत्तवर्तिभ्यमाशाना कथाशाना निदर्शकः ।

मथ्येन मथ्यमाभ्या वा पानाभ्या उपयोजितः ।

शुद्धं श्याम् सतु सखीर्णो मीषमध्यमकविपतः ॥

अथ च विष्कम्भको केवलमभ्यमपानप्रयोजितत्वाच्छुद्धः ।

परोपकारव्यसनी नायको वने परोपकारावसरालाभमेव तद्दोषत्वेन कर्तयति—शय्येति । शाद्वलम् = शायो बालवृण विद्यतेऽस्मिन्निति शाद्वलम्, बालवृणोर्हरितो भूप्रदेशः ['शाद्वलं शाद्वहरिते शायो अम्बालपानयो' इति चामरः, 'नडशावाद्द्वलम्'] शय्या = शयनोचितं तल्पम्, अस्तीति शेषः । एवमन्यत्रापि शेषरत्नानां कर्तव्याः । शुचिशिला = शुचि-निर्मला, शिला-

जा । मित्रावसु को कह कि आकर इस आश्रमस्या क ठसख के दिन मलयवती और जगाई नौ गेट देने योग्य किसी वस्तु का निश्चय कर लेंगे । तो आप राजकुमारी के पास जाए और मैं भी मित्रावसु को बुलाने जाता हूँ ।

(दोनों चले जाते हैं)

विष्कम्भकः ।

(तत्पश्चात् नायक और मित्रावसु का प्रवेश)

नायकः—हरी हरी पास मिलौना है, आसन के लिये स्वच्छ शिला है, रहने के लिये वृक्षों की छाया है, पान के लिये झरनों का ठण्डा पानी है, माने

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्बुधा स्वीयते ॥२॥

मित्रावसुः—[ऊर्ध्वमवलोक्य] कुमार ! त्वर्यतां त्वर्यताम् ।

प्रस्तरपट्टिका, आसनम्=उपवेशनम् [आस्यतेऽस्मिन्निति बाहुल्यद् अभि-
करणे ल्युट्], द्रुमाणाम्=वृक्षाणाम्, अघ.=अथ प्रदेश, सहाया-
बहुलत्वाद् ग्रहम्, शीतम्=शीतलम्, निर्भरधारि=निर्भराणाम्-निरन्तर
प्रवहता स्रोतसाम्, धारि-जलम्, पानम्=पेयम् [पीयत इति पानम्,
कर्मणि ल्युट् बाहुल्यत्वात्], कन्दा=मूलानि, अशनम्=भोज्यपदार्थ,
[अत्रापि कर्मणि ल्युट्], मृगा.=वन्यपशव, सहायाः=सहचारिण,
सन्तीति शेष । इति=एव पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे=
अप्रार्थित-कम्पादप्ययाचित-याचात्तापवमस्वीकृतापीति भाव, 'लभ्य-
ल्युट् शक्य, सर्व-सकल, विभव-शयनासनादिजीवनोचिता सामग्री यत्र
तादृशेऽपि, दुष्प्रापार्थिनि=दुष्प्रापा-दुक्तेन प्राप्त शक्या [आप्नोते
अल्, दुष्प्राप्तुपसर्गौ] अर्थिन-याचका [अर्थाचासक्तिरिति-इतानि] यत्र
तादृशे, घने=भरणे, अयम्=अयमेव, एक=केवल, वीर्य, यद्, अत्र,
परोपकारभ्यसनिभिर्जनै, परार्थघटनावन्ध्यै.=परोपाम्-इतरेषाम्, अर्थि-
नाम्, अर्थस्य-अभिलषितस्य वस्तुन, घटना-सम्पादनम्, तथा वन्ध्यै-शून्यै,
परोपकारशून्यैरिति भाव, वृथा=व्यर्थमेव, स्वीयते । तिष्ठतेर्भावे लट् ।
यद्यपि वने अन्यत् सकलमपि जवनीपकरणमयाचितमुपनत भवति, तथापि
याचकजनाभावाद् परोपकारो नैवान् कर्तुं पार्यते । तं विनाच जीवन व्यर्थमेव ।
तदुक्तमभियुक्ते—'अवन्ध्य दिवस कुर्याद् दानाध्ययनकर्मभि' । स एव
याचकजनाभाव एव वनस्य दाघ इति भाव । इत वापि परोपकारप्रमप्रके
देशे चक्षितव्यमिति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवनदोषोपन्यासादप्रस्तुतप्रशस्ता । अव-
स्थानवैयर्थ्यस्य परार्थघटनावन्ध्यैरेव, तस्य च दुष्प्रापार्थितया समर्थनात्
काव्यलिङ्गम् । अप्रार्थितलादि विशेषण वनस्य सेव्यत्वे सामिप्राचमिति
परिकरध । इत सार्दलविश्रादितम् ॥२॥

कुमारेत्यादि—त्वर्यताम्=समुद्रवेला प्रतीति शेष ।

क लिपि कन्द मूल है और साथ के लिपि मुग है । इस प्रकार वन में बिना मँगि हो
सब सम्पत्ति मिह जाती है । केवल एक दाघ है । यह यह कि याचकों के न होने से
परोपकाररहित जीवन बृथा ही बिताना पड़ता है ॥२॥

मित्रावसु—(ऊपर देखकर) कुमार ! जल्दी करो, जल्दी करो ।
अथवा समुद्र के उद्वेलित होने का समय हा गया ।

समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः ।

नायकः—[आकर्य] सम्यगुपलक्षितम् ।

उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्ररमसास्फालानुबन्धोद्धत

सर्वा पर्वतकन्दरोदरभुव कुर्वन् प्रतिध्वामिनी ।

उद्गर्जरति ध्वनि ध्रुतिपयोन्मायी यथाय तथा

माप मेङ्गदसङ्गुपशङ्खलया बेलेषमागच्छति ॥३॥

समय इति—अयमम्बुराशे समुद्रस्य चलितुम् वीचिरूपेणोच्छलितुम्, समय [कालरमयबेलामु तमुन्] समुद्रे वीचीनागुन्धानस्य एव समय इति भावः । अपवा अम्बुराशेरित्यस्य बेलामिति शेषः, अम्बुराशेर्येलाम् (तटम्) चलितुमय समय इति वाक्ययोजना ।

मित्रावसुप्रोक्त समर्पयते—उद्गर्जदिति । उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्र-रमसास्फालानुबन्धोद्धतः=उद्गर्जन्त-उच्चैः शब्दायमाना, जलकुञ्जरेन्द्रा-जलहस्तिन समुद्रजलजीवविशेषा [प्रशस्त्वा कुञ्जरा कुञ्जरेन्द्रा, इन्द्रशब्दोऽन प्रशस्तवाचक, प्रशसावचनैवेत्यनेन समारा, जलानां कुञ्जरेन्द्रा जलकुञ्जरेन्द्रा-इति विग्रहः] तै [कर्तुंभि] रभसेन-वेगेन, आस्फाला-जलताडनानि, तेषाम्, अनुबन्ध-सातस्थम्, तेन उद्धत-प्रचण्ड । अति महानिति भावः [वचितु-अनुबद्धोद्धत इति पाठः । तै-आस्फाली, अनुबद्ध-सम्बद्ध, अत एव उद्धत इति च तद्व्याख्यानम् । अथवा अनुबद्धमिति भावः क्लान्त मावा पूर्ववद् व्याख्येयम्], सर्वाः, पर्वतकन्दरोदरभुवः=पर्वतकन्दराणाम्-गिरिगुहानाम्, उदरभुव-मध्यप्रदेशान्, प्रतिध्वामिनीः=प्रतिशब्दशुद्धा [प्रतिध्वनन प्रतिध्वान, स आमासक्योति प्रतिध्वानिन्य-स्या-इति विग्रहः, अत इतिठनौ], कुर्वन्=विदधत्, ध्रुतिपयोन्मायी=कर्णेन्द्रियोद्देजय [ध्रुते पन्था इति ध्रुतिपयः, तमुन्मज्जातीति ध्रुतिपयोन्मायी], अयम्=ध्रुयमाण, ध्वनिः=शब्द, यथा=येन प्रसारेण, उच्चैः=अतितारयथा स्थान् तथा, उद्गर्जरति=उद्गर्च्छति-गगनमार्गमयुद्धद्वय गच्छ-

नायकः—(मुनकर) आप ने ठीक पहचाना ।

गरजते हुए बड़े बड़े जलहस्तिमों की तरहों के (शब्द के) साथ मिटकर बड़ी हुई यह ध्वनि पर्वतों की सभी कन्दराओं को अन्दर से गुज़ाती हुई कान पाड़ने वाला ऊँचा शोर कर रही है । इसलिये प्रतीत होता है कि शस्त्रों के अनन्त समूह को उछालती हुई समुद्र की तरह आने ही वाली है ॥३॥

मित्रायसुः—कुमार ! नन्वागतैव । पश्य—

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारसुरभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नसुतिरञ्जिता भाति ॥४॥

तीति भाव , तथा=तेन प्रचरेण, प्रायः=मन्ये इति भाव , इयम्, प्रेङ्ग-
दसंरयशङ्खयलया=प्रेङ्ग-जलाघातेन इतस्ततः प्रचलन्, असद्वप-
दृष्ट्यानुमशान्य , राक्षानाम्-कम्बुनाम्, बलय-समूह , यत्र तादरी,
वेला=कुभितसमुद्रवलसमूह-उच्छलन्ती बीधिरिति यावत् [पवार इति
भाषायाम् 'अध्यम्बुपिङ्गुता वेला' इत्यमरः], आगच्छति=तटाभिमुख-
मायाति [केचित् वेला-समुद्रतटम्, आगच्छति=अत्यन्तं सन्निहितैवेत्यर्थः,
अन्यथा उर्ध्वनिर्गम्य न धूयेतेति व्याचक्षते] ।

यदा समुद्रे वेला-बीचय उदगच्छन्ति, तदा स्वभावतो महान् प्वनि-
रुद्भवति । इवानीमत्रैव महान् प्वनि धूयते, तेनानुमीयते यत् समुद्रे बीचय
उत्थिता इति भावः । साधनेन साध्यस्यानुमानाद् अनुमानालङ्कारः । यद्यपि
'मन्ये शङ्खे ध्रुव प्राय' इत्याद्युत्पत्त्या प्रायः शब्द उल्लेखावाचकः, तथापि
नात्रोपप्रेक्षा । प्रकृतस्य पशुत्वेना सादृश्यमूलकसम्भावनायामेवोपप्रेक्षायाः स्वीका-
रात् । एतादृशम्यले-मन्ये इत्यादीनामनुमितिबोधकत्वमेवेति साहित्यविद् ।
पाच्यीचिल्लादीनांस्त्रिणी रचना । कृता शार्दूलविकीर्णितम् ॥१॥

नन्विदति—त्वं प्रवीक्षि-आगच्छतीति, इयं त्वागतैव ।

आगता वेला वर्णयति-कवलितेति । कवलितलवङ्गपल्लवकरिम-
करोद्गारसुरभिणा=कवलिता-आस्त्रादिता, लवङ्गानाम्-देवकुसुमाख्य-
स्तानाम्, पल्लवा-किसलवानि, वैष्णवदृशा, ये करिण-इस्तिन, मकरा-
नकाय ['मकरो निषी । नके राशिविशेषे च' इति हेम] तेषाम्, उद्गार-
मुखनिर्गतवायु, तेन सुरभिणा-सुगन्धिना, पयसा-जलेन, उपलक्षिता [द्रव्य-
भूतलक्षणे एतीया], रत्नसुतिरञ्जिता=रत्नानाम्-गनाविषण्णामुदमणो-
नाम्, सुतिभि-कान्तिभि, रञ्जिता-रूपिता वर्णयिता, एषा=पुरोदश्यमाना,
समुद्रवेला, भाति=शोभते । अनुप्रासालङ्कारः । समुद्रस्य नानाविधरत्ना-
वरत्नव्यङ्ग्यम् । आर्या कृतम् ॥४॥

मित्रायसुः—कुमार ! हो, आ ही गई । देखो—

मह रत्नों की ज्योति से चमकती हुई समुद्र की उछल तरंग हाथी और
मगरमच्छों द्वारा सापटुए रौंग के पत्तों की डकारों से सुगन्धि जल से शोभायमान
हो रही है ॥४॥

तदेह्यस्माज्जलप्रसरणमार्गादपक्रम्यानेनैवगिरि सानुसमीप-
मार्गेण परिक्रमायः ।

नायकः—मित्रावसो ! पश्य शरत्समयपाण्डुभिः पयोद-
पटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरधियमुद्बहन्त्यचलसानवः ।

मित्रावसुः—कुमार ! नैवामी मलयसानवः । नागानामस्थि-
सङ्घाताः खल्वेते ।

नायकः—[सोद्वेगम्] कष्टं, किञ्चिमितं पुनरमी सङ्घात-
मृत्यवो जाताः ।

तदिति—तत्=यत् समुद्रे महान् जलक्षोभ, तस्माद्विषयः । जल-
प्रसरणमार्गाद्=जलानां प्रसरणस्य मार्गं, तस्माद्, अपक्रम्य=अपसृत्य,
गिरिसानुसमीपमार्गेण=गिरे, सानु-शिखरम्, तत्समीपवर्तिना पथे-
त्यर्थः । परिक्रमायः=गच्छाव । मित्रावसो इति—शरत्समयपाण्डु-
भिः=शरत्समये-शरत्तौ, पाण्डुभिः श्वेतवर्णैः, पयोदपटलैः=मेघसमूहैः,
प्रावृताः=आच्छादिता, एते, मलयसानवः=मलयपर्वतशिखराणि, प्राले-
याचलशिखरधियम्=प्रालेयाचल-हिमालयपर्वत, तस्य शिखराणाम्,
धियम्-शोभाम्, उद्बहन्ति=धारयन्ति । अन्येनान्यस्य शोभाया धारणा-
समयात् सादरये पार्श्वसानुभिर्दरानालङ्कारः । श्वेतवर्णमेवाच्छादिततया हिमा-
लमशिखरश्रीगदृशीं ध्रिय धारयन्तीति भावः । नैवेति—नागानाम्=सर्पा-
णाम्, अस्थिसङ्घाताः=अस्थिनां सङ्घाता समूहाः । कष्टमिति—किञ्चि-
त्सम्=केन हेतुनेत्यर्थः ['निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वचना-
विमितशब्दान् प्रथमा द्वितीया वा बोध्या] सङ्घातमृत्यवः=सघातस्य समुदा-
यस्य मृत्युर्येषां ते सघातमृत्यवः, समुदायरूपेण युगपत्प्राप्तभरणा इत्यर्थः [शापकण्ड-
व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः] यदीमे समुदिता युगपत्त्वं न भ्रियेरन्, तदा नायम-
स्थिसघात उपलभ्येत, तथाचेतिषां सघातमृत्युत्वायां कारणं भूतीति भावः ।

इसलिए, आओ । जल के फैलने के मार्ग से हट कर हम इसी पर्वत की
चोटी के समीप मार्ग पर रहेंगे ।

नायक—मित्रावसो ! देखो, शरद् ऋतु के श्वेत नादलों के समूह से ढकी हुई
मलयपर्वत की चोटिया हिमालय की चोटियों के समान सुन्दर प्रतीत होती हैं ।

मित्रावसु—कुमार ! यह मलय-पर्वत की चोटिया नहीं हैं । यह तो
नागों की हड्डियों के ढेर हैं ।

नायक—(सहमकर) शोक ! मला किस कारण यह ढेरों के ढेर
नाग. मर. मर. १.

मित्रावसुः—कुमार ! कुमार ! नैवामी सहातमृत्यवः ।

नायकः—मित्रावसो ! किमन्यत् ।

मित्रावसुः—श्रूयताम्, पुरा किल स्वपक्षपवनापास्तसागरजलस्तरसा रसानलालुद्धृत्य भुजङ्गमाननुदिनमाहारयति स्म चैनतेयः ।

नायकः—[सोद्वेगम्] कष्टम्, अतिदुष्करं करोति । ततस्ततः ।

मित्रावसुः—ततः सकलनागलोकविनाशशङ्किना नागराजेन गरुत्मानभिहितः ।

नायकः—[सादरम्] किं मां भक्षयेति ।

जैयेति—नेमे नागाः समुदिता युगपद् मृत्युमधिगतवन्त इति भावः ।

किमिति—अस्यास्थिसहातस्यान्यत् किं कारणमस्ति, तद् ग्रही इति भावः । पुरेति—पुरा=प्राचीने समये, स्वपक्षपवनापास्तसागरजलः=स्वपक्षयोः, पवनेन=वायुना, अपास्तम्=इतस्ततः क्षिप्तम्, सागरस्य, जलम्, येन सादृशः । महाबल इति श्रुतिः । चैनतेयः=विनताया अपत्यम् गरुडः । [जीभ्यो दृक्], रसानलालुद्धृत्य=पातालालुद्धृत्य, भुजङ्गमान्=सर्पान्, तरसा=यत्नेन, लुद्धृत्य=ऊर्ध्वं धृत्वा, आनीयेति वा, अनुदिनम्=प्रत्यहम्, आहारयति=आहार करोति भुङ्क्ते इत्यर्थे [आहारशब्दात् 'तत्करोति' इति शिप्], किलेत्यतिशयोक्तेः, इतिहासविद् एवमाहुरिति भावः । कष्टमिति—अतिदुष्करम्=कैरपि अतिदुःखेन कर्तुं शक्यम्, अतिकठोरं कर्मेति यावत् । ततस्ततः=तदनन्तरम्, किं जातमिति शेषः । तत इति—सकलनागलोकविनाशशङ्किना=मकलानां नागलोकानां विनाशम् शङ्कत इति सकलनागलोकविनाशशङ्की तेन । इत्थं गरुडेन प्रत्यहं नैकनगानां भोजनेन नागकुलमनिरात् सयमेध्यतीत्येष विन्यतेति भावः । वासुकिना=वासुकिनाम्ना नागराजेन । गरुत्मान्=गरुडः, अभिहितः=श्रेष्ठ निश्चापित इति यावत् [अभिपूर्वाद् दधाते कृ, दधातेर्हि] । किं मामिति—नागानां विपत्तिमुपश्रुत्य निरतिशयं करुणाकान्तद्वयः

मित्रावसु—कुमार ! कुमार ! यह डेरो के डेर एक संग नहीं मरे ।

नायक—मित्रावसो ! नहीं तो क्या !

मित्रावसु—सुनो, पूर्वकालमें गरुड अपने परो की हवा से समुद्र के जल को उछाल कर बड़े वेग से पाताल में से सोंपों को निकाल कर हर रोज खाता था ।

नायक—(शोक से) ओहो ! बहुत जुल्म करता था । फिर क्या !

मित्रावसु—वो सब नागलोक के नाग के भय से नागों के राजा ने गरुड से बढ़ा—

नायक—(आदर से) क्या यह कि 'मुझे साहे !

मित्रावसुः—नहि नहि ।

नायकः—किमन्यत् ।

मित्रावसुः—इदमुक्तम्—स्वदभिसंपातसन्त्रासात् सहस्रशः
स्त्रवन्ति भुजङ्गाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति ।
एवं च संततिसमुच्छेदादस्माकं तवैव स्वार्थहानिर्भवेद्, यद्-
र्थमभिपतति भवान् पातालम् । तदेकैकं भुजङ्गमानामनुदिवसं
समुद्रतटस्थितस्याहमेव प्रेषयिष्यामीति । प्रतिपन्नं च तत्
पक्षिराजेन ।

परोपकृतिप्रवणो नायक —‘गढमानमिहितः’ इति मित्रावसुवाक्ये जाय-
माना ‘किमभिहित’ इत्याकाङ्क्षामपनोदितुं स्वाशयानुरूपं वाक्याभ्याहारं प्रक-
ल्प्य प्रश्नयति—किमिच्छादि । प्रथमम्=सर्वान् नागान् विहाय पूर्वम्, माम्=
मासुकितमेव, भक्ष्य, इति=एवम्, गढमानमिहित, किम् इति भावः ।

नहीति—‘मा प्रथमं भक्ष्य’ इति नोक्तं वासुकितेति भावः । किमिति—
सहि विमुक्तम् इति भावः । परदुःखात्तद्विषयोरितोन्मयद् वचनस्मासंभवादिति
नायकस्य हृदयम् । इदमिति—स्वदभिसंपातसन्त्रासात्=तव-भवतो
गरुडस्य, अभिसंपात नागानामुपर्याक्रमणम्, तस्माद् यः संत्रासः=महाभयम्,
तस्माद्, सहस्रशः=सहस्राणाम्-वङ्गीनामिति भावः [‘सहस्रैकवचनाच्च वीप्सा-
याम्’ इति शब्दः], भुजङ्गाङ्गनानाम्=सर्पिणीणाम्, गर्भाः=उदरे गर्भा-
वस्थायां स्थिताः सत्याः, स्त्रवन्ति=अपरिपूर्णां समयात् प्रागेव बहिरापतन्ति ।
पञ्चत्वम्=मरणम् । एवमिति—एवम्=सर्पनारीणां गर्भसाधेयं सर्पशिष्ट-
विनाशेन च, अस्माकम्=सर्पाणाम्, संततिसमुच्छेदात्=संतते-वंश-
स्येत्यर्थः, समुच्छेदात्=प्रवृत्तात्, तवैव=भवतो गरुडस्यैव, स्वार्थहानिः=
स्वार्थस्य-सर्पकर्मकमोजनरूपस्य प्रयोजनस्य, हानि-विघातः, भवेत्, प्र यद्
नैकनागविनारोनाचिरादेव समूलमुच्छिजे नागकुले तव भोजनाभावः स्यात्,

मित्रावसु—नहीं, नहीं ।

नायक—तो क्या कहा ।

मित्रावसु—यह कहा कि—‘आप की भ्रष्ट के दर से नाग स्त्रियों के
उजाते ही गर्भ गिर जाते हैं और बच्चे मर जाते हैं । इस प्रकार हमारी सन्तति
का नाश होने से तुम्हारे स्वार्थ की ही हानि होगी, जिसके लिये आप पाताल पर
आक्रमण करते हैं । इसलिये मैं स्वयं ही समुद्र के तट पर आप के लिये एक
एक माप प्रति दिन भोजन दिया करूँगा’ । गरुड ने भी इस बात को मान लिया ।

इत्येकश प्रतिदिन विहितव्यवस्थो
यान् भक्षयत्यहिपतीन् पतगाधिराज ।
यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनेर्विबृद्धि
तेषाममी तुहिनशैलरुचोऽस्थिकृता ॥५॥

इति भावः । यद् यमिति—यद् यमम्=गर्गान् गोकुमिलयः, भवान्=गरुड,
पातालम्=नागलोकम्, अभिपतति=आक्रामति । तदिति—तत्=
तव भोजनहानिर्गं भवेद्, अस्माकं च वशो नाच्छिद्येत—इति हेतोः, अहम्=
पाण्डुरिरेव, अनुदिद्यसम्=प्रतिदिनम्, समुद्रतटस्थितस्य, तनान्तिके—इति
शेषः, भुजङ्गमानाम्=सर्पाणां मध्ये, एकैकम्=एकैकश—एकमेकं कृत्वा,
प्रेषयिष्यामि=प्रेष्यामि । प्रतिपद्यमिति—तत् च=स्वयां नागलोक-
माक्रम्य तैरेवा नागानां विनाशो न वर्तन्य, अहं च तवाहारार्थं प्रत्येकमेकं
नागं समुद्रतटे प्रेषयिष्यामि इत्येव परस्परप्रतिज्ञानम्, पक्षिराजेन=
गरुडेन [राजाहं सखिभ्यष्टब्], प्रतिपद्यम्=स्वीकृतम् ।

इतीति—इति=पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण, विहितव्यवस्थाः=विहिता-
कृता, व्यवस्था=नियमः, येन तावत्, पतगाधिराजः=पतंगानाम्-
पक्षिणाम्, अधिराज—ईश्वरः, गरुड इत्यर्थः, प्रतिदिनम्, एकश=एक-
कम्, यान्, अहिपतीन्=नागान् इत्यर्थः, भक्षयति=भुङ्क्ते, तेषाम्=
नागानाम्, तुहिनशैलरुचः=[तुहिनशैल—हिमालयः, तस्य शिखरं रम्भेया
तादृशा] हिमालयानुव्यक्तान्ताय इत्यर्थः, अस्मी=विप्रकृष्टे हरयमाना, अस्थि-
कृता=अस्थानाम्, वृत्ता—समूहा, दिने=दिवसे, न तु माने, स्वल्पेनैव
समयेनेत्यर्थः [अपर्याप्तं तृतीया], विबृद्धिम्=उपवयम्, गताः=प्राप्ता,
यान्ति=गच्छन्ति, प्रत्यहं नागभक्षणादिति भावः, यास्यन्ति च=नाग-
भक्षणनियमस्यानवधित्वाद्—इति भावः । [वचिस्तु—इत्येव भोगिपतिना
इति प्रथमपादे पाठः । तस्य भोग—नर्पसरिरीर ॥ एषामस्तीति भोगिन-
सर्पा, तेषां पतिः, नागुकिरित्यर्थः] । तुहिनशैलरुचः—इत्यत्र वाचकधर्मोपमान-
लोपेन लुप्तोपमा । तृतीयपादे 'यास्यन्ति' इति याप्रवृत्ते, तिब्प्रत्ययस्य

इस प्रकार प्रवन्ध करके गरुड प्रतिदिन एक एक करके तिन सर्पों को
खाता था, वह हिम से ढके हुए पर्वतों के समान उन्हीं की हड्डियों के ढेर हैं
जो भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल में दिनों दिन बढ़ते गये, बढ़ते जाते हैं
और बढ़ते जायेंगे ॥५॥

नायकः—कष्टं, रक्षिताः किलैवं नागराजेन पद्मगाः ।

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये नैकापि मा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एकाहिरक्षार्थमहिद्विषोऽद्य दक्षो मयारमेति यथा प्रवीति ॥६॥

च प्रस्तावे 'गता' इति प्रकृतिप्रत्यययो कयो भग्न । अतो भग्न-प्रकगोऽन दोष । 'शस्यन्ति यान्स्युरहोभिरनवपरुदिम्' इति तूचित पाठ प्रतिभाति । वसन्ततिलका वृत्तम् । दल्लच्छण यथा—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः' ॥५॥

कष्टमिति—पद्मगा = सर्पा । किलैत्यनेन—एकैकनागप्रदानेन नागरक्षाया अलीकत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि—गदशयैककृत्वाथप्रेषणेन नागानां सघातगृह्युरेव केवलं निवारितः, न स्वत्यन्त विनाश । अत एव नायको नागविनाश तदवस्थं विज्ञाय कष्टमिति हर्षं दुःखं प्रकाशयति ।

नायको बाष्पुकिं प्रत्यसूया प्रकाशयति—जिह्वेति । तस्य=बाष्पुके [परोपकृतिविमुखतया नामाग्रहणम्], जिह्वासहस्रद्वितयस्य=सहस्रद्वय-परिमितानां बाणिन्द्रियाणाम् [जिह्वानां सहस्रयोर्द्वितयम्, तस्येति विग्रहः, सहस्रमुखो नागराज इति प्रभिदि, प्रतिमुखं च जिह्वाद्वयमिति सहस्र द्विगुणयित्वा सहस्रद्वितयस्येत्युक्तम्], मध्ये, सा=तादृशी, एका, अपि, जिह्वा=बाणिन्द्रियम्, नास्ति=न विद्यते, किम् ? यथा=जिह्वया, स बाष्पुकिं, अद्य, मया=बाष्पुकिना, एकाहिरक्षार्थम्=एकस्य, अहो—सर्पस्य, रक्षार्थम्—प्राण-रक्षायै, अहिद्विषः=सर्परात्रोर्गरुडस्य [सम्बन्धसामान्ये पश्वी । अथवा—कृते हृत्प्राहर्तम्यम् । 'अहिद्विष कृते' इति योजना । अथवा—अहिद्विष इति भय-हेतो पश्वनी । अहिद्विष सकाशाद् एकाहिरक्षार्थमिति योजना], आत्मा=स्वराशरीरम्, दक्षः=अर्पित, इति=एवम्, प्रवीति=कथयति । ध्यर्थं तस्य बाष्पुकेर्जिह्वासहस्रद्वितयम्, येष्वेकतमदपि परोपकृत्ये न प्रवर्तते—इति भावः । बाष्पुकिं प्रत्यसूया प्राधान्येन व्यज्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग' इति तल्लच्छणम् ॥६॥

नायकः—हाय ! क्या नागों के राजा ने ऐसे सोंपों की रक्षा की !

क्या उसकी दो हजार जिह्वाओं में से एक भी ऐसी जिह्वा न थी, जिस से कह देता कि 'मैं आज एक सोंप की रक्षा के लिये सोंपों के शत्रु (गरुड) के लिये अपने आप को समर्पण करता हूँ' ॥६॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सर्वांशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वन्ते ॥७॥

कष्टम्, अनवसानेयं विपत्तिर्नागानाम् । [आत्मगतम्] अपि नाम
शक्तुयामहं स्वशरीरदानादेकस्यापि फलभृतः परिरक्षां कर्तुम् ।

[ततः प्रविशति प्रतीहारः]

प्रतीहारः—आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम् । [विलोम्य] अये !
मिवावसुर्जामातु समीपे घटन्ते । यावदुपसर्पामि । [उपसृत्य
प्रणम्य] विजयेता कुमारौ ।

आश्चर्यमिति—द्विरुक्तिरतिरागवाधनायां ।

आश्चर्यहेतु बहिः-सर्पेति । मूढाः—कृत्याकृत्यविवेकरह्या, सर्वांशु
चिनिधानस्य=सर्वेषाम्, अशुर्चानाम्-विषमूनाथपवित्रवस्तूनाम्, निधानस्य-
कोशरूपस्य, कृतघ्नस्य=उपगतपापानादि कृतोपकारनाशकस्य [सायकाले भोज
नाभावे प्रातः कालिकभोजनजनन्या पुष्टिमनाहत्य शुष्यति, किमन्यत्, सर्वदा घृतौ-
दनादिना परिपोष्यमाणमर्पाद शरीरम्, सकृदपि भोजनालाभे, कार्याक्षमं भवति,
न पूर्वमुक्तं घृतौदनादि स्मरति युगपदेव कार्यविमुखं भवतीति सत्यमेवेदं कृतप्रमिति
भावः], विनाशिनः=विनाशशीलस्य [ताच्छाल्ये णिनि], शरीरकस्यापि=
क्षुद्रस्य देहस्यापि [दृढिस्त शरीरं शरीरकम्, तस्य, कुत्सायां कर्त्तुं], कृते=
पोषणार्थमित्यर्थः, पापानि=दुर्वृत्तितानि, कुर्वन्ते=विदधति, इत्यदो आश्चर्यं
माश्चर्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र शरीरविरोपणानि तस्य हेतुत्वेनासरक्षणी-
यत्वाभिप्रायगर्भाणि । अतः परिक्रान्तकारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥७॥

कष्टमिति—अनवसानाभ्यन्त अवगानं यस्या सा-अनन्तेत्यर्थः ।

आश्चर्यं ! महान् आश्चर्यं !

सब प्रकार की मन्दगी के घर, कृतघ्न और मास हो जाने वाले शरीर
के लिये भी मूर्ख लोग पाप करते हैं ॥७॥

हाय ! नाभों की इस विपत्ति का कोई अन्त नहीं । (मन में) क्या मैं
अपने शरीर की गेट देकर एक भी सोंप की रक्षा नहीं कर सकता ?

(प्रतीहार का प्रवेश)

प्रतीहार—मैं पर्वत की चोटी पर चढ़ आया । (देखकर) ओरे !
मिवावसु उमड़ के साफ हो है । तो पास जाऊँ । (पास जाकर प्रणाम
करके) कुमारों की विजय हो ।

मित्रावसुः—सुनन्द ! किञ्चिन्मित्रमिहागमनम् ।

प्रतीहारः—[कर्ण] एवम् ।

मित्रावसुः—कुमार ! तातो मामाह्वयते ।

नायकः—गम्यताम् ।

मित्रावसुः—कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन् प्रदेशे कूट-
हलाद्य चिरं स्थातव्यम् ।

[निष्क्रान्तौ मित्रावसु प्रतीहारश्च]

नायकः—यावद्दहमपि गिरिशिखराववतीर्य समुद्रतटमव-
लोकयामि । [परिणामति]

[नेपथ्ये]

हा पुत्तञ्च सङ्गचूल ! कदं वावाविद्यमाणो किल अज्ज तुवं
मय पेक्खिद्वन्द्वो ।

हा पुत्र शङ्खचूड ! कथं व्यापाद्यमानः किलाद्य त्वं मया
व्रष्टव्यः ।

कुमारेणेति—बहुप्रत्यवाये=बहव, प्रत्यवाया—विप्रा भयानि वा यत्र
तादृशे । हेतुगर्भविशेषणम् । एकाकिना त्वया कान्तुकाद्यत्र चिरं न स्थातव्यम्,
यतो बहुविप्रोऽयं प्रदेश इति भावः । हा पुत्रेति—शंखचूडेति सर्पस्य नाम ।
व्यापाद्यमानः=हन्यमान, गरुडेनेति शेषः । मया=त्वजनम्या ।

मित्रावसु—सुनन्द ! किस कारण यहाँ आए हो ?

प्रतीहार—(कान में) ऐसी बात है ।

मित्रावसु—कुमार ! पिता मुझे बुला रहे हैं ।

नायक—जइए ।

मित्रावसु—आप भी कुतूहल से इस सकट मेरे स्थान पर बहुत देर
न ठहरें ।

(मित्रावसु और प्रतीहार दोनों चले जाते हैं)

नायक—तब तक मैं भी पहाड़ की चोटी से उतर कर समुद्र का दृश्य
देखता हूँ ।

(नेपथ्य में)

हा पुत्र शंखचूड ! मैं आज तुम्हें मरना कैसे देखूँगी ?

नायकः—[आश्चर्यं] अये ! योषित इवार्तप्रलापः । तद्
यावदुपेत्य केयं कुतोऽस्या मयकारणमिति स्फुटीकरोमि ।
[परिक्रामति]

[ततः प्रविशति कन्दन्या वृद्धयानुगम्यमाना शंसचूडो गोपा-
यितवन्नयुगलः किङ्करश्च]

वृद्धा—[तासम्] हा पुत्रश्च सहचूल ! कहां यायादिभ्रमाणो
किल अज्ज तुयं मए पेक्खिद्वयो । [विमुक्तं गृहीत्वा] इमिणा मुख-
चन्द्रेण विरहिदं अन्धआरीभविस्सदि पात्तालं ।

हा पुत्रक शङ्खचूड ! कयं व्यापाद्यमानः किलाद्य त्वं मया
प्रेक्षितव्यः । अनेन मुखचन्द्रेण विरहितमन्धकारीभविष्यति
पातालम् ।

शङ्खचूडः—अग्य ! किमेवमसि विज्ञवा सुतरामात्मानं
पीडयसि ।

वृद्धा—[निर्भर्यं पुनस्त्यागान्वाश्रयन्ती] हा पुत्रश्च ! कहां वे

अये इति—आर्तप्रलापः=दुःखाकन्दनम् । स्फुटीकरोमि=निधि-
नोमि । ततः प्रविशतीति—कन्दन्या=वृद्धा, गोपायितवन्न-
युगलः=गोपायितम्-गुप्ततया रक्षितम्, वन्नयो.—वन्धविहृतयो रक्षकवन्नयो,
युगलम्-द्वयम्, येन तादृशः, रक्षकयुगलसहितः । निर्भर्येति—निर्भर्यं=
रक्षकः । आम्हणन्ती=सृष्टरन्ती ।

नायक—(सुनकर) अहो ! यह आर्त विलाप तो किसी स्त्री का प्रतीत
होता है । तो तब तक पास जाकर 'यह कौन है और इस किसका डर है'
यह विदित करता हूँ । (धूमता है)

(शंसचूड और कपटों के जोड़े को छिपाए हुए चौकर और
उनके पीछे रोती हुई बुढ़िया का प्रवेश)

वृद्धा—हा पुत्र शंसचूड ! कैसे मैं आज तुझे मारा जाता हुआ
देखूंगी ? (ठोड़ी पकट कर) इस मुखचन्द्र के बिना पाताल (मेरे लिये)
अन्धरा हो जाएगा ।

शंसचूड—अम्मी ! क्यों इस प्रकार व्याकुल होकर अपने आपको
अति दुःखी कर रही है ?

वृद्धा—(देखकर, पुत्र के शरीर पर हाथ फेरती हुई) हा पुत्र ! कठोर

अदिदृष्टसूर्यसुमारं शरीरं लिग्घिणहिअओ गलुलो आहार-
यिस्सदि । [कण्ठे गृहीत्वा रोदिति]

हा पुत्रक ! कथं ते अदृष्टसूर्यसुकुमारं शरीरं निर्घृणहृदयो
गरुड आहारयिष्यति ।

शङ्खचूडः—अम्य ! अलमलं परिदेवितेन । पश्य—

क्रोडीकरोति प्रथमं जातं नित्यमनित्यता ।

धात्रोय जननी पञ्चाप्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥५॥

हेति—पुत्रकेत्यनुकम्पाया कन् । निर्घृणहृदयः=निर्घृणम्-निर्दयम्,
हृदयं यस्य तादृश, निर्दय इत्यर्थ, गरुड, अदृष्टसूर्यसुकुमारम्=[न
दृष्ट, सूर्यो येन तादृश, स चासौ सुकुमारश्च, तम् इति विग्रह] अदृष्टसूर्यम्-
शैशवेन हेतुना निरन्तरगृहस्थित्या अपरिचितसूर्यसंतापम्, सुकुमारम्-
अतिशयेन कोमलम्, ते, शरीरम्, कथम्, आहारयिष्यति=भोक्ष्यते!
तव कोमलं शरीरं मच्छणानहं दयनीयं चेति भावः । अलमिति—परिदेवि-
तेन=शोकेन, शोकं मा कथीरित्यर्थः । शोकाकरसे हेतुमुपन्यस्यति—पश्येति ।

क्रोडीकरोतीति—यदा=यदीत्यर्थः, अनित्यता=विनाशशालता,
धात्रीय=उपमातिन, जातम्=उत्पन्नं प्राणिनम्, प्रथमम्=जनन्या पूर्वम्,
क्रोडीकरोति=स्वविपरीकरोति, पञ्चाप्सु=अनित्यतया धात्र्या च क्रोडी-
करणानन्तरम्, जननी=उत्पादयित्री माता, क्रोडीकरोति=स्वाङ्गे निद-
भाति, तदा=तर्हि, शोकस्य=मरणजन्यदुःखस्य, कः क्रमः=अवसरः, न
क्रोडीकरोत्यर्थः । यदुत्पद्यते तदवश्यं विनश्यतीति प्रकृतेरपरिहार्यो नियमः ।
तन्मात ! ममापि त्वत्कुक्षेष्टपन्नस्य विनाशो दुष्परिहरः । तदथ वा विनश्यामि,
सौ वा विनष्टास्मि, नात्र किमप्यन्तरम् । एतस्मिन्नपरिहार्ये वस्तुनि न त्वया
मनागपि शोको विधेय इति भावः । पद्यमिदं कवयितुः 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु-
ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिषुर्गदसि ॥' इति
गीतावचनपरिचयमनुमापयति । धात्री वेति पृथोपमा । यथा शिशुजन्मनि

हृदय वाला गरुड तरे इस कोमल शरीर को, जिस पर कि सूर्य की भलक भी
नहीं पड़ी, कैसे खा जाएगा ? (गले लगाकर रोती है)

शङ्खचूड—अम्यो ! इस नित्य से क्या लाभ ? देख—

उत्पन्न होते ही मनुष्य को पहले दाई की माति अनित्यता गोद में ले लेती
है और पीछे माता । इसलिये शोक करने का स्थान कहाँ ! ॥५॥

वृद्धा—हा पुत्रअ ! चिह्न । मुहुत्तअं पि दाव वदनं दे पेक्किपस्सं
हा पुत्रक ! तिष्ठ । मुहुत्तमपि तावद्वदनं ते भ्रेक्षिष्ये ।

किङ्करः—एहि कुमाल ! किं तव एताए भणन्तीए । पुत्त-
सिण्हमोहिदा फलु एसा ए लाअकअं जाणादि ।

एहि कुमार ! किं तवैतया भणन्त्या । पुत्रस्नेहमोहिता
एत्थेया न राजकार्यं जानाति ।

शङ्खचूडः—भद्र ! अयमहमागच्छामि ।

किङ्करः—[आत्मगतम्] आशीदो वरु मए वज्झशिला-
समीपं शङ्खचूलो । जाय एदं वज्झचिरहं लत्तंसुअशुअलं वदअ
वज्झसिलं दशमि ।

आनीतः खलु मया वध्यशिलासमीपं शङ्खचूडः । याव-
देतद् वध्यविहं रक्तांशुकवुगलं दत्त्वा वध्यशिलां दर्शयामि ।

नायकः—अये ! इयमसी योपिस् । [शंखचूडं दृष्ट्वा] नून-
मनेनाप्यस्याः स्तुतेन भयितव्यं, यदर्थमाक्रन्दति । [समन्तादव-
लोक्य] न खलु पुनः किञ्चिद् भयकारणं पश्यामि । तत् कुतोऽ-
स्य भयं भविष्यतीति किमुपेत्य पृच्छामि । अथवा प्रसक्त

मातरि प्रसववेदनाभिधेयाया सखोजातं शिशुं तदानीं सन्निहितोपमातृवाक्के
करोति, तथैवोत्पन्नं वस्तुजातमुत्पत्तिसमय एवानित्यतया क्रीडीकियते—स्ववशी-
कियत इत्युपमार्थः । उत्पत्तिमद्वस्तुजातमनित्यमित्यर्थस्य भग्नपन्तरेण प्रति-
पादनात् पर्यायोक्तम् । अवश्यमिनाशिनो मम शोको न वर्तव्य इत्येवं विशेषे
प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा च । अतुष्टुवृत्तम् ॥८॥

नायकोक्ता—अथवेति । अनयोः—शंखचूडराजकिङ्करयोः, आलापः—

वृद्धा—हा पुत्र ! ठहर । एक धण के लिये तो तेरा मुसण देस हूँ ।

किङ्कर—कुमार ! चलो । इसके कहने का तुम्हें क्या ! पुत्र के छोट में
बावली यह राजा की आज्ञा को नहीं जानती ।

शंखचूड—भद्र ! तों, यह चल रहा हूँ ।

किङ्कर—(मन में) शंखचूड को तो मैं वध्यशिला के पास ले ही आया
हूँ । तो यह मुत्सु के लाल कपड़ों का जोड़ा देकर इसे वध्यशिला दिखा दूँ ।

नायक—थर ! यह वही ही है । (शंखचूड को देखकर) और यही
इस का पुत्र हंसा, जिसके लिये वह रोती है । (चारों ओर देस कर) मैं

एवायमालापः । कदाचिदित एव व्यक्तिर्भविष्यति । तद् विट-
पान्तरितस्तावच्छृणोमि ।

किङ्करः—[साद्य कृताञ्जलि] कुमाल शङ्खचूल ! एषो सामिणो
आदेशो सि कलिश्च ईदृशं पि शिदुलं मन्तीश्वदि ।

कुमार शङ्खचूड ! एष स्वामिन आदेश इति कृत्येदृशमपि
निष्ठुरं मन्द्यते ।

शङ्खचूडः—भद्र ! कथय ।

किङ्करः—णामलाभो वासुई आणवेदि ।

नागराजो वासुकिराज्ञापयति ।

शङ्खचूडः—[शिरस्यञ्जलि कृत्वा सादरम्] किं मामाज्ञापयति
स्वामी ।

किङ्करः—एदं लत्तंसुअजुअलं पलिदिअ आलोद यन्म-
शिलं, जेण लत्तंसुअचिरहोयलमिअदं गलुलो गण्हिअ आहा-
लकलणाअ खइअदि ।

परस्पर वाचा विनिमय , प्रसक्त.=आरब्ध एव । इत एव=अस्मादेवाला-
पात् । व्यक्लि=विषयस्फुटता । विटपान्तरितः=विटपेन-वृत्तशाखाया, अन्त-
रितः, व्यवहित । साद्यमिति—कृताञ्जलि—कृता—पदा, अणलियेन ॥ ।
इति कृत्वा=इति हेतोरित्यर्थ । मन्द्यते=भाष्यते त्वा प्रतीति शेष ।

यहाँ मय का कारण तो कोई बात नहीं । तो इस किसका घर है, क्या यह
बात पास जाकर पहुँचें ? अथवा बातचीत तो चल ही रही है । शामद इपी
से स्पष्ट हो जाए । इतलिये वृत्त के पीछे छिपकर ही सुनता हूँ ।

किङ्कर—(आँसू मरकर हाथ जोड़े) कुमार शङ्खचूड ! यह स्वामी की
आज्ञा है, इसी कारण ऐसी कठोर बात कहने लगा हूँ ।

शङ्खचूड—भद्र ! नि शङ्काय कह दोगे ।

किङ्कर—नागराज वासुकि आज्ञा देता है ।

शङ्खचूड—(अञ्जलि मिर पर रख कर आदर से) स्वामी मुझे क्या
आज्ञा दत है ।

किङ्कर—यह लाल जोड़ा पहन कर बन्धुशिरा पर चढ़ लो, त्रिम से
कि इस रात चिह्न से पहचान कर गरद तुम्हें उठाकर खाने के लिये ले जाए ।

एतद् रक्षांशुकयुगलं परिधायारोह वध्यशिलां, येन रक्षां-
शुकचिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाऽऽहारकरणाय नेप्यति ।

नायक—[तात्पर्यम्] कष्टमसौ वासुकिना परित्यक्तस्तपस्वी ।

किङ्करः—शङ्खचूल ! गरुड पदं । [वक्ष्ययुगलमर्पयति]

शङ्खचूड ! गृह्णातत् ।

शङ्खचूडः—[आदरम्] उपनय [इति गृहीत्वा शिरसि स्वाभ्या-
देशमर्पयति]

वृद्धा—[पुत्रहस्ते वामयो दृष्ट्वा सौरस्ताम्नं] हा बच्छ ! पदं फलु
सं वज्रकचिह्नं वसनं, जेष मापदि मे द्विभ्रं । [मोहमुपगता]

हा वत्स ! एतत् खलु सद्रध्यचिह्नं वसनं, येन विभेति मे
हृदयम् ।

किङ्करः—आसण्या क्नु गलुलस्स आगमणवेला । ता
सहु अवज्जमामि ।

आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला । उल्लख्यपकामाभि ।

[निष्क्रान्तः]

शङ्खचूडः—अग्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

पतद्दिनि—रक्षांशुकचिह्नोपलक्षितम्=रक्षाशुकेन चिह्नं उपल-
क्षितम्-परिधायितम्, अयमेव सर्पांशुर्वासुकिना मदाहारार्थं प्रेषित-इत्येवं
ज्ञातम् । तपस्वी=शीनो दयनीयः । उपनय=देहि । आसन्नेति—
आसन्ना=अचिरमाविनी । लघु=शीघ्रम् ।

नायक—(आसू मरकर) हाय ! इस बेचार को वासुकि ने त्याग दिया ।

किङ्कर—शंखचूड ! यह ले । (वस्त्रों का ओढ़ा देता है)

शंखचूड—(आदर से) राखो (इस प्रकार लेकर स्वामी की आज्ञा
को सिर पर धारण करता है)

वृद्धा—(पुत्र के हाथ में कपड़े देस कर छाती पीटकर) हाय पुत्र !
यह वस्त्र तेरी मृत्यु का चिह्न है, जिनको देखकर मेरा हृदय दहलता है ।
(मूर्च्छित हो जाती है)

किङ्कर—गरुड के आने का समय समीप ही है, इसलिये शीघ्रता से
चला जाऊँ ।

(चला जाता है)

शंखचूड—अग्यों ! धीरे धर, धीरे धर ।

वृद्धा—[समाश्रित्य, सास्र] हा जाद ! हा पुत्रश्च ! हा मणोरह-
सदलक्ष ! कर्हिं तुमं पुण्यो पेक्खिस्सं । [कण्ठे गृहीत्वा रोदिति]
हा जात ! हा पुत्रक ! हा मनोरथशतलब्ध ! कुत्र त्वां पुनः
प्रेक्षिष्ये ।

नायक.—[आलम्] अहो ! नैर्घृण्यं गदरमतः । अपिच,
मूढाया मुहुर्भुसन्ततिमुच कृत्वा प्रलापान् बहून्
कक्षाता मम पुत्रकेति कृपण दिष्ट सिपन्त्या दृशम् ।
अङ्गे मातुर्यस्थित शिशुमिम स्वस्था घृणामभत
अभ्युनैव खगाधिपस्य हृदय वज्रेण मन्ये कृतम् ॥६॥

अहो इति—नैर्घृण्यम्=निर्घृणस्य भावो नैर्घृण्यम्, भावे व्यञ् ।
निर्दयत्वमित्यर्थः ।

मूढाया इति—मूढाया=भविष्यन्ती पुत्रविपत्तिं विविक्त्य व्याकुल-
चिताया, बहून्=अनेकान् प्रलापान्=विलापान्-शोकौद्राणम्, कृत्वा,
मुहु=भूयोभूय, अभुसन्ततिमुच.=अभूणाम्-बाष्पाणाम्, सन्ततिम्=
प्रवाहम्, सुचतीति तादरया मया रुदता इत्यर्थः । पुत्रक ! = हे दयनीय शिशो !
तद्य=राजन् इत्य, आता=रत्नक, क. १, इति=एवमुक्त्वा, विस्तु=दिराम्,
कृपणम्=दीन यथा स्यात् तथा [क्रियाविशेषणमिदम्], अतहायतया दैन्य-
राधिकामित्यर्थः, दृशम्=दृष्टिम्, सिपन्त्याः=प्रेत्यन्त्या, मातु, अङ्गे=
कोडे, अयस्थितम्=विद्यमानम्, इमम्=पुत्रे वर्तमानम्, शिशुम्=
नागपोतम्, घृणाम्=करुणाम्, स्वकस्या, अश्रुत =अशिष्यत ['वर्तमान
सामान्ये वर्तमानवद् वा' इति वर्तमानसमीपे भविष्यति लट्], खगाधिपस्य=

वृद्धा—(चेतना मे आफर होती हुई) हाय बच ! हाय पुत्र ! हाय
सैकड़ों मनारयो से पाये हुए प्यारे बेटे ! फिर जुके कहीं देखूंगी । (गले
लगाकर रोती है)

नायक—(आँसू भर कर) अहो ! गरुड़ की बूत्ता ! क्यों ?—

बहुत विलाप करती हुई, आँसुओं की झड़ी लगाए मूर्च्छित होकर 'मेरे
बचें ! तेरा कौन रत्नक है ?' इस प्रकार चारों ओर करुणा की दृष्टि डाटती
हुई माता की गोद में आश्रय लिय हुए इस बच्चे को निर्दयता से सल हुए गरुड़
की 'बोच नदी, किन्तु मेरे विचार में हृदय ही पत्थर का बना हुआ है ॥६॥

१ 'उपाधितम्' इति अत्रि पाठ । २ 'वाटय्य करुणा घृणा' इत्यमर ।

शङ्खचूडः—[अम्बाया अश्रूणि परिमार्जयन्] अम्ब ! अलमलं
चैकल्येन । ननु समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वृद्धा—[साधम्] पुत्र ! कदं समस्तसिमि । किं एकपुत्रो
सि किदागुकम्पेण शिवत्ताचिदो सि एताथलापण । हा फदन्त-
ददथ ! कदं दाणिं तुए शिग्घिणहिअएण एअं चिथियण्णे जीय-
लोए मम पुत्तओ एएय सुमरिदो । सव्वहा ददस्सि मन्दभाइणी ।
[मून्हा नाटयति]

पुत्रक ! कयं समाश्वसिमि । किमेकपुत्र इति कृतानुकम्पेन
निवर्तितोऽसि नागराजेन । हा कृतान्तद्वतक ! कथमिवानीं त्वया
खगानाम्—शशिणाम्, अविषस्य—स्वामिनो गरुडस्येति यावत्, चञ्चुः=
श्रोत्रिः, यजेण, मैय कृता, किम्, हृदयम्, यजेण कृतम्=विहितम्,
इति, मन्ये=उन्नयामि ।

गरुडस्य श्रोत्रिर्ब्रह्मनिर्मितत्वाद् ब्रह्मस्येति मिथ्याप्रवादः । वस्तुतस्तु
तस्य हृदयमेव ब्रह्मनिर्मितम्, अत एवास्मिन्मुकुन्दस्य सर्पेश्वरी तदेकवन्सायां
तन्मातरि च विततपत्न्या न माययापि द्वितीति भावः । उद्वेगालङ्कृतिः ।
शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

कचिपु—‘तव पुत्रक’ इत्यस्य स्थाने ‘मम पुत्रक’ इति पाठः । ‘त्वयि
गहरमता भक्षिते मम प्राता को भविष्यति इति तदुभावः । कचिद् ‘वम्पु-
नैव’ इत्यस्य स्थाने ‘वन्वमेण’ इति पाठः । स च गुग्म एव ।

अभ्येति—चैकल्येन=शोकेन ।

पुत्रक ! कथमिति—समारवाहकारणं नास्तीति भावः । कृतानुकम्पेन=
कृता अनुकम्पा येन स तेन । निवर्तितः=परावर्तितः-परित्यक्त इत्यर्थः ।
कृतान्तद्वतक=द्वय यमराज । [‘कुत्सितानि कुत्मनैः’ इत्यनेन समाप्तः]

शंखचूड—(माँ के आँसू पोछता हुआ) अम्बो ! बस, बस । व्याकुल
होने से क्या लाभ । धीरेज धर, चैतना कर ।

वृद्धा—(आँसू भर कर) पुत्र ! कैसे धीरेज घबरे । क्या नागराज ने दया
करके कि तू इकलौता बेटा है, तुझे छोड़ दिया है ? हाय निगोठे मम ! क्या
आज तुझ वूर हृदय वाले को इतने बड़े संसार में से मेरा बचा ही पाद आया ?
तुम्हें अमागिनी का तौ सर्वनाश हो गया । (मुर्झित हो जाती है)

१ ‘वन्ववम्पुस्तया श्रोत्रिः’ इति हलायुधः ।

निर्घृणद्वयेनैवं विस्तीर्णे जीवलोके मम पुत्रक एव स्मृतः ।
सर्वथा हतास्मि मन्दभागिनी ।

नायकः—आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यजं स्ववान्धयैः ।

प्राये मेन यदि तत्त. कः शरीरेण मे गुणः ॥१०॥

तद् यावदुपसर्पामि ।

शङ्खचूडः—अग्न्य ! संस्तम्भयात्मानम् ।

वृद्धा—हा पुत्रश्च संखचूल ! दुःखहो सत्यंभो । जदा एव
णाश्रितोऽपरिरिक्त्वण्य वासुकिना सञ्च परित्यक्तोऽसि तदा को
दे परिचाणं करिस्सदि ।

हा पुत्रक शङ्खचूड ! दुर्लभः संस्तम्भः । यदैव नागलोक-
परिरक्तकेण वासुकिना स्वयं परित्यक्तोऽसि, तदा कस्ते परि-
चाणं करिष्यति ।

अयं शङ्खचूडमातुर्विलापेन जातदयोदयो नायक स्वमनसि चिन्तयति-
आर्तमिति । आर्तम्=विषदप्रसङ्गम्, कण्ठगतप्राणम्=कण्ठगतः-विया-
राव-आरागनिर्गमा प्राणा-असव, यस्य साहराम्-आसन्नमृत्युम्,
स्ववान्धयैः=स्वसम्बन्धिभिः पितृप्राप्तादिभिः, परित्यक्तम्=नितरागुपे-
क्षितम्, एनम्=सर्पशिशुं शङ्खचूडम् [अन्वादेश इदमन्वादेशेनादेश],
यदि=वेत्, न प्राये=न रक्षामि, तत्तः=तदि, मे=मेन, शरीरेण=विश-
रणाश्रितेन देहेन, कः, शुणः=लाभ । न कोऽपीत्यर्थः । आर्तनाणानुपयोगि
शरीर व्यर्थमेव, अतो मयास्य रक्षणं कार्यमेवेति भावः । आर्तादिपिरोपणानि
रक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि—अतः परिकर । शरीरेणेति विशेष्यं च विशरण-
शीलताहेतुवासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भमिति परिकराद्दुरयः । अनुष्टुप्चतुष्टुम् ॥१०॥

अग्न्येति—संस्तम्भय=रिषरीकुरु, धीरा भवित्यर्थः । हा पुत्रकेति—
मंस्तम्भः=त्येदम्, धर्ममित्यर्थः । यदैवेति—राज्ञेन प्रजा रक्षणाया मवान्ति ।

नायक—मम कन्पुनो से छोडे हुए मृत्यु के निष्ठ पतुं च हुए
इस दुःख को यदि मैं न बचा सकूँ तो मेरे शरीर का क्या खम है । ॥१०॥
तो तब तब पास जाता हूँ ।

शङ्खचूड—अग्न्य ! अपने आप को ठाढस दे ।

वृद्धा—हा पुत्र शङ्खचूड ! दुःखस बोधना असमभव है । जब कि स्वयं ना-
ग के रक्षक वासुकि ने ही तुम्हें छोड़ दिया है तो और कौन तेरी रक्षा करेगा ।

नायक —[उपसृत्य] नन्वयमहम् ।

वृद्धा—[ससध्रममुत्तरीयेण पुत्रमाच्छाद्य नायकमुपसृत्य] गलुल विणदाणन्दण ! वावादेहि मं । अहं दे आहारणिमित्तं परिकल्पिता ।

गरुड विनतानन्दन ! व्यापादय माम् । अहं ते आहार-
निमित्तं परिकल्पिता ।

नायकः—[राक्षसम्] अहो ! पुत्रघातसत्यम् ।

अस्या विलोक्य मम्ये पुत्रलोहेन विद्रवत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणा कुर्वीत भुजङ्गशत्रुषि ॥११॥

बालुकिश्च नौ राजा । स एव यदि त्वामुपेक्षत, तदा कोऽन्यस्त्वा रक्षिष्यति । न कोऽपीति भावः ।

‘वस्ते परित्राण करिष्यति’ इति वृद्धाया जिज्ञासाभावरूपं नायक आह—नन्वयमहम् इति । अयम्=त्वरसभिहित, अहम्=जीमूतवाहन, परित्राण करिष्यामीति शेषः । ननु=निश्चयेन । भविष्यत्पुत्रविपत्तिश्रान्ता वृद्धा नायकं गरुडगुपस्थितं गत्वा आह—गरुडेति । विनतानन्दन=विनताया नन्दन—समृद्धिहेतु पुत्र इति भावः । समुदौ रूपम् । विनता गरुडस्य मातेत्येतिग्रम् । व्यापादय=नदि । अहो=अपूर्वम् । पुत्रघातसत्यम्=पुत्रे, घातसत्यम्=प्रेम [घातसत्यमन्त्रात्वाये वत्सल, ततो भावे प्यन्] ।

अस्या इति—पुत्रलोहेन=पुत्रप्रेम्णा, इदम्=अनुभूयमानम्, अस्या=वृद्धाया, विद्रवत्वम्=व्याकुलताम्, विलोक्य=दृष्ट्वा, अकरुणहृदयः=न करुणा यस्य तद् अकरुणम्=निर्दयम् हृदयम्, यस्य तादृश, भुजङ्गशत्रु=भुजङ्गानाम्-तर्पणाम्, शत्रु=शातयिता, गरुड, अपि, करुणाम्=दयाम्, कुर्वीत, इति मन्ये=तर्कयामि । कुर्वीतस्यत्र सम्पादनाया लिङ् । अकरुणस्यापि करुणोदय इति निरोधभासः । आर्यावृत्तम् ॥११॥

नायक—(पास जाकर) हो, यह मैं ।

वृद्धा—(झटपट डुपट्टे से पुत्र को छिपाकर नायक के समीप जाकर) गरुड ! विनता के लड़के ! मुझे मार । मैं तेरे आहार व लिय भेजी गई हूँ ।

नायक—(श्रौंसू मर कर) बलिहारी पुत्रसह की ।

मरी गमम में तो गमता के बस इसकी यह दुर्दशा देख कर कठोरचित्त सोंपों का शत्रु (गरुड) भी इस पर तरस साधना ॥११॥

शृङ्खलचूडः—अम्ब ! अलमलं आसेन । न खल्वयं नागशत्रुः ।
पश्य,

महाहिमस्तिष्कविभेदमुत्तरश्चछटाचर्चितचण्डचञ्चुः ।

कासौ गरुमान् क्वच नाम सोमसौम्यस्वभावाकृतिरेव साधुः ॥११॥

वृद्धा—हा पुत्रश्च ! अहं पुण तुष्क मरणभीता सर्व्व एव
गलुलमभं पेश्यामि ।

हा पुत्रक ! अहं पुनस्तव मरणभीता सर्व्वमेव गरुडमयं
पश्यामि ।

अम्बेति—अलमलं आसेन=आरं भा कार्यारित्यर्थः ।

शंखचूडो मानुर्भ्रमं निररयति—महाहीति । महाहिमस्तिष्कवि-
भेदमुत्तरश्चछटाचर्चितचण्डचञ्चुः=महान्त-‘शोषकाया’, महय-
सर्पा, तेषा मस्तिष्काणि-शिरासि, तेषा विभेद-विदारणम्, तेन
मुक्ता-विनि सृता, रक्तस्य-रुधिरस्य, छटा-धारा, तया, चर्चिता-रजिता,
चण्डा-भीषणा, चञ्चु-भ्रोदि, यस्य तादरा, अस्ती=महाभयङ्करतया
प्रसिद्धा, गरुमान्=गरुडः, क्व, च=किञ्च, सोमसौम्यस्वभावाकृतिः=
सोमवत्-चन्द्रवत्, सौम्ये-शान्तसुन्दरे, स्वभाव-शील, आकृति-रूपं च
यस्य तादरा, एषः=पुर स्थित त्वया भ्रात्रया गरुडतया ज्ञात, साधुः=
साधोति परकार्यमिति साधु-परोपकारशील मखन, क नाम । एतयो-
स्तेजस्तिभिरयोरिव महदन्तरमस्ति । अतस्त्वयात्र गरुडभ्रमो न कार्य्य इति भावः ।
विषमालङ्कारः । तल्लक्ष्यं यथा-‘विरूपयोः संपटन्ता या च तद् विषमं
मतम्’ इति । पूर्वार्धे शब्दयवत्त्वपेक्षा श्रोजस्येवनी रचना मकार-हकार-वकार-
णामनुप्रासश्च । उत्तरार्धे च शोमलार्यापेक्षा शोमला रचना सकारानुप्रासश्च ।
उपजातिरलङ्कारः ॥११॥

पुत्रकेति—पश्यम्—‘त्वात्संरक्षणार्थमेवायात’ इति ।

शंखचूड—अम्बो ! दर मत । यह नागों का शत्रु (गरुड) नहीं है । देख—
बड़े बड़े साँपों के सिर फोड़ने से निकली हुई रुधिर की धारा से सनी
कठोर शोच वाला कहीं यह गरुड ! और कहीं यह अन्द्रगा के समान सौम्य
स्वभाव और आकृति वाला यह भेष्ट पुरुष । ॥१२॥

वृद्धा—हाय बन्धे ! तेरी मृत्यु से डरी हुई मुझको सन कुछ गरुडमय
ही दीप्त रहा है ।

नायकः—अस्य ! मा मैत्रीः । नन्वयमहं विद्याधरः, त्वत्सुत-
संरक्षणार्थमेवायातः ।

वृद्धा—[सदर्पम्] पुत्तश्च ! पुणो पुणो एव्वं भण ।

पुत्तक ! पुनः पुनरेव्वं भण ।

नायकः—अस्य ! किमनेन पुनः पुनरभिहितेन । कर्मणैव
सम्पादयामि ।

वृद्धा—[शिरस्यजलिं कृत्वा] पुत्तश्च ! चिरं जीव ।

पुत्तक ! चिरं जीव ।

नायकः—

ममैतदभ्यर्पय वध्यचिह्नं प्राचृत्य यावद् विनतारमजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणार्थं स्वं देहमाहारयितुं ददामि ॥१३॥

ममैतदिति—अस्य=हे मातः, एतत्=त्वत्पुत्रेण गृहीतम्, वध्य-
चिह्नम्=वध्यस्य चिह्नभूतं रक्षाशुकयुगलम्, मम=महाभित्यर्थ [सम्बन्ध-
सामान्ये पृष्ठी], अर्पय=देहि । यावद्, अहम्, प्राचृत्य=अनेन रक्षाशुक-
युगलेन आरमानम् आच्छाद्य, ते=तव, पुत्रस्य=सुतस्य शंखचूडस्य,
जीवितरक्षणार्थम्=जीवितस्य-जीवनस्य, रक्षणार्थम्=रक्षणाय, [‘अर्पेन
मिष्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्’], विनतारमजाय=विनतायाः,
आरमजाम-पुत्राय गरुडाय, स्वम्=स्ववीर्यम्, देहम्=शरीरम्, आहार-
यितुम्=भोज्यतां नेतुम्, ददामि=अर्पयामि । अत्र दयावीरः प्रायान्येन
व्यज्यते । पुनर्विपत्तिविह्वला शङ्खचूडमातालम्बनम्, तद्वत् व्याकुलीभवन-
सुरीपनम्, तत्पुनरुक्ते स्वदेहापेक्षामनुभाष । उपजातिरुत्तम् ॥१३॥

नायक—माता ! तरो मत । मे विद्यावर हूँ और तेरे पुत्र की रक्षा के
लिए दी आया हूँ ।

वृद्धा—(प्रसन्नता-पूर्वक) बेटा ! बार बार ऐसे कहो ।

नायक—माता ! बार बार कहने से क्या लाभ ! करके ही दिखाता हूँ ।

वृद्धा—(हाय जोड़कर मस्तक नवाकर) बेटा ! सदा जीते रहो ।

नायक—माता ! यह मौत का चिह्न मुझे दे दो ताकि इसे ओढ़ कर
तेरे पुत्र की रक्षा के लिए अपने शरीर को गरुड के प्रति भौदनार्थ अर्पण
कर दूँ ॥१३॥

वृद्धा—[कहीं पिपाय] पटिहदं खु एदं । तुमं पि मे संख-
चूलणिब्विसेसो पुत्तओ एव्व । अहव संखचूलादो अहिअदरो,
जो एव्वं बन्धुजणपरिच्चत्तं मे पुत्तअं सरीरप्पदाणेण रक्खिअहुं
इच्छसि ।

प्रतिहतं खल्वेतत् । स्वमपि मे शङ्खचूडनिर्विशेषः पुत्रक
एव । अथवा शङ्खचूडादधिकतरः, य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मम
पुत्रकं शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि ।

शङ्खचूडः—[अस्मितम्] अहो ! जगद्विपरीतमस्य महा-
सत्त्वस्य चरितम् । कुतः,

विश्वामित्र श्वाप्तं यच्च इव पुराऽभक्तवद् यस्मिन्नि

भादीजहो विजहो कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

प्रतिहतम् इति-एतत्=बहुकम्, प्रतिहतम्=निवर्तितम्, 'भवतु'
इति शेष । शङ्खचूडनिर्विशेषः=शङ्खचूडत, निर्विशेष-गुण्य । निर्गतो
विशेषो यस्मादिति विग्रहः ।

अहो इति-जगद्विपरीतम्=जगत-जगद्व्यवहारादिति भावः, विप-
रीतम्=प्रतिकूलम् । जगति लोका यथा कयापि रीत्या स्वजीवनरक्षणमेवात्मनः
कर्तव्यं मन्वते, अयं तु तद्विपरीतं स्वप्राणान्वयेनापि परप्राणान् रक्षितुमि-
च्छतीति भावः । महासत्त्वस्य=महत-उदारम्, सत्त्वमे=स्वभावः, आत्म-
वशं या यस्य तादृशः, तस्य ।

जगद्विपरीतत्वमेव नागकचरितस्य सगर्भयते-विश्वामित्र इति ।
पुरा=पुराणम्, यस्मिन्नि=यदर्शम्, भान् प्राणान् रक्षितुमिति भावः ।
विश्वामित्रः=तदाख्यं धृष्टनिशेषोऽपि [विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रं, 'मित्रे

वृद्धा—(कानों पर हाथ रखकर) ऐसा अनर्थ नहीं हो सकता । तू भी तो
शङ्खचूड के सगान मेरा पुत्र ही है । नन्कि शङ्खचूड से यौ नद कर, जो नि बन्धुओं
से झोंड हुप मेरे पुत्र का अपनी देह न्योझावर करके बचाना चाहता है ।

शङ्खचूड—(मुस्करा कर) वाह ! इस मरुपुरुष का व्यवहार जगत्
से निराशा है । क्योंकि—

जिन प्राणों (की रक्षा) के लिये पूर्वकार में विश्वामित्र ने 'चापडाल की
न्याय' कुत का मात खा लिया, जिनके लिये गौतम ने अपने उपकार करने वारे

पुरोऽयं कारयपस्य प्रतिदिनमुरगानां तादृशं यदर्थं
प्राणांस्तानेव चित्रं नृणामिव कृपया यः परार्थे जहाति ॥१३॥

वर्षा' इति दीपः, पुंस्त्वं लोकात्], श्वपच इत्य=वापडाल इव, श्वमां-
सम्=गुणो मामम्, अमक्षयद्=भक्षितवान् । यत्कृते=येषां प्राणानां
हृत्-गौतमेन=गौतमनाम्ना केनचिद् पुरुषेण, कृततदुपकृतिः=कृता-
विहिता, तस्य=गौतमस्य, दृष्टति=उपकारः, येन ताः प्राः=स्वोपकारकारीत्यर्थः,
नाडीजहः=नाडीजहनामा कश्चिद् बहू, विजम्ने=विहृतः [कर्मणि लिट्],
यदर्थम्=यस्मै प्राणरक्षणप्रयोजनाय, कारयपस्य=एतन्नामकस्य श्वप-
सुः, अयम्=अयम् कृतराशुः, तादृशः=समः, उरगान्=सर्पान्, प्रति-
दिनम्=प्रत्यहम्, अस्ति=भक्षयति, तान् एव प्राणान्, यः=जीमूतवाहनः,
कृपया=कृपया, कृपयापरवरा- सम्मति भावः, परार्थे=परेषामुपकाराय,
शृणुमिच=अतिशुद्धवस्तुवदिति भावः, जहाति=त्यजति, इति, चित्रम्=
आवर्णम् ।

प्राणाः कस्य न प्रियाः । यान् रक्षितुकामो विश्वामित्र श्वपच इव स्वजा-
पनीममक्षयन्, योऽथ पालयितुं गौतमो नाम कश्चिद् द्विजः स्वोपकारिणं नाडी-
जहनामानं बहूं निहाय कृत्वाप्रतापेन आत्मानमयुगुज्ज्, किमन्यद् अयमेव
अपिपुत्रसुरः गरुडः यान् प्राणान् रक्षितुं प्रतिदिनमुरगानाहारो करोति,

नाडीजहं तद् को मार दिया और जिन के भिये यह कारयप का पुत्र गरुड
निय मौनों को खाता है, आश्चर्य है कि उन्हीं प्राणों को यह दया के कारण
हमारे के निमित्त जिनके की मौनि न्योटाकर किया चाहता है ॥१४॥

१ पुरा क्लृप्तं शुभिसर्पादितो विश्वामित्र क्षुण्णशब्दो रामयितुकाम कुलवि-
द्यागङ्गानाच्छर्मागं याचित्रा मक्षयतीति महाभारते सान्तिपर्वणि १४१ तमेऽ-
ध्याये प्रतिपादितम् । अनुष्मृताप्येषोऽर्थो दशमेऽध्याये उपक्षितो वेदितव्यः ।

२ आसीद् गौतमो नाम कश्चिद् कृपयो ब्राह्मणः । स हि धनलोभा-
दिन्यन्त आदिगृह्णतः केनचिद् नाडीजहनाया पक्षिणा दृष्टः । अ हि पक्षी
तस्य धनाभिन्नायं विज्ञाय तं कंचनोदारं रक्षयं प्राणि प्रेषितवान् । ततो-
त्तन्धनराशिः स ब्राह्मणो यदा निवृत्ते तदा मार्गे रात्रिमेव स्वोपकारिणस्त-
स्यैव नाडीजहस्य मरिच एव विशाभाम् । रात्रौ सुषुप्तार्थादितो षट्सुष्टि-
रगौ प्रियवन्तुर्न स्वोपकारिणं हराय जघामेति श्रुतं महाभारते सान्तिपर्वणि
१६७-१७२ तमेऽध्यायेऽपि लिखितं वेदितव्यम् ।

[नायकमुद्दिश्य] भो महात्मन् ! दर्शिता त्वयेयमात्मप्रदानाध्य-
यसायाभिर्व्याजा मयि दयालुता । तदलमनेन निर्वन्धेन । कुतः,
जायन्ते च म्रियन्ते च मादशा भृदजन्तव ।
परार्थे बद्धकक्षाया त्वादशामुदव कुत ॥१५॥

तान् तर्नधापि रक्षणीयान् आत्मन म्रियान् प्राणान् तृणायमन्यमानोऽसौ
कृपापरवशे परार्थे अहातीति-यत् सत्त्वगस्य चरितमाश्चर्यकर जगद्विपरीत
चेति भाव । तृणमिवेत्युपमातद्वहति । विद्यामित्राद्यपेक्षया नायकस्योत्कर्ष
प्रतिपादनाद् व्यतिरेक । प्राणरक्षायै अभक्ष्यमपि भक्ष्यते, अकार्यमपि क्रिय-
त इत्यत्र प्रमाणरूपेणैतिह्योपन्यासादतिहासद्वारोऽपि । सगुभरावृत्तम् ॥१४॥

भो इति-आत्मप्रदानाध्ययसायाद्=आत्मन-स्वराशरीरस्य, प्रदा
नम्-परार्थ उत्सर्ग, तत्र अध्ययसाय-दण्डं निधाय, तस्माद् । निर्व्याजा=
व्याज कपटम्, तद्विरहिता-अकृत्रिमेति भाव । निर्वन्धेन=आप्रहेण,
माप्राणरक्षायै स्वराशरीरार्पणप्रदस्त्वया त्यक्तव्य इति भाव ।

आप्रहेत्यागे कारणमुपन्यस्यति-जायन्ते इति । मादशाः=मत्सदृशा
[अस्मदुपपदाद् द्रो कन्, अस्मदो मादेश, आसर्वगात्र], भृद-
जन्तव=भृदा-पुच्छा अनुपयोगिन, जन्तव-प्राणिन, जायन्ते=उत्प-
द्यन्ते, च, म्रियन्ते=निधनमुपगमिन् च । परार्थे-परेषामुपकार कर्तुम्,
बद्धकक्षाणाम्=बद्धा कक्षा परिकरो यैस्तारसानामुद्भयतानाम्, त्वाद-
शाम्=त्वत्मादशानाम्, उद्भवः=उत्पत्ति, कुतः=न सर्वदा सम्भवतीत्यर्थ ।
मद्विधा लोकस्य कमप्युपकारमसाधयन्त प्रत्युत दशप्रवेशेन लोकानां
प्राणपट्टारका क्षुदा प्राणिनो न जाने प्रत्यहं कियन्त उत्पद्यन्त कियन्तो वा
म्रियन्ते । मादशो जीवितैर्भूतैर्वा न लोकस्य कोऽपि स्तम्भो हानिर्वा, प्रत्युत हानि-
रेव । त्वादशास्तु परोपकारवतिनो न सर्वदा सर्वत्रोपलभ्यन्ते, अतस्तत्र जीवन-
मावश्यकम् । जीवितस्त्व न जाने कियतोऽसह्यमान् प्राणिन उपकारिष्यसि, गृहे
तु त्वयि त्वत्साहाय्यनञ्जितास्ते भवेयुरिति भाव । मम जीवन नावश्यक

(नायक की ओर उद्देश करने) हे महात्मन् ! आपने अपनी जान तक
देने पर तुल जाने से मेरे ऊपर अपार (अकृत्रिम) दयालुता दिखा दी है ।
अब अधिक आपसे करने की आवश्यकता नहीं । क्योंकि,
मेरे जैसे पुच्छ प्राणी तो उत्पन्न होते और मरते ही रहते हैं पर दूसरों
के हित कटिबद्ध होने वाले आप जैसों की उत्पत्ति कहाँ ? ॥१५॥

तत् किमनेन । मुख्यतामयमध्यवसायः ।

नायकः—[शस्त्रवृद्ध हस्ते गृहीत्वा] कुमार शङ्खचूड ! न मे चिरा-
ल्लन्धावसरस्य परार्थसम्पादनमनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हति
भवान् । [पादयोः पतित्वा] तदलं विकल्पेन । दीयतां वध्यचिह्नम् ।

शङ्खचूड—भो महासत्त्व ! किमनेन वृथाप्रयासेन । न खलु
शङ्खचूडः शङ्खधवल शङ्खपालकुल मलिनीकरिष्यति । अथ ते

तव तु तदावरयकमिति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य कर्णनादप्रस्तुतप्रशसा । पूर्वोक्तनिर्वन्ध
स्यागस्य हेतुना समर्पणात् काव्यसिद्धम् । पूर्वार्धे दीपक च । उत्तमनुष्टुप् ॥ १५ ॥

तदिति—किमनेन=वध्यचिह्न परिधाय स्वराशिरास्तर्गनिर्वन्धनेन किम् ।
अध्यवसायः=स्वराशिरास्यागनिधाय । कुमारेति—लन्धावसरस्य=
लम्ब, अवसर—समय, येन यस्य वा तादृशस्य । परार्थसम्पादनमनोर-
थस्य=परार्थस्य परप्रयोजनस्य, सम्पादने—अनुष्ठाने, मनोरथस्य—अभिलाषस्य ।
अन्तरायम्=विघ्नम् । वध्यचिह्नमदत्त्वा मम परोपकारानुष्ठाने विघ्नं न कुर्वन् इत्यर्थं
अत्रा विकल्पेन=विज्ञेय सदेह मा कार्पीरित्यर्थः । भो महासत्त्वेति—त्वं
वृषैव मलकाशाद् वध्यचिह्नप्रदण्डे प्रयाग मा कार्षी, नाहं तुभ्य वध्यचिह्नं दास्या
मीति भावः । न पालयति—अहं तुभ्य वध्यचिह्नं दत्त्वा तव प्राणव्ययेन स्वप्रा-
णान् रक्षित्वा, शङ्खधवलम्=शङ्खवन्दुलम्—निर्मलम्, शङ्खपालकुलम्=
शङ्खपालनाम्नोऽस्मद्वराश्रवर्तकप्रधाननागस्य, कुलम्=वंशम्, अपयशसा कल-
ङ्कितं न करिष्यामीति भावः । अथ ते इति—यदि त्वम् अस्मात् अनुकम्पायो-

ता इत एव स कया राम ! इत आग्रह का छोड़ दीजिए ।

नायक—(शङ्खचूड को हाथ से पकड़ कर) कुमार शङ्खचूड !
मेरे इस दूसरों की मलाई बरन के मनारय में, जो मुझ बहुत समय क पश्चात्
प्राप्त हुआ है, आप अटक्न न करिए । इसदिन बहुत बरुमक छोड़ कर
मुझ यह अध्यचिह्न दीजिये ।

शङ्खचूड—हे महापुरुष ! आप वृथा अपनी आत्मा को क्यों झरा दे
रहे हैं ? यह शङ्खचूड शङ्ख की भाँति अत (निर्मल) शङ्खपालकुल^१ को कल-
ङ्कित नहीं करेगा । यदि आपने मेरे ऊपर कृपा करनी ही है तो ऐसा उपाय
साक्षि, जिससे यह विपत्ति से दुःखी हूँ मेरी माता प्राण न छोड़ दे ।

१ नागवशाश्रवर्तका अथौ नागा अगवन् । तदुक्तम्—

प्रनन्त वासुकिं शेष पशुनाभं च वम्बलम् । पृतराष्ट्रं शङ्खपालं तच्च कालियं तथा ॥

ययमनुफम्पनीयाः, तदियमस्मद्विपत्तिविक्रवा यथा न परित्य-
जति जीवितमभ्या, तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

नायकः—किमध चिन्त्यते । चिन्तित एवाभ्युपायः । स तु
त्वदायत्तः ।

शंखचूडः—कथमिव ।

नायकः—स्त्रियते स्त्रियमाणे या स्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥१६॥

अयमभ्युपायः । तदर्पय स्वरितं वध्यचिह्नम् । यावद्देना-
त्मानमाच्छाद्य वध्यशिलामारोहामि । स्वमपि जननीं पुरस्कृत्या-
स्माद् देशाश्रितस्य । कदाचिदियमालोक्यैव सन्निकृष्टमाघात-
स्थानं स्त्रीसहस्रमुवा कातरत्वेनाभ्या प्राणान् अह्नात् । किञ्च न

स्यानेव मनुष्ये, तर्हि, अस्मद्विपत्तिविक्रवा=अस्माकम्, विपत्त्या-
मरणेन, विपत्त्या=शोकापुला, इत्येवमे जननी=यथा प्राणान् न त्यजति, तथा
कश्चिदुपायश्चिन्तनीय इति भावः ।

नायकोक्ती—त्वदायत्त इति । त्वदधीन इत्यर्थः । मत्तं वध्यचिह्नप्रदान-
मेव तव मानुजवित्तभ्योपाय । मत् त्वदधीन इति भावः । शंखचूड उपायस्य
स्वायत्तता पृच्छति—कथमिवेति ।

स्त्रियत इति—या=या ते जननी, स्वयि=भवति शंखचूडे, स्त्रियमाणे=
प्राणोत्सर्गजति सति, स्त्रियते=प्राणात्सर्गजति, जीवति=स्त्रियमाणे, सति,
जीवति=स्त्रियते, यदि, ताम्=स्वमातरम्, जीवन्तीम्=स्त्रियमाणाम्,
इच्छसि=समयने, तर्हि, मम=जामूतकादनस्य, असुभिः=प्राणैः,
आत्मानम्, रक्ष=रक्षतम् । अनुष्टुप् पद्यम् ॥१६॥

आघातस्थानम्=वधस्थानम् । स्त्रीसहस्रमुवा=स्त्रिया सह भवतीति

नायकः—इसमें सोचने की क्या बात है ? उपाय तो सोचा ही हुआ
है । और यह उपाय केवल तुम्हारे ही अधीन है ।

शंखचूड—सो कैसे ?

नायकः—आपके मर जाने से यह मर जायगी और आपके जीने रहने
मे यह त्रिवेणी । हमलिये यदि इसका जन्मि रसना स्वादते हो तो मेरे प्रणों
से अपनी रक्षा करो ॥१६॥

मरी उपाय है । इसलिये मरपट मुझे वध्यचिह्न दे दो तर्हि मैं अपने आप

पश्यति भवान् इदं विपन्नपन्नगानेरुक्कङ्कालसंकुलं महाश्मशानम् । तथाहि—

चञ्चच्चञ्चुदुतार्धच्युतपिशितलवग्रामसंवृद्धगर्ध-

गृध्रैरारब्धपक्षद्वितयविधुनिभिर्वदन्मान्द्रान्धकारे ।

वक्त्रोद्गाम्नाः पतन्त्यरक्षमिति शिशिशिरस्यधेणयोऽस्मिन् शिवामा-
मल्लोत्तस्यजन्नचुतबहलवसायासविधौ स्वनन्ति ॥१७॥

स्त्रीसद्वभूतेन स्नास्वभावमुनमेनेत्यर्थः । जहात्=त्यजत् । विपन्नपन्नगा-
नेरुक्कङ्कालसद्वकुलम्=विपन्नानाम्-मृतानाम्, पन्नगानाम्-सर्पाणाम्,
अनेके-बहवः, कङ्काला-अस्थिपञ्चराणि, सैः संकुलम्-व्याप्तम् ।

महारमरान् वर्णयति—चञ्चदिति । चञ्चच्चञ्चुदुतार्धच्युत-
पिशितलवग्रामसंवृद्धगर्धः=चञ्चन्त्या-चञ्चलया, चञ्चवा-नौटया,
उदुत-पूर्वमुखं एत पश्चाच्च, अर्धे अर्धमात्रं च्युतः । [उदुतार्धच्युतयो स्नाता-
कुलितवद समास] पिशितस्य-मासस्य, लव-खरजः, तस्य ग्रामे-ग्रामे,
सङ्घ-अदि गतः, गर्ध-तृष्णा, देपा तादृशौ । आरब्धपक्षद्वितय-
विधुनिभिः=आरब्धा-वृत्ता, पक्षद्वितयस्य-पक्षयोर्द्वितयस्य-द्वयो पक्ष-
योरित्यर्थः [द्वितयशब्दे 'संख्याया अवयवेत्यर्थः] विधुनय-कम्पनानि यैस्ता-
हरी-अमितः पक्षौ प्रयार्थं कम्पयन्निरित्यर्थः, गृध्रैः=गृध्रनामकैः पक्षिभिः,
यद्धसान्द्रान्धकारे=वद्ध-पक्षा प्रसार्य रचितः, सान्द्र-निविडः, अन्ध-
कारो यत्र तारशे, अस्मिन्=पुरोहस्यगाने महारमशाने, अजस्रच्युतबह-
लवसायासविधौ=अजस्रम्-निरन्तरम्, चुतया-क्षरितया, बहलया-

को इससे एक कर बच्यशिला पर चढ़ जाऊँ । तुम भी माता का साथ लेकर
इस स्थान से लौट जाओ । कहीं माता इस बच्य स्थान को पास ही देखकर
श्री स्वभाव की कानरता के कारण प्राण न त्याग दे । क्या तुम इस भरे हुए
सोंपों की दृष्टियों से भरपूर महाश्मशान को नहीं देख रहे ?—

चञ्चल चञ्चल से नीच कर गिरी हुई मास की बाँटियों (को उठाने) के
लाएच से झपटते हुए गीधों ने जहाँ अपने पों के फैलाव से पुप अन्धेरा
कर दिया है और जहाँ कि गीदलों के मुख से निकली हुई आग की ज्वालाएँ
निरन्तर बढ़ती हुई चरमी से दुर्गन्धि रश्मि के सेत में झुंझर
“छम छम” की ध्वनि कर रही हैं ॥१७॥

१ चञ्चच्चञ्चप्रकृतच्युतेति वचित्पाठः । चञ्चन्त्या चञ्चवा अत्रेण अग्र-
भागेन कृत-पूर्व द्विजः, पश्चाच्च च्युत पतित इति तद्विग्रहः ।

शङ्खचूड.—कथं न पश्यामि ।

प्रतिदिनमशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति ।

शशिघवलास्थिकपाल वपुरिव रौद्र श्मशानमिदम् ॥१८॥

भूयस्या, वसया—मेदसा [चरन्तीति लोके प्रसिद्धया] वास—वासन स्वगन्धा धानम्, तेन विसे—आमगन्धिनि, अस्त्रस्रोतसि=अस्त्रस्यै—रुधिरस्य, स्रोतसि—प्रवाहे [अथवा—अजस्रेत्यादि अस्मिन्नित्यस्य विशेषण वाच्यम्], शिखानाम्=गोमायुआणाम्, धक्त्रोत्त्वान्ताः=वक्त्रेभ्य—मुखेभ्य उद्गन्ता—उद्गर्णा, शिखिशिखाश्रेणयः=शिखिनै—अम्, शिखानाम्—उद्गत्तानाम्, श्रेणय—पट्टय, पतन्त्य, छमिति स्वयनन्ति=छमिति शब्द कुर्वन्ति । शिवा कृत्याभिमुद्रितन्तीति प्रसिद्धि । अतएव ता उत्कामुखा इति व्यपदिश्यन्ते । अतएव कृतोना तासां मुखेभ्य उद्गर्णा अभिज्ज्वाला यदा महारमशानवर्तिनि रुधिरप्रवाहे पतन्ति तदा तस्माद् छमिति शब्द उत्पद्यते । वारिणि उबलद्वाराणिपातनेन छमिति शब्द उत्पद्यत एव । अत्र कविना बीभत्सो रस साधु परिपोषित । तत्र दुर्ग धमासाधालम्पनम्, शृङ्गैश्चञ्चवा तदुल्लुखनादि चोद्दीपनम्, आक्षिप्तो नासिकानिकोच्चादिरनुभाव, आवेगादय सन्धारिणः । जुगुप्सा स्थायी भाव । रचनाप्यत्र बीभत्सा-शुरूपीजस्विनी । कर्मधरा वृत्तम् ॥१७॥

प्रतिदिनमिति—प्रतिदिनम्=प्रत्यहम्, अहिना=सर्परूपेण, आहारेण=भोजनेन, अशून्यम्=युक्त्रम्, रुद्रवपु पक्षे—अहिना—सर्परूपेण, हारेण—प्रीवालहारेण, अशून्यम्, विनायकाहितप्रीति=वीना पक्षिणा नार्यैको गह्वर, तस्य, आहिता—उत्पादिता, प्रीति—सतोष, येन तादृशम् [प्रत्यह सर्परूपभोजन—दातृत्वाद् गह्वरप्रीत्युत्पादकमिति भाव], पक्षे—विनायकस्य—

शङ्खचूड—देख क्यों नहीं रहा ।

यह श्मशान, जो कि प्रतिदिन मांजनार्थ एक साँप देने के कारण गरुड को प्यारा है और जो चन्द्रमा के समान श्वेत हस्त्रियों से अटा पड़ा है, रुद्र के शरीर की भांति, जिस पर सदा साँपों के हार लटकते हैं, जो गणेश को प्यारा है और जिस पर चन्द्र की किरणों से चमकती हुई खोपटियों अधिकतर श्वेत प्रतीत होती हैं, अति भयङ्कर है ॥१८॥

१ 'विष स्यादामगन्धि यद्' इत्यमर । २ 'रुधिरैऽसृक्लोहितास्तरङ्ग-क्षतजशोषितम्' इत्यमर । ३ 'शिखी बहौ बलावर्दे' इत्यमर । ४ शृणि ज्वाले अपि शिखे । ५ 'विनायकस्तु हेरम्भे तादर्ये विभ्रे जिने गुरौ' इति मेदिनी ।

तद् गच्छ । किमेभिस्रासनोपायैः । आसन्नः खलु गरुड-
स्यागमनसमयः । [मानुष्यतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताग्रलिः]
अग्ध ! त्वमपि निवर्तस्वेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतां वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥१६॥

गणेशस्य आहिता प्रीतियेन साध्याम् । गणेशानन्दकरमिति भावः । यथवा—
विनायकेनाहिता प्रीतिर्यस्येति विग्रहीतव्यम् । विनायकेन गणेशेन त्वमु-
तेनानन्दितमिति भावः । शशिधवलस्थिकपालाम्=शशिवत्-चन्द्रवत्,
धवलानि-श्वेतानि, अस्थीनि-कपालानि च यत्र तादृशम् । पद्मे-शशिना-
शिरोवृत्तया चन्द्रकलया, धवलानि-अतिशयेन धवलता नीतानि, अस्थीनि-
आस्थिरूपाणि, कपालानि-मरुमुण्डानि यत्र तादृशम् । इदम्=पुरोध्यमानम्,
श्मशानम्, रौद्रम्=रुद्रसम्बन्धि, शिवस्येत्यर्थः, धपुरिच=शरीरमिवास्ति ।
श्लेषानुप्राणिता पूर्णोष्मा । अत्र श्मशानस्य शिवशरीरोपमया, नेर्द् श्मशानं
गग किंचिद् भीतिं जनयति, किन्तु शिवशरीरश्चतुर्भुजकमेवेदम् । किं च
स्वामिवचनमनुपालयजहमत्र श्मशाने प्राणास्त्वजन् परमप्राण्यं शिव एव
लयमाप्स्यामि । अतो ममानन्दकरमेवेदम्-इति व्यज्यते । नायकेन महा-
श्मशानं शंखचूर्णं ततो निवर्तयितुं मयद्भरतयोपन्यस्तम्, परं शंखचूर्णस्तदेव
श्मशानं शिवशरीरोपमवानन्दकरत्वेनापन्यस्तवान्-इति व्याघातात्साहचर्येण
प्रतिभाति । आर्या वृत्तम् ॥१६॥

किमेभिरिति-व्यर्थास्ते ग्रामनोपायाः । नाहमेतेभ्यो वनागपि विभेमीति
भावः ।

समिति-प्रियसुते।=प्रियः-सप्राणेभ्योऽप्यधिकं स्नेहभाजनम्, सुतः
पुत्रो यस्याद्यादृशि । मातः=हे जननि !, वयम्=अहमित्यर्थः ['अस्मदो
द्वयोय' इति बहुत्वम्], यस्यां यस्याम्, गतां=योनौ, समुत्पत्स्यामहे=
जन्म ग्रहीष्यामः, तस्यां तस्याम्, योनीं, त्वमेव, नः=अस्माकम्,

इसलिये जात्रो । इन ठराने वाली बातों से क्या लाभ । गरुड के आने
का समय निकट था पहुँचा है । (माता के सामने गुरुने टेक कर) माँ ! अब
तुम भी लौट जात्रो ।

मैं जिस जिस योनि में भी उदपन्न होऊँ, ठम उसी योनि में ते पुत्रवत्सल
माता । तुम ही मेरी माता बनना (यही मेरी प्रार्थना है) ॥१६॥

[पादयो पतति]

वृद्धा—[सासम् आत्मगतम्] कहं पश्चिमं से चअणं । [प्रकाशम्] पुत्तअ ! तुमं उज्झिअ अणणदो मे पाआ ख पसरन्ति । ता तुए सह गमिस्सं ।

कथ पश्चिमस्य वचनम् । पुत्रक ! त्वामुज्झित्वाऽन्यत्र मे पादौ न प्रसरतः । तत् त्वया सह गमिष्यामि ।

शंखचूडः—[उत्थाय] यावद्दहमपि नातिदूरे भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि ।

[उभौ निष्क्रान्तौ]

नायकः—कष्टम् । न सम्पन्नमभिलपितम् । तत् कोऽत्राभ्युपायः ।

माता, भूयाः [आशिषि लिङ्] । अत्र शंखचूडनिष्ठो मातृविधयो रतिभाव प्राधान्येन व्यज्यते, अतो भाषकव्यभिदम् । तदुक्तम्—रतिर्देवादिषिषया भाव । त्रियसुते इति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकर । वृत्तमनुष्टुप् ॥१६॥

कथमिति—पश्चिमम्=अन्तिगम् । उज्झित्या=लक्षत्वा । यावदिति—यावद् गुरुव आयाति तावदित्यर्थः । नातिदूरे=समीप एव । दक्षिणगोकर्णम्=दक्षिणोदधितोरवर्ति गोकर्णाख्य शिवक्षेत्रम् । अत्र तु तत्क्षेत्रवर्ति शिवलिङ्गं गोकर्णशब्देनोच्यते । तदुक्तं भागवते—‘गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं साक्षिभ्य यत्र धूर्जटे’ इति । प्रदक्षिणीकृत्य=परिक्रम्य [प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वाति प्रदक्षिणीकृत्येति विग्रहः] । कष्टमिति—अभिलपितम्=परायै देहोत्सर्जनावसरप्राप्तिरूपम्, न संपन्नम्=न सिद्धम्, शंखचूडेन बभ्रुविठरस्त्रशुकयुगलस्याप्रदानादिति भावः ।

(पाँवों पर गिरता है)

वृद्धा—(रो कर) हे पुत्र ! क्या यह तेरे अन्तिम शब्द हैं ? तुझे छोड़ कर मेरे पाँव दूसरी ओर ही नहीं उठते । इसलिए मैं तो यहीं तेरे साथ ही रहूँगी ।

शंखचूड—(उठकर) तो मैं भी पास ही भगवान् दक्षिण गोकर्ण की प्रदक्षिणा करके अपने स्वामी की आज्ञा का पालन करता हूँ ।

(दोनों चले जाते हैं)

नायक—शोक ! मेरा मनोरथ सफल न हुआ । तो अब क्या उपाय करना चाहिए ?

[सहसा प्रविश्य]

काञ्चुकीयः—इदं वासोयुगलम् ।

नायकः—[दृष्ट्वा महर्षमात्मगतम्] दिष्ट्या सिद्धमभि-
धाञ्छितमनेनातर्कितोपनतेन रक्षांशुकयुगलेन ।

काञ्चुकीयः—इदं वासोयुगलं देव्या मिश्रावसोर्जनन्या
कुमाराय प्रेषितम् । परिधत्तां कुमारः ।

नायकः—उपनय ।

[काञ्चुकीय उपनयति]

नायकः—[दृष्ट्वाऽऽमगतम्] सफलीभूतो मे मलयवत्याः
पाणिप्रहणयिधिः । [परिधाय प्रक्षराम्] कञ्चुकिन् ! गम्यताम् ।
महचनाभिधावनीया देवी ।

काञ्चुकीयः—यद्वाहापयति कुमारः । [निष्क्रान्तः]

इदमिति—इदं वासोयुगलमित्यस्य अभ्युपाय इति शेषः । इदं=मया
काञ्चुकीयेन दीयमानम्, वासोयुगलम्=रक्षांशुकद्वयम्, अभ्युपायः=परापे-
क्षेहोत्सर्जनावसरप्राप्तेः निमित्तभूत इति भावः । दिष्टयेति—अतर्कितोपन-
तेन=अतर्कितम्-अकस्माद्, उपनतेन=प्राप्तम् । सफलीभूत इति—सफली-
भूत इत्यस्य परार्थे देहोत्सर्गावसरप्रदानेनेति शेषः । यदि नाहं मलयवत्या, पाणि
पीडयेयम्, तर्हि तज्जनन्यपि मे नेदं रक्षाशुकयुगमुपाययं दद्यात् । ततश्च नाहं
परार्थे शरीरोत्सर्गावसरं लभेय इति इदम् ।

(एकाएक कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—यह रहा कपडों का जोड़ा ।

नायक—(देखकर, प्रसन्नता के साथ, मन ही मन) अलौभाग् ! अचा-
नक लाए हुए इस लाल कपड़े के जोड़े से मेरा मनोरथ सिद्ध हो गया ।

कञ्चुकी—यह कपड़ों का जोड़ा मित्रावमु की गाला रानी जी ने आप
के निम्ने भेजा है । इसलिये आप इसको पहन लीजिये ।

नायक—तो ले लो ।

(कञ्चुकी लता है)

नायक—(लेकर, मन में) मेरा मलयवती के साथ विवाह करना सफल
हुआ । (पहनकर प्रकट में) कञ्चुकी ! जयश्री, मेरी और सेरानी को प्रणाम कहो ।

कञ्चुकी—जैसी सुवराज की आज्ञा । (चला जाता है)

नायकः—वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्तकाले ममागतम् ।

करोति महतीं प्रीतिं परार्थं देहमुज्जतः ॥२०॥

[दिशो विलोक्य] यथायं चलितमलयाचलशिखरशिलास-
ञ्चयः प्रचण्डो नभस्वांस्तथा तर्कयामि आसन्नीभूतः पट्टिराज
इति । अपिच—

तुल्याः सर्वतकाञ्चैः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पक्ष्तीनां
तीरं वेगाभिरस्तं क्षिपति भुव इव भ्रान्नायाम्बु सिन्धो ।

वासोयुगमिति—रक्तम्=रक्तवर्णम्, इदम्=मत्पाणिस्थितम्,
वासोयुगम्=वासतो-वस्त्रया, युगम्=युगलम्, प्राप्तकाले=उचिते समये,
आगतम्=प्राप्तम्, सत्, परार्थम्=परस्मै, परप्राणरक्षायै=इति भावः,
देहम्=सशरीरम्, उज्जतः=सज्जतः, मम=मोगूतबाहनस्य, महतीम्=
शुभां, प्रीतिम्=प्रसन्नताम्, करोति=उत्पादयति । अनुष्टुप् पृष्ठसम् ॥२०॥

यथेति—चलितमलयाचलशिखरशिलासञ्चयः = चलित-
कम्पित, मलयाचलस्य=मलयगिरेः, शिखरस्य=शृङ्गस्य, शिलानाम्=प्रक्षर
पट्टिकानाम्, सञ्चयः=समूहो येन तादृशः । नभस्वान्=वायुः, तर्कयामि=
अनुमिनोमि । अनुमानालङ्कारः ।

तुल्या इति—सर्वतकाञ्चैः=सर्वतकस्वैः-प्रलयकालस्य, अञ्चैः=भेषैः,
तुल्याः=सदृशः, पक्ष्तीनाम्=पक्षिमूलानाम्-उभयपार्श्वस्थितानां तिर्यक्-
प्रक्षतानां पक्षाणाम्, पङ्क्तयः=श्रेण्यः, गगनम्=आकाशम्, पिदधति=
आच्छादयन्ति । एतेन गदहस्यातिबृहत्कायत्वमभिव्यञ्जितम् । [पिदधति
इत्यत्र 'पट्टि भागुरिरज्जोपम्' इत्यादिनापि शब्दाकारस्य लोपः] वेगानिल =

नायक—ठीक अवसर पर आया हुआ यह लाल कपड़ों का जेढा मुझे,
जो कि दूसरों के निमित्त दह-त्याग करने पर तुल्य है, अति मला प्रतीत
हो रहा है ॥२०॥

(चारों ओर देखकर) चूँकि प्रचण्ड पवन के भारे मलयाचल की पक्षानें
कोँपने लग गई हैं । इसलिए मेरा विचार है कि गरुड कहीं पास ही आ पहुँचा
है । जैसे कि—

प्रलय काल के मेघों के समान पदों की पक्षियाँ आकाश को ढक रही हैं,
वेगवान् वायु मनों दुबाने के लिये समुद्र जल को तट पर उड़ाल रहा है ।

१ 'सर्वतः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । २ 'पक्षितिलु भवेत् पक्षमूलं च
प्रतिपत्तिधौ' इति मेदिनी ।

कुर्यन् कल्पान्तशङ्कां सपदि च समयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रै-

र्देहोद्घोतैर्दशाशाः कपिशयति सुहृद्दशादित्यदीप्तिः ॥२१॥

पञ्चद्वयप्रकम्पजनितवेगयुक्तो नायु, भुवः=पृथिव्या, ज्ञावनायेव=स्वस्मिन्
निमज्जयितुमिव, अम्बुराशेः=समुद्रस्य, अम्भः=जलम्, तीरे=तटे,
क्षिपति=प्रेरयति, च=किञ्च, सपदि=तत्क्षणे, कल्पास्तशङ्काम्=
कल्पान्त-प्रलयकाल, तस्य शङ्काम्-तद्विषयकं भ्रमम्, कुर्यन्=जनयन्
सन्, दिग्द्विपेन्द्रैः=दिशाम्, द्विपेन्द्रा-गन्धेन्द्रा, तैः, ऐरावतादिभिरष्टभि-
र्दिग्गाजैः, सभयम्=भयेन सह, वीक्षितः=अवलोकित, द्वादशादित्य-
दीप्तिः=द्वादश-द्वादशाराख्याका, आदित्या-अर्यमादयः सूर्या तद्वद्
दीप्ति-काशितयस्य तादृशः, गरुडः, देहोद्घोतैः=देहस्य-स्वशरीरस्य,
उद्घोतैः-उत्कृष्टकान्तिभिः, दश=दशसंख्याका, आशाः=पूर्वादीर्दिशः,
सुहृदः=भूय, कपिशयति=कपिश करोति-भूमवर्णां करोतीति भावः ।
गरुडागमनेन प्रलयकाल उपस्थापितः । तथाहि—प्रलये भूमिं ज्ञावयितुं सव-
र्तकाद्या भेषा उदयन्ते, समुद्रजलं वेलागतिक्रममिति, सप्तविधा वाताः सहैव
वेगेन यान्ति, सहोदिता द्वादशादित्या स्वतेजसा सर्वान् प्राणिनः भूमिं च
जर्जरयन्ति । इहापि-अतिविशालकामो गरुड उड्डीयमानः सर्ववर्तकादिभेष-
सदृशं पक्षीं समस्तं ध्याम आच्छादयति, तत्र प्रकम्पजनितं वामव प्रलय-
कालिका इषातिवेगवन्तो वेलागतिक्रमयितुं समुद्रजलमुच्छालयन्ति, तच्छरीर-
कान्तिं प्रलये सहोदितानामपि द्वादशादित्यानां तेजोतिशयानां सर्वा दिशः
कपिशयति, दिग्द्विपेन्द्रा अपि कल्पान्तगुपस्मिन् शङ्कमाना नितरा विभ्यति

दिग्गज 'जोंक कर कर के मारे उसकी ओर देख रहे हैं । इस प्रकार प्रलय-
काल की शंका उत्पन्न करता हुआ बारह आदित्यों के समान चमकने वाला गरुड
अपने शरीर की प्रभा से दशों दिशाओं को बार बार प्रदीप्त कर रहा है ॥२१॥

१ कश्चित् 'तीर वेगजिरस्त क्षिपति भुव इव ज्ञावनायान्भुमिन्धो'
इति पाठः । वेगात्-पञ्चद्वयप्रकम्पजनितोद्गमयवेगात्, निरस्ताम्-स्वस्थाना-
दुत्थापितम्, सिन्धो, अम्बु, भुव ज्ञावनायेव-निमज्जयितुमिव, तीरम्-तट-
प्रदेशम्, क्षिपति-आक्रमति-इति तद्व्याख्यानमिति चेत् ।

२ कश्चित् 'देहोद्घोतो दशाशाः कपिशयति शिशुद्वादशादित्यदीप्तिः'
इति पाठः । शिशु-अल्पता नीता, द्वादशादित्यानां दर्शयन्, तादृशः देहो-
द्योत देहस्य गरुडदेहस्योद्योतः, दश आशाः कपिशयति, इति तद्व्याख्यानम् ।

तद् यावदसौ नागच्छत्येव शंखचूडः, तावत् त्वरिततर-
मिमां वध्यशिलामारोहामि । [तथा कृतोपविश्य स्पर्शं नाटयन्]
अहो ! स्पर्शोऽस्याः ।

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा ।

अभिवाञ्छितार्थसिद्धये वध्यशिलेय यथा दृष्ट्वा ॥२१॥

अथवा किं मलयवत्या ।

शयितेन मातुरङ्गे विलम्ब शैशवे न सत् प्राप्तम् ।

लम्ब सुख मयास्या वध्यशिलाया पदुरसङ्गे ॥२२॥

इति भावः । प्रथमपादे उपमा, द्वितीये फलोत्प्रेक्षा, तृतीये भ्रान्तिः, चतुर्थेऽ-
तिशयोक्तिः । तत्र भ्रान्तिः प्रधानम्, इतराश्च तदङ्गता गताः । सम्भवा दृष्टम् ॥२१॥

वध्यशिलास्पर्शसुखं वर्णयति नायकः—नेति । मलयचन्दनरसार्द्रा=
गलयजनितं चन्दनं गलयचन्दनम्—धीखण्डम् तस्य, रस—द्रव, तेन,
आर्द्रा—लित्वापि, मलयवती=मलिता, तथा=तेन प्रकारेण, न सुखयति=
नानन्दयति, मामिति शेषः, यथा=येन प्रकारेण, अभिवाञ्छितार्थसिद्धये=
अभिवाञ्छितस्य—परार्थे देहोत्सर्जनस्य मनोरथस्य, सिद्धये=पूर्तये, दृष्ट्वा=
आलिङ्गिता, इयम्, वध्यशिला, सुखयतीति । मन्ये=अनुभवामि । वध्य-
शिलाऽपि सुखयतीति गम्यो विरोधः । मलयवत्यपेक्षया वध्यशिलाया उत्कर्ष-
बोधनाद् व्यतिरेकश्च । अभिवाञ्छितसिद्धयेत्युक्त्यं चोत्कर्षहेतुः । इति मया ॥२२॥

अथवेति—किं मलयवत्या, वध्यशिलासमक्षे मलयवतीति लभ्यी माना ।
अतो वध्यशिला तुल्यितु मलयवतीवर्णनमशुचितम्—इति भावः ।

शयितेनेति—शैशवे=बाल्यकाले, मातुः=जनन्या, अङ्गे=कोडे,

इसलिखे उस शंखचूड के आजाते से पहले पहल शीश ही मैं इस वध्यशिला
पर चढ़ जाता हूँ । (वैसा करके बैठ जाता है और स्पर्शं सुख प्रकट करता है)
अहो ! इसका क्या ही सुन्दर स्पर्श है ।

मलयपर्वत के चन्दन का रस लगाए हुई मलयवती का आलिङ्गन उतना
मन को नहीं लुभाता, जितना कि दृष्ट-मनोरथसिद्धि के लिये इस वध्यशिला
का स्पर्श ॥२२॥

अथवा मलयवती का तो कहना ही क्या ?

नक्षपन में माता की गोद में निश्चङ्क सोने से मुझे वह सुख नहीं प्राप्त
हुआ था, जो इस वध्यशिला पर बैठने से ॥२३॥

तद्यभागत एव गच्छमान्। आवद्वात्मानमाच्छाद्य तिष्ठामि।

[तथा करोति]

[तत् प्रविशति गरुड]

गरुडः—एष भोः ।

शिप्यवा विम्यं हिमंशोभंयकृतपलयां संहरन् शैरमूर्तिं
सान्द्रं इयन्नाशत्रयमनतिचञ्चिते पृष्णि दृष्टोऽभज्जै ।

पूषः प्रान्तावसज्जलधरपदलायायर्ताभूतपदः
प्राप्तिं कैलामहीध मलयमहमहिप्राप्तगृध्रुः चयेन ॥२४॥

चिह्नार्थम्=निधितम्, शयितेन=छेदेन, मया=जीवन्माहनेन, तत्= तादृशम्, सुखम्, न प्राप्तम्=नानुभूतम् । यत्=यादृशम्, मुक्तम्, अभ्याः= मयार्थिष्ठितायाः, वध्यशिलायाः, अस्तस्ते=यद्, शयनेन, लब्धम्= लभ्यते अनुभूयत इत्यर्थः [लभतिरेव ज्ञानार्थः, 'अतो गतिमुद्विष्टार्थस्य' इति वर्तमाने क्त.] । एतद् वध्यशिलास्पर्शजन्यं सुखं माभ्युपगमयन्जन्यं सुखमप्यतिरोत इति भावः । प्यतिरेकालङ्कारः । आशां पुनः ॥३३॥

एष भो इति-भो इति गहनस्य वप्यशिक्षायाः पवित्रं नन्दकं प्रति शर्त-
प्रदया सर्वोपनमः ।

गह्वरं स्वागमनं वर्ययति—क्षिप्येति । दिवाङ्गः=दिवाङ्गम्,
विष्वम्=मगडलम्, क्षिप्या=स्वपद्योतपयनोपरनेच्छेत् तन्म, यय,
कृतपलयाम्=भयेन-भीत्या, कुम्-विहितम्, कम्-कुम्-कुम्-कुम्,
मर्यास्ताम्, शेषमूर्तिम्=शेषनागस्य, मूर्तिम्-कुम्-कुम्-कुम्, कुम्-कुम्=
मंकोनं प्रापयन्, पूष्णिः=पूष्णिः, स्यन्दनाभ्यप्रयुज्यविशालं=स्यन्दनाभ्यप्रयुज्यविशालं

क्योंकि यह गरुड आ ही गया है श्री कृष्ण क-ई कहेंगे? (हस
रहता है)

(1948-49)

नायकः—

सरसता पञ्चगमय पुण्य मयार्जित यत् स्वशरीरदानात् ।

भवे भवे तेन समैवमेव भूयात् परार्थं खलु देहलाभ ॥२५॥

गरुडः—[नायक निरूपय]

रक्ष्य, अरवानाम्, नसनन-नासेन भवेन, पचलिते-स्तलिते-स्वरधाना
वपयते, सति, अग्रजेन=स्वज्येष्ठभ्राता सूर्यशारयिना अरुणेन, सानन्दम्=
सहर्षम्, दृष्ट=विलासित, प्रान्तावसज्जज्जलधरपटलात्यायती-
भूतपक्ष=प्रान्ते-पक्षयोः प्रान्तभागे, अवसज्जत्=सज्जिष्यत्, यत्, जल
धराणाम्=मेघानाम्, पटलम्=समूह, तेन, अत्यायतीभूती अतिविस्तार
प्राप्तौ पक्षी पतने यस्य तादृश [न अत्यायती अत्यायती भूताविति अत्याय-
तीभूती, चिन्प्रत्यय, तस्य दीर्घश्च] अहिप्रासगृध्रु=अहीनाम्-मर्षाणाम्,
प्राप्ते-प्रसने-भक्षणे, गृध्रु-लोलुप, एष=पुर स्थित, अहम्=गरुड,
वेलामहीध्रम्=वेलायाम्-समुद्रतटे स्थितम्, महीध्रम् पर्वतम् [महीधराण्ये
मूलविभुजादिवात्क], मलयम्=मलयाचलम्, क्षणेन=अत्यल्पेन कालेन,
प्राप्तः=आगत, अस्मीति शेष । असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्ति । गरुडस्य
महाबलत्वं महाकायत्वं मेघमार्गसंचारित्वन-व्यज्यते । सगंधराष्ट्रम् ॥२५॥

सरसतेति—अद्य=अस्मिन् काले, स्वशरीरदानान्=स्वशरीरस्य
दानात्-गरुडायार्पणात्, पञ्चगमम्=सर्पशिशु शखचूडम्, रक्षता=गोपा-
यता, मया=जीमूतवाहनेन, यत् पुण्यम्=शुभकृतम् शुभादृष्टम्, अर्जि-
तम्=उत्पादितम्-प्राप्तम्, तेन=पुण्येन, भवे भवे=जन्मनि जन्मनि, सर्वेषु
जन्मस्वित्पर्यं, मम=जीमूतवाहनस्य, देहलाभ=देहप्राप्ति, यवमेव=
अनेन प्रकारेणैव, परार्थं=परोपकारप्रवण, भूयात्=अत्र वर्तमानकालिक
स्वशरीरदानजनितपुण्येन जन्मान्तरेऽपि स्वशरीरस्य परार्थत्वमेवाभिवाञ्छित
जीमूतवाहनस्य साधु परोपकारैकव्रतित्वमभिव्यञ्जितवचिना । उपजाति ॥२५॥

नायक—(प्रसन्न होकर)

जो कि अपना शरीर देकर एक सोंप की रक्षा करने से आज मैं पुण्यो
पार्जन किया है, उस (के प्रताप) से मुझे प्रत्येक जन्म में दूसरों का मला
करन के लिये ही देह मिले ॥२५॥

गरुड—(नायक को देख कर)

१ 'सरसतोऽरुणोऽनूढ काश्यपिर्गरुडाग्र' इत्यमर ।

अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितं शेषानहीन् रक्षितुं
निभिदाशनिदण्डचण्डतरया चम्पाधुना वृत्तसि ।
भोस्तु भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्ध मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥१६॥

[अभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपथ्यात् पुष्पाणि पतन्ति । दुन्दुभि-
ध्वनिश्च । ऊर्ध्वं हृष्टाकर्ण्य च] अये ! पुष्पवृष्टिर्दुन्दुभिध्वनिश्च ।

आमोदानन्दितालिनिरपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः
स्वर्गे किं वैष चक्रः सुत्वरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।

अस्मिन्निति—शेषान्=स्वातिरिक्तान्, अहीन्, रक्षितुम्=गोपा-
यितुम्, अस्मिन्=पुर स्थिते, वध्यशिलातले=वध्यशिलाया वधस्थान-
भूतस्य पापाणस्य, तले=पृष्ठे, निपतितम्=निषेष्टं पतितम्, रक्ताम्बर-
प्रावृतम्=रक्तेन-रत्नवर्णेन, अम्बरेण=वलेण, प्रावृतम्=सर्वत आच्छादितम्,
अतएव, मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिना=मद्भयेन मद्भीतिमात्रेण,
दीर्यमाणात्=न्ययमेव भिद्यमानाद्, हृदयात्=वक्षःस्थलात्, प्रस्यन्दते=स्व-
तीति तथाभूतेन, असृजा=रक्षिणेण, दिग्धमिष=लितमिव, स्थितम्,
भोगिनम्=तर्पणम्, अधुना=अस्मिन् काले, अशनिदण्डचण्डतरया=
अशनिरेव दण्डोऽशनिदण्ड-वज्रदण्डः, तद्वद् चण्डतरा=अतिराधेन
भीषणा, तथा, च=च्युता=त्रोच्य, वृत्तसि=हृदयस्थले, निर्भिद्य=विदार्य,
भोक्तुम्=भोजनाय, तरसां=वेगेन बलेन वा, उद्धरामि=उत्थाप्य गृह्णामि ।
चतुर्थपादे रक्तवज्रावृतस्य रक्तलितालोत्प्रेक्षा । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥२६॥

अभिपत्य=आक्रम्य ।

आमोदेति—नभस्तः=अन्तरिक्षात्, आमोदानन्दितालिः=

वाकी सोंपो को बचाने के लिये इस नध्य-गिरा पर पड़े हुए और लाख
कण्डे में लिपटे हुए मानो मेरे घर के भारे डटे हुए हृदय से बहते हुए रुधिर
में लिपड़े हुए इस सोंप की छाती को अपनी बज्रवत् कठोर श्वाँस से फाट
कर अग्नी कण्ठ नर खाने के लिये उठा लेंगा ॥२६॥

(कण्ठ कर नायक को उठा लेता है । नेपथ्य में फल बरसते हैं ।

दुन्दुमियों बजती हैं)

(ऊपर की ओर देखकर और सुनकर) अरे ! पुष्प, वी वर्षा और दुन्दु-
मियों की ध्वनि हो रही है ।

आकाश से भँवरों का प्रसन्न करने वाली यह पुष्पवृष्टि क्यों हो रही है ?

[विहस्य]

आ ज्ञात सोऽपि मन्ये मम जवमरता कम्पितः पारिजातः
 सार्धं सवर्तकाभैरिदमपि रक्षितं जातसहारशङ्के ॥२७॥
 नायकः—[आत्मगतम्] दिष्ट्या कृतार्थोऽसि ।
 गरुडः—[कलयन्]

आमादेन—स्वसारभण्ड, आनन्दिता—हर्षिता, अलय—भ्रमरा, यया तादृशी,
 इयम्—अनुभूयमाना, पुष्पशृष्टिः—पुष्पानाम्, शृष्टि—वर्धणम्, किम्—केन
 हेतुनेत्यर्थः । निपतति—भूमौ पतति, नभः प्रदेशात् पुष्पशृष्टेः कारणं न
 ज्ञायत इति भावः । किंचा—केन हेतुना वा, स्वर्गे—गुल्लंके, आतः, एषः—
 धूयमाणः, दुन्दुभीनाम्—दुन्दुभ्यास्त्यवाच्यपिशपाणाम्, निनादः—शब्दः,
 दिशां चक्रम्—दिक्कृतम्, मुखयति—प्रतिभ्यन्तुपावनेन शब्दयुक्तं
 करोति, प्रतिध्वनियुक्तं करोतीति भावः । स्वर्गे जातस्य महतो दुन्दुभिध्वनेरपि
 कारणं न ज्ञायत इति भावः ।

आः—[रगृतिसूचकोऽयं निपातः] ज्ञातम्—स्मृतम्, मम—गरुडस्य,
 जवमरता—जव—वेग, तदुपपन्नेन मरता—बाधुना, पारिजातः—स्वर्गवृक्षः,
 कम्पितः—चालितः, इति, मन्ये—उत्प्रेक्षे । मरुदेणोत्पन्नपवनविकम्पितात्
 नन्दनपनजातात् पारिजाताद्—इयं पुष्पशृष्टिर्जातेति भावः । इदमपि—धूय-
 माणोऽयं महाध्वनिरपि, आनन्दं तादृशं—आनन्द—नन्दनपनजातस्य—
 प्रत्यक्षस्य शङ्का—भ्रमः,
 सार्धम्—सह मिलित्वा,

इत्यत्रापि योज्यम् । प्रलयकालं सवर्तकाद्या मेघा वञ्चन्तीति पुराणावदः ।
 तथा च मनुहृदयनोत्थमङ्गमानिलजनितेन महाशब्देन प्रलयकालमुपस्थि-
 तमाशङ्कमाना इमे सवर्तकाद्या प्रलयकालिका मेघा गर्जन्ति, न पुनरयं देव-
 दुन्दुभीनां निनाद इति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । सरधरा वृत्तम् ॥२७॥

दिष्ट्येति—दिष्ट्येति हर्षसूचकमव्ययम् । कलयन्—उत्तोलयन् ।

और स्वर्ग में यह दुन्दुभियों की ध्वनि भी दिशाओं को क्यों गुँजा रही है ।
 (हँस कर)

आह ! समझ गया । मेरे विचार में मेरे वेग की पवन से यह पारिजात
 हिल गया है और साथ ही प्रलय की शंका करते हुए सवर्तक मेघों का यह
 नाद हा रहा है ॥२७॥

नायक—(मन में) अहोभाग्य ! मैं कृतार्थ हुआ ।

गरुड—(नोभ अनुभव करता हुआ)

नागानां रक्षिता माति गुरोरेव यथा मम ।

तथा सर्पाशनाशङ्का व्यक्तमवापनेष्यति ॥२८॥

तद् यावदहं मलयशिखरमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

[नायक गृहीत्वा निष्क्रान्त]

चतुर्थोऽङ्कः ।

नागानामिति—पप.=मया धृत, नागानाम्=गर्पाणाम्, रक्षिता=रक्षक, यथा=येन प्रकारेण, गुरु=महान्-दृढत्वयः, भारयुक्तो वा, माति=अनुभूयते, तथा=तेन प्रकारेण, व्यक्तम्=स्पष्टम्, अद्य, मम=गुरुस्य, सर्पाशनाशङ्काम्=गर्पाणाम्-इतरेषां सर्पाणाम्, अशनस्य-मच्छणस्य, शङ्काम्-संभावनाम्, अपनेष्यति=दूरीकरोष्यति, अयमिति शय । महाकायेनानेनैव वृत्तौ जाताया मम गर्पान्तरबुभुक्षा नैव गमाव्यत इति भावः । अत्र 'सर्पाशनाशङ्काम्' इति पाठः । सर्पाशनस्य-इतरसर्प-भोजनस्य, आकाङ्क्षाम्-अभिलाषम्, इति तदर्थः । अत्र कविना-भ्रष्टे शब्दे भाविकथान्तरमपि सूचितम् । तथाहि-नागानां रक्षिता मम गुरुस्य, गुरु-उपदेशास्ति । नागरक्षणाय स्वकलेवरमर्पयन्त्य गुरुमुपदेशयति यत् प्राणिनो न हन्तव्या इति, इति भावः । तथा चायम्-इत प्रसूति विराय सर्पाशनाशङ्काम्-सर्पाणां गुरुतेन यदशनम्, तस्याशङ्काम्-भयम्, अपनेष्यतीति, व्यक्तम्-निश्चितम् । एतदुपदेशेन गुरुने नेदानीं जायन्ति सर्पविनाशायाद्योग करिष्यतीति भावः । तदिदं चतुर्थं पताकास्थानक नाम नाटकात् वेदितव्यम् । तदुक्तम्—

द्वयोर्वचनविन्यास सुस्मिन् काव्ययोषितः ।

प्रधानार्थान्तरापत्तौ पताका स्थानक परम् ॥ इति ।

परम्-चतुर्थमिदर्थ ॥२८॥

इति श्रीमदच्युतानन्दतनुनन्दश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृताया

प्राज्ञविनोदिन्या नागानन्दव्याख्याया चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥४॥

चूँकि यह सौंपो का रक्षक मुझ मारी प्रतीत होता है। इसलिये आज यह मेरी सौंपो को खाने की लातसा का अवश्य ही मिठा दगा ॥२८॥

तो इतने में मरुपर्वत की चाली पर चढ़ कर इस मन से खाता हूँ ।
(नायक को-रेवर उठ जाता है)

पञ्चमोऽङ्कः ।

[तत प्रविशति प्रतिहार]

प्रतिहारः—

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पाप विशङ्कयते खेहात् ।

किमु दृष्टवङ्कपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥१॥

आशेषे चतुर्वर्गेषु कार्यस्य आरम्भ यत्र प्राप्त्याशा—नियतामिषु चत
सुध्यवस्थासु यथाक्रम तत्र तत्र प्रतिपादितासु सताप्विदानीं मृतानां नागानां
पुनरुज्जीवनम्, गृहमत्त सर्पवधस्याग, जीमूतबाहनस्य पुनरुज्जीवन—चक्र
वर्तित्वप्राप्ति—दत्त्यादिफलागमाख्या पञ्चमीं कार्याविस्था प्रतिपिपादयिषु कवि
पञ्चममङ्कमारभमाण आदौ तदङ्गतया जीमूतकेत्वादियत् कदणुरस प्रतिपाद
यितु प्रतिहार प्रवेशयति—तत इति ।

स्वगृहेति—स्निग्धे=मेहभाजने पुत्रादौ [विषयसप्तमीयम्], स्वगृहो
द्यानगते=स्वस्य—आत्मन एव, न परस्य गृहोद्यानम्—गृहाराम, निष्कट,
तत्र गते—प्राप्ते, अपि, पापम्=अमङ्गलम्, विशङ्कयते=समाप्यते, पिनादि
भिरिति शेष, दृष्टवङ्कपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे=दृष्टा—अनुभूता,
बहुव—अनेके, अपाया—विघ्ना, यत्र तादृश यत् प्रतिभयम्—भयानकम्,
कान्तारम्—महारण्यम्, तत्र तिष्ठताति तादृशे तु, किमु=किं वक्तव्यम् ।

‘प्रेम परयति भवान्यपदेऽपि’ इत्यभियुक्त्या अरागावितभगे गृहोद्या
नेऽपि स्थितस्य प्रेयसी विषये यदि प्रेमवशाद् वृक्षशाखापतनादिरूपमभङ्गल
चिन्त्यते तर्हि विघ्नबहुले भयानककान्तारे स्थितस्य तस्य विषये श्वापदजन्त्वा
कमणादिरूपानिष्टाङ्का सुतरां समुत्पत्स्यत इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति भावः ।
अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

(प्रतिहार का प्रवेश)

प्रतिहार—जिससे यह हा-चाहे वह अपने घर के उद्यान में ही गया
हो तो भी यह के कारण उसके विषय में अनिष्ट की शङ्का बनी रहती है ।
फिर तात्काल निपत्तिगो से गयानक वन में गए हुए के विषय में तो कहना ही
क्या ? ॥२॥

१ ‘भयङ्कर प्रतिभयम्’ इत्यमरः । २ ‘कान्तारो स्त्री महारण्यम्’ इति
मेदिनी ।

तथाहि—जलनिधिवेलावलोकनकुतूहली निष्क्रान्तः कुमा-
रो जीमूतबाहनश्चिरयतीति दुःस्वमास्ते महाराजो विश्वावसुः ।
समादिष्टश्चास्ति तेन । यथा—सुनन्द ! श्रुतं मया सन्निहित-
गरुडप्रतिभयमुद्देशं गतो जामाता जीमूतबाहनस्तत्र चिरय-
तीति शङ्कित इवास्म्यनेन वृत्तान्तेन । स्मरिततरं चिद्वित्याऽऽ-
गच्छ—किमसौ स्वगृहं गतो वा न वेति । तद् यावत् तत्रैव
गच्छामि । [परिक्रामन्नप्रणो दृष्ट्वा] अये ! अयमसौ जीमूतबाहनस्य
पिता जीमूतकेतुर्गुह्यजाङ्गणे सहधर्मधारिण्या वध्वा मलयवत्या
पर्युपास्यमानस्तिष्ठति । तथाहि—

श्रीमे भङ्गवती तरङ्गितदशे केनाम्बुगुण्ये वहन्
शाङ्गप्येव विराजितः सवयसा देव्या महापुण्यया ।

पित्रयदुलजलनिधिवेलावलोकनकुतूहलिनो जीमूतबाहनस्य विषयेऽनिष्ट-
शङ्का नावृत्तिरिति विरोधे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रसङ्गाच्च । आर्याः॥१॥

तथाहीनि—जलनिधिवेलाया अवलोकने कुतूहली—कौतुकवान् उन्मुक्तः
इति जलनिधिवेलावलोकनकुतूहली । चिरयति—प्रत्यागमने विलम्बं
करोति—अद्यापि नागच्छतीति भावः । सुनन्देति—प्रतिहारस्याभिधानम् ।
सन्निहितगरुडप्रतिभयम्—मणिहितेन गरुडेन—गरुडमणिधानेनेत्यर्थः,
प्रतिभयम्—भयानकम् । उद्देशम्—प्रदेशम् । तत्रैव—जीमूतबाहनस्य गृहे । उट-
जाङ्गणे—वर्णशालायाः, अङ्गणे—अङ्गिरे । पर्युपास्यमानः—परिचर्यमाणः ।

श्रीमे इति—भङ्गवती—महाः [‘गलवट’ इति मापायां श्रुतिः] ।

देखो—कुमार जीमूतबाहन समुद्र-तट की ओर करने के कुतूहल से बाहर
गया हुआ रौंटेन में देर कर रहा है । इसलिये महाराज विश्वावसु चिन्ता में बैठे
हैं । उन्होंने मुझे आज्ञा दी है कि “सुनन्द ! मैंने सुना है कि जमाई जीमूत-
बाहन उस स्थान पर गया हुआ है जो कि गरुड़ के आपात के कारण भयान-
क है । वहाँ उसे देर हो गई है । इसलिये इस बात से मैं चिन्तित-सा हो रहा
हूँ । शीघ्र ही मालूम करके आ कि वह अपने घर पहुँचा है या नहीं ।” तो
वहाँ ही चलता हूँ । (घूमकर सामने देखकर) अहो ! यह जीमूतबाहन के
पिता जीमूतकेतु कुटिया के आँगन में बैठे हैं और उनकी धर्मपत्नी तथा पुत्रवधू
मलयवती उनकी सेवा कर रही हैं । क्योंकि—

धत्ते तोयनिधेरथ सुसदृशी जीमूतकेतुः श्रियं

यस्यैभ्रान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥२॥

तदुत्सर्पामि ।

संज्ञितं यत्र सादृशे [द्वितीयादिवचनम्], तरङ्गितदृशे=तरङ्गिता - पवनादिना चञ्चला , देशा - प्राग्तभाग , यथोक्ते, फेनाम्बुतुल्ये=फेनयुक्तमम्बु, फेनाम्बु, तेन तुल्ये=फेनयुक्तफलसदृशे, सौम्ये=कुक्ष्यानिर्मिते उत्तरायाम्तरिषणात्सी, यहन्=भारमन्, जाह्नव्येव=जहो धृतया गङ्गयेव, सखयसा=समान वय - अथवस्था, यस्या सा समानवत्या , तथा-तुल्यवयस्कया, पक्षे सखयसा-वैयोभि - पक्षिभि सह वर्तते-इति सखया , तथा-नैकविधपक्षिभिः सहितया, महा-पुण्यया=महापुण्येति नाम्न्या, पक्षे-अतिपवित्रया, वेद्या=महापराया स्वीयधर्मपत्न्या, विराजितः=सुशोभित , अयम्=पञ्चोदजाज्ञये स्थित , जीमूतकेतु , तोयनिधेः=समुद्रस्य, सुसदृशीम्=अतिशयेनानुरूपाम्, अयम्=शोभाम्, धत्ते=धारयति । यस्य=जीमूतकेतो , अन्तिकवर्तिनी=समीपे वर्तमाना, एषा=मया दृश्यमाना, मलयवती=एतन्नामिका तत्पुत्र-वधू पक्षे [मलयवती मलयपर्वतवती-मलयपर्वत वक्षिणसमुद्रतीरवर्तीति प्रसिद्धि], वेला यथा=वेलेव, आभाति=शोभते ।

राश्या महापुण्यया पुत्रवध्वा मलयवत्या च युक्ता जीमूतकेतु समुद्र इव शोभते । तथाहि--समुद्रस्य गङ्गासमागमो भवति, अत्र च राशी महा पुण्यया गङ्गास्थानीमास्ति । सखयस्कत्व च तयो सादृश्यमस्ति । एव समुद्र-मलयवत्या [मलयगिरियुतया] वेलया युक्तो भवति । अयमपि च मलय वत्या पुत्रवध्वा युक्त । इह राशीगङ्गयो , मलयवतीवेलयोश्च सादृश्यात् परस्पर सम्बन्धप्रतिबिम्बभावो बोध्य । अनेकासामुपमानामङ्गाङ्गिभावसङ्कर । ३५ शार्दूलविकीर्णितम् ॥२॥

फेन युक्त जल के समान विचित्र तथा लहरियेदार किनारे बाले देशमी वरु पहने हुए और गङ्गा के समान अति पुण्यमात्मा, नुद्री दवी (रानी) से सुशोभित यह जीमूतकेतु समुद्र की भाँति सुन्दर प्रतीत हो रह है, जिनके पास बैठी हुई मलयवती, मलयपर्वत को धारण किये हुए (समुद्र) तट की न्याई प्रतीत हो रही है ॥२॥

तो पास जाता हूँ ।

१ 'दशावस्था दीपवर्त्योर्विखान्ते भूम्नि योषिति' इति मेदिनी । २ 'खग-याव्यादिनोर्वय' इत्यमर ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशत्याश्वमेध-पत्नीवधूगमेतो जीमूतकेतुः]

जीमूतकेतुः—

भुक्तानि यौवनमुखानि यशो निवीर्यं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
साध्यः सुतः सुप्रशान्धयज्ञा स्तुपेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्य मृत्युः ॥३॥

अयं 'नासूचितस्य प्रवेशः' इति नाट्यानिर्दिष्टानुरोधेन पूर्वसूचिताय जीमूत-
केतुादीन् प्रवेशयति—तत इति ।

भुक्तानीति—यौवनमुखानि=यौवने युक्तवस्थायाम्, मुक्तमानि,
मुक्तानि—शब्दादिविषयोपभोगजन्या आनन्दा, भुक्तानि=मनुभूतानि ।
यशः=कीर्तिः, चिकीर्ष्यम्=विस्तारितम् । स्थिरधिया=स्थिरया—निश्चलया,
धिया=चेतना, राज्ये=प्रजाराजसत्तात्मके राजकर्मणि, स्थितम्=धारुढम्,
मयेति शेषः । स्थिरया युद्धया प्रजापालनमपि कृतमिति भावः । स्थिरधियेति
विशेषणं मध्यपानितया देहलीषीपन्वायेनोभयान्वयि वेदितव्यम् । तथाचेदं
पूर्ववान्मय इवोत्तरेष्वप्यनेति । स्थिरधिया=स्थिरया—एकप्रया, धिया=मनसा,
तपः अपि=चान्द्रायणादिनतरूपा तपस्यापि, चरितम्=अनुष्ठितम् । सुतः=
पुत्र-जीमूतबाहुन, मृताध्यः=प्रशंसनीय-स्पृष्टधीचरित इति भावः, अस्ती-
ति शेषः । इयम्, स्तुपा=पुनवधूर्मस्तवर्णा, सुप्रशान्धयज्ञा=वृगद्वरो-
ऽन्वये जाता-अस्मदनुपपुत्रोत्पन्ना । अद्य=इदानीमेत्यर्थः, कृतार्थतया=
कृत-सम्पादित, तयै=प्रयोजनम्, येन तस्य भावस्तप्ता, तया=वृत्तकृत्यतये-
त्यर्थः, मया=जीमूतकेतुना, मृत्युः=निधनम्, चिन्त्यः=आशङ्कनीयः ।

वृत्तकर्तव्यकलापस्य मे यदीदानीं पुत्रे जीवति यदुर्भवेत् तर्हि वरमिति
भावः । एकस्यैव मयेति कर्तृकारकस्य भुक्तानीत्याद्यनेकक्रियान्वयाद् दीपका-
त्तद्वृत्तिः । वसन्ततिलका छन्दः ॥३॥

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ आसन पर बैठे हुए जीमूतकेतु
का प्रवेश—दिखाई देना)

जीमूतकेतु—यौवन के मुखमोग के लिये, कीर्ति पैदा दी, राज्य
का पालन भी किया और स्थिरबुद्धि से तप भी कर लिया । पुत्र
साध्य है और वह पुत्रवधू भी अच्छे घराने की (आ गई) है । इस प्रकार सत्र
मनोरम सज्ज हो जाने पर अब तो मुझे मृत्यु का ही ध्यान करना चाहिए ॥३॥

प्रतिहारः—[सहसोपसृत्य] जीमूतवाहनस्य ।

जीमूतकेतुः—[कर्णो पिपाय] शान्तं शान्तं पापम् ।

देवी—पण्डितदे खु अमंगलयअणं ।

प्रतिहतं खल्वमङ्गलवचनम् ।

मलयवती—इमिणा दुगिणमित्तेण घेवदी धिअ मे हिअअं ।

अनेन दुर्निमित्तेन वेपत इव मे हृदयम् ।

जीमूतकेतुः—[वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा] भद्र ! किं जीमूतवाहनस्य ।

प्रतिहारः—जीमूतवाहनस्य घातात्मन्वेष्टुं महाराजविश्व-
धसुना युष्मदन्तिकं प्रेषितोऽस्मि । तदाज्ञापयतु महाराजः किं
मया स्वामिनो विज्ञापनीयमिति ।

‘शान्त पापमवकल्ये’ इति वचनात् शान्तमिति—एतादृशमङ्गलवचनं न
वक्तव्यमित्यर्थः । अयं भावः—जीमूतकेतुर्यावत् ‘चिन्त्यो मया मनु कृतार्थतयाय
मृत्यु’ इति पूर्वोक्तपयचतुर्थपादघटकं ‘मृत्यु’ इति पदमुच्चारयति, तावत् तदव्य-
वहितोत्तरमेव मुनन्दः प्रतिहारो जीमूतवाहनविषये किमपि वक्तुमुपक्रममाणः
जीमूतवाहनस्येत्युच्चारितवान्, तदा ‘मृत्युर्जीमूतवाहनस्य’ इत्येव वाक्ययोजनया
पुनरस्य अमङ्गलमाकस्मिकं भुज्यमानेन जीमूतकेतुर्बोद्धम्—शान्तं पापमिति ।
इदं ‘गण्डं’ नाम नाटकाङ्गमुक्तं वेदितव्यम् । तदुक्तं दर्पणे—‘गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
भिन्नार्थसत्वरं वचः’ । ‘जीमूतवाहनस्य’ इति वचः जीमूतवाहनस्य घातात्म-
न्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणोक्तमिह प्रस्तुतेन मृत्युना सह सम्बध्यते ।
प्रतिहतमिति—अस्तिवात शेषः । अनेनेति—दुर्निमित्तेन=अपराकुनेन ।
वेपते=कम्पते । भद्रेति—जीमूतवाहनस्य विषये किं स्वया विवक्षितमिति भावः ।
जीमूतवाहनस्येति—घाताम्=इतान्तम्, अन्वेष्टुम्=जिज्ञासितुम् ।
स्वामिनः=जीमूतकेतोः, अग्रे, विज्ञापनीयम्=सूचनीयम् ।

प्रतिहार—(एका-एक आकर) जीमूतवाहन की ।

जीमूतकेतु—(कान बन्द करके) शान्ति हो, ऐसे अनिष्ट की शान्ति हो ।

देवी—यह अमङ्गल दूर हो ।

मलयवती—इस अपराकुन से मेरा हृदय काँप सा रहा है ।

जीमूतकेतु—(नौई आँख का फटकना सूचित कर) भद्र ! क्या
जीमूतवाहन का ?

प्रतिहार—जीमूतवाहन का समाचार जानने के लिए महाराज विश्वधसु ने
मुझे आपके पास भेजा है। इसलिये महाराज बताएँ कि मैं स्वामी को जाकर क्या कहूँ।

जीमूतकेतुः—किमसिद्धितस्तत्रापि मे वत्सः ।

देवी—[सविषादम्] महाराज ! जइ तहिं पि एत्थि, ता कहिं दाणिं गओ मे पुत्तओ, जेण पव्वं चिराअदि ।

महाराज ! यदि तत्रापि नास्ति, तत् केदानीं गतो मम पुत्रकः, येनैवं चिरयति ।

जीमूतकेतुः—नियतमस्मत्प्राणयानार्थं कूरं गतो भविष्यति ।

मलययती—[सविषादमात्मगतम्] अहं पुण सुहुत्तथं पि अप्यउत्तं अपेक्खन्ती अण्णं पव्व किं वि आसंकांमि ।

अहं पुनर्मुहूर्तकमप्यार्यपुत्रमपरयन्त्यन्यदेव किमप्याशङ्के ।

प्रतिहारः—आज्ञापयतु किं मया स्थापितो विशापनीयम् ।

जीमूतकेतुः—[वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन्] जीमूतवाहनश्चिरयतीति मय्याकुले विचिन्तयति—

स्फुरसि किमदक्षिणेक्ष्य सुहृर्मुहुः कथयितुं ममानिष्टम् ।

हतचक्षुरपहतं ते स्फुरित मम पुत्रकं क्षुण्णसी ॥५॥

किमिति—तत्रापि=धशुरालये-विधावमोर्गृहे । असन्निहितः=अविद्यमान । नियतमिति—अस्मत्प्राणयानार्थम्=अरमाकम्, प्राणयानार्थं—जीवनानिर्वाह्य—तदुपमुक्तफलगुलाद्याहरणार्थे । जीमूतवाहन इति—विचिन्तयति—सति राक्षसीयम् ।

स्फुरसीति—अदक्षिणेक्ष्य=न दक्षिणमदक्षिणम्, तच्च राक्षस्य-

जीमूतकेतु—यया मेरा पुत्र वहाँ नहीं है ।

देवी—(हु ल से) महाराज ! यदि वहाँ भी नहीं है तो मेरा पुत्र कहाँ गया होगा ! जो इतनी देर कर रहा है !

जीमूतकेतु—सम्भव है, हमारे लिये आहार ढूँढ़ने के लिये दूर चला गया हो ।

मलययती—(दुरा से स्वगत) मुझे तो आर्यपुत्र को न देख कर कुछ और ही आशंका हो रही है ।

प्रतिहार—आज्ञा दीजिए, मैं जाकर स्वामी से क्या कहूँ ?

जीमूतकेतु—(नाई आँस का पटकना सूचित कर) जीमूतवाहन आने में देर कर रहा है । इस से मेरा हृदय व्याकुल हो रहा है ।

ये नाई आँस ! मेरे अनिष्ट को सूचित करती हुई तू बार बार क्यों

[ऊर्ध्वं पश्यन्] अयमेव मे भुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्र-
दीधितिः स्फुरन् जीमूतपाहनस्य श्रेयं करिष्यति । [सविस्मयम्]
आलोक्यमानमतिलोचनदुःखदायि
रश्चक्षुः निजमरीचिर्यो विमुञ्चत ।

मित्यदक्षिणेष्वक्षरात् । तत्सम्बुद्धौ हे अदक्षिणेष्वक्षरात् । हे वामनयन ! मम =
जीमूतकेतो, अनिष्टम् = भविष्यत्प्रियम्, कथयितुम् = सूचयितुम् मुहुर्मुहुः =
भूयोभूय, स्फुरसि = स्पन्दसे, किम् ? इतश्चक्षुः = इतश्चक्षुर्इतश्चक्षुः, सबो
धने रूपम् = हे दुष्टनेत्र ! ते = तव, स्फुरितम् = स्पन्दितम्, अपहृतम् = विन-
ष्टम्-निष्फलम्, अस्तु, मम, पुत्रक = तुतो जीमूतपाहन, कुशली = कुशल-
वान्-क्षेमवान्, भवत्विति शेषः । दक्षिणेष्वक्षरात्पञ्चैकानुमासः । आर्मा ॥४॥

अयमेवेति—भुवनैकचक्षुः = भुवनानाम्-पृथिव्यादीनां त्रयाणां
लोकानाम्, एकम्-अद्वितीयम् चक्षुः-नेत्रस्थानीय, नहि सौरप्रकाशमन्तरेण
प्रकाशसपेक्षायां चक्षुषि द्रष्टुं शक्नुवन्ति, सूर्यप्रकाशानुगृहीतानामेष तदा
दर्शनसामर्थ्यमस्ति । अतः सूर्य एव चक्षुश्चरस्य चक्षुर्दर्शनसाधनम्, नाम्य-
दिति भावः । सहस्रदीधितिः = सूर्यः [सहस्रदीधितयो रश्मयो यस्येति
विग्रहः], श्रेयः = कल्याणम् । सूर्यदर्शनेनापराधुनदोषप्रशम्यतातिशय-
विद्वाद्वा । तदुक्तम्—

भूरिदुःखप्रदं नित्यं दृष्टमादित्यदर्शनात् ।

वानाहस्फुरणोद्भूतं दुर्निमित्तं प्रशम्यति ॥ इति ।

आकाशात् पतन्तं नायकस्य चक्षुर्मायि पश्यन् किमिदमिति निश्चेतुमप्र-
भवन् नायकः सविस्मयमाह—आलोक्यमानमिति । आलोक्यमानम् =
निरीक्ष्यमाणम् सत्, अतिलोचनदुःखदायि = तीव्रदासितया अतिशयेन
पङ्कजं रही है ? ए दुष्ट औष्ठ ! तदा पङ्कजं निष्पन्नं हा ! मरा पुत्र कुशल
से है ॥४॥

(ऊपर की आर दस कर) ससार का एकमात्र चक्षुः, हजार किरणों
वाला यही सूर्य भगवान् अवश्य मरे पुत्र का कल्याण करेगा । (दस कर
आश्चर्य से)—

जिस दखन से ही आँखों का अति दुःख होता है और जिस में से उस
की अपनी ही किरणों के सदृश रक्त की धाराएँ निकल रही हैं, ऐसा यह
सानने आकाश स प्रलयकाल के समय विचलित हुए तारे की भाँति एक
दम, अग, फिर स्फुर, हे १. ५. २१॥

उत्पातकालतरलीकृततारकाभ-

मेतत् पुरं पतति किं सहसा नभस्तः ॥२॥

कथं चरणयेरेव पतितम् ।

[सर्वे निरुपयन्ति]

जीमूतकेतुः—अये ! लघ्नसरसमांसकेशश्चूडामणिः । कस्य पुनरयं भविष्यति ।

देवी—[सविषादम्] पुत्रश्चस्ति विश्व मे एवं चूडारश्चणं ।
पुत्रकस्येव मे एतच्चूडारश्चणम् ।

मलयधती—मा एयं भण । मैवं भण ।

प्रतिहारः—महाराज ! मा अविशार्ययं विज्ञवो भूः । अत्र हि-

नेत्रयो ज्ञेराजनम्, निजमरीचिरुवः=निजस्य-आत्मनः, मरीचीनाम्-
किरणानाम्, रगिरुवः=कान्तिर्यासा ता स्वकिरणानुन्मयान्ती, रक्त-छटाः=
रक्तस्य-रुधिरस्य, छटा-भासा, विमुञ्चस्=विशेषेण सवत्, उत्पातका-
लतरलीकृततारकाभम्=उत्पातकाले-भाविष्यदनिष्टसूत्रकोत्पातावगरे, तर-
लीकृता-स्वस्थानान् व्युत्पत्ता, तारा-नक्षत्रम्-उन्नेति यावत् तदाभम्-तन्नाशम्
[यदा किञ्चिदनिष्टं भावि भवति, तदा तत्सत्त्वनाशं गुल्फानिपतनायुत्पाताद्भा-
वन्ते-इति साङ्ख्यिकाः], एतद्=अस्माभिरक्षयमानम्, किम्=कनमद् वस्तु,
सहसा=अकस्माद्, नभस्तः=आकाशात्, पुरः=अस्माकमेव, पतति ।
मरीचिरुवः, तारकाभम्-इत्यत्रार्थगुणमादयम् । वसन्ततिलका छन्दः ॥२॥

अये इति—अये इति विषादसूचकमप्ययम् । लघ्नसरसमांस-
केशः=लघ्नम्-नक्षत्रम्, सरगम्-रुधिरेशास्त्रम्, मासम्, केशा-कणाश्च,
यत्र तादृशः । पुत्रकस्येति—इत्यत्रान्दः चूडारश्चणित्यस्यापि योजनीयं चूडा-
रश्चणिव । महाराजेति—मा भू-माचि जुद्, मध्यमपुरुषसूचकम् ।

उय ! परो मे ही आ गिरा !

(सब देखते हैं)

जीमूतकेतु—अरे ! क्या रहूँ, मास और तारों से शिथिल हुआ
चूडामणि है । तो यह किस का होगा ?

देवी—(डर से) महाराज ! यह तो मेरे पुत्र का सा चूडामणि है ।

मलयधती—माता ! ऐसा मत कहो ।

प्रतिहार—महाराज ! इस तरह बिना जाने ही आप दुःखी मन होओ ।
यहा तो—

तावन्नेह भक्ष्यमाणानां पन्नगानामनेकशः ।

उल्कारूपाः पतन्त्येते शिरोमणय ईदृशाः ॥६॥

जीमूतकेतुः—देवि ! सोपपत्तिकमभिहितमनेन । कदाचि-
देवमपि स्यात् ।

देवी—सुनन्द ! अविद्याम कदाह्यसिध्याप्येताप्येताप्यसोसुर-
उलं पव्य गदो मे पुत्रयो भविस्सदि । ता गच्छ, जाणिअ
लहुं पव्य अह्मणं स्थिदेहि ।

सुनन्द ! अपि नाम कदाचिदेतावत्या बेलया श्वशुरकुलमेव
गतो मे पुत्रको भविष्यति । तद् गच्छ, ज्ञात्वा लब्धेवास्माकं निवेदय ।

प्रतिहारः—यदाक्षापयति देवी । [निष्क्रान्त]

जीमूतकेतुः—देवि ! अपि नाम नागचूडामणिरयं भवेत् ।

[ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसन्निवेशकचूड]

वैकल्यायामवे हेतुमुपन्यस्यति—तादर्थ्येणेति । तादर्थ्यं=गर्वेण, भक्ष्य-
माणानाम्=भुज्यमानानाम्, पन्नगानाम्=सर्पाणाम्, उल्कारूपाः=
आकाशात् पतिता पवसन्ती तारा-उल्काशब्देनोच्यते तद्वत्-तत्सदृशा
दीप्तिमत्तया उल्कावज्ज्वलन्त, ईदृशाः=एवविधा रक्तमासन्निध्या, एते,
शिरोमणयः=सर्पाणां शिरस्थिता मणयः, अनेकशः=बहुषेति भावः,
पतन्ति । पन्नगानामपि शिरसु मणयो भवन्ति । यदा वृक्षशाखादौ स्थित्वा
गरुडः पन्नगान् भक्षयति, तदैव रुधिरस्रवन्तो मणयो भूना निपतन्ति ।
कदाचिदयमपि सर्पमणिरिव भवेदिति न भवन्नित्यन्तमात्मनो व्याकुल करणी-
यम् इति भावः ॥६॥

देवीति—सोपपत्तिकम्=उपपत्तिसहितं युक्तियुक्तम् । रक्तवस्त्रसं-
धीतः=रक्तेन वस्त्रेण सन्धीतः=वेष्टितः ।

गरुड से खाए जाते हुए सोंपों के अनेकों ही ऐसे चूडामणि उल्का की
भांति चमकते हुए गिरा करते हैं ॥६॥

जीमूतकेतु—देवि ! इसने युक्तियुक्त बात कही है । शायद ऐसा ही हो ।
देवी—सुनन्द ! शायद इस समय मेरा पुत्र सुसराल में ही आ गया
हो । इसलिए जाओ, मालूम करके शीघ्र ही हमें बता दो ।

प्रतिहार—जैसी देवी की आज्ञा । (चला जाता है)

जीमूतकेतु—देवि ! शायद यह सोंप का चूडामणि हो ।

(लाल वस्त्र पहने हुए शंखचूड का प्रवेश)

शंखचूडः—[सायम्] कष्टं भोः ! कष्टम्,
शोकं मरणं वत्तटे स्वरितं प्रणम्य
प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।
आदाय तं नरमुखक्षतवक्षसं च
विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुमान् ॥७॥

हा निष्कारणैक्यान्धय ! हा परमकारुणिक ! हा परदुःख-
दुःखित ! क तु खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । हा
शंखचूडहतक ! किं स्वया एतम् ।

नाहिभ्राण्यात् कीर्तिरेका मयासा
नापि श्लाघा स्वामिनोऽनुहिताशा ।

शोकं एति—अण्वत्तटे=अण्वस्य=समुद्रस्य, तटे, अवस्थितम्,
शोकं मरणं=शोकं मरणं स्थितं महादेवम्, स्वरितम्=शीघ्रमेव, प्रणम्य=
अभिषन्ध, ताम्=प्रतिष्ठा, भुजङ्गमवध्यभूमिम्=भुजङ्गमानाम्-
पर्षणाम्, वध्यभूमिम्=वधाधानम्, प्राप्तः, अस्मि, अहं शंखचूड इति
शेष । खलु=निषयेन । तत्र, गरुमान्=गरुडः, नरमुखक्षतवक्षसम्=
नरान्, मुखेन=चञ्चलमेण च, क्षतम्=विदारितम्, वक्ष=उरस्थलम्, यस्य
तादृशम्, तम्=शैलम्, विद्याधरम्=जीमूतवाहनम्, आदाय=ग्रहीत्वा,
गगनम्=आकाशम्, उत्पतितः=उड़ान । वक्षन्ततिलका इतम् ॥७॥

शंखचूड आत्मानमनुशोचति—नाहीति । मया=शंखचूडेन, अहि-
भ्राण्यात्=अहनाम्, मर्षणाम्, प्राण्यात् रक्षणात्, एका=वेवला, कीर्तिः=
यशोऽपि, नात्ता=न प्राप्ता । श्लाघ्या=श्लाघनीया स्वजातिरक्षणदेवत्वात्

शंखचूड—(औतू गर कर) शोक ! हाय महान् शोक !

ज्यों ही मैं समुद्र के किनारे (भगवान्) शोकपूर्ण महादेव को भटपट
प्रणाम करके सोंपों की उस वध्यभूमि को (जहाँ सोंप मारे जाते हैं) पहुँचा,
त्यों ही गरुड जोश और पक्षों से विद्याधर (जीमूतवाहन) को दानी पाद
कर उसे आकाश में ले उठा ॥७॥

हा महासत्त्व ! हा परम दयालु ! हा अकारणवन्तु ! हा दूसरों के
दुःख से दुःखी होने वाला ! तुम कहा चले गए ? मुझे उत्तर दो । हा पापी
शंखचूड ! तू ने क्या किया ?

न ही सोंपों को बचाकर मैंने जरा भी यश पाया, न ही अपने स्वामी

दत्त्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक् कष्ट वञ्चितो वञ्चितोऽस्मि ॥८॥

तच्चाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नपहास्यमात्मानं करोमि ।
याथदेनमनुगन्तुं प्रयतिष्ये । [परिक्लामन् भूमौ दत्तदृष्टि]

आदासुर्लङ्घ्यैः प्रविरलपतितो ह्यूलधिन्नु ततोऽग्रे
प्रावत्प्रापातशोणं वृत्ततनुकृषा कीटकीर्णं स्थलीषु ।

प्रशस्तनीया, स्वामिनः=नागराजस्य वासुक, आज्ञा=अनुशासनम्, अपि,
न अनुष्ठितम्=न पालितम् । अन्येन=विजातीयेन प्राणिना, आत्मा-
नम्=स्वशरीरम्, दत्त्वा=गरुडयोपहारीकृत्य, रक्षितः=गोपित, अस्मि-
इति शेष । अत एव, शोच्यः=शोचनीयोऽस्मि संवत् । हा [खेदसूचक
मव्ययम्] धिक् मा विफनजीवनमिति शय । कष्टम्, वञ्चितो वञ्चितः=
नितरा जन्मसाकम्परहितः [द्विस्तक्रितिशयार्थः], हिमि=भवामि ।

येन मया नरवरशरीरमनार्पणेन स्वजानिरक्षणाजन्यमपि यशो नाजि-
तम्, दूरेऽस्तु यशोजैन नाम । श्लाघनीयामविचार्य पालनीया राजाशुसुखस्य
महत्पातकमर्जितम् । किमन्यत्-परप्राणव्ययेनात्मारक्षणं कुर्वता येन स्ववीर्यशुभ
स्वकुलमपि कलङ्कपङ्क्ति व्यधायि, धिक् तं मा नायकुलाकारं साधुजनशोचनीयं
शङ्खचूडम् इति भाव । निर्वेदो भाव प्राधान्येन व्यज्यते । निर्वेद
स्वावमाननमिति रात्रक्षणात् । शालिनी छन्दः । तल्लक्षणा यथा—‘मातो गौ
वेच्छालिनी भोगिलोकै ’ ॥८॥

तच्चाहमिति—एवंविधः=राजाशुशासनोत्तमश्चनादिना कलङ्कित मन,
अपहास्यम्=अपहासयोग्यम् । एनम्=गरुडम् । अनुगन्तुम्=अनुगम्यम् ।

गरुड दिदृक्षु शङ्खचूडस्तदनुसरणप्रकारं निदर्शयति—आदाविति ।
तादर्थ्यम्=गरुडम्, दिदृक्षु=दृष्टुमिच्छु [परपते सज्जताद् ड,
तद्व्योगे न लोक-’इत्यादिना षष्ठीनिवेष्टात्, तादर्थ्यमिति कर्गणि द्वितीया] ।

की पवित्र आशा का पालन किया । दूसरे ने अपने प्राण दकर मुझे बचाया
है । इसलिये मरी दशा शाचनीय है । हाय ! विकार । महान् शोक । मैं उगा
गया, ठगा गया ॥८॥

तो इस तरह एक क्षण भर भी जी कर मैं लोगों में अपनी हँसी नहीं
कराना चाहता । इसलिये उसी का अनुकरण करने का प्रयत्न करूँगा । (घम
कर पृथिवी पर दृष्टि डालता हुआ)—

मैं गरुड को दूढ़न के हिम इस रुधिर की धारा का डीक अनुसरण करता

दुर्लभां धातुभिस्तौ घनतरशिखरे स्त्याननीलम्बरूपा-
मेतां तादर्थ्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुमरन् रत्नधारं प्रजामि ॥६॥

[परिक्रामति]

अहम्, आदी=प्रथमम्, उत्पटीटपृथ्वीम्=उत्पटीडः- बाहुल्यम्, तेन
पृथ्वीम्-अतिस्थूलाम् [पृथुशब्दाद् 'योतो गुणवचनाद्' इति ऋप्], ततः=
अनन्तरम्, प्रधिरस्तपतिताम्=प्रधिरस्तम्-अनिरन्तरम्, मध्ये किञ्चित्
स्थानं परित्यज्य, पतिताम्, अत एव, स्थूलयिन्दुम्=स्थूला-पृथुला,
यिन्दो यत्र तादृशीम्, अग्रे=ततोऽप्यग्रे, प्रायसु=प्रस्तरक्षरेषु, आपात-
शीर्षप्रसूततनुकणाम्=आपातेन-दूरात् पतनेन, शीर्षां-उपरहारा दृष्टाः,
अत एव प्रसूता-इत्यस्तौ विक्षीर्षां, तनव-लघवः, कणा-विन्दवो
यस्यान्वधाभूताम्, स्थूलीषु=प्रकृतिमयनभूमिषु, कीटकीर्णाम्=कीटै-
विवीलितादिभिः, कीर्णाम्-भ्यामां, धातुभिस्तौ=धातूनाम्-गरिकादि-
रत्नवर्णधातूनाम्, भित्तौ-शिलाखण्डे, दुर्लभाम्=रत्नवर्णसाम्याद् दुर्लभं
लक्षयितुं शक्यम् ['दुर्लभाम्' इति वक्षित्वाट], घनतरशिखरे स्त्यान-
नीलस्यरूपाम्=पनाना निविडानाम्, तस्याम्, शिखरे-अप्रभागे,
स्त्यानम्-घनीभूतम्, अत एव नीलम्-श्यामता प्राप्तम्, स्वरूपं यस्यास्ताम्,
एतांम्=पुरोदयमर्मानाम्, रत्नधाराम्=रत्नस्य-धिरस्य, धाराम्-रेखाम्,
निपुणम्=उत्तरोत्तरसूक्ष्मतां भाषयानम्, अनुमरन्=अनुगन्धन् सन्
[हेतां शतप्रलयं रत्नधारया अनुमरणेनैवार्थं], प्रजामि=गच्छामि,
गच्छान्तिरिति शेषः ।

सूत्रम् एव रत्नधारया पर्यायेण विभिन्नैवधिकरणेषु, एकस्यामेव
च तस्याम् उत्पटीटपृथुत्वज्ञेयकर्मस्य च वर्णनादुभयविशेषं पर्यायालङ्कारः ।
तदुक्तं कुल्लयानन्दे—

हुत्वा जाता हूँ । यह धारा आरम्भ में तो (अधिर की) अधिष्ठाता व कारण
मोटी है । आगे जा कर घन घन कर गिरने के कारण माटे माटे बिन्दुओं के
रूप में पीछित हो गई है । पत्थरों पर गिरने से दूर तक छीटे फैल गए हैं
और पृथिवी पर उस के ऊपर कीड़े इकट्ठा हो गए हैं । (रूपधारा) धातुशिराओं
पर तो दिखाई ही नहीं देती और वृक्षों से ढकी हुई गुफाओं पर जमी हुई
प्रतीत होती है ॥६॥

(प्रमत्ता है)

१ कश्चित् 'गङ्गरे स्त्यानरूपाम्' इति पाठः । २ एनाम्.

देवी—[सताच्यतम्] महाराज ! एसो को वि पररणवदणो
इदो एद्व तुरिअतुरिअं आअच्छन्तो हिअअं मे आउलीकरोदि ।
ता जाणीअदु दाव को एसो सि ।

महाराज ! एष कोऽपि प्ररुणवदन इव एव त्वरितत्वरितमाग-
च्छन् हृदयं मे आकुलीकरोति । सज्जायतां तावत् क मप इति ।

जीमूतकेतुः—यथाह देवी ।

शंखचूडः—[आरुन्दम्] हा त्रिभुवनैकचूडामणे ! कासि
प्रस्थितो मया द्रष्टव्यः । मुषितोऽस्मि भो ! मुषितोऽस्मि ।

जीमूतकेतुः—[आकर्ण्य सहर्षम्] मुञ्च देवि ! शिपादम् ।
अस्यार्य चूडामणिः, नूनं भांसलोभात् केनापि पक्षिणा मस्त-
कावुत्खाय नीयमानोऽस्मिन् पतितः ।

पर्यायो यदि पर्यायेयौकस्यानेकसथय । एकस्मिन् कथनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ॥

वधिरधाराया उत्तरोत्तरौर्ध्वम् प्रस्तुते तत्कारणाभिधानादप्रस्तुत-
प्रशंसा । तुल्यत्वा धातुभित्ताविरमन् मीलितम् । तदुक्तम्—‘मीलितं यदि
सादृश्याद् भेद एव न लक्ष्यते’ । स्वभावोक्तिरपि । समधरा छन्द ॥६॥

महाराजेति—प्ररुणवदनः=प्ररुणम्=दैवकाकान्तम्, वदनम्=मुखं
यस्य स । साक्रन्दमिति—साक्रन्दम्=आक्रन्दनमाक्रन्दः, तेन सहेति साक-
न्दम्=सरोदनम् रुदति इति भावः [कदि-आह्वाने रोदने च], त्रिभुवनैकचूडा-
मणे=प्रयागा भुवनानाम् एक चूडामणिः—शिरोमणिः, त्रिभुवनभेदः, मन्वाधने
हस्तस्य गुणः । मुञ्चेति—अयम्=अस्मत्करणयोः पतितः पुरोदश्यमानः, चूडा-
मणिः, अस्य=विलपतः शंखचूडस्य । उत्खाय=उत्पाद्य [खनतेत्यपि
‘ये विभाषा—’इत्यात्वम्]

देवी—(घनवाहट के साथ) महाराज ! यह शंख-मुख की तरह
उदात्तमुख हुआ इस ओर ही जल्दी जल्दी आता हुआ मेरे चित्त को
प्याकुल कर रहा है । इसलिए पता लगाइए कि यह कौन है ?

जीमूतकेतु—जैसी देवी की आज्ञा ।

शंखचूड—(जोर से रोता हुआ) हा तीनो लोकों के एकमात्र चूडामणि !
तू कहा गया है । मैं तुम्हें कहा पाऊँ । मैं ठगा गया हूँ । ओ ! मैं ठगा गया हूँ ।

जीमूतकेतु—(सुनकर प्रसन्नता से) देवि ! तु ली मत होओ । यह
चूडामणि इस का ह । किसी पक्षी ने मांस के अंग से इस के सिर से उठा
लिगा, दोहा, और के जले हुए पहा गिर गया ।

देवी—[सदपं मलयवतीमालिङ्ग्य] अविधवे ! धीरा होहि । श्रु दे ईदिसी आइदी वेहव्वदुक्खं अणुहोदि ।

अविधवे ! धीरा भव । न खलु ते ईदृशी आकृतिर्येधव्य-
दुःखमनुभवति ।

मलयवती—[सदपं] अम्य ! तुह एसा आसी । [पादयोः पतति]
अम्य ! तवेपा आशीः ।

जीमूतकेतुः—[शस्त्रचूडमुपसृत्य] वत्स ! किं तव शूडामणि-
रपहृतः ।

शस्त्रचूड—आर्य ! न ममैकस्य । त्रिभुवनस्यापि ।

जीमूतकेतुः—कथमिष ।

शस्त्रचूड—दुःखातिशयाद्वाप्पोपरुध्यमानकण्ठो न शक्नो-
मि कथयितुम् ।

अविधवे इति—अविधवे=जीवदुर्भर्तुके । ईदृशी=पतिप्रतोषिता
सीमा । त्वादृशी नारी वैधव्यं नाहतीति भावः । अनुभवतीति लज्जा वैधव्या-
भावस्य सातत्यं सूचितम् । धारसेति—शूडामणिः=शिरस्यो मणिरित्यर्थः ।
आर्येति—न केवलं ममैव शूडामणिरपहृतः, अपि तु सकललोकस्येत्यर्थः, वज्रो-
किरलह्वरः । जीमूतकेतो मम शिरस्यमणिविषयः । शस्त्रचूडस्त्वोत्तरन्तु
श्रेष्ठपुरुषविषयम् । तु खेति—वाप्पोपरुध्यमानकण्ठः=नाभौ—अधुनि,
उपरुध्यमानं निरुध्यमानं वक्तुमप्रभवन्, कण्ठः, यस्य सादृशः ।

देवी—(प्रसन्नता से मलयवती को छाती से लगा कर) सौभाग्यवति !
धीरज धर । तेरे सरीसृपी ऐसी रूपवती वैधव्य दुःख को नहीं भोगेगी ।

मलयवती—(प्रसन्नता से) भद्रा ! तेरा यह आशीर्वाद है । (पौनों
पढ़ती है)

जीमूतकेतु—(शस्त्रचूड के पास जाकर) बेटा ! क्या तेरा शूडामणि
खो गया है ?

शस्त्रचूड—आर्य ! मेरा अनेके का ही नहीं, निन्नु नीनों लोको का ।

जीमूतकेतु—कैसे ?

शस्त्रचूड—अतिदुःख के कारण आँसुओं से मूढ़ा होव जाने से बतला
नहीं सकता ।

जीमूतकेतुः—[आत्मगतम्] हन्त ! हतोऽस्मि । [प्रशमम्]

आवेदय ममात्मीय पुत्र ! दु ख सुदुस्सहम् ।

मयि सक्रान्तमेतत् ते येन राह्य भविष्यति ॥१०॥

शंखचूडः—श्रूयताम् । शंखचूडो नाम नागः श्रव्यहमाहारार्थमयसरप्राप्तो वासुकिना येनतेयस्य प्रेषितः । किं वा बिस्तरेण । कदाचिदियं रुधिरधारापद्मतिः पासुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्षतामुपयाति । तत् सक्षेपतः कथयामि ।

जामूनकेतु स्तदु खमावेदयितु शंखचूड सक्षेपयति—आवेदयेति । पुत्र ! = हे वरम ! [वासवयातिशय प्रदर्शयितु पुत्रेति सखोधनम्], सुदुःसहम् = नितरा दु खेन रोडु शक्यम्, आत्मीयम् = आत्मन [वप्रत्यय], दुःखम्, मम = जामूनकेतो, मा प्रतीति भाव [सम्बन्ध सामान्ये पठ्यते], आवेदय = कथय । येन = येन हेतुना, एतत् = ते दु खम्, मयि = जामूनकेतौ, सक्रान्तम् = सविभक्तम् इत्यर्थ, मया सविभज्यमान सविति भाव, ते = तव, सक्षम् = सोडु शक्यम्, भविष्यति । दु ख क्षिप्र अनेभ्यो निवेद्यमान सविभज्यमानमिव कथयितु सक्ष भवतीति हेतोरुक्त्या मा प्रति स्तदु ख वपनीयमेवेति भाव । अशुण्डप् छन्दः ॥१०॥

श्रूयतामिति—अयसरप्राप्त = अयसरेण—कमेश, प्राप्त—उपस्थित । येनतेयस्य प्रेषित = तेनतेयस्य समीपे प्रेषित—इत्यर्थ । रुधिरधारापद्मति = रुधिरधाराया, पद्मति = सरणि, पांसुभिः = धूलिभिः, अवकीर्यमाणा = आच्छाद्यमाना दुर्लक्षताम् = अदृश्यताम् । सक्षेपतः = सक्षेपेण—[त्वय्य आयादिवात् सार्वनिमित्तकस्तसि] ।

जीमूतकेतु—(मन म) हाय ! मैं मारा गया । (प्रकट में)

हे पुत्र ! तुम मुझ अपना दुस्सह दु ख सुना दा ताकि यह भरे अन्दर सक्रान्त होने से तरे छिमे सहने योग्य हो जाय ॥१०॥

शंखचूड—सुनिष । मैं शंखचूड नाम का सोंप हूँ । मेरी बारी आने पर नागकि न मुझे गरुड के आहार के निमित्त भेजा था । नाग को अधिक लम्बा करन से क्या लाभ । कहीं यह रक्त की पदिक ऊपर धूलि पड़ जाने के मिट न जाय । इसलिय सक्षेप से कहता हूँ—

विद्याधरेण केनापि करुणाविष्टचेतसा ।

मम सरक्षिता प्राणा दत्वाद्यान गरुमते ॥१॥

जीमूतकेतु — [मविपादम्] कोऽन्य एतं परहितन्यसनी ।
ननु स्पष्टमेवोच्यतां पुत्रेण जीमूतवाहनेनेति । हा ! हतोऽस्मि
मन्दभाग्यः ।

देवी—हा पुत्रश्च ! किं तुष्ट किम् ।

हा पुत्रक ! किं त्वया कृतम् ।

मलयवती—हा ! रुदं सखीभूद एव मे दुश्चिन्दिदम् ।

हा ! कथं सत्यीभूतमेव मे दुश्चिन्तितम् ।

[मयं मोह गता]

शंखचूड—[तासम्] अये ! नूनम् एतो पितरौ तस्य महा-
सत्तस्य । अप्रियनिषेदनान्मयैतामयस्यां गमितौ । अथवा
विपादते किमन्यद् विपधरस्य मुक्ताञ्जलिमति । अहो ! प्राण

विद्याधरेणेति—करुणाविष्टचेतसा=करुणा-दयसा, आनिष्टम्
आक्रान्तम् वशीकृतम्, चेत्—हृदयम्, यस्य तादृशेन, केनापि=अहात-
नात्रा लाघौतरचरेनेन, विद्याधरेण=देवयोनिविशेषेण आत्मानम्=
स्वशरीरम्, गरुमते=गरुडाय, दत्त्वा=ममर्ष्य, भोक्तृमिति शय । मम=
राष्ट्रघृष्टस्य, प्राणाः, सरक्षिता =गपायिता । अनुद्वृष्टन्द ॥१॥

कोऽन्य इति—गम प्रजाद जीमूतवाहनादन्म इति भावः । परहितन्य-
सनी=परेषण, हिते=हितमाधन अमम सत्किर्यस्य स-परोपसारवतात्यर्थ
[अथानशब्दाद्—‘अन शान्तनी’], जीमूतवाहनेनेत्यस्य ‘आत्मानं गरुमते
दत्त्वा मम प्राणा सरक्षिता’ इति शेषा वाच्यः ।

शंखचूडाहो—अथनेति । विपाद मृते=विष विनेत्यर्थ [विपादिति

किंसी दमालु विद्याधर मगरुड का अपने प्राण अपने करके मरे प्राण बचा
दिने हैं ॥१॥

जीमूतकेतु—(दु ख से) पसा दूसरों का मला करन वाला और
वीन हो सकता है ? स्पष्ट ही कह दो, तरे पुत्र जीमूतवाहन न । हाय ! मैं
पूट भाग्यो बला मारा गया ।

देवी—हाय बेटा ! तू ने यह क्या किया ।

मलयवती—हाय ! क्या मरा दुर्बिचार सत्य ही निमरा ।

(सब बेहाश हो जाते हैं)

प्रदस्य सदृशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शंसचूडेन । तत् किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि । अथवा समाश्वसयामि तावदेतौ । तात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अग्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[उभौ समाश्वसित]

बेबी—वच्छे ! उट्टेहि उट्टेहि । मा रोअ । अहो वि किं जीमूतवाहणेण पिणा जीवह्य । ता समस्सस दाय ।

वत्से ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वयमपि किं जीमूतवाहनेन बिना जीवामः । तत् समाश्वसिहि तावत् ।

मलयवती—[समाश्वस्य] हा अय्यउत्त ! कहिं तुवं मय पेप्पिसिद्वयो ।

हा आर्यपुत्र ! कुत्र त्वं मया द्रष्टव्यः ।

जीमूतकेतुः—दा वत्स ! गुरुचरणशुश्रूषाभिः ।

ऋत मागे पश्चमी] सामान्यतः विरापस्य समर्थनादर्शान्तरन्यास । अहो इति—प्राणप्रदस्य=प्राणदातु प्राणाना रक्षकस्य सदृशम्=अनुरूपम्, विपरीतलक्षणाया अनुरूपमित्यर्थ, प्रत्युपकृतम्=विपरीतलक्षणा-अपकृतमित्यर्थ । अपकारातिशयो व्यक्त । हा वत्सेति-गुरुचरणया शुश्रूषाम् आभजानाति इति गुरुचरणशुश्रूषाभिः =गुरुचरणपरिचर्या चतुर इति भावः ।

शंसचूड—(आसू भर कर) अहा ! अवश्यमव यह उस महापुरुष के माता पिता हैं । बुरी सूचना देकर मैं इनको इस दशा में पहुँचा दिया है । भला, सोंप के मुख से विष के सिनाय और क्या निकल सकता है ? अहो ! शंसचूड न प्राण दान करने वाले जीमूतवाहन के उपकार का अन्धा बदला चुकाया । तो क्या मैं अभी आत्मघात कर लूँ ? अथवा पहले इन्हें हाथ में ले आऊँ । तात ! चेतना करो, चेतना करा । माता ! उठा, होश में आओ ।

(दोनों हाथ में आत हैं)

बेबी—बेटी ! उठ, उठ । मत रो । क्या हम जीमूतवाहन के बिना जीते रह सक्त हैं ? इसलिप धीरे धीरे ।

मलयवती—(हाथ में आकर) हाय स्वामिन् ! मैं तुम्हें कहाँ पाऊँगी ?

जीमूतकेतु—ह माता पिता की सेवा करन म चतुर पुत्र ।

चूडामणिं धरण्यामोमं पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोजिम्नो विनयक्रमः ॥१२॥

[चूडामणिं गृहीत्वा] हा घत्स ! कथमेतावन्मात्रदर्शनोऽसि मे संवृत्ताः । [हृदये दत्त्वा] हृहृह !

अत्रया विदूरविनयानननघ्रमीले शश्वत्तव प्रथमतश्चरणी मर्दयौ ।

चूडामणिर्निरूपणमंमृणोऽप्ययं हि शाहं चिद्धारयति मे हृदयं कथं तु ॥१३॥

चूडामणिमिति—मम=स्वपितुर्जामृतकेतोः, चरणयोः=पादयोः, चूडामणिम्=शिखामणिं स्वशिरोभूषणम्, पातयता=प्रक्षिपता, लोकान्तरगतेन=अन्यो लोक इति लोकान्तरम्, तद्गतेन=परलोकं गतेन, अपि त्वया=मत्पुत्रेण जीमूतकाहनेन, विनयक्रमः=विनयस्य-संवाचारस्य, क्रमः=रीति, न नोजिम्नः=न लज्जः ।

तात जीमूतकाहन ! अन्तिकस्थं सर्वोऽपि सज्जनो गुरुं सेवत एवेति मात्र किमपि लोकोत्तरम् । त्वं तु मच्चरणयोः चूडामणिप्रक्षेपणव्याजैर्न लोकान्तरगतोऽपि पित्रश्चरणौ शुभूषत इयं ते पितृभक्तिः । दूरवर्तिनापि त्वया मता मार्गो न त्यक्त इति भावः । अन्तेवासिता विनयात्पाये हेतुः । परमिह तस्यामविद्यमानायामपि विनयस्यास्याय इति विशेषोक्तिः । इह प्राधान्येन कठणो रमो व्यज्यते । स्मर्यमाणा स्वविषया पुननिष्ठा रतिश्च तदज्ञम् । अनुद्वन्द्वम् ॥१२॥

हा घत्सेति—एतावन्मात्रदर्शनः=एतावन्मात्रं-चूडामणिषाच्चा-त्कारमात्रं दर्शनं यस्य तादृशः । चूडामणिं विद्यायात्मानं न दर्शयिष्यसि किमिति भावः ।

भक्तयेति—भक्त्या=पूज्येष्वनुागो भक्तिः, तया, विदूरविनयानननघ्रमीलेः=विदूरदेव, विनय, आननम्-सुगम, तेन नम्र-वितत, गीति-शिरो यस्य तादृशस्य-भक्त्या दूरदेव शिरो विनयमध्येलभं । शश्वत्=

परलोक को सिधारते समय भी मेरे पाँवों में अपना चूडामणि गिरा कर तू ने विनय-पथ का परित्याग नहीं किया ॥१२॥

(चूडामणि को उठा कर) हाय भेटा ! क्या वस् मेरे लिये अब केवल इतना ही तेरा दर्शन रह गया है ? (छाती से लगा कर) हाय ! हाय !

क्या कारण है कि यह तेरा चूडामणि, नित्य नीचे सिर झुका कर मेरे पाँवों में तेरे प्रणाम करने के कारण धिस जले से धिकना हुआ भी अब मेरे हृदय की गुरी तरह काट रहा है ? ॥१३॥

देवी—हा पुत्रञ्च जीमूतवाहन ! जस्स दे गुरुजणसुस्सुसं
धजिञ्च अण्णं सुहं ण रोअदि, सो कहं दाणिं पिदरं उज्झिञ्च
सग्गसोक्कं अणुभविदुं पत्थिदोसि ।

हा पुत्रक जीमूतवाहन ! यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्जयित्वा-
न्यत् सुखं न रोचते, स कथमिदानीं पितरमुज्झिञ्चा स्वर्ग-
सौख्यमनुभवितुं प्रस्थितोऽसि ।

जीमूतकेतुः—[क्लृप्तम्] देवि ! किं वयं जीमूतवाहनेन विना
जीवामः, येनैवं विलपसि ।

मलयवती—[पादयोर्निपत्य कृताञ्जलि] ताद ! देहि मे अय्य-
उत्तस्स चूडारअणं, जेण इमं हिअए करिअ ओलणप्पवेसेण
अत्तणो सम्दायं अवणेमि ।

सर्वदा, मदीयौ=मम स्वपितृजीमूतकेतोः, चरणौ, प्रणमतः=प्रणिपततः,
तव=जीमूतवाहनस्य, अयम्, चूडामणिः, निकपणैः=प्रणामवेलायां
मत्पादनसन्निधौ, मसृणः=अतिमिगध, अपि, मे=मम, हृदयम्,
कथं नु=न जाने केन हेतुना, गाढम्=यथा स्यात् तथा-अतितरामिति
भावः, विदारयति=विदीर्यं करोति ।

निरन्तरप्रणामेन शायोर्ह्वाद्य इव मसृणतारमुपबतोऽपि हन्त हृदयनिहि-
तोऽयं ते चूडामणिर्मद्भृदयं विदारयति, तत्केन हेतुनेति न जान इति भावः ।
मासृणयगुणविदारणक्रियोर्विरोधाद् विरोधाभासः । विदारयति-स्वद्वियोगे
व्यथयतीति तत्परिहारः । अत्रापि पूर्ववत् कण्ठरस प्रधानम् । स्मर्यमाणा
पितृविषया पुत्रविषयिणी रतिश्च तदङ्गम् । चसन्तापिलका वृत्तम् ॥१३॥

देवी—हाम पुत्र जीमूतवाहन ! तुम्हें तो गुरुजनों की सेवा के अतिरिक्त
और कोई सुख अच्छा ही नहीं लगता था । सो अब क्यों पिता को छोड़ कर
स्वर्ग का सुख भोगने के लिये (अकेला ही) चला गया है ?

जीमूतकेतु—(आँसू भर कर) देवि ! क्या हम जीमूतवाहन के बिना
जी सकेंगे, जो ऐसे विलाप करती है ?

मलयवती—(पाँतों में गिरकर हाथ जोड़कर) तात ! तुम्हें स्वामी
का चूडामणि दे दो ता कि मैं इसे छाती से लगा कर अग्नि-प्रवेश करके अपने
सताप को शान्त करूं ।

तात ! देहि मे आर्यपुत्रस्य चूडारत्नं, येनेदं हृदये कृत्वा
ज्वलनप्रवेशेनात्मनः संतापमपनयामि ।

जीमूतकेतुः—[साधुम्] यत्तिवते ! किं मामावुक्ष्यसि । ननु
सर्वपापमेवास्माकमयं निश्चयः ।

देवी—महाराज ! तां किं पडियालीअदि ।

महाराज ! तत् किं प्रतिपाल्यते ।

जीमूतकेतुः—देवि ! न खलु किञ्चित् । किंवाहिताग्नेर्नान्ये-
नाग्निना संस्कारो विहितः । तदग्निहोत्रशरणाद्गोनादायात्मा-
नमादीपयामः ।

शंखचूडः—[आत्मगतम्] हा ! कष्टम् । ममैरुस्य पापस्यार्थे

मलयवत्युक्ता तात देहीति । संतापपनयधिकीर्तिनं, तद्विपरीतञ्च
चक्रलनप्रेषणं कियते । यतोऽत्र विधिनालङ्घ्यः । उदुक्कं कुल्लयामन्दे—

विचित्रं तत् प्रयत्नयेद् निपरातं फलेन्दुवा ।

नमस्ति सन्तर्जनादग्निं लब्धुं समुद्यतिम् ॥

जीमूतकेतुः ननु सर्वपापमिति । अयमेव निश्चयः—ज्वलनप्रवेशस्य
निश्चय इत्यर्थः । महाराजेति—प्रतिपाल्यते=प्रणीक्ष्यते । जीमूतकेतुर्जी-
किंस्थिति । आहिताग्नेः—आहितं अग्निं येन तस्य आहिताग्नि-निरास-
मिहोत्रिण, अन्येन=वस्मिन्नेतामो प्रयत्नमिहोत्रं कियते ततोऽन्येन जाकि-
केन, संस्कारः=दाहसंस्कारः । अग्निहोत्रशरणात्=यत्पुत्रान् ['शरणं गृह-
रक्षितो' इत्यमरः] । आदीपयामः=ज्वलयामः । भस्मसात् कुरु इत्यर्थः ।
आहिताग्निस्तेनैवाग्निना दाहो मनुता विहितः । यथा—

‘आहिताग्निर्ध्यान्याय दग्धव्यस्तिभिराग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन तौकिकेनापरो जनः ॥’

त्रिगिरिमिभि गार्हपत्याहवनीयादिभि यौतैर्गर्भाभिर्गव्यैर् । हा कष्ट-

जीमूतकेतुः—(रोधर) हे पतिव्रत ! मुझ क्या कहूँ, नही हाँ ?
हमारा ता सभी का यही निश्चय है ।

देवी—महाराज ! तां फिर किम यत्न की ?

जीमूतकेतुः—देवि ! किसी की ? ननु जीमूतकेतुः के निम्ने
अन्य किसी अग्नि से दाह-संस्कार करने का इरादा है । उदुक्कं कुल्लयामन्दे
से अग्नि लाकर हम सब इस में डाल देंगे ।

सकलमेवेद विद्याधरकुलमुत्सन्न मविष्यति । तदेव तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नाथ नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतयाह्नन परित्यजेन्नागशत्रु । तदनयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसराम ।

देवी—सव्यहा देवदाण्य प्रसादेण जीवन्त एव मे पुत्रश्च
पेषिलस्स ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक द्रष्टव्यमि ।

मलयवती—[आ मगतम्] दुर्लभ खल्वेतन्मम मन्दभाग्याय ।

दुर्लभ खल्वेतन्मम मन्दभाग्याया ।

जीमूतकेतु —वत्स ! अविनयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माक युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणावज्ञानादाय स्वरिततरमनुगच्छाम ।

[पत्नीवधूरावता निष्कात्]

मिता—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=नीमूतवाहना गहन
भक्ति इति निश्चय विनैवार्थ । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसराम यूयम् अह नत्थम् । परवादुत्तम पुरम् ।

वत्सेति—अविनया—गया भारती=वाणी । साम्नीनाम्—अग्नि
सहितानामव । अग्निहोत्राणां बहिर्निगमिष्वोऽग्निहोत्रवित्तोपशङ्कया सात्य

शस्तव्यूह—(मन में) हा शोक । मुझ एक पापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । ता पसे सही । (प्रकट म) तात । बिना निश्चय
किय ऐसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शामद गरुड यह साज कर कि यह नाम नहीं है नीमूतवाहन का जीता ही
छाट द । इसलिये रुधिर धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताआ की कृपा से मैं अपने पत्र का सन्धा जीता ही देखूगी ।

मलयवती—(मन म) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा । तेरी यह वाणी सच है । फिर भी हमें जात
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिये । इसलिये आप चले । हम भी महशाला
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गरुडमनुसरामि । [चलनप्रतो निर्वर्ण्य]

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैर्द्रोणीरिवादेस्तटीः

प्लुष्टोपान्तवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखासंचयैः ।

मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

शृङ्गामे मलयस्य पन्नगरिषुर्दूरादयं लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्तीति नियमः । तदस्माभिरपि साभिभिरेव गन्तव्यम् इति भावः ।
नैनतैयसशिथी पुत्रे जीवन्तमप्राप्य तद्वियोगव्यथया निवर्तितुमपारयन्त-
स्तत्रैषामिनात्मानं धृष्ट्याम इत्यान्तरो भावः । साग्नीनामिति पट्टी सम्बन्ध-
सामान्ये बोध्या । तुमुने योगे कर्मपट्ट्या 'न लोक—'इति निषेधात् ।

दूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाणं गरुडं वर्णयति शंखचूडः—कुर्वाण इति ।
रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैः=रुधिरैः, आर्द्रायां—लिप्तायाः, चञ्चुः—त्रोटपाः,
कर्णैः—अक्षितट्टया चर्पणैः, अद्रेः=मलयपर्वतस्य, तट्टीः=प्रान्तभूमीः,
द्रोणीरिच=अनेकरो चर्पणेन मृदामुत्पातत्वाद् गर्तरचनया श्रोणीतुल्याः,
कुर्वाणः=विद्वान्, स्वनयनज्योतिःशिखासंचयैः=स्वनयनयोः,
ज्योतिषः—तैजसः, शिखानाम्—ज्वालानाम्, संचयै—रामूः, प्लुष्टोपान्त-
वनान्तरः=प्लुष्ट-वधूम्, उपान्ते—समीपे स्थितस्य, वनस्य, अन्तरम्—
मध्यभागो येन तादृश, स्वनेप्रवहिशालया स्वरासीपवर्ति बर्नं बहुधिति भावः,
मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः=मज्जन्तः—अन्तःप्रवि-
शन्तः, वज्रकठोराः—वज्रयत् इन्द्रायुधवत्, कठोराः—कर्करा, घोराः—भयह्वराश्च
ये नखराः—नद्याः, तेषां प्रान्तैः—अप्रमाणैः, अवगाढा—विलोडिता—उत्कातेस्मर्यः,
अवनिः—पृथ्वी येन तादृश, मलयस्य=मलयाचलस्य, शृङ्गामे=शिखरामे,
स्थितः, अयम्, पन्नगरिषुः=पन्नगानाम्, रिषु—गरुडः, दूरात्=दूर-
देशाद्, लक्ष्यते=दृश्यते ।

शंखचूड—तब तक मैं गरुड का पीछा करता हूँ । (चरता हुआ
सामने देख कर)—

रुधिर से लिपटी चोंच को पिसने से पर्वत के तरु में गड़ढे करता
हुआ, अपनी आँखों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास के जंगल को
फुल्लसाता हुआ, और वज्र के समान कठोर और घोर पक्षों को घाती में गडि
हुय मह गरुड मलयपर्वत की चोटी पर बैठा दूर से दिखाई दे रहा है ॥१४॥

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्ज्य भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठानम् ।
विचित्राणि हि विधेर्यित्सितानि । कदाचित् नार्यं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतबाहूनां परित्यजेन्नागशनुः । तदनयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सद्यहा देवदाणं प्रसादेण जीयन्तं पण्य मे पुत्तं
पेक्खिस्सं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रकं द्रक्ष्यामि ।

मलययती—[आत्मगतम्] दुर्लभं ननु एवं मम मन्दभाग्याय ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—परस ! अयितयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्प्रतीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणादग्नीनादाय त्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पत्नीवधूसमेता निष्क्रान्त]

मिति—उत्सर्ज्यम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतबाहूनां गरजेन
भक्षित इति निश्चय विनैवेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युक्तम् अह वेत्यर्थः । परत्वादुक्तम् पुरुषः ।

वत्सेति—अविनथा=सत्या, भारती=वाणी । साम्प्रतीनाम्=अग्नि-
सहितानामेव । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिह्वमिषवोऽग्निहोत्रविलोपशङ्कया सामय

शंसचूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक पापी के लिये यह सात
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तो ऐसे सही । (प्रकट में) तात । बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शापद गरव यह सोच कर कि यह नाग नहीं है, जीमूतबाहूनां को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलययती—(मन में) मुझ अमागिनी के लिये ऐसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह वाणी सत्य हो । फिर भी हमें जले
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी यज्ञशाला
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सफलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्चं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न स्रज्यनिश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठानम् ।
विचित्राणि हि विधेयैल्लसितानि । कदाचित् नाथ नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशत्रु । तदन्तयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतैयमनुसराम् ।

देवी—सख्यदा देवदाण पसादेण जीयन्तं एव मे पुत्रञ्च
पेक्षिस्स ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आत्मगतम्] दुल्लहं तु एदं मम मन्दभाञ्चाप ।
दुर्लभं सख्येतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतु — घत्स ! अचित्तयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्प्रतीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणादग्निनादाय त्यरिततरमनुगच्छामः ।

[पलावधूममेता निष्क्रान्त]

मिति—उत्तमम्=निष्ठम् । अनिश्चित्यैव=जानूतवाहना गरुडन
भक्षित इति निरचय विनयेत्यर्थः । विचित्राणि=मदभुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युक्तम् अहं चत्यर्थः । परत्वादुत्तमं पुत्रम् ।

घत्सेति—अविनशा=सत्या भारती=बाणा । साम्प्रतीनाम्=अग्नि
महितानामेष । अग्निहोत्रिणा वहिर्जिगमिपगोऽग्निहोत्रिस्तोषशङ्कया सामय

शखच्छूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक पापी क लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा ! ता पसे सही ! (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किय पसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शत्रुद गरुड यह सोच कर कि यह नाग नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छाड द । इसलिय रुधिर धारा क साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपना पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये पसी बात हाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वेडा ! तेरी यह बाखी सत्य हा ! फिर भी हमे जो
हुप अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिय आप चले । हम भी महशाल
थ अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछ आत हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सकलमेवेद विद्याधरकुलमुत्सन्न मविष्यति । तदेव तावत् ।
[प्रकाशम्] तात । न अत्र निश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेचिलसितानि । वदाचित् नाय नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशु । तदनपैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसराम ।

देवी—सर्वदा देवदाण प्रसादेण जीवन्त एव मे पुत्रञ्च
पेक्षिष्यसि ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक व्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आनगतम्] दुर्लभं तु एदं मम मन्दभागाय ।

दुर्लभं सत्त्वेतन्मम मन्दभाग्याया ।

जीमूतकेतु — वरत ! अचित्तपैषा भारती ते भवतु । तथापि
साप्तीनामेवास्माक युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वयं
मप्यग्निहोत्रशरणाद्भीनाक्षाय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पञ्चावधूतमता निष्क्रान्त]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=नामूतवाहनो गरुड
भक्षित इति निश्चय निर्वन्त्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसराम=युयम् अहं चत्थम् । परत्वादुत्तमं पुरुषः ।

वरसेति—अविनथा=तथा भारती=वाणी । साप्तीनाम्=अग्नि
महिष्ठानामेव । अग्निहोत्रिणा बहिर्निगमिष्वोऽग्निहोत्रवित्ताशङ्कया साम्रय

शखचूड—(मन में) हा शोक । मुझ एक पापी के लिए यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । ता एस सही । (प्रकट म) तात । बिना निश्चय
किम एस साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शायद गरुड यह सोच कर कि यह नाम नहीं है जीमूतवाहन का पीता ॥
छात द । इसलिए रुधिर धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—दयताओं की कृपा से मैं अपन पुत्र का सर्वथा जीता हो दखूंगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात हाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वरत ! तेरी यह वाणी सत्य है । फिर भी हमें जात
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिए आप चढ़ें । हम भी महारथ
स अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सफलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्जं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रद्याराम] तात ! न सत्त्वनिश्चित्यैव युक्तमोदय साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलासितानि । कदाचित् नाय नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेत्तागशत्रुः । तदनयैव
तावत् रुधिरधारया चैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सगृहा देवदारु पसादेन जीवन्तं एव मे पुत्रं
पेषिस्वस्त ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आलापम्] दुर्लभं शु एव मन मन्दभाषाय ।

दुर्लभं सत्त्वतन्मन मन्दभाषायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अचित्तयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साश्रीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वप-
मप्यतिहोत्रशरणादश्रीनादाय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पञ्चाधूनमेव निष्क्रान्त]

मिति—उत्सर्जम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=अज्ञानावाहना गृह्य
नक्षित इति निश्चय निर्णयेत्यर्थः । विचित्राणि=अपुनानि ज्ञानमशक्त्यानि ।
अनुसरामः=युगम् अह वचनम् । परत्वादुत्तम पुत्रम् ।

वत्सेति—अविनया=प्रसादा, भारती=भाषा । साश्रीनाम्=मति
महिलानामेव । अतिहोत्रिण बहिर्जिग्मिषवोऽभिहोत्रवित्तोरयद्वया सम्प्र

शयचूड—(मन नै) हा शोक । मुझ एक पापी क हिन यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो गायगा । ता ऐसे सही । (प्रकट ने) तब । बिना निश्चय
किय ऐसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की भवि विचित्र होती है ।
शब्द गुरु यह साथ कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को पीता हो
छाड द । इसलिय रुधिर धारा क साथ साथ नयन का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा पीता हो दूंगी ।

मलयवती—(मन मे) मुझ अभांगीनी के लिये पत्नी बत हाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वेय ! तेरी यह वारी सत्त्व हा । फिर नी हने जडे
हुए अग्नि साथ ही ले जनी चाहिए । इसलिय आप चले । हम नी नरुणल
स अग्नि लकर शीघ्र ही पीके पीछे आये हैं ।

(पञ्च और पुत्रपुत्र के साथ चला आया है)

मकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सन्नं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सन्वहा देवदायं प्रसादेन जीवन्तं एव मे पुत्रञ्च
पेक्षिष्यसं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रकं द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आत्मगतम्] दुर्लभं खल्वेतन्मम सन्दर्भाभाप ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम सन्दर्भाभायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अघितयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्राज्यामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । एव-
मप्यग्निहोत्रशरणादग्निमादाय स्थरिततरमनुगच्छामः ।

[पत्नीवधूसमेतां विष्ण्वान्त]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गच्छन
भक्षित इति निश्चय विन्नेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युयम् अह चेत्यर्थः । परत्वादुत्तम पुरुष ।

वत्सेति—अविनयान् सत्या, भारती=वाणी । साम्राज्याम्=अग्नि
महितागामेव । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिगमिषवोऽग्निहोत्रविलोपशङ्कया साम्रज्य

शंखचूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक बापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा ! तो ऐसे सही । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शायद गरुड यह सोच कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करें ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अमागिनी के लिये ऐसी बात जाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वेद ! तेरी यह बाणी सत्य हो । फिर भी हमें जले
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी महाराजा
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सन्नं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं सादृशमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतैयमनुसरामः ।

देवी—सम्यग् दृष्ट्वा देवदाणं प्रसादेन जीवन्तं एव मे पुत्रं
पेषिष्यस्व ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं द्रष्टव्यम् ।

मलयवती—[आभगतम्] दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्याय ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वरस ! अविनया भारती ते भवतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणादग्नीनादाय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पत्नीवधून्मेतौ निष्क्रान्त]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गहन
भक्षित इति निरवय विनैवेत्यर्थः । विचित्राणि=मदभुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।

अनुसरामः=युयम् अह वैत्यर्थः । परत्वादुत्तम पुरुष ।

वरसेति—अविनया=मत्या, भारती=राणी । साम्नीनाम्=अग्नि-
सहिताणामेव । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिगमिषन्तोऽग्निहोत्रविलोपशब्दात् तामय

शंखचूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक पापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तो ऐसे सही । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किये ऐसा सादृश करना उचित नहीं । माम्म की गति विचित्र होती है ।
शायद गरुड यह सोच कर कि यह नाग नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
झोठ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह नाणी सत्य हो । फिर भी हमें ज्ञाते
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिये । इसलिये आप चले । हम भी महाराज
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गच्छमनुसरामि । [चलत्रपतो निर्वर्ण्य]

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैर्द्रोणीरिवादेस्तटी
प्लुष्टोपान्तवनान्तर स्वनयनज्योति शिखासचयैः ।

मज्जद्वज्रकठोरघोरनखरप्रान्ताघगाढावनि

शृङ्गाग्रे मलयस्य पञ्चगरिपुर्व्वरादय लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्तीति नियमः । तदस्माभिरपि स्यामिभिरेव गन्तव्यम् इति भावः ।
वैनतेयतन्निजी पुत्र जावन्तमप्राप्य तद्द्वियोगव्यथया निवर्तितुमपारयन्त-
स्तत्रैवाग्निनात्मानं ध्वयाम इत्यान्तरो भावः । राग्नीनामिति पट्टी सम्बन्ध
सामान्ये बोध्या । तुमुनो योगे कर्मपठपा 'न लोक' इति निषेधात् ।

दूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाणं गच्छ वर्णयति शंखचूडः—कुर्वाण इति ।
रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णै = रुधिरैः, आर्द्राया = सिताया , चञ्चुका = नोटपा ,
कर्णै = अक्षितटपा पर्पणै , अग्रे = मलयपर्वतस्य , तटी = प्रान्तभूमी ,
द्रोणीरिव = अनेकशा पर्पणेन भूदामुत्पातत्वाद् गर्तरचनया द्रोणीतुल्या ,
कुर्वाण = विदधान , स्वनयनज्योति-शिखासचयै = स्वनयनयो ,
ज्योतिष = तेजस , शिखाणाम् = उवालाणाम् , सचयै = समूहे , प्लुष्टोपान्त-
वनान्तर = प्लुष्ट-वृक्षम् , उपान्ते = समीपे स्थितस्य , वनस्य , अन्तरम् =
मध्यभागे येन तादृश , स्वनेत्रवह्निज्वालाया स्वसमीपवर्ति चन दहति इति भावः ,
मज्जद्वज्रकठोरघोरनखरप्रान्ताघगाढावनिः = मज्जन्त - अन्तः प्रवि-
शन्त , वज्रकठोर = वज्रवत् इन्द्रायुधवत् , कठोर = कर्कश , घोर = भयङ्कराद्य
बे नर्हरा = नखा , तेषां प्रान्तै = अग्रभागे , अघगाढा = विलोडिता = उत्प्रातेत्यर्थः ,
अवनि = पृथ्वी येन तादृश , मलयस्य = मलयपर्वतस्य , शृङ्गाग्रे = शिखराग्रे ,
स्थित , अयम् , पन्नगरिपु = पन्नगानाम् , रिपु = गच्छ , दूरात् = दूर-
देशाद् , लक्ष्यते = दृश्यते ।

शंखचूडः—तब तक मैं गच्छ का पीछा करता हूँ । (चबूटा हुआ
सामने देख कर)—

रुधिर स लियही चोंच का पिसने से पर्वत के तक में गहरे करता
हुआ, अपनी आँखों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास क जगह को
मुजसाता हुआ, और वज्र क समान कठोर और घोर पक्षों को धरती में गाढ़े
हुए यह गच्छ मलयपर्वत की चोटी पर बैठा दूर स दिखाई दे रहा है ॥१४॥

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सन्नं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव
तावद् यधिरधारया येन ते यमनुसरामः ।

देवी—सत्यदा देवदायं पसादेष्ट जीवन्तं एव मे पुत्रं
पेक्षिष्यस्स ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं द्रक्ष्यामि ।

मलयचती—[आभगतम्] दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अयितथैषा भारती ते भयतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणावग्नीनादाय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पञ्चवधूतमेतां निष्कान्तः]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गच्छेन
भक्षित इति निश्चयं विनैवेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युग्मम् अर्द्धं चेत्यर्थः । परवावुत्तमः पुत्र्यः ।

परसेति—अयितथा=सत्या, भारती=वाणी । साम्नीनाम्=अग्नि-
सहितानामेव । अग्निहोत्रिणां षड्विंशतिविधोऽग्निहोत्रविलोपशङ्कया सामय

शंखचूड—(मन में) हा शौक ! मुझ एक वाणी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तो ऐसे रहो । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शायद गरुड यह सोच कर कि यह नाग नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलयचती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात होन
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह वाणी सत्य हो । फिर भी हमें जो
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी महाराज
सं अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पक्षी, और पुष्पक के साथ चला आता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गरुडमनुसरामि । [चलन्नप्रतो निर्वर्त्य]

कुर्वाणो रश्मिराद्रं चन्नुकपणैर्द्राक्षीरिवाद्रेस्यती ।

प्लुष्टोपान्तवनान्तरं स्वनयनज्योतिः शिख्रासचयैः ।

मञ्जवृक्षकठोरघोरनक्षरप्रान्तावगाढावनिः ।

शृङ्गाग्रे मलयस्य पञ्चगरिपुङ्गुरादय लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्ताति नियमः । तदस्माभिरपि साग्निभिरेव गन्तव्यम् इति भावः ।
नैनतैयसाग्निधी पुन जावन्तमप्राप्य तद्द्विवियोगन्वयया निवर्तितुमपारयन्त-
स्तनैवाग्निनात्मानं धक्ष्याम इत्यान्तरो भावः । साग्निनामिति पृष्टी सम्बन्ध
सामान्ये बोधः । तुमुनो योगे कर्मपष्ठया 'न लोके' इति निषेधात् ।

दूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाणं गरुडं वर्णयति शंखचूडः—कुर्वाण इति ।
रश्मिराद्रं चन्नुकपणैः=रश्मिरेष, आर्द्राया—लिप्ताया, चन्वा—नोटया,
कपणैः—अश्रितटपा वर्णयै, अद्रेः=मलयपर्वतस्य, तट्टी=प्रान्तभूमी,
द्रोणीरिय=अनेकशा वर्णणेन भृशमुत्क्रातत्वाद् गर्तरचनया श्रेणीगुह्या,
कुर्वाण=विदधान, स्वनयनज्योतिः शिखरासंचयैः=स्वनयनयो,
ज्योतिष—तैजस, शिखानाम्—ज्वालानाम्, सचयै—धमूहै, प्लुष्टोपान्त-
वनान्तरः=प्लुष्टम्—दग्धम्, उपान्ते—समीपे स्थितस्य, वनस्य, अन्तरम्—
मध्यभागो येन तादृश, स्वनेन वह्निज्वालाया स्वसमीपवर्ति वनं बहुमिति भावः,
मञ्जवृक्षकठोरघोरनक्षरप्रान्तावगाढावनिः=मञ्जन्त—अन्तः प्रवि-
शन्त, वृक्षकठोरा—वृक्षवत् इन्द्रायुधवत्, कठोरा—कर्कशा, घोरा—भयङ्कराश्च
येन खरा—नखा, तेषां प्रान्तै—अपभायै, अक्काढा—विलोडिता—उत्खातेत्यर्थः,
अवनि—पृथ्वी येन तादृश, मलयस्य=मलयान्तस्य, शृङ्गाग्रे=शिखराग्रे,
स्थित, अयम्, पञ्चगरिपुः=पञ्चगानाम्, रिपु—गरुड, दूरात्=दूर-
देशाद्, लक्ष्यते=दृश्यते ।

शंखचूडः—तब तक मैं गरुड का पीछा करता हूँ । (चलता हुआ
सामने देख कर)—

रश्मि से लिपटी चोंच का घिसने से पर्वत के तल में गड़बड़ करता
हुआ, अपनी आँखों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास के जंगल को
भुलसाता हुआ, और वज्र के समान कठोर और घोर पक्षों को परती में गाँडे
हुए यह गरुड मलयपर्वत की चाटी पर बैठा दूर से दिखाई दे रहा है ॥१४॥

[ततः प्रविशत्यासनस्य पुरपातितनायको गृह्यते]

गृह्यते—[आत्मगतम्] आ! जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपत्नीनञ्जता मया न चेदशमाश्चर्यं दृष्टपूर्वं, यदयं महासत्त्वो न केवलं न व्यथते, प्रहृष्ट एव दृश्यते । तथाहि—

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योद्धे-
मांसोत्कर्तनजा हजोऽपि बहत्, प्रीत्या प्रसन्नमुखम् ।

अथ पञ्चगशत्रुर्गृह्यते मलयाचलशिखरमधिष्ठितो दूराल्लक्ष्यते । एतेन जीमूतकेतो शरीरमक्षयसमये लोहिताङ्गा स्वचञ्चुर्लोहितापाकरणाय भूयो भूयोऽद्रिभूमौ निष्ठुष्यते, येन यत्र तत्र मृदुस्नानेन श्लेष्मण इव सङ्गता । स्वनयनतेजसाऽनेन समीपवर्ति वनमपि दग्धम् । तीव्रकठोरस्वरणमस्त्राग्नेर्भू-
मिमुत्सृज्य गभीरा कर्ता उत्पादिता इति भावः । वाच्यानुरोधाकोजस्विना रचना । शार्दूलविक्रादित छन्दः ॥१४॥

पूर्वसूचित गृह्यते प्रवेशयति—तत इति । पुरःपातितनायकः= पुर-स्वामि, पातित-भूमौ प्रसार्य स्थापित, नायक-जीमूतवाहनः । येन तादृशः । महासत्त्वः=कापशीकायनभिभूतास्तत्त्वः ।

गृह्यते स्वेन भक्ष्यमायामपि नायकः प्रसन्नमुख इष्ट्वा विस्मित एव तस्य महासत्त्वतां समर्थयते—ग्लानिरित्यादिना । अधिकपीयमानरुधिरस्य=अधिकम्, पीयमानम्, मयेति शेषः, रुधिरस्य तादृशस्य, अपि, धैर्योद्धे=धीरस्य भावो धैर्यम्, तस्य उदधि-समुद्रः, तस्य, महाधीरस्येत्यर्थः, अस्मि, ग्लानिः=निष्प्राणता, नास्ति=न विद्यते । [यदि ग्लानिरभविष्यत्-तर्हि तदनुभावा वैवर्ण्यकम्पानुसाहकार्यादयोऽस्य प्रादुरभविष्यन् इति भावः], मांसोत्कर्तनजा=मांसस्य, उत्कर्तनात्=तल्लुब्धनात्, जाता, ['पञ्चम्या-

(अपने सामने नायक को गिरा कर आसन पर बैठे हुए गृह्यते का प्रवेश)

गृह्यते—(मन में) अहो ! जन्म से लेकर आज तक साँपों को खाते हुए मैंने ऐसी अद्भुत बात कभी नहीं देखी कि यह महापुरुष ॥ केवल दुःख ही अनुभव नहीं करता किन्तु (उल्टा) प्रसन्न दिखाई देता है । क्योंकि—

बहुत सा रुधिर पिंये जाने पर भी इस धैर्य के समुद्र के मुख पर ग्लानि की झलक तक नहीं, मांस कटने की पीड़ा को सहते हुए भी इस

१ 'रत्याश्चकलाभ्यासाद् ग्लानिर्निष्प्राणतेव या ।

तस्या वैवर्ण्यकम्पानुसाहकार्यादयो भवता ॥' इति गोविन्द ।

मात्रं यन्न विलुप्तमेव पुलकस्तत्र स्फुटो बध्यते

दृष्टिर्मध्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥१६॥

तत् कौतूहलमेव मे जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । भवतु,
न भक्षयाम्येनम् । जानामि तावत् कोऽयमिति । [अपसर्पति]

नायकः—[मांसोत्कर्तनविमुखमुलङ्घ्य]

सिरामुखैः स्पन्दत यद्य रश्मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न परयामि तवेह तावत् किं भक्षयात् त्वं विरतो गरुडम् ॥१७॥

मजातौ' इति जनेर्दः], रुजः=पीडाः, बहूतः=भारयतः, अनुभवतः,
अपि, अस्य, मुखम्=आननम्, प्रीत्या=स्वरागंज्येन परोपकृति-
जनितान्तरानन्देन, प्रसन्नम्=प्रसादपुङ्गवम्, भार्ताति शैवः । यद्,
गात्रम्=अङ्गम्, न विलुप्तम्=अथ यावद् न च्छिन्नम्, तत्र=
तस्मिन् गात्रे, एषः [अशुभ्या निर्देशः], पुलकः=हर्षजनितो रोमाञ्चः,
स्फुटः=स्पष्टः, बध्यते=प्रतीयते । अपकारिणि=शरीरभक्षणेन अप-
कारकर्तारि, अपि, मयि=गरुडे, उपकारिणीव=उपकारकर्तारि यथा तथा,
अस्य=मीनतवाहनस्य, दृष्टिः प्रीतियुक्तीक्षणम्, निपतति । उपकार-
कर्तारि यादृशी-दृष्टिरुचिता तादृश्येव दृष्टिरस्य मध्युपकारिण्यपि वर्तते-इति
भावः । पूर्वमुपन्यस्याया महासत्त्वताया हेतुभिः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । प्रथम-
पादे ग्लानिहेतौ विद्यमानेऽपि ग्लानेरभावपण्येनाद् विशेषोक्तिः । द्वितीयपादे
प्रसादपीडयोर्गुणयोरैकधिकरणे विरोधाद् विरोधाभासः । तृतीयपादेऽपि
अपकारिणि उपकार्यमुखपट्टेरेणां चित्वाद् विरोधः । सार्दूलविक्रान्तितम् ॥१६॥

नायकौ गरुडं मासच्छेदनविमुखं दृष्ट्वा संबोधयति-सिरामुखैरिति ।

गरुडमन् ! =हे गरुड ! सिरामुखैः=शिराणाम्-रक्तवाहिनीनां नाटीनाम्,

का मुख मार हर्ष के प्रसन्न है, अत्रो का जो भाव खाने से नष्ट रहा है वहाँ
रोमाञ्च स्पष्ट दिखाई दे रहा है और मुझ अपकारी पर भी इस की दृष्टि
ऐसे पड़ रही है जैसे किसी उपकारी पर ॥१६॥

इसके इस धैर्य ने तो मेरे अन्दर कुतूहल उत्पन्न कर दिया है । अन्धा, मैं इसे
नहीं खाता । पहले यह मालूम करता हूँ कि यह कौन है । (पास सरकता है)

नायक—(मांस काटने से विमुख हुए को देख कर)—

मेरी नाड़ियों के सिरे से अभी तक रक्त बह रहा है, मेरी देह में
अभी मांस भी बाकी है और आप की तृप्ति हुई भी दिखाई नहीं देती,
निर हो गरुड ! आप खाने से क्यों रुक गये हैं ? ॥१६॥

गरुडः—[आत्मगतम्] अहो ! आश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्य-
यस्थायामेवमत्यूर्जितमभिधत्ते । [प्रकाशम्]

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात् तव शोणितम् ।

अनेन धैर्येण पुनस्त्वया हृदयमेव न. ॥१७॥

सुखे—अप्रभागेभ्य इत्यर्थं, रक्तम्=रुधिरम्, स्यन्दत एव=प्रवहत्येव ।
अद्यापि=इदानीमपि, मम, देहे=शरीरे, मांसम्, अस्ति=पिद्यत एव ।
किं च, महारमन् ! =हे महानुभाव ! ते=तव, तृप्तिम्=भोजनजन्यं रागो-
पम्, न पश्यामि=न जानामि, त्वम्, भक्षणाद्=मद्वरुधिरमासभोजनात्,
किम्=किमर्थम्—केन हेतुना, विरक्तः=निरुक्त, अग्नि-इति शेष । [भक्षणा-
दिति पश्यामी 'जुगुप्साधिरामप्रमादार्थानामुपसक्त्या नम्' इत्यनेन वार्तिकेन
योष्या] भोजनाद् विरतेहेतुद्वयमेव भवितुमर्हति—भोजनसमाप्तिर्वा, तृप्तिर्वा ।
इहोभयमपि नास्ति । मम सिराभ्य इदानीमपि रक्तं प्रवहत्येव । मांसमप्य-
वशिष्टमस्त्येव मे देहे, भोजनजन्या तृप्तिरपि ते नास्त्येव । अतो भोजन-
विरतेरेकमपि कारणं नास्ति । किमर्थं मम शरीरमक्षणाद् विरक्तोऽसि । अव-
शिष्टमिदं सर्वमपि त्वया भोक्तव्यमेवेति भावः ।

कारणभावेऽपि भोजननिवृत्तेरभिधानाद् विभावना । दयावीरोऽत्र रक्त-
प्राधान्येन व्युत्पद्यते । तत्र शंस्रचूड आलम्बनम्, तन्मातुर्भ्याकुलाभवन-
सुरीपनम्, भक्षपन्तरेण अवशिष्टरुधिरमासभोजनाय प्रेरणमनुभाव,
धैर्यहर्षादयं सचारिणः । उपपत्तिरुक्तम् ॥१६॥

अहो इति—अत्यूर्जितम्=अत्युदारम् ।

आवर्जितमिति—मया=गरुडेन, चञ्च्वा=स्वनोब्ध्या, तव=भवत-
जीमूतनादनस्य, हृदयात्=वक्षःप्रदेशात्, शोणितम्=रुधिरमांसम्,
आवर्जितम्=आरुष्टम्—निस्सार्य पीतम् इति भावः, त्वया पुनः=भवता
जीमूतनादनेन तु [पुन शब्दस्त्वर्थे], अनेन=मया प्रत्यक्षमनुभूतेन लोको-

गरुड—(मन मे) अहो ! कबे आश्चर्य की बात है । क्या बात है
कि यह ऐसी अवरथा मे भी ऐसे तेजस्वी वचन बोल रहा है । (प्रकट मे)

मैंने तो चोच से ठेरे हृदय से (केवल) रक्त खींचा है किन्तु तूने इस
धैर्य से मेरा हृदय ही खींच लिया है ॥१७॥

१ कचित् 'तवह तावत्' इति पाठः । तत्र 'इह तावत्तव तृप्तिं न
पश्यामि' इति याजना ।

अतः कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नायकः—एवं जुहुपतप्तो न श्रवणयोग्यः । तत् कुरुष्व तावदस्मन्मांसशोषितेन तृप्तिम् ।

शंखचूडः—[सहसोपसृत्य] नखलु नखलु साहसमनुष्ठेयम् । नखं नखः । परित्यजेनम् । मां भक्षय । अहमसौ तवाहाराय वासुकिना प्रेषितः । [उरो वदाति]

नायकः—[शंखचूडं पश्यन् सविपादमात्मगतम्] कष्टं विफलीभूतो मे मनोरथः शंखचूडेनागच्छता ।

गरुडः—[उभौ निरुगमन्] उभयोरपि भयतोर्विषयचिह्नमस्त्येव । कः खलु नाग इति नायगच्छामि ।

तरेण, धैर्येण=विकारहेतावापि चित्तस्य आविर्भूतिर्वैर्यम्, तेन, नः=अस्माकम्=मम गरुडेत्यर्थः ['अस्मरो द्वयोश्च' इति बहुत्वम्], हृदयमेव=चित्तमिव, आषर्जितम्=आकृष्टम्-वशीकृतम् इति भावः ।

तय हृदयस्य (वक्षसः) एकदेशे शीघ्रमात्रे मम प्रभुत्वम्, त्वं पुनर्मम हृदयम् (चित्तम्) वशीकृत्य मामेव वशीकृतवानपीति त्वं सर्वथा मामतिशेष इति भावः । व्यतिरेकलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १७॥

एवमिति—जुहुपतप्तः=जुषा-बुभुक्षया, उपतप्तः=पीडितः, न श्रवणयोग्यः=न मद्वृत्तान्तश्रवणमर्हसि । 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिद्' इति न्यायेन यावत्सर्वं बुभुक्षितोऽसि तावत्तुभ्यं न मद्वृत्तान्तश्रवणं रोचेतेति भावः । न खल्वियति—साहसम् इत्यस्य-एतन्मांसमक्षयस्येति शेषः ।

इसलिये तू कौन है ? मैं यह सुनना चाहता हूँ ।

नायक—इस प्रकार भूख से पीडित आप को सुनना उचित नहीं (अथवा इस भूख की वजह से आप को मेरा वृत्तान्त सुनना ठीक नहीं) इसलिये पहले मेरे रक्त और मांस से अपनी तृप्ति कीजिये ।

शंखचूड—(शीघ्रता से पास आकर) देखना, ऐसा साहस मत करना । यह सोंप नहीं है । इस को छोड़ दीजिये । मुझे साहस्ये । मुझे ही आप के खाने के छिने वासुकि ने भेजा था । (छद्मता आगे करता है)

नायक—(शंखचूड को देख कर दुःख से मन में) शोक ! शंखचूड के आने से मेरा मनोरथ निष्फल हो गया ।

गरुड—(दोनों को देख कर) आप दोनों के ऊपर बध्मचिह्न विद्यमान है । कौन सा सोंप है, मैं यह नहीं पहचान सकता ।

शंखचूडः—अस्थान एव ते भ्रान्तः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोच्यते कञ्चुकं
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।

तिघ्नस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वरक्षत्विषो

नैता दुःसहशोकशूलकृतमरुत्स्फीताः फणाः पश्यसि ॥१८॥

अस्थान इति—अनुपिता—ते भ्रान्तिरित्यर्थः । भ्रान्तेरनौचित्य प्रति-
पादयति—आस्तामिति । वक्षसि=मम वक्षस्थले, स्थितम्, स्वस्तिक-
लक्ष्म=स्वस्तिकारूपं सर्पनिहम्, आस्ताम्=तिष्ठतु, रक्षवन्नाहतत्वात्
त्वया तत्र दृश्यत इत्यस्तु, परम्, तनौ=मम शरीरे, कञ्चुकम्=निर्भोकः
[कंचुर्लूति भाषाया प्रसिद्धः], न आलोच्यते=न दृश्यत किम् ?
त्वया=गुरुदेन, जल्पतः एव=त्वय्ये भाषमाणस्यैव, मे=मम, द्वे जिह्वे
अपि, न गणिते=न संख्याते, नाम, तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजि-
ह्वरक्षत्विषः=तीव्र-तीक्ष्ण, विषाग्नि-विपरुषो वह्निः, तज्जनितम्, धूम-
पटलम्—धूमस्य रागूहः, तेन व्याजिह्व—मलिनोद्भूता, रक्षानाम्—फणास्थ-
मणीनाम्, त्विष—कान्तय, यासां ता, दुःसहशोकशूलकृतमरुत्स्फीताः=
दुःसहेन—दुःखसहनीयेन, शाकेन—मानसिकसतापेन, [स्तार्थे 'महापुरुष-
विनाशजनितेनैति भावः] यत्, शूलकार—शूलशब्दः, [सर्पशब्दानुकृति-
रिवम्] तेन जनिता मरुत—निश्वासवायवः, तै—स्फुटता—गुडिगता, विस्तारं
माता [शूलवारसमये सर्पाणां फणा विस्तृता भवन्तीति निसर्गः], एता =
पुरः स्थिता, तिघ्नः=त्रिसंख्याकाः, फणाः, न पश्यसि=नालोकसे किम् ।

आस्ता नाम यदि रक्षवन्नाहत स्वस्तिकत्वया नावलोकितम्, कञ्चुकं
दुःमम शरीरवर्तिनमवलोकयसि । तेनैव नामस्य ममास्माद् भेदे निधीय-
मान 'कतरो माय' इति सदेहो नोचितः । यदि कञ्चुकोऽपि ते दृष्टिपथ

शंखचूड—आप का अम यो ही है ।

छाती पर के स्वस्तिक चिह्न को यदि रहने भी दो तो भी क्या (मेरे)
शरीर पर कंचुली नहीं दीखती ? क्या आपने मेरी नोकसे दृष्ट दो जिह्वाएं भी
नहीं गिनीं ? तीक्ष्ण निष की अग्नि के धुएँ की रुपटों से जिन के रक्तों की
चमक धुँधली हो गई है और जो दुःसह शोक के उच्छ्वासों से फैल रही है
क्या यह तीन फण भी आप नहीं देखते ? ॥१८॥

१ 'कञ्चुको वारवाणे स्याभिर्भोकेऽपि च' इति मेदिनी ।

गरुडः—[शस्त्रचूडस्व फण्या पश्यन् नायकं च नीचमाश्रु । तत्
कः खल्वयं मया ध्यापादितः ।

शस्त्रचूडः—विद्याधरराजवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथम-
कारणिकेन त्वयेदमनुष्ठितम् ।

गरुडः—अये ! अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः,
मेरी मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारदेशेष्वपि ।

नाथतीयं, तर्हि त्वदपि भाषयाण्यस्य स्पष्टमवसोक्तव्यमानं मम जिह्वाद्वयं कुतस्ते
सन्देहं न दूरीकरोति । किं बागादन्यस्यापि जिह्वाद्वयं दृष्टवरम् ? यदि वक्ष्यसि
लाभीयस्तथा नाहं ते जिह्वाद्वयं स्पष्टमशक्यमवसोक्तयितुम् इति । तर्हि शौको-
द्रीर्णानि श्वसितेनातिविस्तृतिं प्राप्ता ममेमां फण्या अपि चक्षुष्मतस्ते कुतो
न दृष्टिपथमायान्ति, किं फण्या अपि सर्पादन्यस्य वक्ष्यचिद् दृष्टा । सन्देहा-
पाकर्तुं हेतुषु विद्यमानेष्वपि सन्देहस्ते नोचितः । अतोऽहमेव वक्ष्यो भोज्यश्च,
नाममिति भावः । अनवेष्टा मदेहापाकर्तृणां हेतुनामुपादानात् समुच्चयः ।
शार्दूलविक्रीडितम् ॥१०॥

क इति-ध्यापादितं=मारित । विद्याधरेति-क खल्विति गरुडस्य
प्रश्ने, विद्याधरेत्यादिशस्त्रचूडस्योत्तरम् ।

मेराविति-मेरी=सुमेरुपर्वते, मन्दरकन्दरासु=मन्दरस्य मन्था-
चलस्य, कन्दरासु-गुहासु, हिमवत्सानौ=हिमवत-हिमालयस्य, धामी-
शिखरे, महेन्द्राचले=महेन्द्रे-महन्द्रनाभि, अचले-पर्वते, कैलासस्य=
कैलासनाम्नी गिरे, शिलातलेषु=हिममयशिलापाठेषु, मलयप्राग्भार-

गरुडः—(शस्त्रचूड की फण्यें देख कर नायक की आर देखता हुआ) ता
मैं ने यह किस को मार दिया है ?

शस्त्रचूडः—विद्याधर राजवंश के तिलक को । तुम्ह निर्दयी ने यह कैसा
अति क्रूर कर्म कर डाला ?

गरुडः—अर ! क्या यह वह विद्याधरकुमार जीमूतवाहन है,
जिस का वंश लाकाश्लोक पर्वत पर निचरान वाले गन्धर्वों से गाया हुआ
मैंने मेरु पर्वत पर, मन्दरगिरि की गुफाओं में, हिमालय की चोटियों पर,

१ कचित्तु 'भो विद्याधरराजवंशतिलक ! कथं कारणिकेनापि त्वयैत-
दतिनिष्ठुरमनुष्ठितम्' इति पाठः ।

उद्देशेष्वपि तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुत तन्मया

लोकालोकविचारिचारणगणैरुद्गीयमान यश. ॥१६॥

सर्वथाहमयश.पङ्के निमग्नोऽस्मि ।

नायक.—भोः फणिपते ! किमेवमाविग्नोऽसि ।

शंखचूड.—किमिदमस्थानमावेगस्य । पश्य—

देशेषु=गलयस्य-मलयगिरे -प्राग्भारदेशो -अग्रभागा , तेषु, अपि, तेषु
तेषु=अन्येषु बहुधित्यर्थ , उद्देशेषु=स्थानेषु, अपि [अथवा-तेषु तेषु=
तत्तदनसरसमुत्पन्नेषु, उद्देशेषु-कथाप्रसङ्गेषु-अपि], लोकालोकविचा-
रिचारणगणैः=लोकालोके-लोकालोकनाम्नि सप्तद्वीपवत्या भूमे प्राकारभूते
पर्वते, विचारिण -निचरणशीला , ये चारणा -स्तुतिपाठका देवयोनिविशेषा ,
तेषा गणै -समूहै , उद्गीयमानम्=उच्चैरुत्कण्ठया च गीयमानम्-गीत्यमा-
नम्, यस्य, यशः=कति , मया=गण्डेन, बहुशः=बाहुल्येन, श्रुतम्=
श्रोत्रविषयीकृतम्, अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहन अस्तांति पूर्वेण
सम्बन्ध । भावार्थ स्पष्ट । एकस्य यशसोऽनेकाधारेषु यस्याद् विशेषात्
कृति । तदुक्तम्—विशेष सोऽपि यद्येक वस्तुनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्बहि पुर पश्चात् सर्वदिक्ष्वपि यैव मे ॥

शार्ङ्गलविष्ठीडित कुन्द ॥१६॥

सर्वथेति—इम दिगन्तविश्रान्तकीर्तिं महत्मान व्यापादेति वाक्यशय ।

भो इति—आविग्न.=उद्भिन्न -व्याकुल । किमिदमिति—इदम्=वचन
माणम्-मदर्थे जीवन परित्यज्य ममाद्य करणमिति भाव , आवेगस्य=विद्या-
वस्य, अस्थानम्=अविषय , किम् ? अत्र विषय आवेग उचित एवेत्यर्थः ।

मन्दन्त पर्वत पर, कैलाश की पहाटियों में, मलयचल क ऊँच प्रदेशों पर
तथा ऐसे ऐसे बहुत स्थानों पर सुना है ॥१६॥

मैं सबमुख ही अपयश के कीचड़ में घँस गया हूँ ।

नायक—हे नागराज ! इतने धनराश हूँ क्यों हो ?

शंखचूड—क्या यह धनराने का अवसर नहीं ? देखो—

१ 'प्राग्भार उत्कर्ष परभागे पर्वताग्रभागे च' । २ 'सप्तद्वीपवत्या भूमे-
प्राकारभूतो गिरिलोकालोक' इत्यमरटीकाया मद्देवर ।

स्वशरीरेण शरीर तात्पर्यात् परिरक्षता मदीयमित्रम् ।

युक्तं नेतुं भवता पातालतलादपि तलं माम् ॥२०॥

गरुडः—अये ! करुणाद्र्चेतसानेन महात्मना ममास्यगोचरं प्राप्तस्यास्य फणिनः प्राणान् परिरक्षितुं स्वयमेवात्मा ममाहारार्थमुपनीतः । तन्महदकृत्यमिदं मया कृतम् । किं बहुना, बोधिसत्त्व एषा य मया व्यापादितः । तदस्य महतः पापस्याग्निप्रवेशाद्वृत्ते नान्यत् प्रायश्चित्तं पश्यामि । कनुजलुं यदिमासादयामि । [दिशं पश्यन्] अये ! अर्मा केचिद् गृह्णीतास्य इत एवागच्छन्ति । यावदेतान् प्रतिपालयामि ।

स्वशरीरेणेति—मदीयम्=मम छादीयसौ जावस्य शखचूडस्य, इदम्=परमजनभयानकम्, शरीरम्=दहम्, स्वशरीरेण=स्वस्य-आत्मन दिगन्तविधान्तकीर्णं, शरीरेण, तात्पर्यात्=पञ्चगारानाद्, परिरक्षता=सर्वात्मना त्रायमाणन, भवता=जीमूतवाहनन, माम्=शखचूडम्, पाताल-तलाद्=अधोभुवननाम्न पातालतलाकाद्, अपि, तलम्=अध नरक-लोचम्, नेतुम्=प्रापयितुम्, युक्तम्=उचितम्, किम्, नाचितमिति भावः ।

एकतस्त्वहं प्रथमत एव न जाने कस्य दुष्कर्मण प्रभावाद् य पातालतल-मपितिष्ठामि । इदानीं तु त्व स्वशरीरव्ययन मम छुदशरीरं रक्षन् मा स्वशरीरं रक्षणापरशरीरव्यसंस्तुता नीत्वा पातालतलादप्यधिकमन्धतमसाच्छन्नं लोकं प्रापयितुमुद्युह्ये । तत् पूर्वपतितस्य पुन पातनामिदमत्यन्तमशुचितमिति शखचूडस्य हृदयम् । आर्यां छन्दः ॥२०॥

अये इति—करुणाद्र्चेतसा=करुणाया दयया आर्द्रम्=माप्लुतम्, चेत, यस्य स, करुणाद्र्चेता ['अत्रसन्तस्य--' इति दार्प] तन । गोचरं प्राप्तस्य=वश्यता गतस्य । उपनीतः=उपस्थापित । बोधिसत्त्व इति—बोधि-विशुद्धविज्ञान सत्त्व स्वभावो यस्य स बोधिसत्त्व-बुद्धः । अयमपि जीमूतवाहन विशुद्धविज्ञानतना बोधिसत्त्वकल्पः । तदिमं प्रतां मया यत् सत्य

क्या आप के लिये युक्त है कि अपना शरीर अर्पण कर के गरुड से मेरे शरीर की रक्षा करते हुए आप मुझे पाताल से भी निचल तल (लोक) को पहुँचा दें ! ॥२०॥

गरुड—अहो ! इस दयार्द्रहृदय महापुरुष ने मेरे पजे में आप हुए इस सौंप क प्राणों की रक्षा करने के लिये अपना शरीर मेरे साने के लिये स्वयमेव अर्पण कर दिया है । तो मैंने बड़ा भारी पाप कर डाला । अधि-

शखचूड़.—कुमार ! पितरौ ते प्राप्तौ ।

नायक.—[सधम्मम्] शखचूड़ ! पट्टि । समुपविश्यानेनो
चरीयेणाच्छादितशरीरं कृत्वा समुपस्थितो धारय माम् ।
अन्यथा कदाचिदीदृगवस्थं मा सहसैवालोक्य अभ्या जीवितं
जह्यात् ।

[शखचूड़ पार्श्वपतितमुत्तराय गृह्णात्वा तथा करोति]

[ततः प्रविशति पद्मावधूसमतो जीमूतकेतुः]

जीमूतकेतु.—[सधम्मम्] हा पुत्र जीमूतवाहन !

आत्मीयं पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायाः क्रमः
किं रक्षामि बहून् किमेकमिति ते चिन्ता न जाता कथम् ।

साक्षाद् बाधिसत्त्वं एव व्यापादित इति भावः । प्रतिपालयामि=प्रतापः ।

पुनःशोकसतप्तो जीमूतकेतुर्जीमूतवाहनं स्वधुतमुपालभते—आत्मीयं
इति—हे जीमूतवाहन ! अयम्, आत्मीयः=आत्मसम्बन्धी अस्ति,
अयं च, परः=आत्मीयादन्यः, अस्ति, इति=एवावयवः, कृपायाः=दयायाः,
क्रमः=प्रकारः कुतः=कः वर्तत—कापि नास्तीत्यर्थः । [कृपायाः कर्तव्यायाः
स्वपरविनाशे नैव भवत इति भावः] इति यद्यपि, सत्यम्=तथ्यम्, यथापि,
ते=तव किम्, बहून्=अनेकान् पिनादीन् स्वभरणागान्, रक्षामि=
पालयामि, अपवा, एकम्=एकमात्रं सर्वशिशुम्, रक्षामि इति=एवावयवाः,

क्या बहू ! मेन ता वह बापित्व ही मार डाला है । ता इस भारी पाप का
प्रायश्चित्त अप्रिप्रवश क आतरिक्त आर कुल्ल दीख नहीं पड़ता । कहीं स अग्नि
लाऊं ? (चारों आर देख कर) ओह ! वह कोई अग्नि बिये इधर को ही
आ रह है । तब तक उन की प्रतीक्षा करता हू ।

शखचूड़—कुमार ! यह आपका माता पिता आ रहे हैं ।

नायक—(वबरा कर) शखचूड़ ! आआ । बैठ कर इस दुपट्टे से
मेरा शरीर ढक कर मुझ पीठ की ओर से सहारा दिया रखता । नहीं ता
शामद माता मुझ इस अवस्था में देख कर कहीं एकदम प्राण न त्याग दे ।
(शखचूड़ पास पड़ हुए दुपट्ट का उठा कर बस ही करता है)

(पत्नी और पुत्रवधू सहित जीमूतकेतु का प्रवेश)

जीमूतकेतु—(रो कर) हा पुत्र जीमूतवाहन !

सत्य है कि दया में 'यह अपना है, यह पराया है' यह गिनती कभी
नहीं होती फिर भी 'क्या मैं एक की रक्षा करू या अधिक का' यह विचार

तादर्यात् प्रातुमहि स्वजीवितपरित्यागं तथा कुर्वता

येनात्मा पितरौ वधूति इति निशेपमेतत्कुलम् ॥२१॥

देवी—[मलयवतानुदिर] जादे ! मुहुत्तश्रं पि दात्र विरम । इमेहिं
अगिरदपडन्तेहिं अस्सुचिन्दुहिं दे विन्नापीअदि अग्रं अग्गी ।

जाते ! मुहूर्तकमपि तावद् विरम । एभिरगिरतपतद्भिरश्रु-
विन्दुभिस्ते निर्वाप्यतेऽयमग्निः ।

चिन्ता=विचारः, कथम्=कस्माद् हेतोरित्यर्थः, न जाता=नोत्पन्ना,
येन=येनाधिगोणं देवता, तादर्यात्=गदराद्, अहिम्=वपम्, प्रातुम्=
एदितुम्, स्वजीवितपरित्यागम्=स्वजीवितस्य-स्वशरणागमम्, परित्या-
गम्-हानिम्, कुर्वता, त्वया=भवता जानूतवाहनेन, आत्मा=त्वयमेव,
पितरौ=मातापितरौ, वधू=स्वभारां मलयवती, इति, एतद्=विद्यमानम्,
कुलम्=स्ववश, निशेपम्=अनयसिष्टं यथा स्यात्तथा, इतम्=विनाशि-
तम् । पुनः जानूतवाहन ! मत् गवं कृपाया कर्तव्याया स्वपरमि गते न
क्रियते, नापि कर्तव्य । स परो वास्तवात्मीयो वा । यदि कृपापात्र तर्हि तत्र
कृपा करणीयव । परमायुष्मन् ! सर्पशिखी कृपा कुर्यान्न त्वर्यतत् कुतो न
विचारित यन्मया स्वशररम्ययेन यत्रैव सर्पशिखी रक्षयते, तत्रानके स्वमात्रभर-
णाया पिनादयो हन्यन्तेऽपि । तद्विवोगे न नव जीवितमर्हाम् । तदकरच्छणै-
नान्नेषा यद्वृत्ता विनाशनिर्णीय ते दया किं साधीयसी ? हानिलामयानियतयो-
स्तदेव कर्म प्रशस्यते यत्र हानिरक्षा, लाभश्च महान् । तद्विपर्येत त्वप्रश-
स्तमुच्यते । सर्पशिखी दयालुना त्वया केवल सर्पशिखुरेव रक्षित, परमा-
रम्यहित स्वयमस्त युक्त विनाशितम् । त्वयि जीवात मु वगमनेक जाविता
स्याम, एहन् सर्पशिखुरेव हन्यत । तत् स्वकुलमुपेक्ष्य सर्पशत्रुमात्र रक्षता
अन्तस्य इतमिहु हानुभिच्छ्रुता त्वया विचारमोक्षमय प्रदर्शितामति भाव ।
शार्दूलविकीटन गृहम् ॥२१॥

जाते इति—विरमेत्यस्य रोदनादिति शेष । अगिरतपतद्भि =
अगिरत निरन्तर पतद्भिर्गर्गद्भि । निर्वाप्यते=यम्यते=मन्दीक्रियते ।

तरे मन म क्यों न टपत्र हुआ । गदड़ स सोंप का बच्चा के निय अपना
जीवन त्याग करत हुए तू न अपना आप का, माता पिता का, स्त्री का तथा
सारे वश का नाश कर दिया है ॥२१॥

देवी—(मलयवती स) नहीं । क्षण भर के दिने तो चुप कर । तेरे
इन आत्मशत्रु के लगावत मिरन से यह आग जुगल रही है ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

गरुडः—‘हा पुत्र जीमूतवाहननेति प्रवीति । दृष्टमयमस्य पिता । अतः कृतमेतदीयेनाग्निना । अपिच न शक्नोम्यस्य पुत्रघाति लजया मुग्धं दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽहम् । तदस्थ एवास्मि जलनिधेः । तद् यावदिदानीम्, ज्वालाभङ्गिखिलोकीप्रसन्नरसचलत्कालजिह्वाप्रकल्पैः ।

सर्पद्भिः सप्त सर्पिष्कणमिव कवलीकर्तुमीशं समुद्रान् ।

स्वरेद्योत्पातघातप्रसरपटुतरैर्धुंसिते पञ्चवातैः-

रश्मिन् कक्षपावसानज्वलनभयकरे घाटवाघ्री पतामि ॥२१॥

घाटवाघ्री वर्णयति—ज्वालाभङ्गेरिति । खिलोकीप्रसन्नरस-चलत्कालजिह्वाप्रकल्पैः=निलोक्या-न्याया पृथिव्यादीनां लोकानाम्, प्रसन्ने-कवलीकरणे, रस-अनुराग, तेन चलन्ति-चलानि, कालस्य-वृत्त्यो, जिह्वाभाणि-जिह्वाप्रभागा, तत्कल्पे-तत्सदृशे [ईषदसभासी कल्पम्], सर्पद्भिः=इतस्तत् प्रसर्पद्भिः, ज्वालाभङ्गैः=ज्वालानाम्-क्षिप्तानाम्, भङ्गैः-तरङ्गैः, सप्त, समुद्रान्, सर्पिष्कणमिव=सर्पिष-वृत्तस्य, कणमिव-विन्दुमिव, कवलीकर्तुम्=प्रसितुम्, ईशे=समर्थे, स्वैः=स्वकीयैः, उत्पात-घातप्रसरपटुतरैः=उत्पातसूचको घात उत्पातघात-भविष्यदनिष्ट-सूचको अज्झावात, तस्य प्रसर-वेग तद्वत् पटुतरैः-अतितीक्ष्णैः, पञ्च-वातैः=पञ्चप्रकम्पजनितैर्वातैः-वायुभिः, धुंसिते=सद्विपिते, कक्षपावसा-

(सब घूमते हैं)

गरुड—‘हा पुत्र जीमूतवाहन !’ ऐसे कह रहा है । स्पष्ट ही यह इस का पिता है । तो रहने दो इस की आग को । क्योंकि इस के पुत्र का हत्या में ईश ठीका से मुँह नहीं दिखा सकता । अथवा मैं आग के लिये इतना स्वाकुल क्यों हो रहा हूँ, समुद्र के तट पर ता बैठा हूँ । तो फिर अब,

तीनों लोकों को खाने के लिये लोभप द्विष्टी हुई काल की जिह्वाओं (की नोक) के समान जो अपनी ज्वालाओं की लपटों से सातों समुद्रों को एक धी के विन्दु की भाँति हृदय करन में समर्थ है, उस, प्रलयकारी नारु के वेग से भी अधिक तीव्र अपने पखों की वायु से सुखलाई हुई और कल्पान्त की अग्नि के समान भीष्ण, बटवाघ्री में प्रवेश करता हूँ ॥२२॥

[उत्थातुमिच्छति]

नायकः—भोः पतगाधिराज ! अलमनेन व्यवसायेन ।
एवं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

गरुडः—[जानुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः] महारमन् ! फस्तर्हि
ऽप्यताम् ।

नायकः—प्रतिपालय क्षणम् । पितरौ मे प्राप्नौ । यावदेतौ
। एमामि ।

गरुडः—एवम् ।

जीमूतकेतुः—[दृष्ट्वा सदर्पम्] देवि ! दिष्टया वर्धसे । अय-
त्सौ वत्सो जीमूतधाहनो न केवलं ध्रियते, प्रत्युत पुरः
कृताञ्जलिना शिष्येणैव गरुडेन पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

ज्यलनभयकरे=कल्पल, अवसानम्=अन्तः=प्रलय इत्यर्थः, तत्र
जलन-वह्निः, तस्य भयम्=शङ्का करोति-उत्पादयतीति तादृशे प्रलय-
प्रसिद्धवह्निशङ्कात्पादके=अथवा कल्पानमानज्वलनवद् भयकरे=प्रलयकालि-
नामिवद् भयानके, अस्मिन्=अन्तिरुद्धे, वाडधात्रौ=बडवानले,
रतामि=आरामं पातवामात्यर्थः । उपमालङ्कारः । अनुप्रासस्तु प्रायः सर्वत्र
जागर्त्येव । स्वधरा छन्दः ॥२२॥

अलमिति—व्यवसायेन=समुद्रपतननिश्चयेन=मा एव समुद्रे शरीर-
नात्मनः पातयेत्यर्थः । प्रतीकारः=उपायः प्रायश्चित्तमिति यावत् । प्रति-
पालयेति—प्रतिपालय=प्रतीक्ष्य । एवमिति—एवम्=पितरौ प्रणमे-
त्यर्थः । देयीति—ध्रियते=जीवति । कृताञ्जलिना=वद्वान्जलिना ।

(उठना चाहता है)

नायक—हे पक्षियों के राजन् । ऐसा साहस मत करो । इस पाप का
बहु प्रतिकार नहीं है ।

गरुड—(पुटनों के बल होकर हाथ जोड़ कर) महारामन् ! तो बताइये,
क्या प्रतिकार है ?

नायक—कुछ भर प्रतीक्षा करो । मेरे माता-पिता आ गये हैं तब तक
इन्हें प्रणाम कर लें ।

गरुड—अच्छा ।

जीमूतकेतु—(देख कर प्रसन्नता से) देवि ! कथमागम तुम्हें बधाई
है । यह देखो, भैया जीमूतवारन न केवल जीता ही है किन्तु इसके सामने
गरुड हाथ जोड़े शिष्य की भाँति सत्ता कर रहा है ।

देवी—महाराज ! किदत्थहि । अक्खदसरीरस्स एव्व पुत्तअस्स मुह दिट्ठ ।

महाराज ! कृतार्थास्मि । अञ्जतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं दृष्टम् ।

मलययती—अं सञ्च एव्व अरुयउत्तं पेक्खन्ती वि अस-
भावणीअ च्चि करिअ ण पत्तिआमि ।

यत्सत्यमेवार्थपुत्रं पश्यन्त्यप्यसंभावनीयमिति कृत्वा न प्रत्येमि ।

जीमूतकेतु.—[उपसृत्य] यत्स ! एखेहि । परिण्वजस्य माम् ।

[नामक उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तपयो मूर्च्छित]

शङ्खचूड—कुमार ! समाभ्यसिहि समाभ्यसिहि ।

जीमूतकेतु—हा यत्स ! कथं दुष्टाणि मां परित्यज्य गतोऽसि ।

देवी—हा पुत्तअ ! कह वाआमत्तएण वि तुण ण सभाविवहि ।

हा पुत्रक ! कथं वाङ्मात्रेणापि त्वया न सभावितस्मि ।

यत्सत्यमिति—इति कृत्वा=इति विचार्य । न प्रत्येमि=न विश्वसिम ।
यत्सेति—परिण्वजस्व=आतिष्ठ । हा पुत्रकेति—वाङ्मात्रेणापि=
सभाषणमात्रेणापि, संभाविता=आहता ।

देवी—महाराज ! मे कृतार्थं हा गर्ह । सही सत्तामत बट का मुँह दख लिया ।

मलययती—यद्यपि मैं सबमुख ही स्वामी को (अश्विं सामन) दख रही हूँ तथापि मुझ असम्भव होने के कारण इसमें विश्वास नहीं हाता ।

जीमूतकेतु—(पास जाकर) बेठा ! आभा, आभा । मुझ धात्री से लगाआ ।

(नामक उठना चाहता है, दुपटा ऊपर से गिर जाता है और वह मूर्च्छित हा जाता है)

शङ्खचूड—कुमार ! चतना करो, चतना करा ।

जीमूतकेतु—हा पुत्र ! मुझ दखकर भी क्या छोड़ बल हो ।

देवी—हा पुत्र ! क्या तुन न नापी मात्र से नी मरा सत्कार नहीं किया ।

मलयवती—हा अय्यउत्त ! कहं गुरुजणो वि तुए उवेक्खि-
दव्यो ।

हा आर्यपुत्र ! कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितव्यः ।

[मोहं गच्छन्ति]

शंखचूडः—हा शंखचूडइतक ! गर्भ एव किं न विपन्नोऽसि,
येनयं क्षणे क्षणे मरणाधिकं दुःखमनुभवसि ।

गरुडः—सर्वमेतन्मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृ-
म्भितम् । तदेतदपि तावत् करोमि । [पक्षाभ्यां वीजयन्]
समाश्वसिहि महारमन् ! समाश्वसिहि ।

नायकः—[समाश्वस्य] शंखचूड ! समाश्वासय गुरुन् ।

शंखचूडः—[उपसृत्य] तात ! समाश्वसिहि । अय्य ! समाश्व-
सिहि । समाश्वसितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ, प्रत्युत
युष्मानेव समाश्वासयितुमुपविष्टिष्ठति ।

हा आर्यपुत्रेति—गुरुशुश्रूषणमतिनस्तत्र गुरुजनोपेक्षणं नोचितमिति
भावः । हा शंखचूडेति—विपन्नः=मृतः । सर्वमिति—नृशंसस्य=
मूरस्य जीवघातिनः, असमीक्ष्यकारितायाः=अविचार्य कार्यकरणस्य ।
विजृम्भितम्=परिणाम इति यावत् । समाश्वसितो जीमूतवाहनः=
प्रासवेतनो जीमूतवाहन इत्यर्थः ।

मलयवती—हा स्वामिन् ! क्या आप बड़ों की ओर भी ध्यान नहीं देते ।
(सब मुर्छित हो जाते हैं)

शंखचूड—हा अधम शंसचूड ! तू गर्भ में ही क्यों न मर गया, जो
अब क्षण क्षण में मरने से भी अधिक दुःख मोम रहा है ।

गरुड—यह सब मुझ कूर के बिना विचार के काम करने का फल है । तो
ऐसे करता हूँ । (पंखों से हवा करता हुआ) होश में आओ, महात्मन् ! होश
में आओ ।

नायक—(होश में आकर) शंखचूड ! मेरे माता-पिता की चेतना में
लाओ ।

शंखचूड—(पास जाकर) उठ ! चेतना में आओ । माता ! होश में
आओ । जीमूतवाहन होश में आ गया है । क्या नहीं देखते कि आप को ही
दादस देने के लिये वह बैठा है ।

[उमौ समाश्रितः]

देवी—हा पुत्रअ ! पेक्खन्ताणं एव्व अल्लणं कदन्तहदण
अवहारीअसि ।

हा पुत्रक ! पश्यतामेवास्माकं कृतान्तहवकेनापहियसे ।

जीमूतकेतुः—देवि ! मैवममङ्गलं वादीः । धियत एवायु-
ध्मान् । तद् घधूस्ताघदाश्वास्यताम् ।

देवी—[वक्षेण मुक्षमाधुयवती रुदत्येव] पण्डिहदं खु अमङ्गलं ।
ए रोदिस्सं । जावे ! समस्सस दाच । वरं एत्तिअं वेलं भत्तुणो
दे मुहं विट्ठं ।

प्रतिहतं खल्वमङ्गलम् । न रोदिष्यामि । जाते ! समाश्रसिदि
तावत् । वरमियतीं वेलां भर्तुस्ते मुखं दृष्टम् ।

मलयवती—[समाश्रय] हा अय्यउत्त ! किं करोमि मन्ध-
भाइणी ।

हा आर्यपुत्र ! किं करोमि मन्दभारया ।

हा पुत्रकेति—पश्यतामेवास्माकम्=पश्यतोऽस्मान् अनादये-
त्यर्थः ['पट्ठा चानादरे' इत्यनेन पट्ठी], कृतान्तहवकेन=दुष्टेन मृत्युना ।
['कुत्तितानि कुत्तनेः' इत्यनेन समासः, अतएव कुत्तितस्य कृतान्तस्य ।
प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्वनिपातः] । देवीति—एवममङ्गलम्=अमङ्गलपचनम्,
मा वादीः=न वृद्धि, [माणि लुक् मध्यमपुरुषैकवचनम्] । घधूस्ताघद्
आश्वास्यताम्=मलयवती धैर्यं दीयतामित्यर्थः । देव्युक्ती चरमिर्यादि ।
इयतीं वेलां=इयत्कालपर्यन्तमित्यर्थः [अय्यन्तसंयोगे द्वितीया] ।

(दोनों दोश में आ जाते हैं)

देवी—हाय बेटा ! क्या हमारे देखते देखते ही दुष्ट वस्तु के ले जायगा ।
जीमूतकेतु—देवि ! ऐसे अगुम वचन मत कहो । चिरंजीव अभी
जीता है । तब तक इसको बहू को दोश में लाओ ।

देवी—(वक्ष से मुख ढक कर केवल रोती हुई) अमङ्गल दूर हो । नदी
रोड़गी । बेटी ! नू तो होश कर । इस मोढ़े समय के लिये पति का दर्शन कर
के तो अच्छा ही है ।

मलयवती—(दोश में आकर) हाय स्तानिन् ! मैं अमाभिनी क्या
करूँगी ?

देवी—[मलयवत्या मुखं पाणिना परामृज्य]

चच्छे ! मा पद्वं करेहि । पडिहदं खु पदं ।

वत्से ! मेवं कुरु । प्रतिहतं खल्वेतत् ।

जीमूतकेतुः—[साक्षम्]

विलुप्तशेषाङ्गताया प्रयातान् निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणान् ग्रहन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न पापः शतधा व्रजामि ॥२३॥

मलयवती—अतिदुष्करकारिणी खु अहं । जा ईदिसं पि

अप्यउत्तं पेक्खन्ती अज्ज वि जीयिथं ए परिय्यामि ।

अतिदुष्करकारिणी खल्वहम् । येदृशमप्यार्यपुत्रं परयन्ती
अद्यापि जीवितं न परित्यजामि ।

पुत्रं कण्ठागतप्राणं निरीक्ष्य जीमूतकेतुर्विलपति-विलुप्तेति । विलुप्त-
शेषाङ्गताया=विलुप्तानि-गह्वरेण स्ववज्ज्या छिद्रानि, शेषाणि-कण्ठादन्यानि,
अङ्गानि, यस्य, तस्य भावस्तथा, तथा, कण्ठमाश्रयशिष्टदेहतयेत्यर्थः,
निराश्रयत्वादिव=साधयाभावादिव, कण्ठदेशम्=कण्ठस्थानम्, प्रया-
तान्=प्राप्तान्, प्राणान्=असूत्र, ग्रहन्तम्=भारयन्तम्, तनयम्=पुत्रम्,
निरीक्ष्य=निश्चयेन दृष्ट्वापि, पापः=पापविशिष्टः ग्रहम्, कथम्=केन
हेतुना, शतधा=शतवर्णवताम्, न व्रजामि=न प्राप्नोमि ।

कण्ठागतप्राणं स्वमुक्तं दृष्टवतो मे शरीरस्य शतं खण्डाः कुतो न भवन्ति ।
धिक्काम् अकण्ठम्, यत् स्वसमक्षे पुत्रविपत्तिं परयजपि जीवामाति भावः ।
प्राणानां कण्ठागतत्वे निराश्रयत्वं हेतुस्त्वपेक्षित इत्युपेक्षात्कारः । उपजाति-
रज्ज्वन्ः ॥२३॥

अतिदुष्करोति—अतिदुष्करकारिणी = अतिच्छिन्नकार्यकारिणी-
अतिकठोरहृदयेति भावः । ईदृशमपि=अनिर्वचनीयदुर्दशाप्रस्तमपि ।

देवी—(मलयवती के मुख को हाथ से पोंछती हुई) बंदी ! ऐसे मत
कर । यह (बला) टल जाए ।

जीमूतकेतु—(रोकर)

बाकी सब अश्वों के नष्ट हो जाने से निराश्रय होकर कण्ठ तक आए
हुए प्राणों को भारण किये हुए पुत्र को देख कर मैं पापी सौ दुकड़े क्यों नहीं
हो जाता ? ॥२३॥

मलयवती—मैं बंदी पापिन हूँ जो स्वामी को ऐसी दशा में देसकर
भी प्राण त्याग नहीं करती ।

देवी—[नायकस्याङ्गानि परामृशन्ती गुरुमुद्दिश्य] एतस्य ! कथं दाणिं तुष्ट पदं आपूरिञ्चमाणवत्तुवजोन्वयसोढ एव पदं यत्थं पुत्तञ्चस्स मे शरीरं किदं ।

नृशस ! कथमिदानीं त्वयैतदापूर्वमाणवत्तुवयौवनशोभनेवै-
तदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं कृतम् ।

नायक —अम्ब ! मा मैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वम-
प्येतदीदृशमेव परमार्थतः । पश्य—

मेदोऽस्थिमज्जाभासाशुक्लकातेऽस्मिन् त्वगायुते ।

शरीरमास्ति का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥२४॥

नृशसेति—आपूर्वमाणवयौवनशोभम् = आपूर्वमाणा उपवीम-
माना, नवाभ्या रूपयौवनाभ्या शोभा-कान्तिर्यस्य तादृशम् । नायकोऽहो
नन्विति । परमार्थतः = वस्तुतः ।

शरीरस्य नैसर्गिक शोभाराहित्यं समर्थयत—मेदोऽस्थीत्यादिना ।
मेदोऽस्थिमज्जाभासाशुक्लकाते = मद-वपा, अस्थि, मज्जा-अस्थि-
गत सार, मांसम्, अस्त्रम्-रुधिरम्, एतदा सघाते-समूहरूपे, अतएव, सदा =
सर्वदा, बीभत्सदर्शने = बीभत्सम्-शृङ्गसोत्पादकम्, दर्शनम् = अवलोकनम्,
यस्य तारशे, त्वगायुते = त्वगा-शरीरबहिर्वर्तिचर्मणा, आकृते-आच्छादिते,
शरीरमास्ति = विरारुणीलतया शरीरम् इति नाम यस्य तस्मिन्-शरीर-
शब्देन व्यपदिश्यमाने, अस्मिन् = मनुष्यदेहरूपे तुच्छे नस्तुनि, का शोभा =
का कान्ति, न कापीत्यर्थः । रसास्रव्यासमदोऽस्थिमज्जाशुकेति सप्तपादुसपा-

देवी—(नायकं कं अङ्गो का लूठी हुइ गरुड स) हे क्रूर ! तूने किस यह
नदर्शवन के रूप स मरा हुआ मेरे पुत्र का शरीर इस अवस्था को पहुँचा
दिवा है !

नायक—ममता ! पस मत कहा । इसने क्या किया है ! पहले भी ठा
वास्तव न यह पसे ही या । देख—

जाम स मदं हुइ मदा, अस्थि, मज्जा, मांस और रुधिर क समुदाय रूप
सदा बामत्स दिखाई दन वात इस शरीर म शोभा ही क्या है ! ॥२४॥

१ लज्जानन्द राजवन्मज्जा भाससाण्डित्तारयो' इति भागुरेणवन्तोऽ-
पि मज्जाशब्दः । 'मज्जात्र मज्जणशब्द' इति द्विरूपशब्दोऽयम् मानम् ।

गरुडः—भो महात्मान् ! नरकानलज्वालावलीढमात्मानं मन्यमानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येन मुच्येऽहम-
स्मादेनसः ।

नायकः—अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रति पक्षमुपदिशामि ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! एवं क्रियताम् ।

नायकः—वैनतेय ! श्रूयताम् ।

गरुडः—[जानुभ्यां स्थित्वा कृत्वाञ्जलि] आश्वापय ।

नायकः—

नित्यं प्राणतिपातात् प्रतिविरमं कुरु प्राक्कृते चानुताप
पन्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

त्मके जुगुप्सोत्पादिनि शरीरे न किमप्यस्ति शोभानिमित्तम् । केवलं त्वगा
घृतत्वात् स्वर्णजलादृतेन निकृष्टधातुनेवानेन शरीरेण लोकाः प्रतार्यन्ते ।
यद्यस्य त्वगावरणं नाभविष्यत्—तर्हि श्वमिव जीवदपीदं काका घृष्टाश्चाङ्गण्युः,
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥२४॥

भो इति—नरकानलज्वालावलीढम्=नरकमेवानल—अग्निं तस्य
ज्वालाभिः—शिखाभिः, श्रवलीढम्=दग्धम्, एनसः=पापात् । नाभकोशौ
यावदस्येति । प्रतिपक्षम्=प्रायश्चित्तम् ।

नायको गरुडाय तत्पापप्रायश्चित्तमुपदिशति—नित्यमिति । प्राणा-
तिपातात्=प्राणानाम्, अतिपाताद्=विनाशात्—प्राणिर्हि साया इत्यर्थः,
नित्यम्=सर्वदा, प्रतिविरमं=निवर्तस्व । [विद्वद्भिरभूतिनरामस्तु—
प्रतिविरमं प्रतीपं विरमेति व्याचक्ष्यौ । एव व्याख्यायां च स्वाभिप्रायमेव

गरुड—हे महात्मान् ! मानो नरक की अग्नि की ज्वालाओं से खाया
जा रहा मैं बड़ दुःख में बैठा हूँ । इसलिये बताइये, इस पाप से कैसे मुक्ति हो ?

नायक—तात मुझे आज्ञा दें कि मैं इस इस पाप का प्रायश्चित्त बता दूँ ।

जीमूतकेतु—बेटा ! बता दो ।

नायक—गरुड ! सुनो ।

गरुड—(घुटनों के बल बैठकर हाथ जोड़कर) आज्ञा दीजिए ।

नायक—प्राणहिंसा सर्वदा के लिये छोड़ दो और जो पहले किया है
उसके लिये पश्चात्ताप करो । सब जीवों की अभयदान देकर बड़े

मग्न येनात्र जैनः फलति परिमितप्राणिहिंसात्तमेतद्
दुर्गाधापारवारेल्लेखणपलमिव

चिसमन्तईदस्य ॥२१॥

विद्वत्तान्-अनुष्ठानत्यागयोः क्रम परस्पर निपरीतो भवति । हिंसाया अनुष्ठाने
यादृश क्रम तद्विपर्येतस्तस्यास्त्यागे । तथाहि-हिंसाया प्रथम इति
भीति मति , तदनु तदौपयिक शस्त्रादिग्रह , ततश्च हिंस्यजन्तो प्राणपहार
इति क्रम । हिंसायास्त्यागे तु-प्रथम हिंसाभाव , तदनु शस्त्रादिग्रह । ततोऽ-
वश्यतापुद्धि इति क्रम । एतत्क्रमविपर्येत्ययोधनायैव कविना प्रति-
विरमेत्यत्र प्रतिशब्दस्य प्रयोग कृत इति], किं च, प्राक्कृते=पूर्वमनु-
ष्ठिते दुष्कर्मणि-विषये, अनुतापम्=पश्चात्तापम् [इन्त मया निरपराधात्
प्राणिनो हत्वायन्तमसाध्वचरितमित्येव रूपम्], कुरु=विबेदि, सर्वसत्त्वेषु=
सर्वेषु प्राणिषु, अभीतिम्=अभयम्, दिशन्=वितरन्-सर्वेषा प्राणिनाम-
भयमुत्पादयन्नित्यर्थ , यत्नात्=प्रयत्न कृत्वेत्यर्थ , पुण्यप्रवाहम्=पुण्यानाम्-
सुकृतानाम्, प्रवाहम्=निचयम्, संचिनु=संगृहाण-अर्जयेत्यर्थ । येन=येन
हतुना, अत्र=मुहूर्ते-हिंसात्यागावहिते पुण्ये, मग्नम्=अन्तर्हितम्,
परिमितप्राणिहिंसात्तम्=परिमितानाम्-लुप्त्याम्, प्राणिनाम्-जात-
ानाम्, हिंसा-विनाशनेन, आत्तम्=गृहीतम् उत्पादितम्, एतत्=स्वदार्जि-
तम्, एते=गणम्, दुर्गाधापारवारः=दुर्गाधम्-अगाधम्-अतिगभीरम्,
अपारम्-अनन्तम्, धारि-जलम् यत्र, तादृशस्य, इदस्य=सदृश , अन्त =
मध्ये, क्षिप्तम्, लक्षणपलमिव=पलम्-कर्मवस्तुष्वयम्, तन्मात्रमत्यल्प
परिमाणमित्यर्थ , लक्षणमिव-चारमिव, न फलति=न फलमुत्पादयति ।
यथा अतिगभीरे महति अगारे निक्षिप्त पलमात्र लवण न तत्सदृशार घाटी
करोति, तथैव हिंसात्यागप्राक्कृतपापानुतापपूर्वक सचितेप्रतिमहति मुहूर्त-
निचयेऽन्तर्भूत क्षुद्रप्राणिहिंसावित लक्ष्यजिन न त्वा दुःसाकरिभ्यर्तति
भाव । उपमा इयथा । सम्पद्यत इति ॥२१॥

पुण्य क प्रवाह का संभव करा, जिससे प्राणिहिंसा ॥ प्राप्त हुआ पाप इस
पुण्यप्रवाह म दूब कर फल न दे सके, जैस कि अगाध और अपार जलाशय
म डाला हुआ एक पल नमक ॥२१॥

गरुडः—

अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतियोधितः ।

सर्वशयिवधादेव विरतोऽद्यप्रभृत्यहम् ॥२६॥

संप्रति हि—

कचिद् द्वीपाकारः पुलिनविपुलैर्भोगनिबद्धैः

कृतावतंभ्रान्तिर्बलयितशरीरः कचिदपि ।

नायकोपदेशं भत्वा जातप्रबोधो गरुडः स्वस्य प्राप्तिर्हितानिष्ठति प्रति-
जानीति—अज्ञानेति । अज्ञाननिद्राशयितः=अज्ञानम्-वृत्त्याकृत्योरवि-
वेकः, तदेव निद्रा-इन्द्रियाणां स्वभ्यापारवैमुख्यम्, तथा-शयितः सुप्तः,
कृत्याकृत्यविवेकशून्य इति यावत्, भवता=नीमूतवाहनेन, प्रतियोधितः=
जागरितः-कृत्याकृत्यविवेकं शिञ्चितः, एव=एवमत्र शिष्यरूपेणोपस्थितः,
अहम्=गरुडः, अद्यप्रभृति=अद्यदिनमारभ्य, सर्वशयिवधाद्=सर्वेषां
प्राणिनाम्-जीवानाम्, वधाद्-हननाद्, विरतः=निरतः, अस्मि । खदु-
पदेशेनोन्मीलितचक्षुरहं नाद्यप्रभृति कमपि प्राणिनं हतिष्यामीति प्रतिजाने
इति भावः । अमुष्ण्ण्डम् ॥२६॥

एतच्छाट्टकस्य 'नागानन्दम्' इति नाम मूलं नागानामर्भाति निर्दिशति-
कचिदिति । पूर्वपठितं 'संप्रति हि' पदद्वयमपि पक्षेन सम्बन्धनीयम् ।
संप्रति हि=इदानीं तु, नागानाम्=सर्पाणाम्, समाजः=समुदायः, महो-
दन्धति=महान् उदन्वान् इति महोदन्वाने, तस्मिन्-सहासमुद्रे [उदन्वानु-
दधी चैत्यनेन निपातते], कचित्=कस्मिंश्चित् स्थाने, पुलिनविपुलैः=पुलिन-
पत-सैकतावद्, विपुलैः=वृहदाकारैः, भोगनिबद्धैः=भोगानाम्-सर्वशरीरा-
णाम्, निबद्धैः-समूहैः, द्वीपाकारः=द्वीपम्-चतुर्दिक्षु जलानृतो भूभागः,
तद्वद् आकारे यस्य तादृश-द्वीपसदृशः सन्, कचिदपि=कस्मिंश्चित्
स्थाने च, बलयितशरीरः=बलयितम्-कुण्डलीकृतम्, शरीरम्, येन

गरुड—अज्ञान की निद्रा में सोते हुए मुझे आपने जगा दिया है ।
आज से लेकर मैं सब जीवों का वध त्यजकरता हूँ ॥२६॥

अब—

कहीं बालुकामय स्थान क समान विपुल पर्वों के समूह से द्वीप के तुल्य
प्रतीत होता हुआ, कहीं शरीरों को बन्ध देने के कारण सब की भ्रान्ति पैदा

व्रजन् कूलात् कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिसमः

समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥२७॥

अपिच—

अस्तान् पाताललम्बास्तिमिरचयनिभान् केशहस्तान्वहन्त्य-

सिन्दूरेणैव दिग्धै प्रथमरधिकरस्परशंताग्रे कपोलैः ।

तादृश, अतएव, कृतावर्तश्चान्ति-कृता जनिता, आवर्तस्य-अम्भसा प्रमस्य, चान्ति-अन्यथा ज्ञानम्, येन तादृश सन्, अपिच=किं च, क्वचित्, कूलात्=एकस्मात् तगात्, कूलम्=अपर तटम्, व्रजन्=गच्छन्, सेतु-प्रतिम=सेतु, प्रतिमा-उपमान यस्य तादृश-येतुत्रत्य सन्, सुखम्=सानन्दम्, विहरतु=रमताम् । पूर्वं मत् पक्षगाशनाद् भीता पक्षगा प्राणुरक्षायै समुद्रान्त पातालतले विलीना अभवन् इदानीं तु मदभयदानेन जातप्रोतय समुद्रवृक्षसि निर्भय विचरन्तु । यदा ते समुद्रोपरि विहरेयुस्तदागीं तेषां पुलिनवद्वयैर्बृहदाकारे शरीरे क्वचिद् द्वीपमिव निर्मायेत, क्वचिच्च शरीर उरुबलाकृत्य स्थितेषु तेषु मध्ये क्षिप्रतादृश्याद् आवर्तप्रम उपयेत, अपरत्र अतिदीर्घकायषु तेष्वेकस्मात् तगदपर तट व्रजन् सेतु तादृश्य प्रतायेत इति भावः । शिखरिणी छन्दः । 'रसै कद्वैरिच्छन्ता वमन-सभला ग शिखरिणी' इति तल्लक्षणम् ॥२७॥

नागानामानन्दं वर्णयित्वा तद्व्यवतानामानन्दं वर्णयति—अस्तान् इति । अस्तान्=अथान्, पाताललम्बान्=पाताले लम्बा पातालतमा, तान् अतिदीर्घान्-आपादलम्बिन इति भावः, तिमिरचयनिभान्-तिमिराणां चयास्ताम्रवय-अ-धनारसमूहः, तज्जिभान्-ताम्ररशान्-तम ह्योम पदतिशयमानानिर्लभं, केशहस्तान्-केशकलापान् [प्रशस्तान् कशानिति आशयवत् । प्रशस्त्या हस्तशब्द इति तदभिप्रायः], घट्टन्त्य=धारयन्त्य,

करता हुआ और कहीं एक तट से दूसरे तट तक जाता हुआ (देखा हुआ) सन् की ग्माई प्रतीत होता हुआ यह साँपों का समाज (समूह) मुख्यपूर्वक (निश्चिन्त हाकर) इस बड़ समुद्र में खेल कूद ॥२७॥

और—

मुख हुए पाताल-जुनी (पाओ तक रटकत हुए) और गार अन्यकार के समान काल काठ कूच कटाणों का भारण किए हुए, सूर्य की पहली किरणों के

आयासादात्तसाङ्गधोऽप्यविगणितरुजः अनने चन्दनाना-

मस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतय कीर्तिमेता तवैव ॥२८॥

नायक.—साधु महासत्त्व ! साधु । अनुमोदामहे । सर्वथा
दृढसमाधानो भव । [शस्त्रचूडमुदिरय] स्वभवनमेव गम्यताम् ।

[शस्त्रचूडो नि श्वस्याधोमुखस्तिष्ठति]

नायकः—[नि श्वस्य मातर पर्यन्त]

प्रथमरधिकरस्पर्शताम्रैः=प्रथमा-प्रातः प्रथमोद्गता, रवे-सूर्यस्य,
कर-किरणा, तै, तेषां च स्पर्श-सम्बन्ध, तेन ताम्रै-रक्तवर्णै,
अतएव, सिन्दूरेण, दिग्धेरिव=उपलितैरिव, कपोलैः=गण्डस्थलै,
उपलक्षिता ['क्षुभूतलक्षणे' इसनेनोपलक्षणे तृताया], आयासाद्=
परिश्रमाद्, आलसाङ्गधोपि=मा-समन्ताद्, अलसानि=भ्रान्तिहेतुना
क्रियाप्रवृत्तिशून्यानि, अङ्कानि=शरीरावयवा, यासां तादृशयोऽपि, अवि-
गणितरुज=अविगणिता-उपेक्षिता, रुज-शोका यामिक्षा, भ्रान्तिजन्य
ऋणमणयन्य इति भाव, उरगयुवतय=उरगाणाम्-सर्पाणाम्,
युवतय-स्त्रिय, अस्मिन्=निकटवर्तिनि, चन्दनानाम्=मलयजानाम्,
कानने=विपिन, तवैव=भवत एव [स्वशरीरस्थेन तत्सौभाग्यरक्षक
त्वादिति भाव] नान्यस्य, एताम्=सर्वान् प्रथिताम्, कीर्तिम्=यश,
रागात्=अनुरागाद्, प्रेम्ण, गायन्तु=उच्चारयन्तु [आशसायां लोट्] ।
दिग्धेरिवेतुल्येच्छा । समधरा वृत्तम् ॥२८॥

साध्विति—महासत्त्व ! हे उदारबुद्धे । गुरु, त्वया साधु प्रतिज्ञा-
तमित्यर्थ । अनुमोदामहे=समर्थयामहे । दृढसमाधानः=दृढम्-
अविचालि, समाधानम्-प्रसिद्धा, यस्य स ।

पढ़ने के कारण, मानो सिन्दूर मलन स ही, रक्त गालों वाली, धकावट स मुस्त
अहो वाली किन्तु फिर भी धकावट की पीटा कान मानती हुई साँपों की युवतियों
इस चन्दन वृक्षों के वन में प्रमपूर्वक तरी ही कीर्ति का गान करें ॥२८॥

नायक—ठीक है, महात्मन् । ठीक है । मैं प्रसन्न हूँ । सर्वथा दृढप्रतिज्ञ
नं रहो । (शस्त्रचूड को आर) अपने घर जायें ।

(शस्त्रचूड उच्छ्वास लकर नीचा मुँह किये खड़ा रहता है)

नायक—(गहरी साँस लकर माता को दसता हुआ)—

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्यचञ्चुकोटिविपाटितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता दुःखमास्ते सा जननी तव ॥२६॥

देवी—धरणा खु सा, जा गरुडमुहपडिदं पि अकलदसरीरे
पण्य पुत्तअं पेप्पिमस्सदि ।

धन्या रज्जु सा, या गरुडमुखपतितमप्यक्षतराशरीरमेव पुत्रकं
द्रवयति ।

शंखचूडः—अग्न्य ! सत्यमेधैतद् यदि कुमारः स्वस्थो
भविष्यति ।

नायकः—[वेदना नाटयन्] हृहृह ! परार्थसंपादनामृतरसा-
स्वादाक्षितत्वादेतावतीं धेलां न विदिता संप्रति मां बाधितुमा-
रुधा वेदना ।

शंखचूडस्य स्वभवनगमनहेतुमुपन्यस्यति नायक—उत्प्रेक्षमाणेति ।
स्थाम्=भवन्त शंखचूडम्, तार्क्ष्यचञ्चुकोटिविपाटितम्=तार्क्ष्यस्य-
गरुडस्य, चञ्चु=तोव्या, कोव्या=अप्रभागेण, विपाटितम्=विदारितम्,
उत्प्रेक्षमाणा=सभावयन्ती, त्वद्दुःखदुःखिता=तव दुःखेन दुःखिता,
सा=अग्निर्वैद्यनीयपुत्रवार्त्तस्यवती रुद्धा, तव=भवत शंखचूडस्य, जननी=
माता, दुःखम्=दुःखपूर्वकम्, आस्ते=तिष्ठति । अनुप्रास साध्यात् ।
अनुष्टुप् छन्द ॥२६॥

धन्येति—धन्या=धन लग्नी धन्या=प्रशस्तभागधेयेत्यर्थ । अग्न्येति—
यदि कुमारो जीविष्यति तदा मे जननी मां जीवन्तमवलोकयिष्यति, अग्न्ययाऽ-
हमप्यत्रैव देह त्यज्यामीति भाव । हृहृहेति—परार्थस्य=परप्रयोजनस्य
नागकिशुलारक्षणात्मकस्य संपादनमेव अमृतम्, तस्य रज्जु, तस्य आस्वाद—

तुम्हे गरुड की ओंख की नीक स कटा हुआ समझती हुई वह तरी मत्ता
तरे दुःख से दुःखी हुई बने कह में होगी ॥२६॥

देवी—वह मत्ता पण्य है, जो अपने पुत्र को गरुट के मुख में पड़े
होने पर भी सही सलामत देखेगी ।

शंखचूड—मत्ता ! यह सत्य ही होगा यदि कुमार बच जाए ।

नायक—(पीडा अनुभव करता हुआ) अहह ! परोपकाररूपी अमृत
के रस चखने में प्रवृत्त होने के कारण इतनी देर तक तो मुझे पीडा मालूम न
पडा, मगर अब मुझे तग करने लगा है ।

[मरणावस्था नाटयति]

जीमूतकेतुः—[ससन्नमम्] हा बत्स ! किमेवं करोपि ।

देवी—हा ! किरणु हु पदं वचदि । [सोरस्ताडनम्] परि-
चाग्रह परिचाग्रह । एसो मे पुत्तथो विवज्जदि ।

हा ! किनु खल्वेतद् वर्तते । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एप
मे पुत्रको विपद्यते ।

मलयवती—हा अय्यउत्त ! परिचइदुकामो विअ लक्खी-
अस्ति ।

हा आर्यपुत्र ! परित्यक्तुकाम इव लक्ष्यसे ।

नायकः—[अञ्जलिं वन्तुमिच्छन्] शंसचूड ! समानय मे हस्तौ ।

शंसचूड—[तथा वृत्तं साधम्] कष्टम् अनाथीभूतं जगद् ।

नायकः—[अर्धोन्मीलिताद्य पितरौ पर्यन्] अयं पश्चिमः
प्रणामः ।

अनुभव, तेन आक्षिप्तत्वाद्—आकृष्टत्वाद्, एतावती वेला—इत्यत्रालपर्यन्तम्,
सप्रति—इदानीम्, साध्यस्य परप्रयोजनान्तरस्याभावादिति शेषः ।

देव्या उग्रौ—एष इति । विपद्यते=भियते । परित्यक्तुकामः=परित्यक्तु-
मिच्छुः । 'तुकामममसोरपि' इत्यनेन कामशब्दे परे तुमुनो मलोपः । अञ्जलिं
वद्ध्वा पितरौ प्रणतुमिच्छुर्नयको नैर्वत्यातिशयाद् अञ्जलिं वन्धुमशक्यवृत्त-
शब्दबुद्धिं प्रेरयति—शंसचूडेति । समानय=संयोजयेत्यर्थः । अर्धोन्मीलि-
ताद्यः=अर्धमुन्मीलिते अङ्घ्रिणी यस्य स अर्धान्मालिनाद्यः । अयमिति—
पश्चिमः=अन्तिमः ।

(मरने की दशा का नाट्य करता है)

जीमूतकेतु—(धनरा कर) हा बेटा ! क्यों ऐसे कर रहे हो !

देवी—हाय ! यह क्या हो रहा है ! (छाती पीटकर) नचाओ,
नचाओ, मेरा लाल मर रहा है ।

मलयवती—हा स्वामिन् ! मुझे छोड़ कर चल दिये !

नायक—(हाथ जोड़ना चाहता है) शंसचूड ! मेरे हाथों को जोड़ दो ।

शंसचूड—(नैसे करके रोता हुआ) हाय ! जगत् अनाथ हो गया ।

नायक—(अप्सुही आँखों से माता पिता को देखता हुआ) यह
मेरा अन्तिम प्रणाम है ।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति विचेतनानि
 श्रोत्र स्फुटाक्षरपदा न गिरः शृणोति ।
 कष्ट निमीलितमिदं सहसैव चक्षु-
 र्हा तात ! यान्ति विषयस्य ममास्योऽपि ॥१०॥

अथवा किमनेन ।

['सरसता पद्ममय पुण्यम्' इति पूर्वश्लोकमेव पठित्वा पठति]

देवी—हा बच्छ ! हा गुरुजनबच्छल ! हा जीमूतवाहन !
 फहं सि मए पुणो पेस्सिज्जव्वो ।

हा बत्स ! हा गुरुजनबत्सल ! हा जीमूतवाहन ! कुत्रासि
 मया पुनर्दृष्टव्यः ।

गात्राणीति—विचेतनानि=विपता चेतना स्पर्शानुभवसामर्थ्य
 येषां तानि चेतनाशून्यानि, अमूनि=पुष्पाभिर्दृश्यमानानि, गात्राणि=
 शरीरावयवाः, न वहन्ति=ना धारयितुं न शक्नुवन्ति, अथवा न किमपि
 वेष्टन्ते । श्रोत्रम्=श्रोत्रेन्द्रियम्, स्फुटाक्षरपदाः=स्फुटानि-स्पष्टानि,
 अक्षराणि=वर्णाः, पदानि=सुप्तिवन्तरूपाणि यत्र तादृशीरपि, गिरः=वायुः,
 न शृणोति=न शृणोति । कष्टम् [शोकसूचकमन्ययमिदम्], इदम्,
 चक्षुः=नेत्रमपि, सहसैव=अकस्मादेव, निमीलितम्=मुद्रितम्, हा=
 [शोकसूचकमन्ययम्] तात=हे पितृ, विषयस्य=इन्द्रियवैकल्यादिना
 शक्तिशून्यस्य, मम, अस्योऽपि=प्राणा अपि, यान्ति=गच्छन्ति । गात्र-
 विचेतनत्वादिभिर्हेतुभिर्गुणैरभि-यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२०॥

देव्या उक्त्वा कुत्रेत्यादि । पुनस्त्वा कुत्र द्रष्टव्यमीति भावः ।

चेतना हीन यह मेरे अङ्ग अब नहीं चलते, स्पष्ट कही हुई वाणी को
 भी श्रोत्र नहीं सुनत, शोक है कि अस्त्रि हठात् मिची जा रही है, हा तात !
 मैं बेबस हूँ और मेरे प्राण निकले जा रह हैं ॥२०॥

अथवा इस (प्रलाप) से क्या लाभ ?

("सरसता पद्ममय पुण्यम्" यह पहला श्लोक पढ़कर गिर पड़ता है)
 देवी—हा बेटे ! हा माता पिता के प्यारे ! हा जीमूतवाहन ! मैं तुम्हें
 फिर कहां देखूंगी ?

जीमूतकेतुः—[साक्षम्] हा पुत्र जीमूतवाहन ! हा प्रणयि-
जनयत्सल ! हा सर्वगुणनिधे ! कासि । प्रयच्छ मे प्रतिधनम् ।
[दस्ताधुनिक्षिप्य] कष्टं भोः ! कष्टम् ।

निराधार धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः

धमः शान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता ।

हत सत्यं सत्यं प्रजतु कृपया कायं करुणा

जगत् कृत्स्नं शून्यं त्वयि तनय ! लोकान्तरगते ॥३१॥

पुनरोक्ततप्तो जीमूतकेतुर्विलपति—निराधारमिति—तनय ! = हे पुत्र !
त्वयि = त्वेषा गुणानामेकाग्रये भवति, लोकान्तरगते = अन्यो लोको लोका-
न्तरम्, तत्र गते = मृते सतीत्यर्थः । धैर्यम् = धीरता—महाविपत्तावप्यविलत-
स्वभाव, निराधारम् = निर्गत आधारे यस्य तत्—निराधयम् जातमिति शेषः ।
विनयः = नम्रता, कमिच = कमं पुरुषम् [इवोत्र वाग्यालङ्कारे], शरणम् =
आश्रयम्, यातु = गच्छतु—प्राप्नोतु । इह = त्रिनोक्याम्, कः = कतमो वीर,
शान्तिम् = क्षमाम्, वोढुम् = धारयितुम्, क्षमः = समर्थ, अस्तीति शेषः ।
इदानीम्, दानपरता = दानम्—त्याग, परम् = इष्टम्, यस्य तस्य भावस्तथा-
पदान्यतेत्यर्थः, विरता = समाप्ता । सत्यम् = सत्यवादिता, हतम् = विनष्टम्,
इति, सत्यम् = असदिगमम् । अयं, कृपया = आश्रयपिनाराद् दानतामुपगता,
करुणा = दयावृत्ति, कं प्रजतु = कमाश्रयं गच्छतु । कृत्स्नम् = सकलम्,
जगत् = भुवनम्, शून्यम् = रिक्तम्—सारहीनम्, अभूविति शेषः । हे पुत्र ! धैर्या-
दिगुणानां त्वमेवैक आश्रय आसीत् । त्वयि विनष्टे निराधया इमे नष्ट एव ।
गुणानां गुणिनमन्तरेण स्थानुमशङ्कत्वाद् । अथ त्वय्येकस्मिन् विलुप्ते जगदि-
स्सार जातमिति भावः । करुणोऽत्र रसः प्राधान्येनाभिव्यज्यते । अत्र नायकस्य

जीमूतकेतुः—(रोकर) हा पुत्र जीमूतवाहन ! हा मित्रों के प्यारे ! हा
मन गुणों की शान ! तू कहाँ है ! मुझे उत्तर ता दे । (दानों दाय उठाकर)
हाय रे हाय !

धैर्य आश्रय-हीन हो गया है, विनय (नम्रता) किस की शरण ले !
इस ससार में अब धुमा को धारण करने योग्य कौन रह गया है ! दान
करना अब समाप्त हो चुका, सचमुच ही सत्य का नाश हो गया, बेचारी
दया अब कहाँ जाए ! हे पुत्र ! तेरे परलोक जाने पर तो सारा ससार ही
शून्य हो गया है ॥३१॥

मलयवती—[सासम्] हा अरुणउत्त ! कहीं मैं परिश्रम
गदोसि । शिगिथे मलअवदि ! किं एवं पेक्खिदव्वं त्ति एत्थिअं
बेलं जीविदासि ।

हा आर्यपुत्र ! कुत्र मां परित्यज्य गतोऽसि । निर्धृणे मल-
यवति ! किमेतद् द्रष्टव्यमित्येतावतीं बेलं जीवितासि ।

शखचूडः—कुमार ! क प्राणेभ्योऽपि यत्नभतरं परिजनं
परित्यज्य गतोऽसि । तदवश्यमन्वेति त्वां शंखचूडः ।

गरुडः—[मोदोगम्] हा ! कष्टम् । उपरतोऽयं महात्मा । किमि-
दानीं मया कर्तव्यम् ।

देवी—[सासम्भं इप्सा] भगवन्तो लोकपाला ! अमिदेष
सिञ्चिअ पुत्तअं मे जीवावेह ।

भगवन्तो लोकपालाः ! अमृतेन सिक्त्वा पुत्रकं मे जीवयत ।

लोकान्तःगमनदोषेण धैर्मादीना निराश्रयत्वादोषवर्णनादुक्तातालङ्कार ।
तदुक्तं कुबलमानन्दे—

‘एकस्य गुणदोषाभ्यामुक्तासोऽन्यस्य तौ यदि ।’

तेन च धैर्यादाना त्वमेवैको नित्य इति वस्तु भव्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११॥

शखचूडोक्ती तदवश्यमिति । अन्वेति=अनुगच्छति=अनुव्रियत इत्यर्थः ।
हा कष्टमिति—उपरतः=मृत । भगवन्त इति—लोकपालाः=प्राच्या-
दीना दिग्विदिशाभीशा इन्द्रादयो देवा लोकपाला उच्यन्ते । तदुक्तम्—

इन्द्रो वह्निं पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुतः ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीना दिशा कृतात् ॥ इति ।

मलयवती—(रोती हुई) हा स्वामिन् ! मुझे छोड़ कर कहीं अठे
गए ? अरी तू र मलयवती ! क्या यह देखने के लिये इतनी देर जीती रही !

शखचूड—कुमार ! प्राणों से भी प्यारे नौकर को छोड़ कर कहीं अठे
गए ? अब शखचूड तो अवश्य ही तुम्हारा अनुकरण करेगा ।

गरुड—(डू स से) हा शोक ! यह महत्तमा गर गया । अब मुझे
क्या करना चाहिए ?

देवी—(रोती हुई ऊपर देख कर) हे भगवन् ! लोकपालो ! अमृत
छिड़क कर मेरे पुत्र का जीवित कर दो ।

गरुडः—[सहर्षमात्मगतम्] अमृतसंकीर्तनात् साधु स्मृतम् । मन्ये प्रमृष्टमयशः । तद् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्च्य तद्विस्मृष्टेनामृतयपेण न केवल जीमूतवाहनम्, एतानपि पूर्वभक्षितानस्थि-शेषानाशीविषान् प्रत्युज्जीवयामि । अथवा न वदात्यसौ, ततोऽहम्—

पक्षोरिक्षताम्बुनाथ पटुजवपवनप्रेर्यमाणे समारे
नेत्रार्चिं श्लोपमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कं ।

गरुडोक्ते—तद् यावदिति । त्रिदशपतिम्=त्रिदशानाम्-देवानाम्, पतिम्-स्वामिनम्-इन्द्रमिति यावत् । तद्विस्मृष्टेन=तद्दत्तेन-तज्जनिते-नेत्यर्थः । अस्थिशेषान्=मस्थिपक्वरागानां शिथलान् । आशीविषान्=सर्पान् । आरया दण्ड्या विष येषां तानिति विग्रहः । अथयेति—अथवाति निपातरामुदायो यद्यर्थः । यदि न वदात्यतामिति योचना ।

यदि मया प्रार्थ्यमान सुरपतिर्नामृतवृष्टिं करिष्यति-तर्हि किमहं करिष्यामीति गरुड प्रतिपादयति-पक्षोरिक्षताम्बुनाथ । पक्षोरिक्षताम्बुनाथः=पक्षाभ्याम् स्वपतराभ्याम्, उत्क्षिप्त-ऊर्ध्वं क्षिप्त-निरस्त, अम्बुनाथ-अम्बुना नाम-समुद्र नरुणो वा, येन तादृश, समारे=मरति, पटुजव-पवनप्रेर्यमाणे=पटुना तीव्रण, जवेन-वेगेन, जाता य पवन-वायु, तेन प्रेर्यमाणे-एकत क्षिप्तमाणे सति, नेत्रार्चिं-श्लोपमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कः=नेत्रयो-मम नयनयो, अर्चिर्भि-ज्वालाभि, श्लोप-दाह तस्य मूर्च्छा-उच्छ्वायः-प्राधिक्यम्, तथा [अथवा तेन मूर्च्छा-मोह, तथेति व्याख्यातव्यम्], विधुर-विकला, अतएव विनिपतन्त-स्वस्थानाच्छयवमाना, सानला-अनलनामिन्य सहिता, द्वादश, अर्क-आदित्या, यस्य तादृशः, [यथेज्ज्वालाभि प्रणीहिता अग्निसहिता द्वादशादित्या स्वस्थानाद् भूमौ निपतन्तीति भावः], शक्राशनिघनदग्दाम्रेतलोकेन्द्रदण्डान्=

गरुड—(प्रसन्नता से मन में) अमृत के कथन से खूब पाद आया । मानो मेरा कलक पुष्ट गया । तो इन्द्र से प्रार्थना करके उसे मरसाई हुई अमृत-वर्षा से न केवल जीमूतवाहन का ही किन्तु इन पहले साधु हुए अस्थि-मात्र गुण सौंपो को भी निला दूं । और यदि वह न दगा तो मैं—

पक्षों से समुद्र का उछाड़ कर, अपना तीव्र गति का पवन स-वायु को प्रेरित करके, अपनी आँखों की ज्वाला के तन पुञ्ज से अग्नि सहित द्वादश

चञ्चा सञ्चर्य शकाशनिधनदगदाप्रेतलोके सदृश-

नन्त समग्रपक्षः चक्षममृतमयीं वृष्टिमभ्युत्सजामि ॥३२॥

तदयं गतोऽस्मि । [निष्क्रान्त]

जीमूतकेतुः—शंखचूड ! किमद्यापि स्वीयते । समाहृत्य वा-
रुणि पुत्रस्य मे विरचय चित्तम् । येन वयमप्यनेन सह गच्छामः ।

देवी—पुत्रश्च शंखचूड ! लहु सज्जेहि । दुष्कृतं खु अहोहि
विषा भादुग्रो दे वदुह ।

पुत्रक शंखचूड ! लघु सज्जय । दुःखं खल्वस्माभिर्विना
भ्राता ते वर्तते ।

[शकस्याशनि शकाशनि, धनदस्य गदा धनदगदा, प्रेतलोकेशस्य दण्ड-
प्रेतलोकेशदण्ड, शकाशनिधनधनदगदा च प्रेतलोकेशदण्डश्च, शकाशनि-
धनदगदाप्रेतलोकेशदण्डा, तानिति विग्रह । शकस्य-हन्त्रस्य, अशनिम्-
वज्रम्, धनदस्य-कुबेरस्य, गदाम्-यदाह्वयमायुधम्, प्रेतलोकानाम्-मृतानाम्-
ईशस्य इशमिनो-यमस्य, दण्डम्-दण्डनामकमस्त्रम्, चक्ष्मस्य=स्वलोका-
सञ्चर्य=चूर्णयित्वा स्थित, अन्तःसमग्रपक्षः=अन्त-अमृतस्यान्त, सम-
ग्री-सम्यग्ममौ पक्षौ यस्य तादृश, सन् अहम्, क्षणम्=क्षणमानम्, अमृत-
मयीम्=सुधानगीम्, वृष्टिम्=अभ्युत्सजामि-पातयामि । मह वक्ष्यामीन्
सर्वान् लोकपालान् पराभूयामृतपात्रान्तर्निमज्ज्य स्वपक्षप्रकम्पनेन मृता-
नामेतेषामुपरि छण सुधावर्षण करोमि इति भाव । सुधार्शभ्या पक्षाभ्या न
चिर इष्टिर्भवितुमर्हतात्यत क्षणशब्दोपादानम् । सरभरा छन्द ॥३२॥

पुत्रकेति-सज्जय चित्तमिति शेष । अस्माभिर्विना ते भ्राता भ्रातृत्वो
जीमूतनाहन, दुःखम्-दुःखपूर्वकम्, वर्तते तिप्रति ।

आदित्यों को कत्तर तथा निचलित करता हुआ, चोंच से इन्द्र के वज्र, कुबेर
की गदा, तथा यम के डण्डों को टुकड़े टुकड़े करता हुआ, अमृत में अपने
पक्ष दुःखों कर कुछ भर में अमृत की वर्षा कर दूँगा ॥३२॥

तो ले, मैं यह चला ।

(चल जाता है)

जीमूतकेतुः—शंखचूड ! अभी तक क्यों खड़ा है ? लफडियों इकट्ठी
करके मेरे पुत्र की चिता को नना, ता कि हम भी उसी के साथ चले ।

देवी—बेटा शंखचूड ! जल्दी तय्यार कर । हमारे बिना तेरा माईहु खी
हो रहा होगा ।

शंखचूडः—[साधम्] यदाज्ञापयन्ति गुरवः । ननु पुरस्सर
पयाहमत्र युष्माकम् । [उत्थाय चित्ताख्यना नाययित्वा] तात ! सञ्जी-
कृत्येयं चित्ता ।

जीमूतकेतुः—कष्टं भोः ! कष्टम्,

उष्ण्याप स्फुट एव मूर्धनि विभात्यूर्ध्वेयमन्तर्भुवा-
 श्वपुस्तामरसानुकारि हरिणा वच स्थज स्पर्धते ।
 चक्रादौ चरणौ तथापि हि कथ हा बत्स मदुपकृतै-
 स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपद्वीमप्राप्य विश्राम्यसि ॥३३॥

यदेति-पुरस्सरः=अप्रगामी ।

नृतस्य त्वपुनस्य चक्रवर्तिचिह्नानि विलोक्य जीमूतकेतुर्विलपति-
उष्णीष इति । तृतीयपादे तथापीति प्रबोधाद् अत्र यद्यपीत्युच्चार्यम्,
यत्तदौर्नित्यसंभवात् । यद्यपि, मूर्धनि=मस्तके, उष्णीषः=चक्रवर्ति-
घोताको लक्ष्यविशेषः, स्फुटं पश्य=स्पष्ट एवास्ति, भ्रुवोः, अन्ताः=मध्ये,
इयम्=स्पष्टमवलोक्यमाना, ऊर्णाः=रोमावर्तः, विभाति=धोमते, चक्षुः,
तामरसानुकारि=तामरसम् अनुकरोति-इति तामरसानुकारि-रक्तकमल-
दलसदृशम्-आताम कर्णान्तविधान्त चेत्यर्थः, वक्षःस्थलम्=उर स्थलम्,
धिया विमलयोज्ज्वलम्, हरिषा=विष्णुना-विष्णुवचसेत्यर्थः, स्पर्धते=
विष्णुवक्षः स्पर्धन्नुमिन्दतीति भावः । चरणौ=पादतले, चक्राङ्कौ=चक्रम्,
अङ्ग-विह्वम्, यत्र तादृशौ, चक्रचिह्नितौ, स्त, तथापि=एव चक्रवर्ति-
लक्ष्मण्युक्तोऽपि, हा यत्स ! त्वम् मददुष्कृतेः=मम पूर्वजन्मदुरदृष्टेरेव
दैनुभिः, कथम्=केन दैनुना, चक्रवर्तिपदवीम्=चक्रवर्तिन-समाजः,
पदवीम्=पदम्, अप्राप्य=अनासाद्य, विश्राम्यसि=उपरतो भवसि । यदि

शंसचूड़—(रो कर) जो आप (गुरु-जनों) की आज्ञा । इस बात में मैं आपके आगे नहीं आऊँगा । (उठ कर चिता बनता हुआ) वात ! चितावस्था कर दी है ।

जीमूतकेतु—शोक ! अहो शोक !

सिर पर स्पष्ट उष्णीष विद्यमान है, गौड़ों के मध्य में उग्रां शोणवर्णन हो रही है, आँसे कमल के समान हैं, छाती सिंह (अथवा शिंशु) की छाती के सदृश है, चरणों पर चक्रों के चिह्न हैं, फिर भी हे पुत्र ! नर नरि कङ्कण नू बिना विद्याधरो के चक्रवर्ती की पदवी प्राप्त किये ही क्यों ? ५३३४

देवि ! किमिव दृश्यते । तदुत्तिष्ठ । चितामारोहामः ।

[सब परिक्लामन्ति]

मलयवती—[बद्धाञ्जलिरूपं पश्यन्ती] भगवति गौरि ! तुष आणत्तं 'विज्ञाहरचक्रवर्ती दे भत्ता भविस्सिदि' चि । ता कह मम मन्दभाआर्ये तुमं पि अलिअवादिणी सवुत्ता ।

भगवति गौरि ! त्वयाऽऽहस्य 'विद्याधरचक्रवर्ती ते भर्ता भविष्यति' इति । तत् कथं मम मन्दभाग्यायास्त्वमप्यलीकवादिनी सवृत्ता ।

[ततः प्रविशति सप्तममा गौरी]

गौरी-महाराज जीमूतकेतो ! नखलु नखलु साहसमनुष्ठेयम् ।

जीमूतकेतु-कथममोघदर्शना भगवती गौरी ।

गौरी—[मलयवतीमुदिरय] बत्से मलयवति ! कथमहमली कवादिनी । दृश्यताम् । [नायकमुपसृत्य कमण्डलुवारिणाभ्युपगन्ता]

मदुपकृतैस्त्वमल्प एव भवसि लोकान्तरं गच्छसि तद् गच्छ, परं चक्रवर्ति लक्षणाच्छकृतस्य तव तत्पदाग्रासि केन हेतुना, इति न ज्ञायते । अथवा मम उपकृतानि कथं ते चक्रवर्तिपदान्तरायभूतानि जातानि । मया उपकृतं कृतं भवैव भाग्यम्, स्वयां कन हेतुनोपभुज्यते-इति वा भावः । अत्रापि पूर्ववत् कथं । शार्दूलविकीडित इति ॥३३॥

महाराजेति—साहसम्=चितारोहणसाहसम् ।

देवि ! क्यों राती हो ? उठा, चिता पर चढ़े ।

(सब घूमते हैं)

मलयवती—(हाथ जोड़कर ऊपर दसती हुई) भगवति गौरी ! तू ने बर दिया था कि तब पति चक्रवर्ती होगा । तो मुझ अभागिनी के सम्बन्ध में तू भी क्यों अनृतवादिनी हो गई ?

(घबराई हुई गौरी का प्रवेश)

गौरी—महाराज जीमूतकेतो ! नस पता साहस मत करा ।

जीमूतकेतु—अहा ! क्या अभावदर्शना गौरी आ गई ?

गौरी—(मलयवती की आर) नेटी मलयवति ! ने भूटी कैस ॥ सचती हूँ ! देख, (नायक के पास जाकर कमण्डलु का पानी उसपर छिड़कती हुई)

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥३१॥

[नायक उत्तिष्ठति]

जीमूतकेतुः—[सहर्षम्] देवि ! दिष्टया वर्धसे । यद्यमक्षत-
रीरो जीमूतवाहनः समुत्थितः ।

देवी—मम्ववदीप पसादेण । भगवत्याः प्रसादेन ।

[उभौ गौर्याः पादयोः पतित्वा नायकमातिङ्कतः]

मलयवती—[सहर्षम्] विद्विष्या प्रत्युज्जीविदो अम्यउत्तो ।

दिष्टया प्रत्युज्जीवित आर्यपुत्रः ।

[गौर्याः पादयोः पतति]

नायकः—[गौरीं दृष्ट्वा मद्याञ्जलिः] मगवति !

कथमिति—अमोघदर्शना=अमोघम्-अनिष्टत्वम्, दर्शनम्-
लक्षात्कारो यस्याः सा । अमोघदर्शनेति विशेषणं जीमूतवाहनस्य पुनरुज्जीवन-
पभावनायां साभिप्रायमिति परिकरः । अभ्युच्चन्ती=अभिपिबन्ती ।

निजेनेति—हे वत्स जीमूतवाहन ! निजेन=स्वकीयेन, प्रायेभ्योऽपि
प्रेमसा, जीवितेनापि=आणैरपि, जगताम्=लोकानाम्, निर्दिष्टम्,
उपकारिणः=कल्याणकर्तुः, ते=तव, [सम्यग्ब्रह्मसामान्ये यथी] उपकारिण
त्वयोति भावः, परितुष्टा=प्रीता, अस्मि त्वम्, जीव=धियस्त्व-जीवनं
प्राप्नुहीति भावः । अनुत्तुम् दन्दः ॥३४॥

देवीति—प्रत्युज्जीवितः=पुनर्जीवनं प्राप्तः ।

वत्स ! जीमूतवाहन ! तुम अपने प्राणों द्वारा भी जगत् का उपकार करने
वाले हो । मैं तुम पर प्रसन्न हूँ । तुम जी उठो ॥३४॥

(नायक उठ खड़ा होता है)

जीमूतकेतु—(प्रसन्नता से) देवि ! सौभाग्य की बात है, तुम्हें बचाई
है, जो वह जीमूतवाहन सही-सलामत जी उठा ।

देवी—(प्रसन्नता से) मगवती की कृपा से ।

(दोनों गौरी के चरणों में गिरकर नायक को गले लगाते हैं)

मलयवती—(प्रसन्नता से) अहोभाग्य ! स्वामी जी उठे । (गौरी के
चरणों में गिरती है)

नायक—(गौरी को देखकर हाथ जोड़कर) मगवति !

अभिलपिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।

चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरदेवते गौरि ॥३५॥

[गद्यो गतिनि]

[सर्वे ऊर्ध्वं परयन्ति]

जीमूतकेतुः—कथमनन्ना वृष्टिः । भगवति ! किमेतत् ।

गौरी—महाराज ! जीमूतवाहनमुज्जीवयितुमेतांश्च पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरूपतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना वेधलोकादियममृतवृष्टिर्निपातिता । [अत्रव्यप्रेण निर्दिशन्ती] किञ्च न पश्यति महाराजः,

प्रत्युज्जीवितो नायको गौरी स्तौति—अभिलपितेति । अभिलपिताधिकवरदे ! = अभिलपिताद्-ईप्सिताद्, अधिक वर ददातीति तादृशि । ईप्सिताधिकवरदात्रे । प्रणिपतितजनार्तिहारिणि ! = प्रणिपतितानाम्-प्रणतानाम्, जनानाम्, आर्तिम्-पीडाम्, हरति-दूरीकरोतीति तथाभूते-प्रणतमनुजडु-पदारिणि । शरण्ये=[शरणे साधु शरत्मा, सबोधने रूपम्] शरणागतराजके । विद्याधरदेवते=विद्यापराणाम्, देवते-इष्टदेवि । गौरि ! = हे महेश्वरि । अहम्=जीमूतवाहन, ते=तव, चरणौ=पादौ, नमामि=नमस्करोमि । गौरीविषयिणी रति प्राधान्येन व्यज्यते । अभिलपिताधिकवरदादिक प्रणामे हेतुरिति काव्यलिङ्गम् । आर्था इन्द्र ॥३५॥

कथमिति-अनन्ना-अन्न मेष विनैव जाता । समुपजातपश्चात्तापेन=समुपजात पश्चात्तापो यस्य तेन । पक्षिपतिना=पक्षिणा पतित्वेन ।

इच्छा से भी अधिक वर देने वाली । प्रणत जनों के दुःख दूर करने वाली । दीनों की शरण । हे विद्याधरों की देवि गौरि । मैं तारे चरणों में नमस्कार करता हूँ ॥३५॥

(चरणों में गिरता है)

(सब ऊपर की ओर देखते हैं)

जीमूतकेतु—यह बिनामेषों के वृष्टि कैसे ? भगवति ! यह क्या बात है ?

गौरी—महाराज ! जीमूतवाहन को और इन पहले खाए हुए अस्थिमात्रावशिष्ट सोंधों को पुन जीवित करने के लिये पश्चात्ताप करते हुए गवड ने यह दबलक से अमृत की वर्षा की है । (उंगली स दिखाती हुई) क्या महाराज नहीं देखत,

सम्प्राप्तास्त्रयदेहेहा. स्फुटफणमणिभिर्भासुरैरुत्तमाङ्गे-
विह्वाकोटिद्वयेन चितिममृतरसास्वादलोभाद्भिदन्त ।

सप्रसाधद्वेगा मलयगिरिसरित्दारिपूरा इवामी
वर्क. प्रस्थानमार्गेविषधरपतयस्तोपराशि विशन्ति ॥३६॥

[नायकमुद्दिश्य] यत्स जीमूतवाहन ! त्वं जीवितमात्रदानकस्यैव
न योग्यः । तद्यमपरस्ते प्रसादः—

अमृतमृदफण नागाना पुनरुज्जीवन वर्णयति—सप्रसति ।
सप्रसति=इदानीम्—गह्वरकृतामृतदृष्टानन्तरमिलयं, संप्राप्तास्त्रयदेहेहा =
संप्राप्ता—समाधिगता, अस्त्रयदा—अविश्ला—चक्षुण्दिग्वलावयवपरिपूर्णा,
देहा—शरीराणि यस्यादृशा, स्फुटफणमणिभिः=स्फुटा देदीप्यमाना,
पणानाम्, मणयो येषा तादृशे, अतएव, भासुरैः=दातिमद्भिः,
उत्तमाङ्गे=शिरोभिः, उपलब्धिता, अमृतरसास्वादलोभाद्=अमृतस्य-
गह्वरानिर्वापितस्य पीतृपय, रम तस्य—आस्वादः—अनुभव, तत्र लोभाद्-
लोक्याद्, जिह्वाकोटिद्वयेन=निहाया, शेटिद्वयम्=द्वौ अप्रभागी, तेन,
चितिम्=अमृतनिषिद्धा पृथ्वा, लिहन्तः=रसयन्त, अमी=पुरसादलोभ्य-
माना, विषधरपतयः=विषधराणा पतय—नागा इत्यर्थ, आवज्जवेगा=
आवहो वेगो वैस्त—वगवुक्ता, मलयगिरिसरित्दारिपूरा इव=मलय-
गिरे—मलयाचलस्य, सरित—नद्य मलयाचलाद् उद्गच्छन्त्यो नद्य इत्यर्थ,
ताताम्, दारिपूरा—जलप्रवाहा इव, यक्त्रैः=कुटिले, प्रस्थानमार्गे=
गमनमार्गिणि, लीयराशिम्=समुद्रम्, विशन्ति=प्रविराजन्ति ।

सम्प्रभामे नागा गह्वरकृतामृतानिपकेण पुनरुज्जीविता अतिवेगेन सर्पजाति
सिद्धया कुटिलया गताः समुद्रमभिनिशन्ति । यथा—मलयपर्वताद्गच्छन्त्यो
वेगवतो वापद्याम्नुप्ररितः कुटिल वहन्त्या समुद्रं प्रविराजन्ति इति भाष्य ।
उपमालङ्कारः । सगरा चन्द्र ॥३६॥

यत्सति—जीवितमात्रदानकस्य=दानभव दानकम्—अल्पार्थः कः ।

सम्पूर्ण दह प्राप्त करके, पश्यों की चमकती हुई मणियों के कारण
चमकत हुए सिरों वाले, अमृत चखने के राग से जिह्वा के दांतों सिरों से
पुथिनी का चाटते हुए ये साप इस समय मलयपर्वत की नदियों के वगवुक्त
जल की भांति लीय गति से समुद्र में घुसे जा रहे हैं ॥३६॥

(नायक को उद्देश्य करके) बेटी जीमूतवाहन ! तू केवल जीवनदान के
ही योग्य नहीं है । तब ऊपर यह और कृपा की जाती है—

हंसांसाहतहेमपङ्कजरज संपर्कपङ्कोज्जितै-
रुत्पन्नैर्मन मानसादपि पर तोयैर्महापावनै ।
स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेपाभिपिच्य स्वय
त्वा विद्याधरचक्रवर्तिनमह प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥३७॥

जीवितमेव जीवितमात्रम्, तस्य दानकम्-जीवितमात्रदानकम्, तस्येति
विग्रह । त्वादराय निरपेक्षजगदुपकारिणे जीवितमात्रप्रदानमतिदुश्चम्,
त्व त्वितोऽप्यधिक मत्प्रसादमर्हसीति भाव ।

भगवती गौरी प्रसन्ना सती जीमूतवाहनाय चक्रवर्तिपद वितरति-
हंसांसेत्यादिना । एषा=युष्माभि प्रत्यक्षमीक्ष्यमाणा, अहम्=गौरी,
स्वयम्=आत्मनैव, मम मानसाद्=मम अन्त करणाद् [मानसाख्य-
सरोवराय] उत्पन्नैरपि, हंसांसाहतहेमपङ्कजरज.संपर्कपङ्को-
ज्जितैः=हंसानाम्-मरालानाम्, असे-स्कन्धे, कण्ठकण्ठयनायवसरे,
आहतानाम्-सपृष्ठानाम्, हेमपङ्कजानाम्-स्वर्णकमलानाम्, कम्पनेन पति-
तानि यानि रजसि-परामा, सेवा संपर्कण-सम्बन्धेन जात पङ्क-कर्म, तेन,
उज्जितै-रहितै, परम्=निरतिशयम्, महापावनैः=अतिप्रवित्रै, स्वे-
च्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैः=स्वेच्छया स्वसकल्पमात्रेण निर्मिता,
ये रत्नकुम्भा-रत्नमया कलशा, तत्र निहितै-स्थापिते, तोयैः=जलै,
ह्वाम्=जीमूतवाहनम्, प्रीत्या=प्रेम्णा, अभिपिच्य=लपयित्वा, क्षणात्=
सुदूर्तमात्रेण, विद्याधरचक्रवर्तिनम्=विद्याधराणाम्, चक्रवर्तिनम्-
सत्ताजम्, करोमि=विदधे ।

वत्स जीमूतवाहन ! अह त्वा निर्मलेन मम मानसोत्पलेन मत्सकल्प-
मात्रसृष्टिरत्नकलशनिहितेन जलेन विद्याधराणा चक्रवर्तिपदे प्रीत्याभिपिच्य-
सीति भाव । मानसोत्पन्नमप्यपङ्कजपरामपङ्किलमिति विरोध । मानसपद-
स्यान्त करणपरकल्याख्यानेन तत्परिहार । प्राकृतिकमानसजलदितस्य जलस्य
व्यतिरेकश्च । शार्ङ्गलविक्रीडित छन्द ॥३७॥

मेरे मानस (मानससरोवर—मन) से उत्पन्न होने पर भी इसो के पक्षों से
कम्पित कमलों के पराम के संपर्क से होने वाले कीच से रहित और अति
प्रवित्र जलों से, जो अपनी इच्छा के अनुसार बनाए हुए रत्न कुम्भों में रखे
हुए हैं, मैं स्वयं प्रेमपूर्णकरे अगिच्छ करके क्षण भर में तुम्हें विद्याधरो
का चक्रवर्ती बनाए देती हूँ ॥३७॥

अपिच—

अग्नेसरीभवतु काञ्चनचक्रमेतदेष द्विपश्च धवलौ दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि रत्नानि ते समवलोकय चक्रवर्तिन् ॥३८॥

एते च मत्प्रचोदिताश्चटुलचूडामणिमरीचिरचितेन्द्रचाप-

अग्नेसरीति—चक्रवर्तिन्=हे विद्याधरसम्प्राट् ! एतत्=मया प्रसाद-
रूपेण वितीर्यमाणम्, काञ्चनचक्रम्=स्वर्णमयं चक्रम्, अग्नेसरी-
भवतु=गर्वरत्नेषु प्रधानं भवतु—प्रतिपच्चक्षुषणक्षमत्वादिदमेव काञ्चनं चक्रं
सर्वतः प्रथमं गृह्णाणेति भावः । किं च, चतुर्भिः, दशनैः=दन्तैः, उपल-
क्षितः, एषः=पुर उपस्थितः, धवलः=श्वेतवर्णः, द्विपः=हत्ती, श्यामः=
श्यामवर्णः, हरिः=अश्वः, अपि च मलयवती=त्वद्भार्या च, इति,
अमूनि, ते=तव चक्रवर्तिनः, रत्नानि, समवलोकय=पश्य—गृह्णाणेति
भावः ।

ललितपिस्तरे बौद्धानां ग्रन्थे—चक्रवर्तिनः सप्त रत्नानि गणितानि । तद्
यथा—चक्ररत्नम्, इक्षिरत्नम्, अश्वरत्नम्, स्त्रीरत्नम्, मणिरत्नम्, गृहपति-
रत्नम्, परिणायकरत्नमेव सप्तमम् इति । इत्थं भगवत्सा गौर्या जीमूतबाह्व-
न्यचक्रवर्तिनिहैर्योऽयमानो यायार्थ्यतश्चक्रवर्तिनं वीतः, इति भावः । वचन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥३८॥

चक्रवर्तिनं सर्वे राजानः प्रणमन्तीति तदपि प्रतिपादयितुमुक्तम्—एते
चेति । मत्प्रचोदिताः=मया तदन्त करणमनुप्रतिरय प्रचोदिताः—प्रेरिताः,
चटुलचूडामणिमरीचिरचितेन्द्रचापपङ्क्तयः=चटुलाः—प्रणाम-
समये चमलाः, चूडामणयः—मुकुटवृत्ताणि रत्नानि, तेषाम्, मरीचिभिः—
किरणैः, रचिताः—उद्भाविताः, इन्द्रचापानाम्—इन्द्रधनुषाम्, पङ्क्तयः, यैस्या-
श्वाः, राज्ञा मुकुटेषु विविधवर्णा मणयः खचिता भवन्ति, तेभ्यो निःस-
रन्तो विविधवर्णाः किरणा मिलित्वा इन्द्रचापभियमुत्पादयन्तीति भावः ।

और भी—

हे चक्रवर्तिन् ! यह तो रत्न है, इन्हें देख । सब से पहले तो यह ले सोने
का चक्र, और फिर यह चार दांतों वाला श्वेत हाथी, काला घोड़ा और यह
मलयवती भी ॥३८॥

और यह मत्तद्देवदि निचापरो के राज, मेरे मे प्रेरित किए हुए मणि
से अपना सिर झुका कर (शरीर का ऊपर का भाग झुका कर),

पदक्तयो भक्त्याऽवनतपूर्वकायाः प्रणमन्ति त्वां मतङ्गदेवादयो
विद्याधरपतयः । धत्स ! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

नायकः—[जानुभ्यां स्थित्वा] प्रियकारिणि ! किमतः परमपि
प्रियमस्ति ।

ज्रातोऽयं शङ्खचूडः पतगपतिमुखाद् वैनतेयो विनीत-

स्तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।

मत्प्राणाप्या विमुक्ता न गुरुभिरसद्वक्त्रवर्तित्वमाह

त्वत्तत्त्व देवि दृष्टा प्रियमपरमतः प्रार्थ्यते किं मया यत् ॥३६॥

अवनतपूर्वकायाः=अवनत-प्रणामसमये नीर्नर्नत, पूर्वकाय-कायस्य
पूर्वभाग [एकदेशिसमाम] येषां सादृशा, मतङ्गदेवादयः=मतङ्गदेव
आदि प्रधानम्, यत्र ते । मतङ्ग एवासीज्जीमूतकेतो प्रधानप्रतिपक्षी,
तदधीनताप्रतिपादनेन प्रधानमल्लनिबर्हेणग्यायात्, तदभ्येऽपि जीमूतवाहनेऽ
धीनता गता इति प्रतिपादितं भवति । उपहरामि=उपायनीकरोमि ।
प्रियकारिणि=सबोधनम् ।

ज्रात इति—अयम्=पुर स्थित, शङ्खचूडः=शङ्खचूडाख्य सर्पशिरो,
पतगपतिमु । =पतगानाम्-पक्षिणाम्, पत्यु-स्वामिनौ गरुडस्य,
मुखाद्, ज्रातः=रक्षित, वैनतेयः=विनताया अपत्य गरुड, विनीतः=
प्राणिहिंसात्यागं शिक्षित, ये, विषधरपतयः=सर्पा, तेन=वैनतेयेन,
प्राक्=पूर्वम्, भक्षिताः=खादिता, ते सर्वेऽपि=निर्विशेषम्, जीविता =
प्रत्युजीविता, मत्प्राणाप्या=भम, प्राणानाम्, आप्या-लाभेन-भमापि प्रत्यु
जीवनेन, गुरुभिः=मदृष्टपितृभ्याम्, असद्वक्त्रः=स्वप्राणा, न विमुक्ता =
न त्याक्ता, त्वत्त्वः=त्वद्वरप्रसादाद्, चक्रवर्तित्वम्=विद्याधरसम्प्राप्तम्,

हुप गुरुओं की मणियों की किरणों से इन्द्रधनुष जैसी शान्ता दर्शाते हुप, तुम्हें
प्रणाम करत हैं । और कौन सी प्यारी वस्तु तेरी भेंट करूं ?

नायक—(घुटनों के बल होकर) हे प्रियकारिणि ! इससे परे और क्या
प्रिय हो सकता है ?

इस शङ्खचूड को गरुड के मुख से बचाया । गरुड को शिखा दी । पहले
साथ हुप सारे सोंप भी जीवित कर दिये । मुझे फिर जीवन मिल जाने स
(मेरे) माता पिता ने भी प्राण त्याग नहीं किये । आप से भक्तवर्ती का पद
मिला । आप का दर्शन हुआ । इससे अधिक और क्या प्रिय हो सकता
है, जिसके लिये प्रार्थना करूँ ? ॥३६॥

तथाप्येतावदस्तु—

[भरतवाक्यम्]

वृष्टिं हृष्टशिखरिडताण्डवभृतः काले किरन्त्वम्बुदा-
कुर्वन्त, प्रतिरुद्धसन्ततहरिस्सस्योत्तरीयां चितिम्
चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-
र्मोदन्ता घनयद्धान्यधसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥४०॥

आप्तम्=अभिगतम् । किमन्वत्, हे देवि ! हे दिव्यगुणयुक्तं सर्वान्तर्ग-
मिणि । त्वम्=स्वमेव—अस्माकं सकलमनोरथानामेकाग्रयभृता, दृष्टा साक्षा-
कृता, अतः=मर्वचराचरकारणभृतायास्तव साक्षात्कारत्, परम्=
अन्यत्, किम्, प्रियम्=अभिलषणांयं वस्तु भवेद्, यद्, मया,
प्रार्थ्यते=याच्यते । चराचरकारणभृताया त्वयि साक्षात्कृत्याया न
किंचिदपि प्राप्तम्यमवशिष्यते, यत्प्राप्तये प्रयत्नेत, सर्वस्यापि त्वदन्तर्गत-
त्वात् त्वदर्शनत्वाद् इति भावः । सग्वरा इतम् ॥३३॥

इष्टमुपमान्तं नाग्नानन्द नाटकमुपभञ्जिहीषु विभरतवास्येनोपसंहरति—
वृष्टिमिति । हृष्टशिखरिडताण्डवभृतः=इष्टानाम्—पनागमे संजात-
इषाणाम्, शिखरिडताम्—अपुराणाम्, ताराङ्गवम्—धृत्वम्, विप्रति—पारयन्ति—
तथाभूता [वर्षाकाले वर्षांमुखान् जलदान् इष्ट्वा दृष्ट्वा मयूरा नृत्यन्तीति
निसर्गः], अम्बुदा=नेपा, चितिम्=पृथ्वीम्, प्रतिरुद्धसन्ततहरिस्-
सस्योत्तरीयाम्=प्रतिस्पर्धनि—जलसेवेनास्तुरितानि, सन्ततम्—निरन्तरम्,
हरिन्ति=रयामायमानानि, सस्यानि=धान्यान्वेव, उत्तरीयम्—प्रच्छदपटः,
यस्यास्तादृशीम्, कुर्वन्तः=कुरुमिति भावः [लघुणोद्देशो क्रियाया इति
हेतौ शङ्खप्रलयः] काले=यथाममयम्, वृष्टिम्=जलवर्षणम्, किरन्तु=
विच्छिपन्तु—वर्जनित्वत्पर्यम् । प्रजाः=प्रकृतयः—जनाः, सुकृतानि=पुण्यानि,
चिन्वानाः=अर्जयन्त्य, अतएव, वीतविपदः=वीताः—नष्ट, विपद-
अतिरुद्धनाश्यादिरूपा विपतयः, यातातादस्य, घनयद्धान्यधसुहृद्

ता नी इतना हा जाय—

(भरतवाक्यम्)

मुप्रसन्न मयूरो के नाच से मुक्त मेघ निरन्तर पृथिवी पर अद्विष्ट
हर मे भान्वरूपी चादर उदने के खिरे समय पर वृष्टि करें । प्रजा पुष्प
कर्म करती हुई, निपाति से रहित हो, और ईर्ष्यारहितहृदय से मनुष्यों और
निष्ठों की गेहियों में सब प्रमोदयुक्त होकर मौन करे ॥४०॥

अपिच—

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु मृतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥४१॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

पञ्चमोऽङ्कः ।

नागानन्दं समाप्तम् ।

गोष्ठीप्रमोदाः=पञ्चम-सन्दं यथा स्वात् तथा, वद् -रचित, बान्धवानाम्-
बन्धूनाम्, मुहुरम्-मित्राणां च, गोष्ठीषु-परस्परप्रेमात्तापेषु, प्रमोद-आनन्द,
नाभिस्तथाभूताः सत्यः [चिन्वाना इत्यादीनि ग्रीकमपि विधेयविशेषणानि],
मोदन्ताम्=इष्यन्तु । यथासमवजलवर्षणेन क्षितिर्हरितभरिता भवतु, प्रजाय
सुकृतानि कुर्वन्तः, अतिवर्षणादीतिरहिताः बान्धवसुहृद्गोष्ठीमुखमनुभवन्त्य
सत्याः सुखं सिद्ध्यन्तिवति भावः । सादूलविक्रीडितं कृतम् ॥४०॥

शिवमिति-सर्वजगताम्=सर्वेषाम्, जगताम्-लोकानाम्, शिवम्=
कल्याणम्, अस्तु=भवतु, भूतगणाः=प्राणिनः, परहितनिरताः=प्रेषाम्,
हिते-कल्याणे, निरता-संलग्ना, भवन्तु । दोषाः=समकोषादप, नाशम्=
विलयम्, प्रयान्तु=प्राप्नुवन्तु । सर्वत्र=सर्वेषु स्थानेषु विद्यमान, लोकः=
जनः, सुखी=प्रचुरसुखवान्, भवतु । आर्या जुन्द ॥४१॥

देवज्ञानमपारीणाद् द्रोणाश्रमनिवासिनः ।

क्षीरान्धेरिव शुभ्राशुरक्षुताद्वनिष्ट य ॥

पार्वती यस्य जननी पार्वतीव पतिप्रिया ।

परमेश्वरस्य तस्यैव कृतिन कृतिरेवताम् ॥

प्रीयतामनया देवी वाचा कविभिरक्षिता ।

मोदमाप्नोतु तीर्थानां सार्धैरङ्गात्रपुरस्कृतः ॥

मेघानन्दाङ्गनन्दे शुनिमासि सिते दले ।

अष्टम्या भूमिजे वारऽपुरि प्राज्ञविनोदिनी ॥

इति श्रीमद्व्युत्तानन्दतनुजन्मश्रीपरमेश्वराजन्वशर्मकृतयां प्राज्ञविनोदिनी

नागानन्दव्याख्याया पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

और भी—

सांरे संसार का भला हो और सब प्राणी दूसरों का उपकार करने में लगे
रहें, सब दोष नाश हो जाए और सब जगह लोक सुखी रहें ॥४१॥

(सब चले जाते हैं)

नागानन्दस्थश्लोकानुक्रमणिका ।

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः	श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः
शङ्खिष्टविध्व	आर्या	६८	उद्गर्जज्वल	शार्दूलवि०	१६६
शंप्रसरी	वसन्तति०	२६१	उष्णीषः स्फुट	शार्दूलवि०	२५५
शृङ्गाननिद्रा	अनुष्टुप्	२४५	उष्णीषः स्फुट	शार्दूलवि०	५८
अनया जघना	अनुष्टुप्	६२	एनक्तो गुरु	गाथा	६१
अनिहत्य तं	आर्या	१५२	एवाकिना	वसन्तति०	१५५
अन्तःपुरगया	उपजाति	१६१	एनक्ते ध्रु	अनुष्टुप्	१४५
अन्योऽन्यदर्श	आर्या	११७	एतन्मुखं	आर्या	१४४
अभिलपिता	आर्या	२५८	कण्ठे हार	अनुष्टुप्	१०६
अमी गीता	शिखरिणी	१४१	कवलितलवङ्ग	आर्या	१६७
अस्मिन् वध्य	शार्दूलवि०	२०१	कमेनाकृष्य	सम्भरा	४
अस्या विलो	आर्या	१८३	कुशासि घण	गाथा	८१
आत्मीयः पर	शार्दूलवि०	२३४	कुर्वाणो रुधि	शार्दूलवि०	२२५
आशुत्पीड	सम्भरा	२१८	कोडीकरोति	अनुष्टुप्	१७६
आमोदानन्दि	सम्भरा	२०१	कचिद्दूषा	शिखरिणी	२४५
आर्तं गच्छ	अनुष्टुप्	१८२	क्षिप्त्वा विम्व	सम्भरा	१६६
आलोक्यमान	वसन्तति०	२१०	क्षौमे भङ्ग	शार्दूलवि०	२०५
आवर्जितं	अनुष्टुप्	२२८	खेदाय स्तन	शार्दूलवि०	१३६
आवदय ममा	अनुष्टुप्	२१८	यात्राणवभूवि	वसन्तति०	२४०
आस्ता स्वस्ति	शार्दूलवि०	२३०	गोक्षर्गमर्णव	वसन्तति०	२१३
इल्लेकराः प्रति	वसन्तति०	१७१	म्लानिर्नाधिक	शार्दूलवि०	२२६
उत्प्रेक्षमाणा	अनुष्टुप्	२४८	चमचन्वदुता	सम्भरा	१६१
उत्फुल्लकमल	आर्या	४०	चन्दनस्तता	आर्या	८७

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्का	श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्का
चूडामणि	अनुष्टुप्	२२१	निष्यन्तदत्त	अनुष्टुप्	६१
जायन्ते च	अनुष्टुप्	१८८	निष्यन्दद्यन्द	स्रग्धरा	१४०
जिह्वासहस्र	इन्द्रवज्रा	१७२	नीता किं न	शार्दूलवि०	८३
ज्वालाभङ्ग	स्रग्धरा	२३६	न्याये वर्मनि	शार्दूलवि०	२३
एवञ्च जो	गाथा	११६	पक्षौत्क्षिप्तान्	स्रग्धरा	२४३
तनुरिय	हुतविल०	५२	पिनोर्विधातु	अनुष्टुप्	१५
तापातत्क्षणा	शार्दूलवि०	६४	प्रतिविन	आर्या	१६२
तादर्थ्येण भक्ष्य	अनुष्टुप्	२१२	प्रिया सनिहि	अनुष्टुप्	६६
तिष्ठन् भाति	शार्दूलवि०	२१	भक्त्या विदूर	वसन्तति०	२९१
तुल्या सवर्त	स्रग्धरा	१६६	भुक्तानि यौवन	वसन्तति०	२०७
दक्षिण स्पन्दते	अनुष्टुप्	३०	मधुरमिव	मालिनी	३४
नाताऽय शख	स्रग्धरा	२६२	ममैतदम्भार्य	उपजाति	१८३
द्विधाज्ञा हरि	शार्दूलवि०	१४३	महाहिमस्तिष्क	उपजाति	१८४
दिनकरकरा	हरिणी	१५१	माद्यद्दिग्गज	शार्दूलवि०	२६
दृष्टा दृष्टि	शार्दूलवि०	१३५	भूलाया मुहु	शार्दूलवि०	१८०
द्विजपरिजन	आर्या	१३	मेदोऽस्थिमज्जा	अनुष्टुप्	२४२
ध्यानव्याज	शार्दूलवि०	१	मेरी मन्दर	शार्दूलवि०	२३१
नखस्तु नखस्तु	मालिनी	१०८	मियते मिय	अनुष्टुप्	१६०
न तथा मुख	आर्या	१६८	मद्विधाधरराज	शार्दूलवि०	६८
नागाना रञ्जि	अनुष्टुप्	२०३	रामस्यास्पद	शार्दूलवि०	१७
नाहिनाथार	शालिनी	२१३	वन्द्यत्थलम्मि	गाथा	१२०
निजेन जावि	अनुष्टुप्	२५७	वासोयुगमिद	अनुष्टुप्	१६६
निरथ प्राया	स्रग्धरा	२४३	वासोऽर्थ	शार्दूलवि०	३२
निशमुदाव	स्रग्धरा	१५६	विद्याधरख	अनुष्टुप्	२१६
निराधार धैर्य	शिरारिणी	२५१	विलुप्तशेषात्र	उपजाति	२४१

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः	श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः
विद्यामित्रः श्व	सगधरा	१८६	संसर्पद्विः	सगधरा	१५४
गठि हृद्यराख	शार्दूलवि०	२६३	मिरामुखैः	उपजाति	२२७
उष्टपा पिश्रतक	सगधरा	११६	ओहृदयेन न	आर्या	८४
व्यक्तिर्व्यजम	शार्दूलवि०	४१	स्थानप्राप्त्या	सगधरा	३६
व्याहृत्यैव	शार्दूलवि०	८२	स्फुरामि किम	आर्या	२०६
शमितेन मानु	आर्या	१६८	स्मितपुण्योद्गमो	अनुष्टुप्	१४८
शप्ता शास्त्र	शार्दूलवि०	१६४	सत्तान् पाताल	सगधरा	२४६
शशिनणि	हरिणी	६०	स्वगृह्येयान	आर्या	२०४
शिवमस्तु	आर्या	२६४	स्वर्गस्त्री यदि	शार्दूलवि०	४७
श्रीहर्षो नि	शार्दूलवि०	११	स्वशरीरमपि	आर्या	१५७
ममुत्पत्त्यामहे	अनुष्टुप्	१६३	स्वशरीरेण	आर्या	२३३
सर्वाशुचि	अनुष्टुप्	१७३	हरिहरपिदा	आर्या	१२६
संप्रसाखण्ड	सगधरा	२५६	हंमासाहतहेम	शार्दूलवि०	२६०
संरचता पद्मग	उपजाति	२००	हुंघरं ददता	शार्दूलवि०	१३६

नाटकादिलक्षणानि ।

नाटकम्—नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

चिलासद्धर्मादिगुणवद् युक्तं नानाधिभूतिभिः ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥

नाटक का रूत (कथानक) इतिहासप्रसिद्ध होना चाहिए । उसमें सुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श और निर्वहण ये पाँच सन्धिया होनी चाहिए, और विलास, सन्निधि आदि गुण तथा अनेक प्रकार के ऐश्वर्यों का वर्णन होना चाहिए । कम से कम पाँच और अधिक से अधिक दश अङ्क होने चाहिए ।

नान्दी—आशीर्घचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

वेधद्विजन्मपादीनां तस्माच्चान्दीति संज्ञिता ॥

देवता, ब्राह्मण तथा राजादिनों की आशार्वादि युक्त स्तुति इस में की जाती है, इसलिए इसे 'नान्दी' कहते हैं । इस से लोग आनन्दित होते हैं, इसलिए भी यह 'नान्दी' है ।

सूत्रधारः—आसूत्रयन् गुरान् नेतुः कथेरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥

नायक के, कवि के, और नाटक प्रतिपाद्य वस्तु के गुणों को (नान्दा द्वारा) सक्षेप से सूचित करने वाला 'सूत्रधार' कहाता है । यह रङ्गमञ्च को अलङ्कृत करने में मुखगुर होता है ।

पूर्वरङ्गः—यघ्नाख्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

नाटकीय वस्तु के पूर्व, रङ्ग (नाट्यशाला) के विघ्नों की शान्ति के लिए नर्तक लोग जो कुछ मञ्चल करते हैं, उसे 'पूर्वरङ्ग' कहते हैं ।

नेपथ्यम्—कुशीलवकुटुम्बस्य स्थलं नेपथ्यमुच्यते ।

नर्तक समुदाय के रहने की जगह को (जहाँ रह कर कि वे वेष बदलते हैं) 'नेपथ्य' कहते हैं ।

प्रस्तावना—सूत्रधारो नर्तौ घृते मारिषं वा विद्रूपकम् ।

स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोत्तया यत् तदामुल्लम् ॥

प्रस्तावना वा—

जहाँ सप्रधार नहीं, मारिय वा विदूषक से अपने कार्य के विषय में विविध शक्ति से इस प्रकार बातचीत करे, जिस से प्रस्तुत कथा का सूचन हो जाय, उसे 'आमुख' कहते हैं। उसी का नाम 'प्रस्तावना' भी है।

नायकः—त्यागी कृती कुलीनः सुधीको रूपयौवनोत्साही ।

दत्तोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

दानो, कृतज्ञ, कुलीन, लक्ष्मीसम्पन्न, रूप यौवन और उत्साह से युक्त, चतुर लोगों के अनुग्रह का पात्र, तेजस्वी और मुरांत पुरुष 'नायक' होता है।

नायिका—'त्यागी कृती कुलीनः' इत्यादि में कहे हुए नायक के त्यागादि सामान्य लक्षणों से युक्त 'नायिका' कहलाती है।

धीरोदात्तः—अविकथनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्यः ।

स्थेयाग्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥

स्वयं अपनी प्रशंसा न करने वाला, क्षमायुक्त, गम्भीर हर्ष शोकादि में भी विचलित न होने वाला और स्थिर प्रवृत्ति वाला, जिसका अभिमान विनय के कारण क्षिप्त हुआ रहता है, और जो अपनी बात का पक्का और भाव का पूरा होता है, वह 'धीरोदात्त' कहलाता है।

विदूषकः—विठ्ठाङ्गवचोवैशैर्दास्यकारी विदूषकः ।

जो अपने विरुद्ध अर्द्धों से, ऊटपटांग वचनों से, और अनोखे ढंग से (सामाजिकों को) हँसाता है, उसे 'विदूषक' कहते हैं।

विटः—संभोगहानसंपद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशतः ।

वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठधाम् ॥

अपनी संपत्ति को भोगविनाश में जो चुम्ने वाला, धूर्त, चतुर गत आदि कलाओं के एक देश को जानने वाला, बेश्याओं को आव-भगत में पट्ट, बोलचाल में प्रवीण, मधुरभाषी, गोष्ठी आदि में सम्मानित 'विट' कहलाता है।

चेटः—'भृत्येदासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।'

दास को 'चेट' कहते हैं।

चेटी—बेटी—दासी को कहते हैं ।

काम्बुकीयः—ये नित्यं सत्यसंपन्नाः

ज्ञानविज्ञानकुशलाः । ७

जो सदा सत्य बोलने वाले, निरछल
से रहित, और ज्ञान तथा विज्ञान में कुशल होते हैं
वैतालिकः—‘वैतालिका बोधकरा.’ (

जो प्रातःकाल सुभधुर गान आदि द्वारा
करते हैं, उन्हें ‘वैतालिक’ कहते हैं ।

स्वगतम्—अध्यानं खलु यद्वस्तु तदिदं

जो बात सुनाने योग्य नहीं होती, उसे
नाटक में जिस उक्ति के साथ ‘स्वगत’ या
पात्र अपने ही मन में कहता है, दूसरे पात्र
कहता है, जिस से सामाजिक सुन लें ।

प्रकाशम्—सर्वध्यायं प्रकाशं स्यात् ।

जो बात सब को सुनाने योग्य होती ।

अद्भुतः—अद्भुत इति रुद्विशब्दो भावैश्च

ज्ञानाधिधानयुक्तो यस्मात्

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यस्य च

किञ्चिदयलक्षणविन्दुः सोऽद्भुतः

जो भाव और रसों से श्रोतों को अचरित
प्रकार के विधान होते हैं, जहाँ एक अर्थ की समाप्ति
होता है और उक्त बिन्दु का सम्बन्ध होता है, उसे
‘अद्भुत’ शब्द रुद्विशब्द है ।

१ अल्पमात्रं समुद्दिष्ट बहुधा

फलस्य प्रथमो हेतुर्वाजं

जिसका पहला अत्यल्प कथन किया जाय, किन्तु
रूप से हो, उसे ‘वाजं’ कहते हैं । यह पक्षविधि का

२ अयान्तरार्थविन्दुः

विष्कम्भकः—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कयांशानां निदर्शकः ।
 संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥
 मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
 शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

नीचो हुई और होने वाली कथाओं का सूचक, कथा का संक्षेप करने वाला अङ्ग 'विष्कम्भक' कहा जाता है। यह अङ्ग के आदि में प्रयुक्त होता है। जब एक ही मध्यम पात्र अथवा दो मध्यम पात्र प्रयोग करते हैं, तब इसे 'शुद्ध-विष्कम्भक' कहते हैं। और यदि नीच तथा मध्यम दोनों तरह के पात्रों द्वारा प्रयोग किया जाय तो इसे 'मिश्र-विष्कम्भक' कहते हैं।

प्रवेशकः—प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विधेयः, शेषं विष्कम्भके पथा ॥

प्रवेशक भी विष्कम्भक के सदृश होता है, किन्तु इसका प्रयोग नीच पात्रों के द्वारा कराया जाता है और इसमें उक्तिवा उदात्त [उक्तुट] नहीं होतीं और यह दूसरे अङ्ग के आगे किया जाता है, पहले अङ्ग में नहीं।

रसः—व्यक्तः स तैर्विभाषाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

विभाव अनुभाव और स्वभिचारिभाव से अभिव्यक्त स्थायीभाव को रस कहते हैं।

शृङ्गारः—रम्यवेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात् या रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ॥

प्रकृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविशेषितैः ।

परस्पर अनुरक्त नायक और नायिका का प्रेम जब रमणीय देश, कला, कला, वेष, भोग आदि के सेवन करने से उत्कर्ष को प्राप्त होता है, और जिसके कारण मनोहर हाव भाव आदि होने लगते हैं, तब उसे 'शृङ्गार' कहते हैं।

शान्तः—निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

जहां प्रधान रूप से निर्वेद स्थायीभाव की अभिव्यक्ति हो, उसे शान्त रस कहते हैं।

अवान्तर कथा के विच्छिन्न होने पर भी प्रधान कथा के अविच्छेद का जो निमित्त है, उसे 'बिन्दु' कहते हैं।

चेटी—चेटी—दासी को कहते हैं ।

काञ्चुकीय —ये नित्य सत्यसपत्ना कामदोषविबर्जिता ।

ज्ञानविज्ञानकुशला काञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ॥

जो सदा सत्य धोलने वाल, निरद्वल व्यवहार करने वाल, कम दासों में रहित, और ज्ञान तथा विज्ञान में कुशल होते हैं, व 'काञ्चुकीय' कहाते हैं।
वैतालिक.—'वैतालिका बोधकरा' (अमर) ।

जो प्रातः काल सुनधुर गान आदि द्वारा राजा आदि का जगसा करते हैं उन्हें 'वैतालिक' कहते हैं ।

स्वगतम्—अथाप्य सलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

जा बात सुनाने योग्य नहीं होती, उसे 'स्वगत' कहते हैं। जिस में नाटक में जिस उक्ति के साथ 'स्वगत' या 'आत्मगत' लगा होता है, उस वह पात्र अपने ही मन में कहता है, दूसरे पात्र से नहीं। किन्तु इस तरह कहता है, जिस से सामाजिक सुन लें ।

प्रकाशम्—सर्वथाप्य प्रकाशं स्यात् ।

जो बात मन से सुनाने योग्य होती है उसे 'प्रकाश' कहते हैं ।

अद्भुतम्—अद्भुत इति रुद्धिगन्तो भावैश्च रसैश्च रोदयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदद्भुतम् ॥

यथार्थस्य समाप्तिर्यस्य च बीजस्य भवति सदाह ।

किञ्चिदयलप्रविन्दुः सोऽद्भुत इति सदायगन्तव्यम् ॥

जो न व और र्यों से अर्थों को अवतारत करता है, जिस में नाना प्रकार के विधान होते हैं, जहाँ एक अर्थ की समाप्ति तथा नार्थ का उपसहार होता है और कुछ बिन्दु का सम्बन्ध होता है, उसे 'अद्भुत' कहते हैं । यह 'अद्भुत' शब्द सदृशम् है ।

१ अटपमात्रं समुद्दिष्टं धनुषा यदि संपति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥

जिसका पहला अलंकार कथन किया जाय, किन्तु विस्तार उक्त अनेक रूप में है, उसे 'बीज' कहते हैं । यह फलाशङ्कि का प्रथम हेतु होता है ।

२ अथान्तरार्थविच्छेदे पिन्दुरच्छेदकारणम् ।

विष्कम्भकः—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।
 संचितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥
 मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
 शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमरूपितः ॥

बाती हुई और होने वाली कथाओं का सूचक, कथा का संचय करने वाला अथ 'विष्कम्भक' कहा जाता है। यह अङ्ग के आदि में प्रयुक्त होता है। जब एक ही मध्यम पात्र अथवा दो मध्यम पात्र प्रयोग करते हैं, तब इसे 'शुद्ध विष्कम्भक' कहते हैं। और यदि नीच तथा मध्यम दोनों तरह के पात्रों द्वारा प्रयोग किया जाय तो इसे 'मिश्र-विष्कम्भक' कहते हैं।

प्रवेशकः—प्रवेशकोऽनुदासोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
 अङ्गद्वयान्तर्विधेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

प्रवेशक भी विष्कम्भक के सदृश होता है, किन्तु इसका प्रयोग नीच पात्रों के द्वारा कराया जाता है और इसमें उक्तिया उदात्त [उत्कृष्ट] नहीं होतीं और यह दूसरे अङ्ग के आगे किया जाता है, पहले अङ्ग में नही।

रसः—व्यक्तः स तैर्विभाषाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

विभाव अनुभाव और अभिचारिभाव से अभिव्यक्त स्थायीभाव को रस कहते हैं।

शृङ्गारः—रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात् या रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ॥

प्ररूप्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

परस्पर अनुरक्त नायक और नायिका का जेन जब रमणीय देश, कला, अलङ्कार, वेष, भोग आदि के सेवन करने से उत्कर्ष को प्राप्त होता है, और जिसके कारण मनोहर हाव भाव आदि होने लगते हैं, तब उसे 'शृङ्गार' कहते हैं।

शान्तः—निर्वेदस्थाधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

जहां प्रधान रूप से निर्वेद स्थायीभाव की अभिव्यक्ति हो, उसे शान्त रस कहते हैं।

अबान्तर कथा के विच्छिन्न होने पर भी प्रधान कथा के अनिच्छद का जो निमित्त है, उसे 'बिन्दु' कहते हैं।

करुणः—इष्टनाशादनिष्टासेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्थावरोऽप्यमालम्बनं मतम् ॥

इष्टवस्तु के नाश और अनिष्ट की प्राप्ति से करुणरस आविर्भूत होता है । इस रस में शोक स्थायी भाव होता है और जिसके विषय में शोक हो, पुत्र-पति आदि आलम्बन विभाव ।

वीररसः—उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्थायिभावकः ।

जिसका स्थायीभाव उत्साह हो और जो पात्र में आधित हो, उसके वीररस कहते हैं ।

दयावीररसः—यदि उत्साह दयाविषयक हो तब दयावीर रस होता है ।

नागानन्द में प्रधान रूप से यही रस है । 'शिरामुखैः स्मन्दत एव रक्तनद्यापि वेदे मम मासमस्ति' इत्यादि पद्य इसके उदाहरण हैं ।